

БЕЛАРУСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ЎНІВЕРСІТЭТ

У. Е. Снапкоўскі

ГІСТОРЫЯ ЗНЕШНЯЙ ПАЛІТЫКІ БЕЛАРУСІ

*Рэкамендавана
Вучэбна-метадычным аб'яднаннем
па гуманітарнай адукацыі
ў якасці дапаможніка
для студэнтаў устаноў вышэйшай адукацыі,
якія навучаюцца па спецыяльнасці
«міжнародныя адносіны»*

МІНСК
БДУ
2023

УДК 327(476)(091)
ББК 63.3(4Бел)-6
С53

Р э ц е н з е н т ы:
кафедра ўсеагульнай гісторыі
Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта
імя Францыска Скарыны (загадчык кафедры –
прафесар доктар гістарычных навук *М. М. Мязга*);
кандыдат гістарычных навук дацэнт *І. У. Жылінская*

Снапкоўскі, У. Е.
С53 Гісторыя знешняй палітыкі Беларусі : дапаможнік / У. Е. Снап-
коўскі. – Мінск : БДУ, 2023. – 383 с.
ISBN 978-985-881-503-5.

Прадстаўлена сістэматычнае выкладанне гісторыі знешняй палітыкі Беларусі ад пачатку дзяржаўнасці да канца XX ст. Разглядаюцца пытанні міжнароднага становішча і знешнепалітычнай дзейнасці гістарычных і нацыянальных форм беларускай дзяржаўнасці: старажытнабеларускіх дзяржаў-княстваў, Вялікага Княства Літоўскага, Рэчы Паспалітай, БНР і БССР.

Для студэнтаў устаноў вышэйшай адукацыі, якія навучаюцца па спецыяльнасці «міжнародныя адносіны».

УДК 327(476)(091)
ББК 63.3(4Бел)-6

ISBN 978-985-881-503-5

© Снапкоўскі У. Е., 2023
© БДУ, 2023

ПРАДМОВА

У канцы 1980-х гг. гістарычная навука і адукацыя Беларусі ўступілі ў паласу глыбокіх трансфармацый, якія адбываліся ва ўсіх сферах навукова-даследчай, адукацыйнай і арганізацыйна-практычнай дзейнасці: тэарэтыка-метадалагічнай, вучэбна-метадычнай, праблемна-тэматычнай, інстытуцыянальнай, кадровай, фінансавай, арганізацыі замежных сувязей. Структурныя і функцыянальныя перамены пачаліся ў эпоху перабудовы, аднак як след разгарнуліся ў часы незалежнай Беларусі. Часткай змянення ў гістарычнай навуцы і ўніверсітэцкай адукацыі стала распрацоўка новых кірункаў у навуковых даследаваннях і адпаведных вучэбных дысцыплінах. Яны былі закліканы задаволіць актуальныя патрэбы ў вывятленні раней не вывучаных або мала вывучаных пытанняў, праблем ці нават цэлых галін у гісторыі Беларусі і замежных краін. Перш за ўсё новыя грамадскія, дзяржаўныя, культурныя, навукова-адукацыйныя патрэбы датычыліся нацыянальнай гісторыі, якая заканамерна ператварылася ў вядучую галіну гістарычных даследаванняў.

Адной з такіх белых плям быў знешнепалітычны вектар гісторыі беларускай дзяржаўнасці. Адзначым, што раней, у дасавецкія і савецкія часы, такога паняцця, як «знешнепалітычная гісторыя Беларусі», у навуковай тэрміналогіі не існавала. Гісторыя знешняй палітыкі Беларусі, ці знешнепалітычная гісторыя Беларусі, як раўназначныя паняцці сфарміраваліся ў пачатку ХХІ ст. і набылі неабходную легітымізацыю і інстытуцыянальнае афармленне ў якасці навуковага кірунку і вучэбнай дысцыпліны.

Выбух цікавасці з боку спецыялістаў і шырокага кола чытачоў да гісторыі знешняй палітыкі і дыпламатыі Беларусі абумоўлены нараджэннем у 1991 г. новай незалежнай дзяржавы – Рэспублікі Беларусь. Пасля абвяшчэння незалежнасці Беларусь выйшла на міжнародную арэну ў дзвюх якасцях: як новая еўрапейская дзяржава і як краіна з глыбокімі гістарычнымі традыцыямі дзяржаўнасці, у тым ліку і знешнепалітычнай дзейнасці. Замацаванае ў Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь 1994 г. палажэнне аб «шматвяковай гісторыі развіцця беларускай дзяржаўнасці» напоўнена багатым знешнепалітычным зместам. Беларускія дзяржавы перыяду Сярэднявечча, якія знаходзіліся ў геапалітычна важным усходнееўрапейскім рэгіёне (старажытнабеларускія княствы і асабліва беларуска-літоўская дзяржава Вялікае Княства Літоўскае (ВКЛ)), праводзілі актыўную і шматвектарную знешнюю палітыку. Яе патэнцыял, рэсурсы і традыцыі былі страчаны пасля падзелаў Рэчы Паспалітай

і ўключэння беларускіх тэрыторый у склад Расійскай імперыі. У перыяд бездзяржаўнага існавання тэрыторыя Беларусі заставалася аб'ектам знешняй палітыкі іншых дзяржаў. Знешнепалітычныя традыцыі беларускай дзяржаўнасці адраділіся ў пачатку XX ст., з абвясчэннем незалежнасці Беларускай Народнай Рэспублікі (БНР) і Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі (БССР). Хаця яны і не былі рэалізаваны па розных прычынах у поўнай ці дастатковай меры, аднак сталі трывалым гістарычным падмуркам для фарміравання і ўмацавання знешняй палітыкі Рэспублікі Беларусь. Асабліва трэба падкрэсліць гістарычную ролю і значэнне БССР, якая, праіснаваўшы больш за 70 гадоў, стала аўтэнтчнай тэрытарыяльнай, эканамічнай, этнасацыяльнай і палітычнай базай для незалежнай Рэспублікі Беларусь.

З абвясчэннем незалежнасці і выхадам Рэспублікі Беларусь на міжнародную арэну паўстала неабходнасць у шырокім кадравым забеспячэнні Міністэрства замежных спраў Рэспублікі Беларусь і іншых міністэрстваў і ведамстваў, прадпрымальніцкіх структур і грамадскіх арганізацый спецыялістамі па міжнародных адносінах. Гэта прывяло да стварэння аддзялення, а потым – факультэта міжнародных адносін БДУ. Будучым дыпламатам трэба было ведаць, акрамя сусветнай гісторыі міжнародных адносін і дыпламатыі, таксама гісторыю знешняй палітыкі, дыпламатычнай службы і міжнародных сувязей Беларусі ад пачаткаў беларускай дзяржаўнасці да сённяшніх дзён. У выніку ў вучэбным плане аддзялення міжнародных адносін гістарычнага факультэта БДУ ў 1993/94 навучальным годзе з'явілася новая вучэбная дысцыпліна «Гісторыя знешняй палітыкі Беларусі», якую пачаў выкладаць аўтар гэтых радкоў.

Знешнепалітычная гісторыя Беларусі як новы кірунак гістарычных і міжнародных (маецца на ўвазе галіна міжнародных адносін) даследаванняў, нягледзячы на сваю «маладосць», даволі хутка і ўпэўнена заваёўвае належнае месца ў айчынным гістарычным і ў больш шырокім сэнсе – гуманітарнай навуцы. Тое ж самае датычыцца і вучэбнай дысцыпліны «Гісторыя знешняй палітыкі Беларусі», якая адыгрывае важную ролю ў прафесійнай падрыхтоўцы і патрыятычным выхаванні беларускіх дыпламатаў, дзяржаўных служачых, шырокага кола спецыялістаў у галіне міжнародных адносін. Новая дысцыпліна – важны прадмет у вучэбным плане і выхаваўчым працэсе факультэта міжнародных адносін БДУ і іншых устаноў вышэйшай школы Беларусі, што рыхтуюць спецыялістаў у галіне замежных сувязей. Яна нарадзілася дзякуючы незалежнасці Беларусі і служыць яе захаванню і ўмацаванню праз навучанне і выхаванне прафесіяналаў, грамадзян і патрыётаў нашай краіны.

Гісторыя знешняй палітыкі і дыпламатыі Беларусі – арганічная частка гісторыі беларускага народа, якая налічвае не адно тысяча-

годдзе і з’яўляецца неад’емным фактарам еўрапейскай і сусветнай гісторыі. Вывучэнне і асваенне вопыту знешнепалітычнай гісторыі нашай краіны павінна садзейнічаць фарміраванню нацыянальнай самасвядомасці, дзяржаўна-палітычнага мыслення беларускага народа і яго эліты, выхаванню ў грамадзянах пачуцця гонару за багатыя і слаўныя традыцыі беларускай дзяржаўнасці і знешнепалітычнай актыўнасці.

Дапаможнік ахоплівае больш за тысячагадовы перыяд беларускай дзяржаўнасці, пачынаючы ад першых летапісных згадак пра Полацк і Полацкае княства ў 862 г. і заканчваючы спыненнем існавання БССР і распадам Савецкага Саюза ў 1991 г. На працягу стагоддзяў беларуская дзяржаўнасць існавала і развівалася ў гістарычных і нацыянальных формах. Да яе гістарычных форм належалі старажытнабеларускія княствы, ВКЛ, Рэч Паспалітая. Пасля падзелаў Рэчы Паспалітай у канцы XVIII ст. тэрыторыя ВКЛ была ўключана ў склад шматнацыянальнай Расійскай імперыі. Дзяржаваўтваральным народам апошняй з’яўляўся рускі, да якога ўлады і вялікадзяржаўная дактрына адносілі беларусаў і ўкраінцаў. У XX ст. утварыліся нацыянальныя формы беларускай дзяржаўнасці ў выглядзе БНР, БССР і Рэспублікі Беларусь.

Вывучэнне гісторыі знешняй палітыкі Беларусі разлічана на тое, каб дапамагчы студэнтам засвоіць гістарычны вопыт беларускай дзяржаўнасці ў сферы знешняй палітыкі і міжнародных адносін. Гэты курс вучыць знаходзіць прычынна-выніковыя сувязі гістарычных працэсаў і падзей у галіне міжнародных адносін, грамадскага і дзяржаўна-палітычнага жыцця, вызначаць геапалітычныя, эканамічныя, этнічныя, ідэалагічныя, культурныя, рэлігійныя і іншыя фактары, якія ўплывалі на міжнароднае становішча і знешнюю палітыку Беларусі ў той ці іншы гістарычны перыяд.

Структурна дапаможнік падзяляецца на дзве часткі. У першай частцы разглядаюцца тэмы, прысвечаныя міжнароднаму становішчу і знешнепалітычнай дзейнасці гістарычных форм беларускай дзяржаўнасці: старажытнабеларускіх княстваў, ВКЛ і Рэчы Паспалітай, а таксама паказу месца і ролі «беларускага чынніку» (беларускіх губерняў) у складзе Расійскай імперыі. У другой частцы кнігі асвятляюцца падзеі, з’явы і працэсы XX ст., звязаныя з міжнародным становішчам Беларусі і знешнепалітычнай дзейнасцю БНР і БССР. Выкладанне вучэбнага матэрыялу заканчваецца 1991 г., калі была абвешчана незалежнасць Рэспублікі Беларусь – сучаснай формы беларускай дзяржаўнасці.

Дапаможнік з’яўляецца скарачонай і дапрацаванай у адпаведнасці з сучасным станам гістарычнай навукі і ўніверсітэцкай адукацыі версіяй вучэбных выданняў, апублікаваных аўтарам у 2003–2004 гг. на бе-

ларускай, у 2013 г. – на рускай мовах¹. Ён складзены на падставе тыпавой вучэбнай праграмы па дысцыпліне «Гісторыя знешняй палітыкі Беларусі» для студэнтаў устаноў вышэйшай адукацыі, што навучаюцца па спецыяльнасцях «міжнародныя адносіны», «міжнароднае права», «міжнародныя эканамічныя адносіны», «лінгвакраіназнаўства», «міжнародная журналістыка», а раней – па шэрагу іншых спецыяльнасцей, звязаных з вывучэннем міжнародных адносін і знешняй палітыкі Беларусі.

Знешнепалітычная гісторыя Беларусі – важная частка гісторыі беларускага народа і беларускай дзяржаўнасці. З атрыманнем Беларуссю незалежнасці ў гістарычнай навуцы адбыўся карэнны перагляд яе гістарычнага мінулага і навейшай гісторыі. Пераацэнка і пераасэнсаванне накіраваны на выпрацоўку і прадстаўленне ўласнай краіне і замежнаму свету новай карціны гістарычнага шляху беларускага народа і яго дзяржаўных форм існавання (унітарных і федэратыўных, спрадвечна гістарычных і сучасных, нацыянальных). У багатай і рознакаляровай палітры важнае месца займае знешняя палітыка і дыпламатыя беларускіх дзяржаў і дзяржаўных утварэнняў. Іх знешнепалітычная актыўнасць забяспечвала жыццёвыя патрэбы і нацыянальныя інтарэсы беларускага народа на пакручастых паваротах гісторыі.

¹ *Снапкоўскі У. Е.* Гісторыя знешняй палітыкі Беларусі : вучэб. дапам. : у 2 ч. Мінск : БДУ, 2003–2004. Ч. 1 : Ад пачаткаў дзяржаўнасці да канца XVIII ст. 2003. 281 с. ; *Яго ж.* Гісторыя знешняй палітыкі Беларусі : вучэб. дапам. : у 2 ч. Мінск : БДУ, 2003–2004. Ч. 2 : Ад канца XVIII да пачатку XXI ст. 303 с. ; *Его же.* История внешней политики Беларуси : пособие. Минск : БГУ, 2013. 495 с.

Глава 1

ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНЫЯ І ТЭАРЭТЫКА-МЕТАДАЛАГІЧНЫЯ АСНОВЫ ДЫСЦЫПЛІНЫ «ГІСТОРЫЯ ЗНЕШНЯЙ ПАЛІТЫКІ БЕЛАРУСІ»

1.1. Вучэбна-метадычныя асновы

Аб ролі ўнутраных і знешніх фактараў у развіцці беларускага народа. Гісторыя знешняй палітыкі – неад’емная частка гісторыі беларускай дзяржаўнасці і ўсёй гісторыі Беларусі. У адпаведнасці з аб’ектам і прадметам яна накіравана на даследаванне і вывучэнне знешніх працяўленняў (кірункаў, форм, сродкаў і метадаў) палітыкі дзяржаўных утварэнняў на тэрыторыі сучаснай Беларусі. У гэтым сэнсе знешняя палітыка мае сваім антыподам унутраную, якая ахоплівае больш шырокае кола прадметна-аб’ектных адносін (эканамічная, сацыяльная, культурная і іншыя віды палітыкі). Дзяржаўная палітыка ўяўляе сабой сукупнасць унутранай і знешняй палітыкі, пры гэтым, як правіла, унутраная палітыка мае прыярытэт над знешняй, што абумоўлена многімі прычынамі, перш за ўсё больш шырокім колам прадметна-аб’ектных адносін і яе ключавым значэннем для захавання палітычнага ладу, які пануе ў краіне. У пэўныя гістарычныя моманты, асабліва ў час войнаў ці сур’ёзных міждзяржаўных канфліктаў, знешняя палітыка можа адыгрываць дамінуючую ролю ў дзяржаўнай палітыцы, аднак у больш працяглыя перыяды ўнутраная палітыка вяртае сабе прыярытэт над знешняй.

Для першых гістарычных форм беларускай дзяржаўнасці (зямельна-княстваў і ВКЛ) вонкавае асяроддзе мела важнае значэнне, што было абумоўлена перш за ўсё іх геапалітычнай пазіцыяй. Узнікненне і развіццё гэтых дзяржаў адбывалася ў выніку складанага ўзаемадзеяння ўнутраных і знешніх фактараў, што дэманстравала іх супярэчлівае перапляценне і ўзаемаўплыў, а роля ўнутранай і знешняй палітыкі на розных гістарычных этапах істотна мянялася. Вялікае Княства Літоўскае ў перыяд станаўлення і росквіту (XIV–XV стст.) праводзіла актыўную наступальную знешнюю палітыку, а вонкавае асяроддзе пасля разгрому Тэўтонскага ордэна пад Грунвальдам не ўяўляла для дзяржавы істотнай небяспекі. Становішча змянілася ў XVI ст., калі пагроза з усходу ў выглядзе Маскоўскай дзяржавы стала сур’ёзным выклікам для існавання Княства. Каб зменшыць яе, кіруючыя колы ВКЛ уступілі ў федэратыўны

саюз з Польшчай, што было для іх меншым злом у параўнанні з рэальнай перспектывай паражэння ў Лівонскай вайне і наступнага захопу тэрыторыі ВКЛ маскоўскім войскам.

Падзелы Рэчы Паспалітай і далучэнне беларускіх зямель да Расійскай імперыі засведчылі перавагу знешняга фактару (трох дзяржаў-заборцаў) над унутраным (унутранай слабасцю польска-літвінскай федэратыўнай дзяржавы). Развіццё беларускіх тэрыторый (губерняў) у складзе Расійскай імперыі таксама дэманструе супярэчлівае ўзаемадзеянне ўнутраных і знешніх фактараў. З аднаго боку, ішлі аб'ектыўныя працэсы фарміравання беларускай нацыі і нацыянальнага руху з яго стратэгічнай мэтай дасягнення нацыянальнай аўтаноміі для Беларусі ў складзе расійскай федэратыўнай дэмакратычнай дзяржавы. Гэта супярэчыла асновам расійскага дзяржаўнага існавання з яго бачаннем беларусаў і ўкраінцаў у складзе адзінага рускага суперэтнаса. З другога боку, землі былога ВКЛ (беларускія, літоўскія, украінскія) выконвалі ролю стратэгічнага фарпоста Расіі на яе заходнім кірунку, што праявілася падчас напалеонаўскіх войнаў і Першай сусветнай вайны.

Першыя дзве формы нацыянальнай дзяржаўнасці (БНР і БССР) узніклі ў немалой ступені з-за спрыяльнага збегу абставін у міжнароднай палітыцы пасля заканчэння Першай сусветнай вайны. Так, БНР з'явілася адным з вынікаў распаду Расійскай імперыі, падзей Кастрычніцкай рэвалюцыі, заключэння Брэсцкага міру і адыходу большавікоў з большай часткі Беларусі; утварэнне БССР стала магчымым пераважна дзякуючы палітыцы Савецкай Расіі. Пазней знешні фактар паказаў сваё дамінуючае значэнне ў палітыцы БНР (адыход нямецкіх войскаў з тэрыторыі Беларусі, вяртанне большавікоў, дваістая палітыка Польшчы, непрызнанне з боку дзяржаў Антанты). Знешні фактар (залежнасць ад Савецкай Расіі) дыктаваў унутраную і знешнюю палітыку БССР і прывёў рэспубліку ў склад СССР. Зразумела, апісаная вышэй схема ўзаемадзеяння і ўзаемаўплыву ўнутраных і знешніх фактараў у працэсах нацыянальна-дзяржаўнага будаўніцтва на тэрыторыі Беларусі ў 1917–1922 гг. вельмі спрошчаная і не можа адлюстравать усяго багацця вектараў дзейнасці ўнутраных і знешніх сіл, накіраваных унутр Беларусі ці, наадварот, за яе межы і пры гэтым цесна пераплеценых паміж сабой.

Развіццё беларускага этнасу і фарміраванне беларускай нацыі ў Расійскай імперыі і Савецкім Саюзе ішло марудна і супярэчліва, а станаўленне нацыянальнай ідэнтычнасці хісталася паміж рускасцю/савецкасцю і беларускасцю. Гэты ўнутраны фактар, цесна звязаны са знешнім (культурна-цывілізацыйнай раз'яднанасцю беларусаў), што выражалася ў дыхатаміі паміж Усходам і Захадам, моцна ўплываў і працягвае

ўплываць на ўнутры- і знешнепалітычную гісторыю Беларусі XIX – пачатку XXI ст.

Нацыянальныя формы беларускай дзяржаўнасці (БНР, БССР і Рэспубліка Беларусь), што існавалі і працягваюць існаваць на мяжы дзвюх вялікіх цывілізацый (усходнеславянскай і заходняй), не здолелі вытрымаць належны баланс раўнавагі паміж Усходам і Захадам. Да гэтага беспаспяхова імкнулася БНР, а што датычылася БССР і Рэспублікі Беларусь, то яны засталіся ў савецкай (БССР) і застаюцца ў расійскай (незалежная Беларусь) сферах уплыву. Мегатрэнд гісторыі беларускай дзяржаўнасці і знешнепалітычнай гісторыі Беларусі XIX – пачатку XXI ст. вызначаецца вырашальным уплывам знешняга (усходняга) фактару – Расійскай імперыі, Савецкага Саюза, Расійскай Федэрацыі. Незалежная Беларусь існуе ў розных формах і ступені залежнасці ад вялікай усходняй суседкі (інстытуцыянальнай – праз праект Саюзнай дзяржавы, палітычнай, ваеннай, эканамічнай, культурнай, камунікацыйнай і інш.). У сваю чаргу, і Расія залежыць ад Беларусі (ваенна-стратэгічная сфера, транзітныя шляхі, гандлёвы абарот), аднак ступень гэтай залежнасці значна меншая, за выключэннем геастратэгіі.

Аб’ект і прадмет вучэбнага курса і навуковай дысцыпліны. Разуменне сутнасці і спецыфікі вучэбнага курса і навуковай дысцыпліны «Гісторыя знешняй палітыкі Беларусі» немагчыма без вызначэння яе аб’екта і прадмета.

Аб’ект пазнання – гэта ўсё, на што накіравана дзейнасць даследчыка, што супрацьстаіць яму ў якасці аб’ектыўнай рэальнасці. Прадметам даследавання канкрэтнай навукі ці навуковай дысцыпліны з’яўляецца тая частка аб’ектыўнай рэальнасці, якая вызначаецца спецыфікай дадзенай навукі ці навуковай дысцыпліны. Прадмет навукі – гэта адлюстраванне эмпірычнай рэальнасці на абстрактным узроўні шляхам выяўлення найбольш значных з пункту погляду гэтай навукі заканамерных сувязей і адносін дадзенай рэальнасці. У гнасеалагічным сэнсе супрацьпастаўленне прадмета і аб’екта даследавання з’яўляецца адносным. Асноўнае структурнае адрозненне паміж імі заключаецца ў тым, што ў прадмет даследавання ўваходзяць найбольш істотныя для дадзенага даследавання прыкметы і ўласцівасці.

Аб’ектам вучэбнага курса і навуковай дысцыпліны «Гісторыя знешняй палітыкі Беларусі» з’яўляецца даследаванне: 1) гісторыі міжнародных адносін у рэгіёне Цэнтральнай і Усходняй Еўропы, да якога геаграфічна, геапалітычна і цывілізацыйна належыць Беларусь; 2) знешняй палітыкі дзяржаў як гэтага рэгіёна, так і іншых еўрапейскіх і нееўрапейскіх уплывовых актараў міжнароднай палітыкі і дыпламатыі.

Прадметам вучэбнага курса і навуковай дысцыпліны «Гісторыя знешняй палітыкі Беларусі» з’яўляецца: 1) даследаванне знешнепалітычнай дзейнасці беларускіх дзяржаў у розныя гістарычныя перыяды; 2) аналіз знешнепалітычных праектаў беларускага нацыянальнага руху ў XIX–XX стст.

Пералічым найбольш важныя навуковыя кірункі, ці праблемна-тэматычныя блокі, якія складаюць прадмет дысцыпліны:

1) вывучэнне знешняй палітыкі беларускіх дзяржаў у розныя гістарычныя перыяды (старажытнабеларускія дзяржавы-княствы, ВКЛ, Рэч Паспалітая, БНР, БССР);

2) даследаванне знешнепалітычнага працэсу і механізму беларускіх дзяржаў, асабліва ў кантэксце ўзаемаадносін «цэнтр – перыферыя» ў час іх знаходжання ў складзе федэратыўных дзяржаў з іншаэтнічным дамінаваннем (Рэч Паспалітая і Савецкі Саюз);

3) раскрыццё міжнароднага асяроддзя, у якім разгортвалася знешняя палітыка беларускіх дзяржаў, а таксама планавання і рэалізацыі знешнепалітычных праграм і планаў адносна Беларусі з боку галоўных знешнепалітычных актараў усходнееўрапейскага рэгіёна;

4) аналіз асаблівасцей акупацыйнай палітыкі дзяржаў, якія захоплівалі, анексіравалі, далучалі, дзялілі тэрыторыю Беларусі (Швецыя, Расійская імперыя, напалеонаўская Францыя, кайзераўская і гітлераўская Германія, міжваенная Польшча);

5) адлюстраванне палітычнай думкі Беларусі і знешнепалітычных праектаў беларускага нацыянальнага руху ў час барацьбы за адраджэнне і захаванне дзяржаўнасці;

6) улік геапалітычных і культурна-цывілізацыйных асаблівасцей развіцця Беларусі як тэрыторыі і дзяржавы Усходняй Еўропы, размешчанай на стыку культур і цывілізацый, скрываўванні геапалітычных і геаэканамічных інтарэсаў вялікіх, сярэдніх і малых дзяржаў, як суседніх, так і аддаленых.

Перыядызацыя гісторыі знешняй палітыкі Беларусі. Як гістарычная дысцыпліна «Гісторыя знешняй палітыкі Беларусі» патрабуе выдзялення ў храналагічнай паслядоўнасці асноўных перыядаў знешнепалітычнай актыўнасці беларускіх дзяржаў. У адпаведнасці з гістарычнымі і нацыянальнымі формамі беларускай дзяржаўнасці гісторыю знешняй палітыкі Беларусі можна падзяліць на пяць перыядаў.

1. Знешняя палітыка старажытнабеларускіх дзяржаў-княстваў (IX – сярэдзіна XIII ст.). У гэтым перыядзе вызначыліся геапалітычныя мэты і знешнепалітычныя інтарэсы Беларусі. Па-першае, гэта адносіны з усходнеславянскім светам, з дзяржавамі – княствамі Кіеўскай Русі (усходні вектар); па-другое – з дзяржавамі і народамі Цэнтральнай, Заходняй

і Паўночнай Еўропы (Польшча, Нямецкі ордэн, народы Балтыі). У асноўных рысах сфарміравалася і геапалітычная традыцыя беларускай дзяржаўнасці. Яе сутнасць – балансаванне паміж Усходам і Захадам, недапушчэнне празмернага крэну ні да аднаго з бакоў. Неабходнасць геапалітычнага і цывілізацыйнага балансу для беларускай дзяржаўнасці вызначалася і ўнутранай структурай беларуска-літоўскага грамадства і дзяржаўнасці (пасля ўзнікнення ВКЛ, для якога былі ўласцівы поліэтнічнасць і поліканфесіянальнасць).

2. Знешняя палітыка ВКЛ (сярэдзіна XIII – канец XVIII ст.). Гэты перыяд падзяляецца на два этапы: 1) ВКЛ ад стварэння дзяржавы да Люблінскай уніі 1569 г.; 2) ВКЛ у складзе Рэчы Паспалітай (1569–1795). Галоўны змест знешнепалітычнай дзейнасці ВКЛ на працягу больш чым пяці стагоддзяў яго гісторыі – станаўленне, тэрытарыяльная экспансія, росквіт, заняпад і знікненне беларуска-літоўскай дзяржавы як аднаго з найбольш актыўных і ўплывовых удзельнікаў міжнародных адносін ва Усходняй Еўропе.

3. Знаходжанне Беларусі ў складзе Расійскай імперыі (канец XVIII ст. – 1917 г.). Беларусь, пазбаўленая пасля падзелаў Рэчы Паспалітай сваёй дзяржаўнасці, з’яўлялася ў гэты перыяд не суб’ектам, а аб’ектам знешняй і ваеннай палітыкі іншых дзяржаў. Геапалітычнае становішча Беларусі вызначалася яе месцам і роляй заходняга фарпоста велізарнай еўраазійскай імперыі. Беларускі нацыянальна-вызваленчы рух, які ўзнік у гэты перыяд, вылучаў знешнепалітычны кампанент у сваіх праектах адраджэння дзяржаўнасці Беларусі.

4. Знешнепалітычная дзейнасць БНР і БССР як нацыянальных беларускіх дзяржаў (1918–1991). Паколькі ні БНР, ні БССР у выніку неспрыяльнага збегу ўнутраных і знешніх фактараў не змаглі пераўтварыцца ў паўнаважныя (суверэнныя і незалежныя) сучасныя дзяржавы, то яны аказаліся не ў стане праводзіць сапраўдную знешнюю палітыку і дыпламатыю ў класічным разуменні названых паняццяў. Гэты перыяд міжнародна-палітычнай актыўнасці Беларусі падзяляецца на некалькі этапаў. Знешнепалітычная актыўнасць БНР праяўлялася пераважна ў дыпламатычнай сферы і ахоплівала кароткі гістарычны адрэзак 1918–1925 гг. Знешнепалітычная дзейнасць БССР аказалася больш доўгай і падзяляецца на чатыры этапы: 1) 1919–1923 гг.; 2) 1923–1938 гг.; 3) 1938–1944 гг.; 3) 1944–1991 гг.

5. Знешняя палітыка Рэспублікі Беларусь як новай незалежнай дзяржавы (з 1991 г. па сённяшні дзень). Больш чым 30-гадовы вопыт самастойнага існавання суверэннай Беларусі паказвае, што Рэспубліка Беларусь сфарміравалася як еўрапейская дзяржава з уласнымі геапалітычнымі традыцыямі, нацыянальнымі інтарэсамі і знешнепалітычнымі

прыкрытэтамі. Разам з тым пагрозы і выклікі сучаснага свету патрабуюць ад грамадзян Рэспублікі Беларусь умацоўваць суверэнітэт і незалежнасць сваёй дзяржавы.

Задачамі навукавай і вучэбнай дысцыпліны «Гісторыя знешняй палітыкі Беларусі» з’яўляюцца вывучэнне:

- гісторыі знешнепалітычнай дзейнасці беларускіх дзяржаў і дзяржаўных утварэнняў;
- палітыкі іншых дзяржаў адносна Беларусі;
- знешнепалітычнага працэсу і механізму федэратыўных і ўнітарных дзяржаў, у склад якіх уваходзілі беларускія дзяржавы і тэрыторыі;
- знешнепалітычных праектаў беларускага вызваленчага руху і беларускай дыяспары;
- геапалітычных і культурна-цывілізацыйных фактараў, якія ўплывалі на міжнароднае становішча, знешнюю палітыку і дыпламатыю Беларусі.

Сувязь дысцыпліны з іншымі гістарычнымі, сацыяльнымі і гуманітарнымі дысцыплінамі і навукамі. Дысцыпліна «Гісторыя знешняй палітыкі Беларусі» – частка вучэбнага прадмета і навукавай спецыяльнасці «Гісторыі Беларусі». Раздзелы і главы аб знешнепалітычнай дзейнасці беларускіх дзяржаў, перш за ўсё ВКЛ, БССР і Рэспублікі Беларусь, уключаны ў падручнікі і вучэбныя дапаможнікі па гісторыі Беларусі для сярэдняй і вышэйшай школы. У апошнія гады сярод некаторых аўтараў вучэбных выданняў і папулярных нарысаў па гісторыі Беларусі, асабліва перыяду XIII–XVIII стст., назіраецца тэндэнцыя да захаплення апісаннем прыбабных для чытача знешнепалітычных і дыпламатычных сюжэтаў. Логіка развіцця навуковых ведаў і адукацыйнай практыкі прывяла да выдзялення прадмета «Гісторыя знешняй палітыкі Беларусі» са складу больш шырокай па тэматыцы і храналогіі навукавай і вучэбнай спецыяльнасці «Гісторыя Беларусі».

Курс знешнепалітычнай гісторыі Беларусі мае шмат агульнага з такімі новымі гістарычнымі дысцыплінамі, як «Палітычная гісторыя Беларусі» і «Ваенная гісторыя Беларусі». Яны таксама знаходзяцца ў стадыі фарміравання і крышталізацыі ўласнага прадмета, аб’екта і метадаў даследавання. Дадзены вучэбны курс цесна звязаны з выкладаннем дысцыплін «Гісторыя міжнародных адносін» і «Гісторыя дыпламатычнай службы Беларусі», якія чытаюцца на факультэтах і аддзяленнях міжнароднага профілю беларускіх універсітэтаў.

Сярод сацыяльных і гуманітарных навук дысцыпліна «Гісторыя знешняй палітыкі Беларусі» тэматычна найбольш звязана з юрыдычнай і палітычнай галінамі. Такая сувязь існуе з курсамі «Гісторыя дзяр-

жавы і права Беларусі» і «Гісторыя палітычнай і прававой думкі Беларусі», якія выкладаюцца для студэнтаў юрыдычных і паліталагічных спецыяльнасцей нашай краіны. Шэраг агульных падыходаў звязвае курс з прадметам «Эканамічная гісторыя Беларусі», які выкладаецца для студэнтаў эканамічных спецыяльнасцей. Знешнепалітычная гісторыя з'яўляецца важнай часткай новай вучэбнай дысцыпліны «Гісторыя беларускай дзяржаўнасці», якая чытаецца для студэнтаў беларускіх ВНУ ўсіх спецыяльнасцей.

1.2. Тэарэтыка-метадалагічныя асновы

Пачаткі нацыянальнай гістарычнай школы ў галіне знешнепалітычнай гісторыі Беларусі (першая трэць XX ст.). У XIX–XX стст. склалася пэўная навуковая традыцыя даследавання знешнепалітычнай гісторыі Беларусі пад уплывам прац расійскіх, польскіх, літоўскіх, украінскіх, нямецкіх, заходнееўрапейскіх і паўночнаамерыканскіх даследчыкаў. Уласнабеларускія канцэпцыі і падыходы да вывучэння міжнародных аспектаў гісторыі Беларусі распрацаваны стваральнікамі нацыянальнай гістарычнай школы В. Ю. Ластоўскім, М. В. Доўнар-Запольскім, У. М. Ігнатоўскім, У. І. Пічэтам і інш.

Першы рэктар БДУ У. І. Пічэта ў працах («Гісторыя Беларусі», «Белоруссия и Литва, XV–XVI вв.» і інш.) асвятляў знешнепалітычныя сюжэты, звязаныя з узаемаадносінамі паміж ВКЛ і Польшчай, Рэччу Паспалітай і Расіяй, усходнімі, заходнімі і паўднёвымі славянамі. Ён адзначаў, што беларускія і ўкраінскія землі былі ўключаны ў склад ВКЛ не прымусова, як лічыла пераважная большасць тагачасных расійскіх вучоных, а дагаворным шляхам. Даследчык развіваў тэзіс аб тым, што характар эканамічных і сацыяльных адносін ВКЛ і Польшчы вызначаў эвалюцыю дзяржаўнасці ВКЛ ці, як тады яе называлі расійскія гісторыкі, Літоўска-Рускай дзяржавы, і яе знешнепалітычнай дзейнасці.

Беларускі гісторык У. М. Ігнатоўскі ў працы «Кароткі нарыс гісторыі Беларусі» (1919) паклаў у аснову перыядызацыі гісторыі Беларусі прынцып дзяржаўнасці (дзяржаўнай прыналежнасці беларускіх зямель), гэта значыць знешнепалітычны прынцып, які адлюстроўваў гістарычную зменлівасць дзяржаўнай прыналежнасці Беларусі, яе міжнароднага становішча сярод іншых дзяржаў і народаў Усходняй Еўропы. У прадмове да кнігі навуковец акрэсліў сваё метадалагічнае крэда адносна вывучэння Расіі і Беларусі як буйной і малой па памерах краін. Разважаючы пра ігнараванне ў самадзяржаўнай Расіі ўсяго, «што

насіла на сабе адзнакі мясцовага ці нацыянальнага характару», У. М. Ігнатоўскі падкрэсліваў: «Усё вялікае, агульнае ставілася замест дробнага, мясцовага і нацыянальнага. Панавала ідэя імперыялізму. З афіцыйнага боку існавала палітычна і культурна толькі адзіная і непадзельная Расія, якая ведала і падтрымлівала адзіную і непадзельную гісторыю, агульна-рускую гісторыю царска-панскага кірунку»¹. Задачу беларускіх гісторыкаў даследчык бачыў у тым, каб «з гары спусьціцца ўніз, каб тут, унізе, а не з вышыні птушынага лёту, рабіць нашу працу», «каб працаваць над тым, што здаецца нам невялікім і дробным»². Такім чынам, адзін з пачынальнікаў беларускай гістарычнай школы падкрэсліў важнасць даследавання гісторыі такіх невялікіх краін, як Беларусь, і неабходнасць пазбаўляцца ад расійскацэнтральных і вялікадзяржаўных падыходаў.

Яшчэ адзін заснавальнік беларускай гістарычнай навукі М. В. Доўнар-Запольскі ў сваіх дарэвалюцыйных працах паказваў цесную сувязь міжнароднага становішча ВКЛ з сацыяльна-эканамічным развіццём дзяржавы. Ён прааналізаваў уплыў літоўска-рускіх войнаў канца XV–XVI стст., і асабліва Лівонскай вайны, на фінансавое становішча Княства, што прывяло яго да глыбокага ўнутрыпалітычнага крызісу і заключэння нявыгаднай для дзяржавы Люблінскай уніі. Па просьбе ўрада БНР ён падрыхтаваў да Парыжскай мірнай канферэнцыі 1919 г. брашуру-мемарандум «Асновы дзяржаўнасці Беларусі», дзе паказаў гістарычны шлях беларускага народа і яго барацьбу за адраджэнне нацыянальнай дзяржавы. У рукапісе М. В. Доўнар-Запольскага «Гісторыя Беларусі» (апублікаваны ў 1994 г.) адлюстраваны шэраг знешнепалітычных сюжэтаў, у тым ліку аб знешнепалітычных фактарах утварэння Літоўска-Рускай дзяржавы (ВКЛ), яе адносінах да Польшчы і Люблінскай уніі, падзелах Рэчы Паспалітай, «ладзе Беларусі ў пачатковую эпоху рускага панавання»³, агульным аглядам рускай палітыкі на тэрыторыі Беларусі.

Ва ўсіх абагульняючых працах па гісторыі Беларусі галоўным прадметам даследавання выступалі сацыяльна-эканамічныя адносіны. Палітычная гісторыя стаяла на заднім плане. Тым не менш знешнепалітычная і міжнародная тэматыка, асабліва ў сэнсе дыхатаміі «Беларусь паміж Усходам і Захадам», пад якімі разумеліся Расія і Польшча, знаходзіла адпаведнае месца ў працах гісторыкаў. У наступныя дзесяцігоддзі гэтая тэматыка, асабліва датычная сярэдневяковай і новай

¹ *Ігнатоўскі У. М.* Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. 5-е выд. Мінск : Беларусь, 1991. С. 21.

² Тамсама.

³ *Доўнар-Запольскі М. В.* Гісторыя Беларусі. Мінск : Беларус. энцыкл., 1994.

гісторыі Беларусі, аказалася амаль цалкам выцесненая з даследчага поля вучоных.

Важны ўклад у фарміраванне традыцый даследавання палітычнай геаграфіі і геапалітыкі Беларусі ўнёс вучоны, прафесар, загадчык кафедры геаграфіі БДУ А. А. Смоліч. Яго класічны падручнік «Геаграфія Беларусі» (1919) спалучае грунтоўнае навуковае апісанне з жывым, пранікнёным аповедам пра беларускую зямлю, яе прыроду, тэрыторыю, межы, гаспадарку і народ. Сваю задачу А. А. Смоліч бачыў у тым, каб аспрэчыць створаныя ў расійскіх падручніках апісанні Беларусі як краіны балот, а яе жыхароў – як хворых на каўтун і пашырыць сярод беларускай моладзі патрыятычныя настроі, накіраваныя на «замілаванне да свае роднае мнагапакутнае стараны, такой простаі і разам цудоўнай, нават у часы заняпаду свайго поўнай велічу і схаваных сілаў...»¹. Падводзячы вынік геапалітычнаму аналізу, паводле якога Беларусь была падзелена пасля Першай сусветнай вайны паміж суседнімі дзяржавамі (Латвіяй, Літвой, Польшчай, савецкай Расіяй), А. А. Смоліч адзначаў, што сучасны палітычны падзел Беларусі мае штучны характар і не абапіраецца ні на якія геаграфічныя асновы, паколькі «межы новых дзяржаў праведзены па жывому целу Беларусі»². Закладзеныя ў «Геаграфіі Беларусі» геапалітычныя падыходы, ацэнкі і характарыстыкі набылі новае гучанне ў пачатку 1990-х гг., калі ў незалежнай Беларусі адраджыўся інтарэс да геапалітыкі і палітычнай геаграфіі.

У пачатку XX ст. асабліва ў 1920-я гг., былі закладзены пэўныя навуковыя традыцыі і тэарэтычныя падыходы да даследавання знешнепалітычнай гісторыі Беларусі, міжнароднага становішча і дыпламатыі ВКЛ і Рэчы Паспалітай, палітыкі Рускай дзяржавы і Расійскай імперыі ў дачыненні да Беларусі. Аднак асобных даследаванняў па знешнепалітычных аспектах гісторыі Беларусі розных перыядаў у рэспубліцы ў міжваенны час не праводзілася. Разам з тым фарміраваліся традыцыі выкладання і даследавання ў галіне дзяржаўнага (В. Д. Друшчыц і Р. Я. Парэчын) і міжнароднага права (У. М. Дурдзенеўскі і М. М. Краўчанка).

Савецкая версія знешнепалітычнай гісторыі Беларусі (1930–80-я гг.). У пасляваенныя гады ў беларускай гістарыяграфіі сфарміравалася канчатковая версія савецкага бачання гісторыі, калі гістарычная навука ўсё больш выконвала ролю легітымацыйнага вучэння. Значны ўплыў на вывучэнне гісторыі Беларусі XVI–XVII стст. аказаў загадчык кафедры гісторыі СССР, а потым гісторыі БССР БДУ Л. С. Абецэдарскі.

¹ Смоліч А. Геаграфія Беларусі. Мінск : Беларусь, 1993. С. 6–7.

² Тамсама. С. 7.

Ён з'яўляўся стваральнікам і лідарам навуковай школы вывучэння дася-
вцакага перыяду гісторыі Беларусі, даследаваў пытанні беларуска-рускіх
сацыяльна-эканамічных, культурных і палітычных адносін другой па-
ловы XVI – XVII ст., прааналізаваў аб'ёмны матэрыял аб перасяленні бе-
ларусаў у Маскву і Замаскварэцкі край, антыфеадальную і нацыяналь-
на-вызваленчую барацьбу беларускага народа XVII ст., руска-польскую
вайну 1654–1667 гг. Л. С. Абецэдарскі выступаў прыхільнікам унітар-
най канцэпцыі аб'яднання ўсходнеславянскіх зямель вакол Масквы
і Маскоўскай дзяржавы.

Пытанні руска-беларускіх сувязей XVI–XVIII стст. вывучаў А. П. Ігна-
ценка. Яго манаграфія пра барацьбу беларускага народа за ўз'яднанне
з Расіяй напісана з пазіцый тагачаснай расійскаэнтрычнай канцэпцыі
гісторыі Беларусі, хаця і змяшчае шэраг новых матэрыялаў пра адносіны
ВКЛ і Рэчы Паспалітай з Рускай дзяржавай. У двух зборніках дакумен-
таў, падрыхтаваных А. П. Ігнаценкам разам з Л. С. Абецэдарскім, прад-
стаўлены комплекс новых, раней не вядомых або не вывучаных кры-
ніц, якія асвятляюць ўзаемаадносіны ВКЛ з Маскоўскай дзяржавай: па-
сольская дакументацыя, мытныя кнігі рускіх і беларускіх парубежных
гарадоў, царскія граматы насельніцтву, пісцовыя кнігі, чалабітныя бе-
ларускіх купцоў і рамеснікаў.

Са знешнепалітычнымі даследаваннямі, якія былі часткай гіста-
рычнай навукі, звязаны працы па гісторыі дзяржавы і права Беларусі,
якія адносіліся да юрыдычнай навукі. У БДУ ў 1960-я гг. стаў выкладац-
ца прадмет «Гісторыя дзяржавы і права Беларусі», які займаўся выву-
чэннем асноўных заканамернасцей развіцця беларускай дзяржаўнасці,
органаў дзяржаўнай улады, права, заканадаўства, а таксама часткова
ўнутранай і знешняй палітыкі. Знешнепалітычныя аспекты дзяржаўна-
прававой гісторыі Беларусі эпохі феадалізму (дзяржаўнасці старажыт-
набеларускіх княстваў, ВКЛ і Рэчы Паспалітай) знайшлі змястоўнае ад-
люстраванне ў падручніках і манаграфіях загадчыка кафедры гісторыі
і тэорыі дзяржавы і права І. А. Юхо. Ён прааналізаваў крыніцы беларус-
кага права, у тым ліку першыя міжнародныя дагаворы беларускіх княс-
тваў з замежнымі дзяржавамі (Рыгай, Готландскай зямлёй і нямецкімі
гарадамі), саюзныя дагаворы (уніі) ВКЛ з Польшчай, дзяржаўна-права-
вы статус Рэчы Паспалітай як федэратыўна-канфедэратыўнай дзяржа-
вы, Статуты ВКЛ XVI ст. і Канстытуцыю Рэчы Паспалітай 1791 г.

Працэсы нацыянальна-дзяржаўнага будаўніцтва Беларусі, фармі-
равання і развіцця суверэнітэту БССР да ўваходжання ў склад СССР
і пасля 1922 г. даследаваліся правазнаўцамі С. П. Маргунскім, С. Р. Ві-
харавым, В. А. Дарогіным і інш. Пытаннямі міжнароднай правасуб'ект-
насці і праватворчай дзейнасці БССР займаліся беларускія юрысты-

міжнароднікі. Істотны ўклад у распрацоўку азначанай праблематыкі ўнёс Ю. П. Броўка. Ён даў ґрунтоўны аналіз гісторыка-прававым аспектам знешнепалітычнай дзейнасці саюзных рэспублік на прыкладзе БССР, яе міжнародна-прававой суб'ектнасці, ролі ў прагрэсіўным развіцці і кадыфікацыі міжнароднага права, распрацаваў першую перыядызацыю гісторыі знешнепалітычнай дзейнасці БССР. Л. У. Уласава разгледзела месца БССР у міжнародным культурным і навуковым супрацоўніцтве і пытанні, звязаныя з яе міжнародна-прававым статусам.

У цэлым у пасляваенныя гады ва ўніверсітэцкай гістарычнай навуцы праблематыка знешнепалітычнай гісторыі Беларусі не набыла самастойнага значэння. Гэта было адлюстраваннем агульнага становішча ў вывучэнні гісторыі Беларусі ў рэспубліцы. Яна не ўпісвалася ў даследаванне міжнародных адносін і знешняй палітыкі замежных дзяржаў, якое праводзілі кафедры ўсеагульнай гісторыі. У 1960–80-я гг. вядучае месца ў распрацоўцы знешнепалітычнай гісторыі Беларусі пасля 1944 г., калі БССР аднавіла свае паўнамоцтвы на міжнароднай арэне, займаў Інстытут гісторыі АН БССР. У яго складзе з 1969 г. дзейнічаў асобны сектар гісторыі еўрапейскіх сацыялістычных краін замежных сувязей Беларускай ССР, перайменаваны ў 1983 г. у аддзел гісторыі. У складзе аддзела і вакол яго сфарміравалася навуковая школа акадэмічных даследчыкаў знешнепалітычнай і міжнароднай дзейнасці Беларускай ССР, якая працавала ў тагачасных умовах палітычных, ідэалагічных і метадалагічных абмежаванняў савецкай гістарычнай навукі (С. Д. Вайтовіч, М. С. Верабей, В. С. Талстой, Г. Г. Сяргеева, У. Е. Снапкоўскі, Э. А. Лейкін, А. С. Ляднёва, Л. П. Мірачыцкі, А. В. Ціхаміраў, Л. У. Языковіч і інш.).

У 30–80-я гг. XX ст. у даследаванні гісторыі Беларусі, у тым ліку яе знешніх аспектаў, дамінавалі расійскацэнтрычныя, імперыялагічныя канцэпцыі. Знешнепалітычная праблематыка, асабліва перыяду Сярэднявечча і Новага часу, амаль не развівалася. Вывучаліся міжнародныя сувязі БССР міжваеннага перыяду і яе знешнепалітычная актыўнасць пасля 1944 г. Метадалагічна даследчыкі былі абмежаваны сацыяльна-класавым дэтэрмінізмам, а інстытуцыянальна – дыктатам саюзных, цэнтральных навуковых устаноў. Аднак паступова і тут назапашвалася крытычная маса ведаў, асабліва ў рамках акадэмічнага падраздзялення па вывучэнні гісторыі замежных сувязей БССР. У 1980-я гг. тэматыка даследаванняў пашыралася, інструментальна ўдасканальвалася, якасна паглыблялася. Для беларускіх вучоных была характэрна цесная сувязь паміж гістарычнымі і дзяржаўна-прававымі, асабліва міжнародна-прававымі даследаваннямі. Так аднаўляліся перарваныя рэпрэсіямі і вайной традыцыі, якія дапаўняліся інстытуцыянальнымі і інструментальна-тэматычнымі навацыямі.

Інстытуцыянальнае афармленне дысцыпліны ў гады незалежнасці. Знешнепалітычная гісторыя Беларусі як навуковы кірунак і адукацыйная дысцыпліна сфарміравалася ў незалежнай Беларусі. Яе з’яўленне ў гістарычнай навуцы і сістэме вышэйшай адукацыі было адказам на грамадска-палітычную і навукова-адукацыйную запатрабаванасць у ведах, навыках і ўменнях, якімі павінны былі валодаць дыпламаваныя спецыялісты ў галіне міжнародных адносін, што атрымлівалі вышэйшую адукацыю ў навучальных установах Беларусі. У часы незалежнасці знешнепалітычная гісторыя Беларусі як кірунак даследаванняў у межах гістарычных спецыяльнасцей «Гісторыя Беларусі» і «Гісторыя міжнародных адносін і знешняй палітыкі» пашырыўся тэматычна, ідучы ўглыб вякоў да ВКЛ, дасягаючы знешнепалітычнай дзейнасці старажытнабеларускіх княстваў. Сёння гісторыкамі распрацоўваюцца, хаця і з рознай ступенню паўнаты і глыбіні, знешнепалітычныя аспекты ўсіх гістарычных і нацыянальных форм беларускай дзяржаўнасці.

Важным кірункам даследаванняў у галіне знешнепалітычнай гісторыі Беларусі сталі праблемы гістарыяграфіі, метадалогіі і крыніцазнаўства. У пачатку ХХІ ст. гістарыяграфічная праблематыка была прадстаўлена працамі В. А. Астрогі, А. В. Гурына, К. І. Казака, С. Я. Новікава, С. Ф. Свілас, У. Е. Снапкоўскага, У. Е. Улаховіча, В. Г. Шадурскага, а таксама нямецкага аўтара Р. Лінднера. У іх публікацыях адлюстравана развіццё навуковых ведаў у Беларусі ў савецкі і постсавецкі часы на прыкладзе знешнепалітычнай дзейнасці БНР і БССР. Беларускімі гісторыкамі пакуль не падрыхтаваны спецыяльныя гістарыяграфічныя агляды знешняй палітыкі Полацкага княства, ВКЛ і Рэчы Паспалітай, аднак гэты тэматыка часткова закранаецца ў працах Г. Я. Галенчанкі, М. І. Ермаловіча, Д. У. Карава, Г. М. Сагановіча і інш.

Даследаванне міжнароднага становішча і знешнепалітычнай дзейнасці старажытнабеларускіх дзяржаў-княстваў цесна звязана з вывучэннем дзяржаваўтваральных працэсаў на тэрыторыі Беларусі. У публікацыях айчынных гісторыкаў, археолагаў, этнолагаў і дзяржавазнаўцаў перыяд старжытнай Беларусі прадстаўлены ў двух варыянтах. Першы абапіраецца на стэрэатып адзінай Старажытнарускай дзяржавы, які склаўся ў дарэвалюцыйнай Расіі і быў перанесены ў савецкую гістарыяграфію. Яго прыхільнікі разглядаюць землі (княствы) на тэрыторыі Беларусі як неад’емную частку Старажытнарускай дзяржавы (Э. М. Загарульскі, часткова С. М. Цемушэў і інш.). У другім варыянце Полацкае княства разглядаецца як адзін з трох галоўных дзяржаваўтваральных цэнтраў Кіеўскай Русі разам з Кіеўскім і Наўгародскім княствамі (Г. В. Штыхаў, В. М. Ляўко, С. В. Тарасаў, М. Н. Саманава). Апошні вары-

янт пакладзены ў аснову нацыянальнай гістарычнай канцэпцыі і зафіксаваны ў прэамбуле Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь 1994 г.

З пачатку 1990-х гг. у Беларусі пачалася распрацоўка знешнепалітычнай гісторыі ВКЛ. Знешнепалітычныя, ваенныя і дыпламатычныя аспекты дзейнасці ВКЛ і Рэчы Паспалітай у розныя перыяды іх існавання разглядаліся ў працах В. І. Бобышава, Ю. М. Бохана, М. В. Волкава, В. Ф. Голубева, А. П. Грыцкевіча, А. Б. Доўнара, А. І. Дзярновіча, М. І. Ермаловіча, У. І. Канановіча, А. К. Краўцэвіча, В. Л. Насевіча, П. А. Лойкі, А. У. Любага, Л. В. Мікалаевай, У. А. Падалінскага, Г. В. Прыбыткі, Г. М. Сагановіча, Б. І. Сідарэнкі, М. А. Ткачова, В. М. Цемушава, В. У. Якубава, А. Я. Яноўскага і інш.

Вывучэнне знешняй палітыкі і дыпламатыі ВКЛ на факультэце міжнародных адносін БДУ мае некалькі асаблівасцей. Па-першае, даследчыкі сканцэнтравалі ўвагу пераважна на праблемах знешняй палітыкі перыяду XVI–XVII стст. Па-другое, тут сфарміравалася своеасаблівая спецыялізацыя па вывучэнні знешнепалітычных працэсаў і дзейнасці ВКЛ на міжнароднай арэне. Пад асаблівай увагай даследчыкаў апынуліся такія важныя пытанні, як знешнепалітычны механізм ВКЛ, арганізацыя і функцыянаванне дыпламатычнай службы ВКЛ і Рэчы Паспалітай, дыпламатычны цырыманіял Княства, праблема падзелу знешнепалітычных паўнамоцтваў і абавязкаў паміж Княствам і Каронай Польскай, а таксама пытанні адстойвання знешнепалітычных інтарэсаў Княства ў рамках адзінай Рэчы Паспалітай, адносіны ВКЛ з Расійскай дзяржавай і Шведскім каралеўствам (А. В. Дземідовіч, В. І. Лазоркіна, С. А. Лашкевіч, А. М. Янушкевіч).

Пасля падзелаў Рэчы Паспалітай пачаўся новы перыяд у гісторыі Беларусі і яе знешнепалітычнай дзейнасці (у дадзеным выпадку трэба казаць якраз пра няўдзел у міжнародных адносінах), паколькі тэрыторыя Беларусі апынулася ў складзе Расійскай імперыі. Беларускі народ страціў сваю дзяржаўнасць, не мог праводзіць знешнюю палітыку і ператварыўся ў аб'ект знешняй і ваеннай палітыкі іншых краін. Роля аб'екта праяўлялася ў часы напалеонаўскіх войнаў, дыпламатычнай актыўнасці заходніх дзяржаў падчас нацыянальных паўстанняў у Польшчы, Літве і Беларусі, Першай сусветнай вайны. Беларускія гісторыкі вывучалі знешнепалітычныя і ваенна-палітычныя, дзяржаўна-прававыя і этнапалітычныя аспекты знаходжання Беларусі ў складзе Расійскай імперыі, палітыку царскага ўрада адносна беларускіх губерняў (Я. К. Анішчанка, М. В. Біч, А. М. Лукашэвіч, С. М. Самбук, А. Ф. Свіб, А. Ф. Смалянчук, С. В. Снапкоўская, М. С. Сташкевіч, С. М. Токць, А. М. Філатава, В. В. Швед, В. В. Яноўская, П. У. Церашковіч і інш.).

Пасля распаду Расійскай імперыі беларуская дзяржаўнасць адрэзкі-лася ў дзвюх формах: БНР і БССР. Наступны перыяд у гісторыі знешняй палітыкі Беларусі ахоплівае 1918–1991 гг.: ад абвяшчэння незалежнасці БНР да распаду СССР і спынення існавання БССР. Указаны гістарычны адрэзак з’яўляецца найбольш даследаваным. У публікацыях гісторыкаў пра стварэнне і дзейнасць БНР гэта дзяржаўнае ўтварэнне разглядаецца як першая форма беларускай дзяржаўнасці ў XX ст., абвяшчэнне якой мела вялікае гістарычнае значэнне. Асобую ўвагу аўтары надаюць формам і метадам дыпламатычнай актыўнасці БНР, праблеме вызначэння межаў Беларусі, пытанням яе міжнароднага прызнання, развіццю двухбаковых адносін з замежнымі дзяржавамі (У. Ф. Ладысеў і П. І. Брыгадзін, В. Г. Мазец, Т. Я. Паўлава, С. С. Рудовіч, А. М. Сідарэвіч, С. А. Траццяк, А. В. Ціхаміраў, А. М. Чэрнякевіч). Дыпламатычная дзейнасць урадаў БНР у 1918–1920 гг. прааналізавана польскай даследчыцай Д. Міхалюк.

Нягледзячы на тое што знешнепалітычная дзейнасць БССР з’яўлялася ў пасляваенны час дастаткова даследаванай тэмай беларускай гістарыяграфіі, толькі ў 1990-я гг. даследчыкі змаглі адысці ад савецкай метадалогіі і пачаць аналіз, грунтуючыся на новых дакументах і матэрыялах, асэнсоўваючы іх з пункту гледжання нацыянальнай гістарыяграфічнай канцэпцыі. Знешнепалітычныя аспекты ўтварэння і дзейнасці БССР у 1920-х гг., асобныя пытанні міжнародных адносін ва Усходняй Еўропе ў міжваенны перыяд разгледжаны ў працах С. В. Багалеішы, В. М. Бароўскай, В. В. Волкавай, А. П. Грыцкевіча, А. М. Дуброўкі, І. М. Ігнаценкі, Л. А. Кавалёвай, В. А. Круталевіча, Р. Р. Лазько, Д. А. Мігуна, М. М. Мязгі, У. Е. Снапкоўскага, С. М. Хоміча, А. В. Ціхамірава і інш.

Знешнепалітычная дзейнасць БССР у 1944–1991 гг., якая праводзілася ў рэчышчы агульнасаюзнай палітыкі, была прадметам і аб’ектам даследавання І. М. Аўласенкі, А. Ф. Вялікага, С. Ф. Свілас, У. Е. Снапкоўскага, С. М. Хоміча, В. Г. Шадурскага. Уклад у распрацоўку гэтай тэматыкі ўнеслі беларускія дыпламаты А. Е. Гурыновіч, К. В. Кісялеў, П. К. Краўчанка, В. С. Смірноў, А. А. Ціханаў. У пачатку 2000-х гг. супрацоўнікамі кафедры міжнародных адносін БДУ выдадзены першыя ў Беларусі вучэбныя дапаможнікі для вышэйшай школы па гісторыі знешняй палітыкі Беларусі, дзе сістэматычна выкладаецца гісторыя беларускай знешняй палітыкі і дыпламатыі ад пачатку дзяржаўнасці да канца XX ст. (У. Е. Снапкоўскі і А. В. Ціхаміраў).

У гады незалежнасці пашырыўся і паглыбіўся інтарэс дзяржавазнаўцаў да знешнепалітычных аспектаў гісторыі беларускай дзяржаўнасці. А. Ф. Вішнеўскі, В. А. Круталевіч, Т. І. Доўнар, І. А. Юхо і інш. публікавалі вучэбныя дапаможнікі па гісторыі дзяржавы і права Беларусі і хрэстаматыі па гэтым курсе, дзе змяшчаліся прававыя дакументы

і матэрыялы па ўсіх перыядах гісторыі беларускай дзяржаўнасці і права. С. Ф. Сокал і В. Ф. Шалькевіч даследавалі гісторыю палітычнай і прававой думкі Беларусі, закранаючы знешнепалітычныя погляды дзяржаўных дзеячаў, дыпламатаў, вучоных і асветнікаў ВКЛ, Рэчы Паспалітай і Расійскай імперыі.

Развіццю даследаванняў у галіне міжнародных адносін садзейнічалі новыя формы арганізацыі навуковай дзейнасці, у прыватнасці выданне «Часопіса міжнароднага права і міжнародных адносін», «Прац факультэта міжнародных адносін БДУ» і «Часопіса Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Міжнародныя адносіны» (на англійскай мове). У іх публікацыях адлюстроўваюцца розныя перыяды і аспекты знешнепалітычнай гісторыі Беларусі. У краіне рэгулярна праводзяцца міжнародныя і нацыянальныя навуковыя канферэнцыі па гісторыі знешняй палітыкі і міжнародных адносін і публікуюцца іх матэрыялы. У БДУ дзейнічае спецыялізаваны савет па абароне доктарскіх і кандыдацкіх дысертацый па спецыяльнасці «Гісторыя міжнародных адносін і знешняй палітыкі», дзе абараняюцца працы па беларускай праблематыцы.

Міжнароднае становішча і знешнепалітычная дзейнасць Беларусі ў XX ст. прааналізаваны ў шэрагу выданняў замежных аўтараў. Найбольш актыўна гэта тэматыка распрацавана польскімі вучонымі (К. Гамулка, Х. Глагоўская, А. Дзяруга, А. Латышонак, В. Матэрскі, Я. Мірановіч, Ю. Туронак). Сярод заходнееўрапейскіх і паўночнаамерыканскіх даследчыкаў трэба вылучыць В. Аспатурана, Н. Вакара, Р. Лінднера, П. А. Рудлінга, О. Энгельхарда. Знешнепалітычныя аспекты гісторыі Беларусі адлюстраваны ў працах дзеячаў беларускай эміграцыі (Я. Запруднік, І. Любачка, В. Кіпель, М. Волаціч (В. Пануцэвіч)).

Крыніцазнаўства ў галіне знешнепалітычнай гісторыі Беларусі. Вывучэнне знешнепалітычнай гісторыі Беларусі забяспечана багатай базай крыніц, якія захоўваюцца ў архівах або змешчаны ў зборніках дакументаў і матэрыялаў.

Першыя звесткі пра падзеі на тэрыторыі Беларусі сустракаюцца ў старажытнарускіх летапісах і хроніках: «Аповесці мінулых гадоў», «Галіцка-Валынскім летапісе», «Слове пра паход Ігравы» (XII–XIII стст.). У XV–XVII стст. склалася беларускае летапісанне, прадстаўленае «Летапісцам вялікіх князёў літоўскіх», «Беларуска-літоўскім летапісам», «Хронікай Вялікага Княства Літоўскага і Жамойцкага», «Хронікай Быхаўца», «Баркулабаўскім летапісам» і інш.

Першым гісторыкам ВКЛ лічыцца польскі храніст XVI ст. М. Стрыйкоўскі, які стварыў «Хроніку польскую, літоўскую, жамойцкую і ўсяе Русі» (апублікавана ў 1582 г.). Першым творам, які пазнаёміў заходнееўрапейскага чытача з гісторыяй ВКЛ, з’яўлялася «Хроніка Еўрапейскай

Сарматыі», выдадзена італьянцам А. Гваньіні ў 1578 г. Гістарычныя падзеі, звязаныя з адносінамі Полацкага і іншых княстваў Кіеўскай Русі з Літвой і крыжакамі, апісаны ўдзельнікам хрысціянізацыі Усходняй Прыбалтыкі Г. Латвійскім у «Хроніцы Лівоніі» (апублікавана ў 1740 г.). Пералічаныя летапісы і хронікі змяшчаюць багаты фактычны матэрыял пра знешнюю палітыку і дыпламатыю Полацкага і іншых беларускіх княстваў, як і ВКЛ.

У XVIII ст. з'явіліся фундаментальныя выданні нарматыўных актаў ВКЛ і Польшчы. «Volumina Legum» («Кнігі законаў») выйшла ў васьмі тамах і ўключала дакументы XIV–XVIII стст., у тым ліку шэраг міжнародных дагавораў і пагадненняў, заключаных ВКЛ, Польшчай і Рэччу Паспалітай. Асновы археаграфіі і крыніцазнаўства ВКЛ заклаў вядомы гісторык і архівіст М. Догель. Ён выдаў тры тамы збору «Дыпламатычны кодэкс Польскага каралеўства і Вялікага Княства Літоўскага», які, аднак, застаўся незавершаным (планавалася восем тамоў). Акрамя таго, М. Догель апублікаваў збор дакументаў «Граніцы Польскага каралеўства і Вялікага Княства Літоўскага» (1758) па размежаванні дзяржаўнай граніцы ВКЛ з Польшчай у сярэдзіне XVI ст.

Пасля далучэння тэрыторыі ВКЛ да Расіі публікацыя гістарычных дакументаў ажыццяўлялася ў расійскіх навуковых цэнтрах (Пецярбург, Масква, Вільня). Сярод выданняў, дзе былі дастаткова шырока прадстаўлены знешнепалітычныя матэрыялы, трэба назваць зборнікі «Акты, относящиеся к истории Западной России», «Акты Виленской археографической комиссии», «Беларускі архіў старжытных грамат», асобныя кнігі серыі «Русское историческое общество». Важнае значэнне для вывучэння знешнепалітычнага механізму і дыпламатычнай дзейнасці ВКЛ маюць Статуты ВКЛ 1529, 1566 і 1588 гг. Спецыялізаваным выданнем па знешнепалітычных адносінах ВКЛ і Рэчы Паспалітай з Расіяй, Швецыяй, Ардой і іншымі дзяржавамі з'яўляецца «Сборник Муханова», выдадзены расійскім дыпламатам і гісторыкам П. А. Муханавым, а таксама Пасольскія кнігі, Метрыкі ВКЛ аб дыпламатычных адносінах ВКЛ з замежнымі дзяржавамі ў XVI ст., перапіска паміж Расіяй і Польшчай да 1700 г., апублікаваная кіраўніком архіва калегіі замежных спраў Расіі М. М. Бантыш-Каменскім. Выхад у свет дакументаў і матэрыялаў па гісторыі беларускай дзяржаўнасці часоў Сярэднявечча і Новага часу, якія ўключалі ў тым ліку пытанні знешняй палітыкі і дыпламатыі, працягваўся ў XX – пачатку XXI ст.

У XX ст. знешнепалітычная гісторыя Беларусі адлюстроўвалася ў дзейнасці БНР і БССР, Савецкага Саюза і Польшчы, у склад якіх уваходзілі беларускія землі, тэрыторыі іншых дзяржаў, Германіі і іншых заходніх дзяржаў, міжнародных арганізацый (Лігі Нацый, ААН і яе спе-

цыялізаваных устаноў). Гэта знайшло свой адбітак у розных дакументах і матэрыялах. Дыпламатычная актыўнасць БНР раскрыта ў зборніку «Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі» і іншых кніжных і часопісных публікацыях. У савецкі перыяд шэраг дакументаў па знешнепалітычнай дзейнасці БССР быў апублікаваны ў серыйных зборніках па знешняй палітыцы СССР, савецка-польскіх і савецка-германскіх адносінах. Міжнародныя дагаворы і пагадненні БССР за 1944–1980 гг. змешчаны ў двухтомным зборніку дакументаў, выдадзеным Міністэрствам замежных спраў БССР. Цікавыя матэрыялы пра палітычнае становішча Беларусі і знешнепалітычную дзейнасць БНР і БССР утрымліваюць зборнікі дакументаў па знешняй палітыцы Вялікабрытаніі, Германіі, Польшчы, ЗША, Францыі і інш.

Калекцыі беларускіх даследчыкаў, аб'яднаны вакол кафедры міжнародных адносін БДУ, стварыў унікальную серыю з трох зборнікаў дакументаў і матэрыялаў па знешнепалітычнай гісторыі Беларусі 1914–2010 гг., выдадзеную ў 1997–2015 гг.¹ Усяго ў серыю ўключана больш за 2 тыс. дакументальных крыніц і 40 карт.

За больш чым 30-гадовы перыяд незалежнасці знешнепалітычная гісторыя Беларусі вылучылася ў самастойны кірунак вывучэння гісторыі Беларусі і міжнародных адносін. У краіне склаліся два навуковыя цэнтры – факультэт міжнародных адносін і гістарычны факультэт БДУ і Інстытут гісторыі НАН Беларусі. Даследаванні ажыццяўляюцца і ў іншых беларускіх навучальных установах (у Брэсце, Віцебску, Гомелі, Гродна, Магілёве). У часы незалежнасці прадстаўнікі юрыдычнай і палітычнай навук сталі звяртаць большую ўвагу на знешнепалітычныя і міжнародныя аспекты гісторыі беларускай дзяржаўнасці.

Гісторыя знешняй палітыкі і міжнародных сувязей Беларусі, даследаванне якой пачалося ў 1920-я гг., стала важным кірункам гістарычных, дзяржаўна-прававых і палітычных навук у нашай краіне. Недастатковая вывучанасць багатай гісторыі беларускай дзяржаўнасці ў розных яе формах і праяўленнях стварае перадумовы для плённага развіцця гэтага кірунку гістарычнай навукі ў Беларусі і за яе межамі.

¹ Знешняя палітыка Беларусі : зб. дак. і матэрыялаў : у 10 т. / М-ва замеж. спраў Рэсп. Беларусь ; Беларус. навук.-даслед. ін-т дакументазнаўства і арх. справы ; Беларус. дзярж. ун-т. Мінск : БДУ, 1997–2014 ; Беларусь у палітыцы суседніх і замежных дзяржаў (1914–1991 гг.) : зб. дак. і матэрыялаў : у 4 т. / М-ва замеж. спраў Рэсп. Беларусь ; Беларус. дзярж. ун-т ; Нац. арх. Рэсп. Беларусь ; склад.: А. Ф. Вялікі [і інш.]. Мінск : Юніпак, 2008–2015 ; Государственные границы Беларуси : сб. док. и материалов : в 2 т. / сост.: В. Е. Снапковский, А. В. Тихомиров, А. В. Шарапо. Минск : БГУ, 2012–2013.

Кантрольныя пытанні

1. Якую ролю адыгрывалі знешнія фактары ў развіцці беларускага народа?
2. Вызначце аб'ект і прадмет вучэбнага курса «Гісторыя знешняй палітыкі Беларусі».
3. Дайце характарыстыку асноўных этапаў гісторыі знешняй палітыкі Беларусі.
4. Хто заклаў пачатак нацыянальнай гістарычнай школы знешнепалітычнай гісторыі Беларусі?
5. Назавіце характэрныя рысы савецкай версіі знешнепалітычнай гісторыі Беларусі.
6. Ахарактарызуйце асаблівасці інстытуцыянальнага афармлення дысцыпліны «Гісторыя знешняй палітыкі Беларусі».
7. Пералічыце асноўныя зборнікі дакументаў і матэрыялаў па дысцыпліне.

Спіс літаратуры

Внешняя политика Беларуси в исторической ретроспективе : материалы междунар. науч. конф., Минск, 24–25 мая 2002 г. / редкол.: В. Астапенко [и др.]. – Минск : Адукацыя і выхаванне, 2002. – 280 с.

Гурын, А. В. Даследаванні гісторыі міжнародных адносін у Беларусі ў 1980–2003 гг. : аўтарэф. дыс. ... канд. гіст. навук / А. В. Гурын. – Мінск : БДУ, 2005. – 19 с.

Гурын, А. В. Даследаванне гісторыі міжнародных адносін у Беларусі (1980–2005 гг.) / А. В. Гурын. – Мінск : Беларус. навука, 2022. – 163 с.

Даследаванне міжнародных адносін і развіццё замежных сувязей у Беларускім дзяржаўным універсітэце: 1921–2021 гг. / А. В. Шарапа [і інш.] ; пад рэд. А. В. Шарапы (старш.) [і інш.]. – Мінск : РІВШ, 2021. – 232 с.

Доўнар, Т. І. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі : падручнік / Т. І. Доўнар. – 2-е выд., выпр. і дап. – Мінск : Адукацыя і выхаванне, 2021. – 432 с.

Запруднік, Я. Беларусь на гістарычных скрыжаваннях / Я. Запруднік. – Мінск : Беларус. Фонд Сораса : ВЦ «Бацькаўшчына», 1996. – 326 с.

Исследование международных отношений в Республике Беларусь: состояние и перспективы : материалы респ. науч.-практ. конф., посвящ. 25-летию каф. междунар. отношений Белорус. гос. ун-та, Минск, 6 окт. 2017 г. / редкол.: М. Э. Чесновский (пред.) [и др.]. – Минск : Четыре четверти, 2018. – 124 с.

Лінднэр, Р. Гісторыя і ўлада: нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі XIX–XX ст. / Р. Лінднэр. – СПб. : Неўскі прасцяг, 2003. – 540 с.

Нефедов, В. В. Проблемы новой и новейшей истории в современной белорусской историографии / В. В. Нефедов, В. А. Острога // Новая и новейшая история. – 2017. – № 5. – С. 166–176.

Острога, В. А. Проблемы внешней политики и международных отношений в белорусской советской историографии (1953–1991 гг.) / В. А. Острога // Журн. междунар. права и междунар. отношений. – 2011. – № 4. – С. 49–54.

Острога, В. А. Развитие научных и образовательных центров по новой и новейшей истории в Белорусской ССР. 1919–1991 гг. / В. А. Острога. – Минск : РИВШ, 2016. – 428 с.

Русакович, А. В. Внешняя политика Беларуси: традиции и современность / А. В. Русакович // Труды факультета международных отношений : науч. сб. – Минск : БГУ, 2011. – Вып. 2. – С. 17–23.

Свилас, С. Ф. Историография и источники по истории внешнеполитической деятельности БССР в 1954–1990 гг. / С. Ф. Свилас // Белорус. журн. междунар. права и междунар. отношений. – 2003. – № 4. – С. 40–44.

Свилас, С. Ф. Основные направления развития факультета международных отношений Белорусского государственного университета в 2000–2021 гг. / С. Ф. Свилас // Даследаванне міжнародных адносін і развіццё замежных сувязей у Беларускім дзяржаўным універсітэце: 1921–2021 гг. / А. В. Шарапа [і інш.] ; пад рэд. А. В. Шарапы (старш.) [і інш.] – Мінск : РИВШ, 2021. – С. 157–174.

Снапкоўскі, У. Е. Аб некоторых ключавых пытаннях знешнепалітычнай гісторыі Беларусі / У. Е. Снапкоўскі // Беларусь в меняющемся мире: история и современность : материалы междунар. науч.-практ. конф., Минск, 22 февр. 2019 г. / Белорус. гос. ун-т ; редкол.: М. Э. Чесновский (пред.) [и др.]. – Минск : БГУ, 2019. – С. 21–29.

Снапкоўскі, У. Е. Галоўныя кірункі даследаванняў міжнародных адносін у Беларускім дзяржаўным універсітэце / У. Е. Снапкоўскі // Республика Беларусь в современном мире / под ред. Е. В. Пильгун. – Минск : Изд. центр БГУ, 2021. – С. 84–102.

Снапкоўскі, У. Е. Да выхаду ў свет 10-томнага выдання «Знешняя палітыка Беларусі: Зборнік дакументаў і матэрыялаў» / У. Е. Снапкоўскі // Журн. междунар. права и междунар. отношений. – 2015. – № 1. – С. 30–36.

Снапкоўскі, У. Е. Традыцыі і навацыі ў знешнепалітычных даследаваннях Беларусі : дапаможнік / У. Е. Снапкоўскі. – Мінск : БДУ, 2020. – 295 с.

Глава 2

ЗНЕШНЯЯ ПАЛІТЫКА І ДЫПЛАМАТЫЯ СТАРАЖЫТНАБЕЛАРУСКІХ ДЗЯРЖАЎ-КНЯСТВАЎ (IX – ПЕРШАЯ ПАЛОВА XIII ст.)

2.1. Знешняя палітыка Полацкага княства

Вытокі беларускай дзяржаўнасці. Тэрыторыя Беларусі знаходзіцца на захадзе Усходне-Еўрапейскай раўніны, у геаграфічным цэнтры Еўропы, на водападзеле Чорнага і Балтыйскага мораў. Сярэдзіннае становішча рабіла беларускія землі месцам, дзе сустракаліся, супрацоўнічалі і ўваходзілі ва ўзаемную варожасць і барацьбу інтарэсы спачатку Поўначы і Поўдня, а пасля – Захаду і Усходу. Ваенна-палітычныя канфлікты паміж еўрапейскімі дзяржавамі моцна абцяжарвалі гістарычны лёс беларускага народа.

Для Беларусі характэрны своеасаблівы рэльеф. Спадаючы на захад і часткова на поўдзень, яна ў пераважнай большасці пакрыта марэннымі ўзгоркамі і толькі ў Палессі з’яўляецца нізіннай. Разнароднасць і разнастайнасць краявідаў на невялікіх адлегласцях – адметная рыса знешняга аблічча Беларусі. Гэтым яна адрозніваецца ад шырокіх раўнінных плошчаў Польшчы, украінскіх стэпаў і ўзгоркаў, прыбалтыйскіх нізін, бязмежных прастораў плоскіх узвышшаў Расіі. Беларусь мае кліматычныя межы: заходні рубеж ляжыць на ўскраіне вільготнага клімату захаду, а за ўсходняй мяжой рэзка пачынаецца зона кантынентальнага клімату. Умераны клімат Беларусі адрозніваецца ад халоднай поўначы і цёплага поўдня.

Істотная асаблівасць прыроды і геапалітычнага становішча Беларусі – ласы і балоты. Яны займаюць вялікія прасторы і паасобку ці ў сукупнасці ў вялікай меры вызначаюць натуральныя межы краіны. На поўдні ад суседзяў яе аддзяляюць ласы і балоты Палесся, на захадзе – лясныя пушчы, на поўначы – ласы, балоты і ў значнай ступені азёры, на ўсходзе – ласы. З усіх геаграфічных фактараў найбольшае значэнне ў гісторыі Беларусі мелі рэкі. Яны звязалі ў адзінае цэлае асобныя часткі краіны і вызначылі жыццёвую прастору яе народа. Беларусь займае верхнюю частку Падняпроўя і большыя часткі Падзвіння і Панямоння. Вялікія водныя артэрыі Дняпра, Заходняй Дзвіны і Нёмана праз шматлікія прытокі і валокі злучаліся ў адзіную рачную сетку.

На беларускай тэрыторыі Верхняга Падняпроўя і Падзвіння ў VIII–X стст. сфарміраваліся некалькі аб'яднанняў усходніх славян, якія далі пачатак беларускай дзяржаўнасці. У гэты перыяд вакол Полацка склалася аб'яднанне крывічоў у якасці самастойнай тэрытарыяльнай, палітычнай і эканамічнай адзінкі. Полацк упершыню прыгадваецца ў летапісах у 862 г. як адзін з важнейшых гарадоў Усходняй Еўропы.

Дзяржаваўтваральным працэсам на тэрыторыі паўночнай Беларусі садзейнічалі прыродна-геаграфічныя фактары. Сярод іх – адзінства тэрытарыяльна-геаграфічных умоў лясной зоны пражывання крывіцкіх плямён, іх размяшчэнне ў сутоцы рэк Балтыйскага і Чорнага мораў, на скрыжаванні традыцыйных гандлёвых шляхоў, этнічнае змяшэнне з папярэднімі жыхарамі рэгіёна – балтамі. Асабліва важную ролю ў дзяржаўным, эканамічным і культурным развіцці Полацкай зямлі адыгралі водныя гандлёвыя шляхі, што звязвалі Паўднёвую Русь, Візантыю і арабскі Усход з Паўночнай Руссю, Прыбалтыкай і Скандынавіяй.

Месца заснавання Полацка было выключна выгядным. Заходняя Дзвіна, паблізу якой ён размясціўся, была часткай шляху міжнароднага гандлю Хазары і Арабскага халіфата з усходнеславянскімі плямёнамі і скандынаўскімі краінамі. Заходняя Дзвіна – першая жыццёвая артэрыя Полацка – вызначыла кола геапалітычных інтарэсаў будучага Полацкага княства. Водны шлях «з варагаў у грэкі» злучаў праз сістэму рэк Днепр, Заходняя Дзвіна, Ловаць і Волхаў поўдзень еўрапейскага кантынента з поўначчу, усход з захадам. Гэтая важная магістраль, па якой у асноўным ішоў міжнародны гандаль і ажыццяўляліся паходы на Візантыю, была як воссю дзяржаваўтваральнага працэсу ва Усходняй Еўропе, так і арэнай барацьбы за першынство ва ўсходнеславянскім свеце. Барацьба разгарнулася паміж трыма палітычнымі цэнтрамі Усходняй Еўропы – Ноўгарадам, Полацкам і Кіевам.

Калі Ноўгарад засланяў шлях «з варагаў у грэкі» з поўначы, то Кіеў – з поўдня. Паміж імі ўзнікла саперніцтва ў аб'яднаўчай палітыцы, у фокусе якой апынуліся беларускія землі. Менавіта ў той час выявілася выключнасць іх становішча: размяшчэнне на скрыжаванні водных шляхоў і ўкліньванне паміж землямі Паўночнай і Паўднёвай Русі. Абшары крывічоў і дрыгавічоў ляжалі ўздоўж вялікай воднай магістралі. Праз дрыгавіцкую зямлю таксама пралягаў прыпяцка-бугскі шлях, што вёў у Заходнюю Еўропу. Важнае эканамічнае і стратэгічнае значэнне крывіцкай і дрыгавіцкай зямель аб'ектыўна рабіла іх прадметам барацьбы паміж Кіевам і Ноўгарадам. Без падначалення гэтых тэрыторый нельга было думаць пра першынство ў справе аб'яднання ўсходнеславянскіх зямель.

Полацкае княства паводле сучаснага адміністрацыйнага падзелу Рэспублікі Беларусь уключала Віцебскую і паўночную палову Мінскай вобласці. Да пачатку XIII ст. пад яго пратэктаратам знаходзілася Ніжняе Падзвінне (тэрыторыя сучаснай Латвіі да Рыжскага заліва). Полацкае княства з'яўлялася адной з самых буйных і магутных дзяржаў на тэрыторыі Усходняй Еўропы і сапернічала з Кіевам і Ноўгарадам у аб'яднанні ўсходнеславянскіх зямель. Полацкае княства – першая беларуская дзяржава, якая на працягу некалькіх стагоддзяў валода-ла неабходнымі атрыбутамі суверэнітэту і дзяржаўнасці. Яно мела заканадаўчую ўладу ў выглядзе веча, выканаўчую ўладу ў асобе князя, уласную княжацкую дынастыю Рагвалодавічаў – Усяславічаў, стабільную тэрыторыю, магутнае войска, праводзіла самастойную ўнутраную і знешнюю палітыку, вызначалася знешнепалітычнай і ваеннай актыўнасцю.

Палітычны трохвугольнік Кіеў – Полацк – Ноўгарад. Характар узаемаадносін паміж Ноўгарадам, Полацкам і Кіевам вызначаўся асаблівасцямі дзяржаўна-палітычнай арганізацыі Кіеўскай Русі. Яна ўяўляла сабой няўстойлівы ваенна-палітычны кангламерат племянных саюзаў, якія ўваходзілі ў склад Кіеўскай Русі як добраахвотна, так і прыму-сова. Паміж імі будаваліся пераважна нетрывалыя саюзныя адносіны, вымушаныя знешняй небяспёкай. Разам з тым кіеўскія князі пастаянна імкнуліся да цэнтралізацыі дзяржавы, будуючы яе на аснове сюзерэнітэту – васалітэту. Палітычныя граніцы Кіеўскай Русі былі нестабільнымі і часта змяняліся, калі той ці іншы племянны саюз выходзіў з падпарадкавання Кіева, адстойваючы свой суверэнітэт.

Полацкае княства з 862 г. нейкі час уваходзіла ў так званую дзяржаву Рурыка – паўночнае аб'яднанне ўсходніх славян і некаторых фінаўгорскіх плямён. У выніку аб'яднання князем Алегам (879–912) значнай часткі ўсходніх славян у адзіную дзяржаву (Кіеўскую Русь) Полацкае княства часова апынулася ў васальнай залежнасці ад вялікага князя кіеўскага, аднак у сярэдзіне X ст., калі ў Полацку з'явіўся князь Рагвалод, зноў стала незалежным княствам-дзяржавай. Каля 980 г. заходняя граніца Кіеўскай Русі праходзіла па лініі Ізборск – Ізяслаў (Заслаўе) – Пінск. З заваяваннем радзімічаў закончылася падначаленне Кіевам усіх беларускіх зямель. У склад Кіеўскай Русі ў канцы XI – пачатку XII ст. часова ўвайшлі землі Панямоння і Брэсцкага Пабужжа.

Да пачатку X ст. адносяцца першыя праяўленні ваенна-дыпламатычнай актыўнасці беларускіх зямель за межамі Кіеўскай Русі. Крывічы і радзімічы ўдзельнічалі ў паходах шматплемяннага войска Алега на Візантыю ў 907 і 911 гг. У выніку ўдалага паходу 907 г. на Царград грэкі абавязаліся выплаціць вялікую кантрыбуцыю, ці «ўклад», наступ-

ным усходнеславянскім гарадам: Кіеву, Чарнігаву, Пераяслаўлю, Полацку, Растову і Любечу. Полацк згадваецца ў мірным дагаворы паміж Руссю і Візантыяй 907 г. як горад, якім кіруюць вялікія князі, прызнаючы вярхоўную ўладу Алега. Крывічы ўдзельнічалі ў паходзе Ігара на Візантыю ў 944 г., хаця Полацк не згадваецца ў мірным дагаворы Русі з Візантыяй 945 г. Гэта дае падставу даследчыкам меркаваць пра магчымы выхад у той час Полацка з-пад улады Кіева.

Пры пераемніках Алега – Ігару, Вользе і Святаславе – Полацк ужо дакладна пазбавіўся залежнасці ад Кіева і аднавіў сваю палітычную самастойнасць. Полацкае княства было першай дзяржавай Русі, якая выйшла з-пад улады Кіева, аднак не пераадолела палітычнага раз'яднання крывіцкіх зямель. Сваю самастойнасць у X ст. аднавілі толькі заходнія (полацкія) крывічы, у той час як дняпроўскія (смаленскія) засталіся пад уладай кіеўскіх князёў. Апошнія, страціўшы Полацкую зямлю, сталі яшчэ больш умацоўваць уладу над Смаленскам і Віцебскам, бо толькі дзякуючы валоданню імі Кіеўская і Наўгародская землі маглі быць злучаны ў адзінае цэлае.

Умацаванне пазіцый Полацкага княства было звязана з князем Рагвалодам, першым з полацкіх князёў, чьё імя згадваецца ў летапісах. Ён княжыў з 60–70-х гг. X ст. да 980 г., калі быў забіты наўгародскім князем Уладзімірам, які сватаўся да Рагвалодавай дачкі Рагнеды. Праз шлюб Рагнеды і кіеўскага князя Яраполка Полацк і Кіеў збіраліся замацаваць свой палітычны саюз. Слабейшы за Кіеў і Ноўгарад, Полацк мусіў весці складаную і тонкую дыпламатыю: выкарыстоўваць узаемныя супярэчнасці ў сваіх інтарэсах. Аднак наўгародскі князь Уладзімір захацеў пакараць Рагвалода за напад на наўгародскія воласці і адначасова парушыць саюз Полацка і Кіева. Ён сабраў вялікае войска з варагаў, славенаў, чуждзі і крывічоў і разбіў Рагвалода ў бітве пад Полацкам. Уладзімір гвалтам узяў у жонкі Рагнеду, забіў Рагвалода, яго жонку і двух сыноў, разбурыў Полацк і падпарадкаваў сабе Полацкую зямлю. Потым Уладзімір забіў свайго брата Яраполка і сеў на велікакняжацкі пасад у Кіеве. Гісторыя сватання наўгародскага і кіеўскага князёў да полацкай князёўны (асабісты трохвугольнік) адлюстравала напружаны стан адносінаў ва ўсходнеславянскім палітычным трохвугольніку Кіеў – Полацк – Ноўгарад.

Першая спроба Полацка вырвацца па Заходняй Дзвіне да Дняпра аказалася беспаспяховай і трагічнай як для Рагвалода, так і для ўсёй зямлі. Тым не менш полацкі князь быў першым дзяржаўным дзеячам у гісторыі Беларусі, які ацаніў вялікія магчымасці Полацкай зямлі і разглядаў яе як асобную дзяржаву з уласнымі знешнепалітычнымі мэтамі і інтарэсамі. Рагвалод пачаў барацьбу за ўз'яднанне дзвінскіх і дняпроўскіх крывічоў і аб'яднанне Полацкай і Дрыгавіцкай зямель.

Аднавіўшы самастойнасць Полацка, ён стаў першым з полацкіх, як і ўвогуле з беларускіх князёў, занесеных у аналы сусветнай гісторыі.

Пасля забойства Рагвалода палітычныя шляхі Кіева і Полацка надоўга разышліся, нягледзячы на тое што на полацкім прастоле таксама сядзелі Рурыкавічы. Адкрытая варожасць, няспынная вайна вызначалі адносіны гэтых двух палітычных цэнтраў Старажытнай Русі. У будучым ні ўнукам Яраслава Мудрага, ні магутнаму Уладзіміру Манамаху не ўдалося канчаткова ўтаймаваць Полацк, які заўсёды прагнуў незалежнасці.

Той акалічнасці, што Полацкае княства выйшла з-пад улады Кіева, істотна спрыяла геаграфічнае становішча: яно знаходзілася на паўночна-заходняй ускраіне кіеўскіх уладанняў і таму хутчэй успрыняла працэс дэцэнтралізацыі. У параўнанні з іншымі ўсходнеславянскімі землямі, якія моцна цярпелі ад разбуральных набегаў розных заваёўнікаў, у Полацка адносіны з іншапляменнымі суседзямі былі ў асноўным мірнымі, што таксама садзейнічала яго ўмацаванню і самастойнай палітыцы.

Імперыя Уладзіміра (980–1015), які сабраў пад сваёй уладай вялікія абшары ўсходнеславянскіх зямель, аказалася слабой і недаўгавечнай. Дасягнуўшы найвышэйшай ступені магутнасці пры Яраславе Мудрым (1019–1054), Кіеўская Русь з сярэдзіны XI ст. уступіла ў паласу палітычнага драблення. У 1097 г. князі з роду Яраслава на з'ездзе ў Любечы падзялілі Русь на асобныя спадчыннымя ўладанні, замацаваўшы такім чынам раздробленасць Кіеўскай дзяржавы.

Палітыка Брачыслава. У працэсе палітычнага распаду Кіеўскай Русі актыўна ўдзельнічала Полацкая зямля. Яе кароткачасовае падпарадкаванне Кіеву было фармальным і не грунтавалася на глыбокіх эканамічных і палітычных прычынах. У канцы X ст. Полацкая зямля адрадзіла самастойную княжацкую дынастыю (каля 985 г. Ізяслаў Уладзіміравіч быў запрошаны на полацкі прастол), а з пачатку XI ст. стала на шлях ваеннага і эканамічнага ўзмацнення, правядзення актыўнай знешняй палітыкі. Умацаванне Полацкага княства было звязана з князем Брачыславам Ізяславічам (1003–1044) і яго сынам Усяславам Брачыславічам (1044–1101). Пры Усяславе Полацкае княства дасягнула найвышэйшай магутнасці. Калі ў першай палове XI ст. кіеўскія князі стрымлівалі яго незалежніцкія памкненні, то пры Усяславе яно стала галоўным канкурэнтам Кіева.

Да пачатку 20-х гг. XI ст. Полацкае княства не праяўляла ваеннай і знешнепалітычнай актыўнасці, а назапашвала сілы, пакуль ішла ўзаемная барацьба кіеўскага і наўгародскага князёў. Па звестках «Эймундавай сагі», Яраслаў саступіў кіеўскі трон Брачыславу на некалькі гадоў. Аднак потым Брачыслаў быў выгнаны з Кіева. Абвастэрэнне адносінаў паміж Полацкам і Кіевам было звязана з барацьбой за паўночныя землі

Русі, перш за ўсё за Ноўгарад – паўночны ключ воднага шляху «з варагаў у грэкі». У 1021 г. Брачыслаў напаў на Ноўгарад і захапіў яго разам з усім Наўгарадскім княствам. На зваротным шляху полацкага князя сустрэў вялікі князь кіеўскі Яраслаў і разбіў свайго пляменніка ў бітве на р. Судоміры (Судомі) (зараз Пскоўская вобласць Расійскай Федэрацыі). Пасля бітвы паміж князямі быў заключаны ганаровы мір, паводле якога Яраслаў перадаў Брачыславу Віцебск і Усвяты, якія раней захапіў Уладзімір на карысць Ноўгарада. Полацкі князь адмовіўся ад улады над Ноўгарадам і вызваліў палонных, а таксама згадзіўся назаўсёды быць саюзнікам Яраслава.

Пагадненне мала чым нагадвала дамоўленасць паміж пераможцам і пераможаным. Яно было заключана ў такой форме, якая адпавядала саюзу роўных, суверэнных уладароў і не патрабавала прызнання старшынства кіеўскага князя. Яраслаў, хоць і з'яўляўся пераможцам, бачыў наперадзе цяжкую перспектыву барацьбы са сваім братам Мсціславам. Кіеўскаму князю быў патрэбны моцны саюзнік, якім мог быць толькі Брачыслаў. Уступка Кіевам Віцебска і Усвятаў была вялікай перамогай Полацка, бо вяртала пад яго ўладу значную частку крывіцкай зямлі і давала магчымасць кантраляваць не толькі ўвесь водны шлях па Заходняй Дзвіне, але і мець адну з ключавых пазіцый на шляху «з варагаў у грэкі».

Пры Брачыславе межы Полацкага княства пашырыліся на захад і поўнач. У ніжнім рэчышчы Дзвіны паўсталі гарады Кукейнос і Герцыке, праз якія палачане цалкам кантралявалі гандлёвыя шляхі на Дзвіне да Балтыйскага мора і збіралі даніну з балцкіх плямён ліваў і латгалаў. Як дзяржаўны дзеяч Брачыслаў вызначаўся энергіяй, рашучасцю, палітычнай праніклівайсцю, дыпламатычным майстэрствам. Пры ім Полацкае княства ператварылася ў моцную самастойную дзяржаву ў складзе Кіеўскай Русі.

Знешняя палітыка Усяслава. Лінія на ўмацаванне самастойнасці Полацкай дзяржавы была працягнута знешняй і ваеннай палітыкай Усяслава Чарадзея, празванага так за выбітныя якасці палітыка і военачальніка. Спачатку ён падтрымліваў мірныя адносіны з нашчадкамі Яраслава і нават удзельнічаў у іх паходзе супраць качэўнікаў-торкаў у 1060 г. За гэта Усяслаў атрымаў ад Кіева ў якасці ўступкі Оршу і Копысь, што азначала далейшае ўмацаванне Полацка на вялікім гандлёвым шляху. У 1066 г. Усяслаў скончыў будаўніцтва Сафійскага сабора ў Полацку, што павінна было сімвалізаваць роўнасць Полацка з Кіевам і Ноўгарадам, дзе ўжо былі ўзведзены такія храмы.

Неўзабаве паміж Полацкам і Кіевам зноў узнік канфлікт. У 1065 г. войска Усяслава аблажыла Пскоў. Гэты выбар быў невыпадковы, бо Пскоў,

падначалены непасрэдна Ноўгараду, з'яўляўся плацдармам наўгародскага націску на Полацк. Аднак аблога Пскова не мела поспеху, і палачане былі вымушаны вярнуцца назад. У 1066 г. войска Усяслава авалодала Ноўгарадам, разрабавала і спаліла горад, пасля чаго бесперашкова вярнулася ў Полацк. Як апавядае «Слова пра паход Ігаравы», захопам Ноўгарада Усяслаў «разбіў славу Яраслава», бо гэты магутны горад доўгі час быў апорай Яраслава I і яго нашчадкаў. Такім чынам, 1065–1066 гг. сталі паваротнымі ў палітычнай гісторыі Полацкага княства. Ваенныя паходы Усяслава Чарадзея азначалі пераход ад мірнага суіснавання з суседзямі да экспансіянісцкай палітыкі.

Гісторыкі да гэтага часу спрачаюцца наконт прычын агрэсіўных дзеянняў Полацка. Адно лічаць, што ваенныя падзеі 1065–1066 гг. мелі прэвентыўны характар і ставілі сваёй мэтай спыніць умацаванне Ноўгарада для самых межаў Полаччыны; іншыя адзначаюць памкненні Полацка далучыць да сябе два паўночныя княствы. У аўтарытэтных выданнях, такіх як шасцітомная энцыклапедыя «Гісторыі Беларусі», выказваецца меркаванне, што паходы на Пскоў і Ноўгарад мелі мэтай эканамічны інтарэс і з'явіліся простым спосабам барацьбы Полацка супраць сваіх паўночнаеўрапейскіх гандлёвых канкурэнтаў. Менавіта праз Пскоў і Ноўгарад ва Усходнюю Еўропу ішоў асноўны паток заходнееўрапейскіх дынарыяў.

Сыны Яраслава Мудрага не маглі дараваць Усяславу яго агрэсіўных дзеянняў і ў адказ разбурылі Менск. Усе мужчыны ў горадзе былі перабіты, а жанчыны і дзеці ўзяты «на шчыт» – гэта значыць у палон. У вырашальнай бітве на р. Нямізе 3 сакавіка 1067 г. Яраславічы перамаглі Усяслава. У «Слове пра паход Ігаравы» адзначаецца, што бітва была надзвычай жорсткай: «крывавыя берагі Нямігі» былі «засеяны касцямі рускіх сыноў». Пасля бітвы Яраславічы не пагналіся за Усяславам у Полацк, бо ў іх ужо не было сіл. Яны звярнуліся да дыпламатычных спосабаў вырашэння канфлікту, запрасіўшы полацкага князя на перамовы пад Оршай.

Калі Усяслаў з двума сынамі прыбыў у лагер Яраславічаў, тыя вераломна парушылі сваё «крыжацалаванне» (присягу), схпілі гасцей у палон і выслалі ў Кіеў. Зняволенне Усяслава і яго сыноў «у порубе» азначала пажыццёвую катаргу, праз якую Яраславічы хацелі знішчыць полацкую княжацкую дынастыю, як гэта зрабіў Уладзімір з Рагвалодам і двума яго сынамі. Страта дынастыі па паняццях таго часу азначала страту палітычнай самастойнасці. Усяслаў прасядзеў у цямніцы 14 месяцаў. У 1068 г. Яраславічы былі разбіты полаўцамі на р. Альце (каля Пераяслаўля). Кіеўляне, абураныя няздольнасцю сваіх князёў арганізаваць абарону, прагналі Ізяслава, які ўцёк у Польшчу, і абралі новым князем Усяслава. Сем месяцаў ён сядзеў на «залатым сталё кіеўскім».

У гісторыі «імперыі Рурыкавічаў» наступіў другі ўнікальны момант, калі полацкі князь сеў на кіеўскі пасадак, хаця і ненадоўга.

Ізяслаў пры падтрымцы войска польскага князя Баляслава Смелага выступіў супраць Усяслава, які не жадаў змагацца супраць былога гаспадара Кіева і ноччу «лютым зверам» збег у Полацк. Прычынай гэтага быў не страх перад Ізяславам і палякамі, а тое, што Усяслаў не верыў кіяўлянам. Ён не стаў чакаць, калі яго прагоняць, і сам пакінуў Кіеў. Такім учынкам Усяслаў паказаў, што для полацкіх князёў ёсць толькі адно поле дзейнасці – Полацкае княства. На некалькі гадоў Яраславічам удалося ўстанавіць кантроль над мяцежным Полацкам. Усяслаў быў вымушаны хавацца на зямлі фінскіх плямён водзі. У 1073 г. ён скарыстаў сваркі паміж Яраславічамі і выгнаў з Полацка іх стаўленіка.

Узыход на прастол у Кіеве Усевалада II Яраславіча (1076) прывёў да чарговага пагаршэння адносін паміж Полацкам і Кіевам. У 1077–1084 гг. Усевалад і яго сын, князь чарнігаўскі і смаленскі Уладзімір Манамах, пры падтрымцы іншых князёў Паўднёвай Русі, Ноўгарада і полаўцаў здзейснілі тры спусташальныя паходы ў Полацкую зямлю, разбурыўшы Лукомль, Лагойск, Друцк і Менск. Разам з сіламі Паўночнай і Паўднёвай Русі ў нападах Манамаха на Полацкую зямлю ўпершыню ў практыцы міжусобнай барацьбы ўдзельнічалі орды полаўцаў. Паколькі апошнія лічыліся тады галоўнымі ворагамі Паўднёвай Русі, то саюз з імі сведчыў, што ў вачах Манамаха Полаччына была больш небяспечным ворагам, чым полаўцы. Змаганне Манамаха з Усяславам мела выключна напружаны і жорсткі характар, але падпарадкаваць Полацк яму так і не ўдалося. У 1084 г. Усяслаў канчаткова замацаваўся на полацкім прастоле.

Вялікі князь кіеўскі Святаполк II Ізяславіч (1093–1113) сканцэнтраванна знешнюю палітыку на барацьбе з полаўцамі, не жадаючы мець ворага на поўначы. Усяслаў таксама быў зацікаўлены ў захаванні статус-кво. Ваенныя паходы Кіева супраць Полацка былі спынены. Незалежнасць Полацкай зямлі праявілася на з’ездзе князёў Кіеўскай Русі ў Любечы ў 1097 г., дзе адсутнічаў Усяслаў, бо кіеўскія князі бачылі ў Полаччыне непадушадную ім зямлю. Палачане таксама не прысутнічалі на наступных княжацкіх з’ездах, якія замацавалі палітычную дэзінтэграцыю Кіеўскай Русі.

Знешнепалітычная дзейнасць Полацкага княства ў перыяд праўлення Усяслава застаецца прадметам розных, часам супрацьлеглых ацэнак у беларускай і расійскай гістарыяграфіі. У той час як беларускія даследчыкі разглядаюць яго як змагаара за незалежнасць Полацкай дзяржавы, расійскія аўтары трактуюць дзейнасць «мяцежнага і непарадкавальнага князя» як сепаратысцкую, якая была накіравана на падрыў адзінства старажытнаруускай дзяржавы.

Палітыка Полацка ў XII – пачатку XIII ст. Усяслаў Полацкі пакінуў нашчадкам моцную феадальную дзяржаву, якая першая сярод іншых зямель Кіеўскай Русі дамаглася поўнай самастойнасці. Разам з тым яна таксама першай з усходнеславянскіх княстваў падпала пад заканамерны працэс палітычнага драблення. У канцы XII ст. у складзе Полацкага княства ўтварылася каля дзясятка ўдзельных княстваў. Полацк, які лічыўся «старэйшым» горадам зямлі, заставаўся носьбітам адзінадзяржаўя хутчэй духоўна, чым палітычна. У XII ст. працягвалася барацьба полацкіх князёў з паўднёварускімі, але яна паволі страчвала свой прагрэсіўны характар. Непамерныя амбіцыі ўдзельных полацкіх князёў вялі не толькі да барацьбы з Кіевам, але і да міжусобных канфліктаў за перамеркаванне зямель, што знясілівала Полаччыну пастаяннымі войнамі і аслабляла яе эканамічны і дэмаграфічны патэнцыял.

Новы перыяд абстраэння адносінаў паміж Менскім княствам і каліцыйй паўднёварускіх князёў на чале з вялікім князем кіеўскім Уладзімірам Манамахам выпаў на 1116–1119 гг., калі адзін з сыноў Усяслава, князь Глеб Менскі, быў узяты ў палон і вывезены ў Кіеў, дзе і памёр. Усталяванне ўлады кіеўскіх князёў у паўднёвай частцы Полацкай зямлі пасля перамогі над Глебам Менскім захавала напружанасць у адносінах паміж Полацкам і Кіевам, паколькі полацкія князі імкнуліся аднавіць кантроль над страчанымі тэрыторыямі. У 1129 г. кіеўскі князь Мсціслаў вырашыў пакараць Полацк за адмову ўдзельнічаць у паходзе супраць полаўцаў. Полацкія князі здэкліва адказалі, што ім там няма чаго рабіць, «а мы имеем дома что делать». Мала таго, як толькі Мсціслаў пайшоў на полаўцаў, Полацк напаў на кіеўскія ўладанні, каб адваяваць Менск, а таксама прыдняпроўскія землі з Оршай і Копысем.

Пасля паспяховага паходу на полаўцаў Мсціслаў вырашыў пакараць Полацк шляхам вытанчанай тактыкі расколу полацкага грамадства. Ён дзейнічаў у духу сталай кіеўскай палітыкі ў адносінах да полацкай княжацкай дынастыі: запатрабаваў ад палачан выдаць яму сваіх князёў. Полацкае веча вырашыла ахвяраваць князямі, адмовіўшыся ваяваць з-за іх са Мсціславам. Як вядома, полацкае веча мела вялікую сілу і трымала сваіх князёў у моцнай залежнасці ад сябе. Апошнія не прымаліся на княжанне ў іншыя рускія землі і таму былі вымушаны паккорліва цяпець залежнасць ад веча. Пад пагрозай спусташэння і абясцроўлівання ўсёй зямлі веча прымусіла палачан ахвяраваць сваімі князямі. Пяць полацкіх князёў з сем'ямі і дзецьмі былі адвезены кіеўскімі ваяводамі ў Кіеў, дзе над імі быў праведзены паказальны суд. Паводле прысуду, іх усім родам выслалі ў Візантыю. Там Усяславічы ў якасці военачальнікаў змагаліся супраць сарацынаў. Жывымі з пяцярых братоў засталіся Васіль і Іван, якія ў 1138–1139 гг. вярнуліся на радзіму.

Пасля смерці Мсціслава Кіеўская Русь канчаткова распалася на асобныя княствы. Спробы кіеўскіх правіцеляў падпарадкаваць Полацкую зямлю спыніліся. У 1132 г. тут аднавілася дынастыя Рагваладавічаў і Полацкае княства канчаткова адасобілася ад астатняй Русі. Цяпер паўднёварускія князі аддавалі перавагу ўсталяванню сваяцкіх сувязей з полацкімі.

У другой палове XII – пачатку XIII ст. асноўнымі напрамкамі знешнепалітычнай актыўнасці Полацкага княства былі адносіны са Смаленскім, Чарнігаўскім, Уладзіміра-Суздальскім княствамі і Наўгародскай рэспублікай. У гэты час дастаткова выразна складваліся знешнепалітычныя прыярытэты княства: супрацьстаянне Кіеву на поўдні і Ноўгараду на паўночным усходзе, абарона ад націску смаленскіх і ўладзіміра-суздальскіх князёў на ўсходзе, авалоданне суседнімі тэрыторыямі Усходняй Прыбалтыкі і супрацьстаянне крыжацкай экспансіі.

У гэты час адбываецца ўскладненне і ўзбагачэнне знешняй палітыкі Полацка, якому даводзілася цяпер мець справу не з адным Кіевам, а з мноствам самастойных зямель Кіеўскай Русі. Ідучы скрозь забытаны палітычны лабірынт, полацкая дыпламатыя набывала большую гнуткасць і абачлівасць. Гэта дало магчымасць Полацку, нягледзячы на часовыя крызісы і няўдачы, аднавіць тэрытарыяльную цэласнасць і набыць палітычную стабільнасць.

2.2. Знешнепалітычныя ўмовы развіцця іншых беларускіх зямель

Знешнепалітычныя наступствы прыняцця хрысціянства. Важнае значэнне для развіцця феадальных адносін, узмацнення княжацкай улады на беларускіх землях, дзяржаўнай самастойнасці Полацкага княства мела прыняцце хрысціянства. Панаванне ў Беларусі, як і на ўсёй тэрыторыі Кіеўскай Русі, язычніцкай рэлігіі адмоўна адбівалася на міжнародным гандлі, міжнародных палітычных сувязях з хрысціянскім светам, ускладняла азнаямленне ўсходнеславянскіх народаў з дасягненнямі замежнай культуры. Хрышчэнне Русі было важнай знешнепалітычнай падзеяй. Яно набліжала княствы Кіеўскай Русі да іншых хрысціянскіх народаў і дзяржаў і адбывалася ў асноўным па тагачасных міжнародных стэрэатыпах.

Адлік гісторыі хрысціянскай царквы ў Беларусі вядзецца з даты стварэння Полацкай епархіі – 992 г. У 1005 г. была заснавана Тураўская епархія. Па шляху «з варагаў у грэкі» замежныя гандляры як з Візантыі, так і з заходніх дзяржаў везлі не толькі тавары, але і сваю веру, культуру,

ідэалогію. Хрысціянства трапляла ў наш край і іншымі шляхамі: праз дзелаваыя кантакты, дынастычныя шлюбы, місіянераў. Першымі хрысціянскімі святарамі, епіскапамі ў Беларусі былі грэкі і балгары. Значную ролю адыгрывала хрысціянскае місіянерства з Захаду.

На тэрыторыі старажытнай Беларусі сутыкаліся інтарэсы каталіцкага Рыма і праваслаўнага Канстанцінопаля. Беларусь з прычыны свайго геаграфічнага становішча знаходзілася на скрыжаванні дзвюх культур і цывілізацый: праваслаўна-візантыйскай і каталіцка-рымскай. Падзел хрысціянства на каталіцызм і праваслаўе, што адбыўся ў 1054 г., непасрэдным чынам паўплываў на Беларусь, шмат у чым прадвызначыўшы на наступныя стагоддзі яе ўнікальнае геапалітычнае і культурнае становішча.

Хрысціянства спрыяла станаўленню Полацкага княства ў якасці самастойнай і незалежнай дзяржавы. Новая вера не садзейнічала ўмацаванню ўлады Кіева ў Полацкай зямлі, паколькі адзінства веры не перааказвала Полацку весці з Кіевам барацьбу за самастойнасць. З прыходам хрысціянства ў Полацкае княства пашырылася назва Русь. Прыняцце новай веры беларускімі землямі прывяло да ўстанаўлення больш цесных міжнародных сувязей з хрысціянскімі дзяржавамі. Мясцовыя князі атрымалі магчымасць уступаць у дынастычныя шлюбы з прынцэсамі з імператарскіх, каралеўскіх, княжацкіх дамоў Еўропы. Прыняцце Беларускай ўсходняга хрысціянства прадвызначыла яе культурнае збліжэнне з Візантыяй і краінамі гэтай жа рэлігійнай арыентацыі. У будучым, аднак, прыняцце Беларускай грэка-візантыйскага праваслаўя мела сур'ёзныя наступствы.

Як лічыць шэраг сучасных беларускіх і расійскіх даследчыкаў, праваслаўная царква прыўнесла ў культурна-рэлігійнае жыццё ўсходнеславянскага свету палітыку ізаляцыянізму. Пабудаваны ёю ідэалагічны бар'ер на многія стагоддзі адгарадзіў усходнеславянскія народы ад Заходняй Еўропы і краін Усходу. Па гэтай прычыне цесныя сувязі з візантыйскай культурай, якая ў далейшым апынулася ў стане застою і заняпаду, не заўсёды адыгрывалі спрыяльную ролю, адмоўна адбіліся на стане культуры ўсяго рэгіёна, арыентаванага на візантыйскі варыянт хрысціянства. Культурнае «спазненне» беларускага грамадства як вынік гэтага рэлігійна-ідэалагічнага ізаляцыянізму ў далейшым стымулявала перадавых дзеячаў Беларусі аддаваць перавагу кантактам з краінамі Цэнтральнай і Заходняй Еўропы.

Сувязі з дзяржавамі і народамі па-за межамі Русі. Акрамя адносін з землямі і княствамі Кіеўскай Русі, старажытнабеларускія княствы падтрымлівалі кантакты і сувязі з іншымі дзяржавамі і народамі. Сярод іх трэба вылучыць дзве катэгорыі суб'ектаў тагачасных міжна-

родных адносін: 1) суседнія дзяржавы, дзяржаўныя ўтварэнні і народы, якія не ўваходзілі ў склад Русі (балтыйскія плямёны, Польшча, кыпчакскія ордэны); 2) геаграфічна аддаленыя ад Беларусі дзяржавы, народы і рэгіёны (Скандынавія, дзяржавы і народы Цэнтральнай і Заходняй Еўропы, Хазарскі каганат, Візантыйская імперыя, качавыя плямёны паўднёвых стэпаў, Волжская Булгарыя, дзяржавы і народы мусульманскага Усходу і інш.).

Полацкая зямля падтрымлівала дынастычныя, гандлёвыя і культурныя сувязі з Візантыяй. Знаходжанне ў гэтай краіне высланых князёў з дынастыі Рагвалодавічаў спрыяла развіццю ўзаемных кантактаў. Полацкае княства ў IX ст., а магчыма, і раней мела сувязі з дзяржавамі Скандынавіі, пра што сведчаць ісландскія і скандынаўскія сагі. Полаччына, як і іншыя ўсходнеславянскія землі, падвяргалася нарманскім (варажскім) набегам, у выніку чаго нейкі час вымушана была выплачваць варагам даніну. Выплата даніны, хутчэй за ўсё, з'яўлялася сродкам падтрымкі мірных адносін са Скандынавіяй і прадухілення нападу з поўначы. Аднак гэты працэс быў непрацяглы. У 867 г. славяне і крывічы паўсталі супраць варагаў, «выгналі іх за мора і не далі ім дані».

Пры наладжванні сувязей з паўднёвымі і ўсходнімі краінамі Старажытная Русь актыўна супрацьстаяла набегам качэўнікаў. Вядома, што радзімічы нейкі час знаходзіліся ў залежнасці ад хазар, плацілі ім даніну, пакуль гэту залежнасць не ліквідаваў вялікі кіеўскі князь Алег. Беларускія княствы ўдзельнічалі ў барацьбе з печанегамі і полаўцамі, якая насіла агульнаславянскі характар. Усяслаў Полацкі ў 1060 г. ваяваў супраць торкаў. Падчас сямімесячнага праўлення ў Кіеве ён адыграў немалаважную ролю ў арганізацыі адпору полаўцам. Адмова палачан у 1127 г. удзельнічаць у паходзе супраць полаўцаў, які рыхтаваўся кіеўскім князем Мсціславам, стала прычынай расправы над полацкімі князямі. Стэпавыя качэўнікі ўдзельнічалі ў княжацкіх усобіцах на Русі, прыцягваліся мясцовымі князямі ў якасці наймітаў. Так, князь тураўскі Святаполк спрабаваў знайсці падтрымку ў печанегаў у барацьбе за кіеўскі прастол.

Знешні гандаль. Адносіны беларускіх княстваў з дзяржавамі і народамі Скандынавіі, Цэнтральнай і Заходняй Еўропы, Усходняга Міжземнамор'я насілі пераважна гандлёвы характар. Адтуль у Беларусь увозіліся ювелірныя вырабы, шкло і кераміка, тканіна, алей, бурштын, зброя, каляровыя і высакародныя металы. За мяжу вывозіліся футра, воск, мёд, лес, скура, лён, палатно. Гэтыя тавары ў вялікай колькасці ішлі на рынкі Заходняй Еўропы і Усходу. Гандляроў з беларускіх зямель можна было сустраць на ўсёй тэрыторыі Русі, у Візантыі, на Аравійскім паўвостраве, у Германіі, Прыбалтыцы.

Вядучым гандлёвым партнёрам Полацка была Германія, адкуль імпартавалася віно, сукно, імбір, соль. У XIII ст. у Полацку ўтварыўся нямецкі двор (факторыя) з касцёлам. Ён служыў пераважна нямецкім купцам з Рыгі, якія маглі прадаваць тут тавар мясцовым жыхарам і замежным гандлярам. Вырабы рыжскіх купцоў захоўваліся ў нямецкай каталіцкай царкве і нямецкіх дамах горада. Нямецкі гандаль квітнеў у Полацку ў XIV ст., асабліва пасля заключэння ў 1323 г. «вечнага міру» паміж вялікім князем Гедымінам і Рыгай і ў часы Вітаўта. У пачатку XVI ст. дзейнасць нямецкіх купцоў у Полацку была абмежавана толькі гандлем з гараджанамі, пасля чаго нямецкая гандлёвая факторыя ў Полацку спыніла існаванне.

Знешні гандаль вялі вялікія гарады, размешчаныя на буйных водных шляхах. Акрамя шляху па Ловаці, Ладажскаму возеру і Няве, існавала заходнядзвінскае адгалінаванне шляху «з варагаў у грэкі». Шлях з Дняпра на Заходнюю Дзвіну меў для міжнароднага гандлю такое ж значэнне, як і шлях па Ловаці на Ноўгарад. Ён значна скарачаў дарогу ў Заходнюю Еўропу. З вярхоўяў Заходняй Дзвіны праз сістэму волакаў таксама можна было трапіць на Волжскі шлях, які злучаў Балтыйскае (Варажскае) і Каспійскае (Хазарскае) моры. Такім чынам здзяйсняліся сувязі Беларусі з Волжскай Булгарыяй, Хазарскім каганатам, краінамі арабскага Усходу.

Водны шлях па Прыпяці і Заходнім Бугу выкарыстоўваўся для гандлю з Польшчай і Чэхіяй. На паўночным усходзе Беларусі існавала сістэма волакаў, якая звязвала паміж сабой Ловаць, Заходнюю Дзвіну і Дняпр. Гандаль вёўся таксама сухапутнымі сродкамі. Сетка сухапутных камунікацый звязвала Полацк з Рыгай, Ноўгарадам, Псковам, Літвой, Віцебскам, Менскам, Смаленскам. Разгалінаваная сістэма водных і сухапутных шляхоў, якія пралягалі праз Беларусь, садзейнічала эканамічнаму і палітычнаму развіццю старажытнабеларускіх зямель.

Знешнепалітычны механізм беларускіх дзяржаў-княстваў. Працэс прыняцця знешнепалітычных рашэнняў, які складаўся ў старажытных беларускіх дзяржавах-княствах, быў абумоўлены іх палітычным ладом і не меў істотных адрозненняў ад іншых дзяржаў-княстваў Кіеўскай Русі. Найбольш звестак маецца пра дзяржаўны лад Полацкага княства, у якім у XII–XIII стст. была абмежаваная княжацкая ўлада і якое знаходзілася на шляху да пераўтварэння ў сярэдневяковую рэспубліку.

Галоўнай асобай у сістэме ўлады быў **князь**. Ён стаяў на чале дзяржавы і выканаўчых органаў, меў права вырашаць усе бягучыя пытанні дзяржаўнага кіравання. Князь вёў знешнепалітычныя справы, перагаворы, заключаў саюзы і дагаворы, абвешчаў вайну і заключаў мір.

Па важных справах князь раіўся са сваімі бліжэйшымі дарадчыкамі, якія стаялі на чале дружыны і ўваходзілі ў раду князя.

Княжацкая рада не мела пастаяннага складу. Князь мог запрашаць да сябе на нарады ўсіх, каго жадаў, але не мог ігнараваць думкі найбольш уплывовых у дзяржаве людзей, асабліва прадстаўнікоў цэнтральнага і палацавага кіравання. Кампетэнцыя рады фактычна злівалася з кампетэнцыяй князя.

У палітычным жыцці Полацка немалаважнае значэнне мела **веча** – агульны сход палачан, які збіраўся для вырашэння розных праблем. Веча мела заканадаўчую ўладу. Асноўным прадметам яго кампетэнцыі было выбранне і выгнанне князёў. Толькі зацверджаны вечам князь лічыўся легітымным гаспадаром зямлі. Веча магло прагнаць князя, які правінаваціўся, напрыклад, тым, што прыняў удзел у вайне, якую не здолеў выйграць, як гэта здарылася з полацкім князем Давыдам у 1127 г. Полацкі князь Рагвалод Барысавіч, пасля таго як пацярпеў паражэнне ў сутыкненні з войскамі менскага князя Валадара Глебавіча ў 1116 г., не рызыкнуў вярнуцца ў Полацк, таму што баяўся адказнасці перад вечам за гібель многіх палачан.

У кампетэнцыю веча ўваходзілі і пытанні знешняй палітыкі: абвяшчэнне вайны і заключэнне міру, арганізацыя апалчэння і абароны, заключэнне дагавораў з іншымі землямі Кіеўскай Русі і замежнымі дзяржавамі (пагадненні з землямі Русі маглі заключацца нават без ухвалення князем), абмеркаванне спраў знешняга гандлю. Падзеі 1186 г., калі ў межах Полацкай зямлі ўварваліся войскі са Смаленска і Ноўгарада, палачане абмеркавалі на вечы. Прадстаўнікі веча правялі перагаворы «на сумежжы» з пасламі смаленскага і наўгародскага князёў і дабіліся ўрэгулявання спрэчных пытанняў.

Важную ролю ў знешняй палітыцы Полацкай зямлі адыгрывала **праваслаўная царква**. Епіскап Полацка, які прызначаўся мітрапалітам кіеўскім, удзельнічаў у вечавых сходах і ўваходзіў у склад княжацкай рады. Ад імя епіскапа пісаліся дагаворы, што заключала веча, да іх прымацоўвалася яго пячатка. Прыкладам можа служыць грамата полацкага епіскапа Якава ў Рыгу (каля 1300 г.). Праваслаўныя святары выступалі ў якасці паслоў і парламенцёраў, удзельнічалі ў падрыхтоўцы тэкстаў міжнародных і міжкняжацкіх дагавораў. Абавязковым элементам працэдуры заключэння дагавораў было цалаванне крыжа. У Полацкім Сафійскім саборы захоўваліся сярэбраны і залаты запасы княства, дыпламатычная дакументацыя, пячаткі галоўных службовых асоб і вялікая вечавая пячатка. Царква давала ідэйнае абгрунтаванне знешняй палітыцы. З канца XI ст. царкоўныя іерархі пачалі абмяжоўваць кантакты паміж праваслаўнымі вернікамі і іншаверцамі шляхам забароны

змешаных шлюбав. Разам з тым уплыў праваслаўных іерархаў быў абмежаваны іх залежнасцю ад дзяржаўнай улады. Полацкія епіскапы прызначаліся са згоды князёў, якія ў сваёй палітыцы не заўсёды лічыліся з пазіцыяй святароў (дапускалі ў сваё ўладанні місіянераў-католікаў, пасіўна ставіліся да хрысціянізацыі язычніцкіх плямён).

У тыя часы прафесійная дыпламатыя не сфарміравалася, пастаянных прадстаўніцтваў за мяжой не было. Інтэрэсы дзяржавы ў знешніх адносінах прадстаўлялі асобы, што атрымлівалі адпаведныя даручэнні і паўнамоцтвы ад князя ці веча. Пасольствы ўтвараліся бессістэмна, у залежнасці ад знешнепалітычных абставін і неабходнасці. Самі князі ўзначальвалі пасольствы, як правіла, рэдка, а перагаворы вялі асобы (баяры, купцы, святары), якія прызначаліся першымі. У дыпламатычнай актыўнасці старажытнабеларускіх дзяржаў-княстваў назіралася традыцыйнае спалучэнне сілы мяча з мірнымі перагаворамі і заключэннем дагавораў і пагадненняў. Дыпламатычнага імунітэту не існавала, пра што сведчыла распаўсюджаная практыка парушэння абавязацельстваў, захоп княжацкіх дэлегацый, як гэта было з Усяславам Полацкім і яго сынамі. Старажытнабеларуская дыпламатыя, ці, дакладней, протадыпламатыя, якая толькі пачынала афармляцца, засноўвалася на нормах звычайнага права ўсходніх славян і пісанага права Візантыі. Гэтыя прававыя нормы і традыцыі ўводзіліся праз гандлёвыя дамовы і іншыя пагадненні ў нормы міжнароднага права, якое фарміравалася ў міждзяржаўных адносінах Усходняй Еўропы.

Першыя міжнародныя дагаворы старажытнай Беларусі. Першымі міжнароднымі дагаворамі, што былі заключаны беларускімі княствамі з замежнымі дзяржавамі, з'яўляліся мірныя і гандлёвыя дагаворы Полацка з Рыгай 1210 і 1212 гг. У 1222 г. Смаленскае і Полацкае княствы падпісалі новы мірны дагавор з Рыгай. Гэтыя дакументы не захаваліся, але гадваюцца ў «Хроніцы Лівоніі» Г. Латвійскага.

Да нашых дзён дайшоў шэраг іншых помнікаў старажытнабеларускай дыпламатыі: Дагавор Смаленскага, Віцебскага і Полацкага княстваў з Рыгай, Готландскай зямлёй і нямецкімі гарадамі 1229 г. (вядомы яго Готландская і Рыжская рэдакцыі), Дагаворная грамата полацкага князя Гердзена з інфлянцкім магістрам і Рыгай, Полацкам і Віцебскам 1263 г., Дагаворная грамата полацкага князя Ізяслава з інфлянцкім магістрам і Рыгай (каля 1265 г.). Гандлёвыя дагаворы Смаленска, Віцебска і Полацка з Рыгай неаднаразова паўтараліся (пацвярджаліся) у 1270–1277, 1297–1300 гг., у XIV – пачатку XV ст. Гэтыя дакументы адносяцца да найбольш старажытных помнікаў пісанага права ў Беларусі¹.

¹ Юхо Я. Міжнародныя дагаворы сярэднявечнай Беларусі // Беларус. гіст. часоп. 2004. № 11. С. 3–10.

Дагаворныя бакі знаходзіліся прыкладна на адным узроўні сацыяльна-эканамічнага і палітычнага развіцця, што абумоўлівала ўключэнне ў пагадненні норм звычайнага права сваёй тэрыторыі.

Найбольш вядомым з вышэйзгаданых міжнародных актаў з'яўляецца дагавор 1229 г., ці «Смаленская гандлёвая праўда». Ён быў падпісаны на Гоцкім беразе (у Готландзе, недалёка ад Рыгі) пасламі смаленскага князя Мсціслава Давыдавіча і нямецкімі купцамі. «Смаленская гандлёвая праўда» замацавала прававыя нормы, якія гарантавалі і забяспечвалі развіццё міжнародных гандлёвых адносін на падставе ўзаемнасці і раўнапраўя. Прадугледжвалася ўсталяванне мірных адносін паміж «русінамі і лацінскімі людзьмі», вызначаліся аб'ём адказнасці за крымінальныя злачынствы, парадак і чарговасць спагнання даўгоў, парадак судаводства.

Ва ўступе дагавора сказана пра ўсталяванне дружалюбных адносін паміж краінамі і пералічаны склад пасольстваў, якія прымалі ўдзел у яго падпісанні. Тэкст дагавора складаецца з артыкулаў, у якіх выкладзены нормы крымінальнага, працэсуальнага права і права па абавязателіствах, а таксама палажэнні, што рэгламентавалі парадак заключэння дагавораў куплі-продажу, правозу тавараў і інш. Дагавор устанаўліваў гарантыі недатыкальнасці іншаземных купцоў, узаемныя прывілеі па тавараабмене, агаворваў умовы бесперашкоднага продажу тавараў. Артыкулы дагавора вызначалі свабоду гандлю як для іншаземных купцоў на ўсходнеславянскіх землях, так і для «русінскіх» купцоў у Рызе і нямецкіх гарадах, а таксама дакладныя пошліны на тавары¹. Паводле расійскіх і беларускіх вучоных-лінгвістаў, у гэтым дакуменце ўжо выразна чуюцца гукавыя асаблівасці беларускай мовы.

Землі старажытнай Беларусі былі арэнай ваенных сутыкненняў і канфліктаў, таму прыярытэтнае месца ў знешняй палітыцы беларускіх княстваў займалі пытанні вайны і міру. Акрамя забеспячэння бяспекі, у сферу іх знешняй палітыкі ўваходзілі справы, звязаныя з дынастычнымі, канфесіянальнымі, знешнегандлёвымі адносінамі. З суседнімі дзяржавамі і дзяржавападобнымі ўтварэннямі беларускія землі падтрымлівалі дагаворныя адносіны, якія падмацоўваліся шлюбнымі сувязямі. Палітычныя кантакты з аддаленымі дзяржавамі і народамі былі эпізадчнымі і ачыццяўляліся галоўным чынам праз пасрэдніцтва вялікіх князёў кіеўскіх.

¹ Вішнеўскі А. Ф., Юхо Я. А. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі ў дакументах і матэрыялах са старажытных часоў да нашых дзён : вучэб. дапам. / пад агул. рэд. А. Ф. Вішнеўскага. 2-е выд. Мінск : Акад. МВС Рэсп. Беларусь, 2003.

2.3. Беларускія землі і чужаземныя заваёўнікі

Пачатак экспансіі нямецкіх рыцараў ва Усходнюю Прыбалтыку. Гістарычны лёс народаў Усходняй Прыбалтыкі і Беларусі быў цесна звязаны, паміж імі здаўна існавалі палітычныя, эканамічныя, культурныя і этнічныя сувязі. Старажытналатвійскія плямёны (земгалы, куршы, латгалы) пражывалі на ўсходнім узбярэжжы Балтыйскага мора. На поўдзень ад іх знаходзіліся старажытналітоўскія плямёны: аўкштайты, жамойты, яцвягі. Паўночную Прыбалтыку (узбярэжжы Фінскага і Рыжскага заліваў) насялялі фіна-ўгорскія плямёны: чудзь (эсты) і лівы. Пачатак каланізацыі крывічамі-палачанамі Ніжняга Падзвіння адносіцца да другой паловы I тыс. н. э. У канцы X – пачатку XI ст. узнік Браслаў як адзін з першых апорных пунктаў Полацка ў гэтым рэгіёне. Верагодна, горад быў заснаваны князем Брачыславам.

Князі Полацка былі фактычнымі ўладарамі ліваў і іх зямлі Лівоніі на ўзбярэжжы Рыжскага заліва, а таксама паўднёвай Латгаліі (на ўсходзе сучаснай Латвійскай Рэспублікі). Ім належала ніжняе цячэнне і вусце Заходняй Дзвіны. Паўночная Латгалія была падуладная Ноўгараду і Пскову. Ніжнядзвінскія язычніцкія плямёны знаходзіліся ў палітычнай залежнасці ад Полацкага княства, плацілі яму даніну, папаўнялі яго вайсковыя сілы. У Ніжнім Падзвінні, на тэрыторыі латгалаў, знаходзіліся два невялікія падначаленыя Полацку княствы, якія выконвалі ролю славянскіх фарпостаў у рэчышчы Дзвіны. Цэнтрамі гэтых княстваў былі гарады Кукейнос і Герцыке. Яны былі заснаваны ў X–XI стст., мелі багатыя княжацкія рэзідэнцыі з некалькімі праваслаўнымі цэрквамі і знаходзіліся на адлегласці 180–250 км ад Полацка.

Мясцовыя князі паходзілі з роду Ізяславічаў, былі ў васальнай залежнасці ад Полацка, але карысталіся вялікай доляй свабоды ва ўнутраных і знешнепалітычных справах. З гэтых двух цэнтраў полацкія князі кіравалі зямлёй ліваў і паўднёвых латгалаў, сюды сцякалася даніна з падуладных плямён. Насельніцтва Кукейноса і Герцыке было этнічна змешанае, складалася з мясцовых балтаў і ўсходніх славян. Падначаленне гэтых зямель ажыццяўлялася як военным, так і мірным шляхам. Без кровапраліцця, рабаўніцтва і гвалтоўнага вываду насельніцтва тут не абыходзілася. У той жа час улада Полацка ў Прыбалтыцы не суправаджалася ні ваеннай акупацыяй, ні яе масавай каланізацыяй перасяленцамі, ні прымусовай хрысціянізацыяй. Цесныя сувязі з Полацкам садзейнічалі распаўсюджванню ў гэтых землях больш высокай культуры і паскаралі фарміраванне новых сацыяльна-эканамічных адносін. Полацкая ўлада ў Ніжнім Падзвінні з’яўлялася старэйшай дзяржаўнай

уладай і юрыдычна прызнавалася сапернікамі Полацка, у прыватнасці крыжакамі.

У першай палове XIII ст. знешнепалітычныя ўмовы развіцця беларускіх зямель пагоршыліся. Тэрыторыя апынулася пад пагрозамі заходу нямецкімі рыцарамі з поўначы і захаду і мангола-татараў з паўднёвага ўсходу. Па характары экспансіі гэтыя дзве небяспекі адрозніваліся. Калі заваяванне манголамі Усходняй Еўропы праводзілася па-варварску, з прымяненнем ваеннай сілы пры амаль поўнай адсутнасці палітычных сродкаў, то паўночная небяспека з боку нямецкіх крыжацкіх ордэнаў была хітра замаскіравана місіянерскай дзейнасцю.

Першыя нямецкія місіянеры з'явіліся ва Усходняй Прыбалтыцы ў канцы XII ст. Мэтай крыжовых паходаў, якія праводзіліся пад рэлігійнымі лозунгамі з санкцыі папскага прастола, было распаўсюджванне хрысціянства і ідэі «святой вайны з нявернымі». Ва Усходняй Прыбалтыцы рымскімі папамі толькі ў 1217–1265 гг. было абвешчана больш за 100 крыжовых паходаў. Яны суправаджаліся хрышчэннем мясцовага язычніцкага насельніцтва, захопам зямель і запрыгоньваннем тубыльцаў. З ціхай, ускраіннай і мала каму вядомай зямлі Прыбалтыка за некалькі дзесяцігоддзяў ператварылася ў «прахадны двор», арэну жорсткіх войнаў, зону разбурэння і знішчальных набегав за морскіх прышэльцаў.

Ваенна-царкоўная каланізацыя края пачалася ў 1186 г., калі ў вусці Заходняй Дзвіны з нямецкага гандлёвага судна высадзіўся на бераг Лівоніі першы місіянер, епіскап Мейнард, вікары архіепіскапа Брэменскага. Як адзначае аўтар «Хронікі Лівоніі» Генрых Латвійскі, удзельнік хрысціянізацыі Прыбалтыкі, гэта было зроблена «дзея справы Хрыстовай і толькі для пропаведзі». Спачатку манах спытаў дазволу ў «полацкага караля Вальдэмара, уладара Лівоніі» прапаведаваць хрысціянства сярод падуданых яму лівая¹. Атрымаўшы згоду і нават дары ад полацкага князя, Генрых Латвійскі рупліва прыняўся за справу, якая за дзесяцігоддзе не ўвянчалася поспехам. Мясцовыя язычнікі не надта імкнуліся мяняць свае традыцыі і аказвалі моцнае, хаця і вельмі недасканалае з пункту гледжання арганізацыі, супраціўленне.

У той час на чале Полацкага княства стаяў у многім загадкавы для гісторыкаў князь **Уладзімір Полацкі** (князь Валодша), ці «кароль Вальдэмар», як называе яго «Хроніка Лівоніі» (гады княжання: 1186 (першае ўпамінанне ў гістарычнай літаратуры) – 1216). Ні полацкі князь, ні князь Кукейна Вячка, ні Усевалад Герцыкскі – ніхто з іх не прадчуваў, што за місіянерскім крыжам прыхаваны заваёўніцкі меч. Такая наіўнасць

¹ *Генрих Латвийский. Хроника Ливонии.* 2-е изд. М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1938. С. 59.

у адносінах да крыжакоў была дапушчана і ў іншых землях Усходняй Еўропы. Яны, між тым, паспяхова дзейнічалі па прынцыпе «падзяляй і пануй». Літоўцы (летоны) у 1202 г. заключылі дагавор з епіскапам Альбертам супраць земгалаў. Мазавецкі князь Конрад у 1225 г. неабачліва запрасіў тэўтонаў для барацьбы з прусамі. Не раз сумесна з рыцарамі дзейнічалі пскоўскія і наўгародскія атрады. Гэтая бесклапотнасць была адной з прычын першых поспехаў немцаў ва Усходняй Еўропе. Для Полацка яна абярнулася стратай Ніжняга Падзвіння.

Планамернае заваяванне зямель ліваў, латгалаў і іншых балцкіх і фіна-ўгорскіх плямён, як і нямецкая пагроза для Полацка, звязана з імем епіскапа Альберта. У 1201 г. у вусці Заходняй Дзвіны паўстала крэпасць Рыга – апорны пункт крыжацкай экспансіі немцаў ва Усходняй Прыбалтыцы. Яна перакрыла галоўную гандлёвую артэрыю Полацкага княства, загарадзіўшы яму выхад у Балтыйскае мора. Каб мець пастаянную сілу для заваявання і хрысціянізацыі тубыльцаў, Альберт заснаваў у 1202 г. вайскова-манаскі ордэн Братоў Хрыстовага Воінства. Па чырвонай выяве мяча на белых плашчах ён больш вядомы як Ордэн мечаносцаў, а з 1237 г. – Лівонскі (Інфлянцкі) ордэн. Такім чынам, насельніцтву Лівоніі і іх сюзерэну ў асобе Полацка супрацьстаяла добра арганізаваная і моцная сіла. Са стварэннем Ордэна мечаносцаў у Лівоніі ўзнікла крыжацкая дзяржава, якая пачала агрэсію ўглыб Прыбалтыкі.

Полацка-лівонскія дагаворы 1210 і 1212 гг. Гвалтоўнае хрышчэнне Лівоніі прымусіла ліваў прасіць полацкага князя заступіцца за іх. Першая адкрытая сутычка Полацка з крыжакамі адбылася ў 1203 г., калі Уладзімір узяў у аблогу замак Ікескюль непасядалёк Рыгі, а потым крэпасць Гольм. Крыжацкія замкі полацкаму князю захапіць не ўдалося. Першая баявая сустрэча Уладзіміра з крыжакамі скончылася паражэннем для палачан, якія недаацанілі магчымасці ворагаў, іх найноўшую еўрапейскую зброю. Падзеі 1203 г. азначалі пачатак адкрытай вайны паміж Полацкам і крыжакамі. Полацк першы з усіх усходнеславянскіх зямель уступіў у барацьбу з крыжацкай агрэсіяй. Абараняючы свае інтарэсы ў Прыбалтыцы, Полацкае княства бараніла і інтарэсы балцкіх і фіна-ўгорскіх плямён, якія супраціўляліся заваёўнікам і бачылі ў гэтай дзяржаве сваю надзейную апору.

У 1206 г. лівы накіравалі тайнае ад немцаў пасольства ў Полацк, каб схіліць Уладзіміра да выгнання крыжакоў. Лівы скардзіліся, што епіскап Альберт з яго прыхільнікамі – вялікі цяжар, а прыгнёт веры для іх нясцерпны. Уладзімір ужо пачаў рыхтавацца да паходу, але Альберт вырашыў нейтралізаваць полацкага князя і накіраваў да яго сваё пасольства. Калі яно з'явілася ў Полацку, Уладзімір арганізаваў вочную стаўку крыжакоў з лівамі. На запэўненне тэўтонаў, што яны прыйшлі дзеля

міру і сяброўства, лівы адказалі, што тыя не захоўваюць міру. Кіраўніку крыжацкага пасольства абату Тэадорыху дарамі і грашыма ўдалося выведать таемны план сумеснага паходу палачан і ліваў на Рыгу, у выніку чаго ён быў сарваны.

Полацкі князь адпусціў абата дадому, адправіўшы разам з ім сваіх паслоў да Альберта з мірнымі прапановамі. Аднак полацкія паслы схілялі ліваў і латгалаў з'явіцца на перагаворы з тэўтонамі пры зброі, каб напасці на епіскапа і яго пасольства. Адказ епіскапа Альберта на прапанову полацкіх паслоў сустрэцца для перагавораў каля ракі ў адкрытым месцы пад Рыгай вельмі ўдала апісаны ў гістарычным рамане В. Чаропкі «Імя ў летапісе»: «Ва ўсіх краінах, як вядома, існуе агульны звычай, каб паслы, адпраўленыя сваімі ўладарамі, самі шукалі таго, да каго пасланы, і з'яўляліся да яго, але ніколі гаспадар, які б сціплы і ласкавы ён ні быў, не выходзіць са сваіх умацаванняў насустрач паслам. Таму і паслам і іх ганцам належыць шукаць нас у нашым горадзе, дзе мы са сваімі маглі б прыняць і ўтрымліваць іх з большай пашанай. І так, хай завітаюць, нічога не баючыся, чакаючы ганаровага прыёму»¹. Адказ асцярожнага і абачлівага епіскапа з'яўляецца цікавым сведчаннем тагачаснай дыпламатычнай перагаворнай практыкі. Полацкім паслам не ўдалося выманіць крыжацкае пасольства з Рыгі, а ўзброены напад ліваў на Гольм скончыўся паражэннем.

У 1206 г. лівы ўзняліся на паўстанне і зноў звярнуліся за дапамогай да «караля Уладзіміра», які ў тым жа 1206 г. «сабраў войска з усяго свайго каралеўства, а таксама ад суседніх каралёў (удзельных князёў Полаччыны. – У. С.), сваіх сяброў, і з вялікай храбрасцю спусціўся ўніз па Дзвіне»². Так пачалася вайна Полацкага княства з Ордэнам мечаносцаў 1206–1210 гг. Уладзімір падышоў да Гольма, які з'яўляўся ключом да Рыгі, і акружыў яго з усіх бакоў. Выратавала крыжакоў падмога, што прыбыла з Германіі, і кароль Даніі Вальдэмар, які прывёў вялікае войска. Палачане знялі асаду. Пасля іх адыходу лівы вымушаны былі прасіць міру ў крыжакоў і згадзіцца на хрышчэнне.

Далейшы ход падзей у Прыбалтыцы, дзе крыжакі назапашвалі свае сілы, аказаўся неспрыяльным для Полацка. «Уся Лівонія была ахрышчана», што азначала і яе палітычнае падначаленне Ордэну мечаносцаў. На чарзе былі Кукейнос і Герцыке. Трагічна закончылася гісторыя Кукейнаса як самай заходняй падзвінскай крэпасці Полацка. Гэта была надзвычай цяжкая страта. На месцы спаленага горада ў 1209 г. па загадзе Альберта быў пабудаваны ўмацаваны замак, які стаў плацдармам

¹ Чаропка В. Імя ў летапісе [Электронны рэсурс]. URL: https://knihi.com/Vitaut_Caropka/Imia_u_letapisie.html (дата звароту: 21.02.2023).

² Генрих Латвійскі. Хроніка Лівоніі. С. 90.

для працягу крыжацкага «націску на ўсход». Авалодаўшы Кукейносам, Ордэн накіраваў наступны ўдар на Герцыке, які таксама быў разрабаваны і спалены.

Авалодаўшы Кукейносам і Герцыке, крыжакі сталі пагражаць самому Полацку, які тым не менш заставаўся галоўнай сілай у барацьбе з Ордэнам. Гэта ўсведамлялі ў роўнай меры балцкія і фіна-ўгорскія народы, а таксама крыжакі. Добра разумеючы вырашальнае значэнне пазіцыі Полацка ў поспехах дзейнасці па хрысціянізацыі і каланізацыі Усходняй Прыбалтыкі, Ордэн прапанаваў заключыць мірны дагавор. У Полацк было адпраўлена пасольства з даручэннем даведацца ў князя, ці пагодзіцца ён заключыць мір і адчыніць рыжскім купцам доступ у свае ўладанні. Уладзімір зычліва прыняў рыжскае пасольства, выказаўшы з пэўнай доляй хітрасці радасць з прычыны ўсталявання міру і спакою паміж Полацкам і Рыгай. Ён даручыў свайму паслу Лудольфу, немцу па паходжанні, «разумнаму і багатаму чалавеку са Смаленска», паехаць з ордэнскай дэлегацыяй у Рыгу і там заключыць мірнае пагадненне з Ордэнам. Так, у 1210 г. быў падпісаны першы дагавор паміж Полацкім княствам з аднаго боку і Ордэнам мечаносцаў і Рыжскім епіскапствам – з другога, вядомы як полацка-лівонскі мірны дагавор. Яго падпісалі полацкі пасол Лудольф са Смаленска і ордэнскі брат Арнольд.

Паводле «вечнага міру» Уладзімір санкцыяніраваў зробленыя крыжакамі тэрытарыяльныя набывткі ў яго літоўска-латгальскіх уладаннях. Цэнтральным у справе заключэння міру было пытанне аб даніне з ліваў. Вядома, калі ўжо лівы фактычна былі пад ордэнскай уладай, Альберт мог наогул адмовіць Полацку збіраць з іх падаткі. Але, улічваючы ўсеагульную нянавісць пакораных плямён да каланізатараў, ён вымушаны быў пайсці на кампраміс і згадзіўся на штогадовую выплату даніны Полацку або непасрэдна самімі лівамі, або праз епіскапа. Бясспрэчна, другое было больш выгадна для Ордэна, бо не дапускала непасрэднага кантакту Полацка з лівамі, давала магчымасць епіскапу спаганяць з ліваў большую даніну, прысвойваючы частку сабе, і нацкоўваць іх тым самым на Полацк. Часткова і часова гэтая ўмова задавальняла полацкага князя, бо даніна з ліваў была важнай крыніцай для папаўнення дзяржаўнай казны.

Полацка-рыжскі дагавор урэгуляваў таксама гандлёва-эканамічныя адносіны. Альберт прапанаваў адкрыць рыжскім купцам доступ у полацкія ўладанні, што і было зроблена. Гандаль з Рыгай быў выгадным для Полацка, у выніку чаго гандлёвыя і палітычныя дагаворы з Рыгай пазней неаднаразова ўзнаўляліся па ініцыятыве апошняга. Полацкія купцы, згодна з дагаворам, мелі права гандлёвай дзейнасці ў Рызе, свабоднага праезду па Заходняй Дзвіне, вусце якой цяпер

кантралявалі мечаносцы. Дагавор 1210 г. быў узаемным кампрамісам. Полацку, які толькі знешне прымірыўся з Ордэнам, ён даў магчымасць больш умацавацца, каб пасля з новымі сіламі супрацьстаяць нямецкай экспансіі. Часовы мір з Полацкам дазволіў Ордэну перанесці нападзенне з Падзвіння ў зямлю эстаў, на якую пачалося з гэтага часу ўзмоцненае крыжацкае наступленне. Умацаваўшы свае пазіцыі на тэрыторыі Латвіі і Эстоніі, Ордэн дамогся заключэння ў 1212 г. новага пагаднення з Полацкам. Гэта быў другі полацка-лівонскі мірны дагавор аб міры і гандлі. Крыжакам удалося раз'яднаць саюз Полацка і Ноўгарада, калі ноўгародскае войска на чале з Мсціславам Удалым разам з полацкімі дружынамі здзейсніла паспяховы паход у Лівонію, і ўгаварыць палачан заключыць мір.

Дыпламатыя Уладзіміра Полацкага. Занепакоены поспехамі крыжакоў Уладзімір сам ініцыяваў сустрэчу з Альбертам у Герцыке. На ёй уздымаліся пытанні аб лівах як былых падданных полацкага князя, бяспецы плавання купцоў па Дзвіне і аб узнаўленні міру дзеля супрацьстаяння літве (летонам). Перагаворы праходзілі ў вострай і напружанай атмасферы. Епіскап узяў з сабой рыцараў і купцоў у даспехах, старэйшын ліваў і летаў, а таксама пскоўскага князя Уладзіміра, выгналага пскоўцамі, які ўцёк у Рыгу да свайго зяця. Уладзіміра Полацкага таксама суправаджала ўласнае войска.

У час перагавораў князь, імкнучыся то ласкай, то суровасцю, то пагрозай пераканаць епіскапа, прапанаваў яму адмовіцца ад хрышчэння ліваў, пагражаючы «спаліць усе замкі Лівоніі, а разам і саму Рыгу». Уладзімір сцвярджаў, што толькі яго ўладзе належыць права хрысціць «рабоў яго ліваў» ці пакінуць іх нехрышчонамі. Ён таксама вылучыў тэзіс аб адрозненні «рускай» каланізацыйнай палітыкі адносна іншых народаў ад крыжацкай. Полацкі князь адзначыў, што каралі русаў, караючы зброяй які-небудзь народ, звычайна клапацяцца не аб яго хрышчэнні, а аб выплаце падаткаў і грошай. Такім чынам, усходнеславянскія князі на першае месца вылучалі эканамічны бок каланізацыі балтыйскіх плямён.

Альберт, наадварот, падкрэсліваў, што трэба падпарадкоўвацца больш Богу, чым людзям, больш Цару нябеснаму, чым зямному. Епіскап адзначыў, што не аспрэчвае неабходнасці выплаты даніны полацкаму каралю і што ён сам часам плаціў яе за ліваў. Паводле слоў Альберта, лівы, не жадаючы служыць двум гаспадарам, гэта значыць Полацку і тэўтонам, заўсёды прагнулі вызвалення ад ярма русаў.

Як сведчылі перагаворы, полацкі князь выкарыстаў розныя дыпламатычныя і ваенныя сродкі ціску на епіскапа – ад славеснай пагрозы да

рэальнага прымянення сілы – каб захаваць свае пазіцыі ў Лівоніі. Аднак утрымацца тут ён не змог. Уладзімір вымушаны быў адмовіцца ад Ніжняга Падзвіння і згадзіцца на памяншэнне ліўскай даніны на карысць Полацка. Паводле дагавора 1212 г. полацкія купцы атрымалі магчымасць правозіць тавары па Заходняй Дзвіне да мора.

Адыграла сваю ролю хітрая палітыка Ордэна ў падбухторванні ліваў супраць Полацка. Альберт згаджаўся на атрыманне Рыгай даніны з ліваў, каб настроіць іх супраць ранейшага ўладара. Дзеля гэтага епіскап зменшыў памер дзесяціны з ліваў для Полацка, чым у пэўнай ступені задобрыў іх. Змірыцца са стратай Лівоніі Уладзімір не збіраўся, тым больш Полацк заставаўся надзейным абаронцам у вачах балцкіх і фіна-ўгорскіх плямён. У 1216 г. эсты звярнуліся да Уладзіміра з прапановай сабраць вялікае войска і аб'яднанымі сіламі выступіць супраць лацінян. Полацкі князь заключыў саюз з эстамі, літвой і лівамі, разаслаў ганцоў у «Русію» і «Летонію» збіраць войска для сумеснага паходу супраць крыжакоў. Аднак у дзень выступлення з Полацка Уладзімір раптоўна памёр (відаць, быў атручаны). Ордэн ведаў пра план нападения на Рыгу. Крыжакі бачылі, што полацкі князь займаў ключавое месца ў супраціўленні нямецкай агрэсіі, таму пастараліся ад яго пазбавіцца. Паход, які меў рэальную магчымасць змяніць расстаноўку сіл на сумежных з Полацкім княствам землях, сарваўся.

Прычыны і наступствы полацкага адступлення. Са смерцю «караля Вальдэмара» закончыўся першы акт полацкага адступлення з Ніжняга Падзвіння. На працягу трох дзесяцігоддзяў (1186–1216) Ордэн крыжам і мячом пакарыў і падпарадкаваў сабе ніжняе і сярэдняе цэчэнне Дзвіны і яе басейн. Недаацэнка Полацкам, як і іншымі суседнімі славянскімі княствамі, выключнай небяспекі крыжацкай духоўнай і тэрытарыяльнай экспансіі дала магчымасць Ордэну мечаносцаў з самага пачатку заняць трывалыя плацдармы для прасоўвання на ўсход. Заснаванне Рыгі было першым і самым моцным ударам па інтарэсах Полацка, якое фактычна і заклала асновы для паспяховага наступлення крыжакоў углыб полацкіх уладанняў у Ніжнім Падзвінні.

Ордэн умела выкарыстоўваў міжплемянныя супярэчнасці і, распальваючы іх, яшчэ больш схіляў на свой бок частку мясцовых старэйшын. Полацку не ўдалося арганізаваць адзіны фронт барацьбы супраць крыжакоў з удзелам суседніх усходнеславянскіх зямель. Фактычна Полацк адзін доўгі час супрацьстаяў Ордэну. Толькі па меры прасоўвання крыжакоў у эсцкія землі ў барацьбу ўцягнуліся Пскоў і Ноўгарад, паколькі тут непасрэдна закраліся іх інтарэсы.

Палітыка Полацка была бескампраміснай, але часам выглядала не зусім прадуманай. Уладзімір Полацкі імпульсіўна паводзіў сябе

на перагаворах з епіскапам у 1212 г. у Герцыке, пераходзячы ад выключнай запальчывасці да празмернай падатлівасці. Не надта зразумелая пазіцыя полацкага князя ў падзеях 1207–1214 гг., калі ён не падтрымаў кукейноскага і герцыцкага князёў. І, нарэшце, полацкаму войску з яго састарэлай зброяй цяжка было супрацьстаяць рыцарам, якія мелі найноўшае еўрапейскае ўзбраенне. Усё гэта абумовіла няўдачу Полацка ў абароне сваіх уладанняў у Ніжнім Падзвінні.

Для Полаччыны адлучэнне ад Балтыйскага мора стала вельмі балючым ударам. У далейшым гэта значна абцяжарыла гістарычнае развіццё ўсёй Беларусі. Тым не менш барацьба з крыжакамі не была дарэмнай для Полацка. Яго гераічнае супраціўленне не дапусціла ворага ў карэнныя землі палачан. За Полацкам яшчэ некалькі дзесяцігоддзяў заставалася Латгальская зямля. Не спынілася і змаганне з Ордэнам, якое на працягу стагоддзяў у многім вызначала гісторыю Паўночна-Заходняй Русі, Прыбалтыкі, Польшчы і іншых краін Усходняй Еўропы.

У 1222 г. быў падпісаны новы дагавор аб аднаўленні міру паміж Полацкім і Смаленскім княствамі з аднаго боку і Ордэнам мечаносцаў і Рыжскім епіскапствам – з другога. Паводле гэтага трэцяга полацка-лівонскага мірнага дагавора захоўваўся тэрытарыяльны статус-кво і ўстанаўліваўся нямецкі кантроль за рускім гандлем па Заходняй Дзвіне. Між тым нямецка-дацкая экспансія сустрэла моцны адпор з боку Літвы. У 1236 г. Ордэн мечаносцаў быў ушчэнт разгромлены літоўскім войскам на зямлі Саўле (каля сучаснага Шаўляя). Паражэнне вымусіла крыжакоў аб'яднацца з больш моцным Тэўтонскім ордэнам, які знаходзіўся ў Прусіі, у адзіны Нямецкі ордэн. З гэтага часу Ордэн мечаносцаў пачаў называцца Лівонскім ордэнам. У Прыбалтыцы Нямецкі ордэн складаўся з дзвюх правінцый – прускай і лівонскай, – паміж якімі знаходзілася Жамойцця, ці Жамойць (асноўная частка этнічнай Літвы). З захопам Жамойцці ў руках крыжакоў апынулася б усё балтыйскае ўзбярэжжа, таму Ордэн прыкладаў вялікія намаганні для заваявання гэтай тэрыторыі.

Рыцары стварылі моцную, цалкам утвораную на захопленых землях дзяржаву ад Віслы на захадзе да Наўгародскай рэспублікі на паўночным усходзе. У яе склад уваходзілі гарады Хельмна, Эльбланг, Торунь, Кёнігсберг, Коўна, Лібава, Віндава, Рыга, перайменаваны ў Дэргт Юр'еў, Рэвель, Нарва і інш. Акрамя таго, Тэўтонскай дзяржаве ў канцы XIV – пачатку XV ст. належала Жамойцця. Нямецкі ордэн уваходзіў у Свяшчэнную Рымскую імперыю нямецкай нацыі і пры падтрымцы імператараў і рымскіх пап імкнуўся да пашырэння сваёй тэрыторыі. У рэгіёне Цэнтральнай і Усходняй Еўропы Нямецкі ордэн у XIV – пачатку XV ст. быў самай моцнай ваеннай дзяржавай, нягледзячы на ​​паражэнні.

дзячы на тое што ў пачатку XIV ст. ордэнскія ўладанні складалі менш чым 58 тыс. км².

Смаленск, Ноўгарад і Пскоў далучаюцца да барацьбы. З часам Ноўгарад і Пскоў усвядомілі небяспеку, якая насоўвалася на іх з боку крыжакоў. Полацкая зямля была значна аслаблена і хаця не пускала захопнікаў далей на поўдзень усходнеславянскіх зямель, не магла больш супрацьстаяць ім. У першай чвэрці XIII ст. Полацк і Віцебск прызналі вярхоўную ўладу смаленскага князя Мсціслава Давыдавіча, што садзейнічала згуртаванню антыкрыжацкіх сіл. Настыявалі ўмовы для стварэння антыкрыжацкай кааліцыі, якая была фактычна аформлена ў 1239 г. шлюбам наўгародскага князя Аляксандра Яраславіча (будучага Неўскага) з полацкай князеўнай, дачкой князя Брачыслава. Гэты шлюб сведчыў пра палітычнае збліжэнне Полацка і Ноўгарада на аснове агульнай барацьбы з нямецкай і шведскай агрэсіяй. Перамогі Аляксандра Неўскага на р. Няве і Чудскім возеры, якім садзейнічалі полацкія дружыны, спынілі наступленне шведаў і немцаў на землі Паўночна-Заходняй Русі.

У 1260 г. войска ВКЛ на чале з вялікім літоўскім князем Міндоўгам пры падтрымцы палачан нанесла моцнае паражэнне аб'яднаным сілам Нямецкага ордэна каля возера Дурбе, недалёка ад Мемеля (Клайпеды). Пасля Дурбенскай бітвы Міндоўг адразу ж накіраваў паслоў да Аляксандра Неўскага як вялікага князя Уладзімірскай Русі з прапановай міру і агульнай барацьбы з Ордэнам, якую той прыняў. У 1262 г. быў заключаны літоўска-рускі мірны дагавор, які падпісалі Міндоўг (праз сваіх паслоў) і асабіста Аляксандр Неўскі. Дагавор прадугледжваў устанавленне міру і згоды, узаемнага ненападзення паміж Літвой і Руссю, а таксама ўзаемадапамогу ў барацьбе супраць Нямецкага ордэна.

Палітыку адпору крыжакам працягвалі полацкія князі. Яны таксама ішлі на пагадненне з Ноўгарадам супраць Тэўтонскага ордэна. У паходзе наўгародскага войска на крыжакоў 1262 г. удзельнічаў полацкі князь Таўцівіл, пляменнік Міндоўга. Пскоўскі князь Даўмонт, урадженец Нальшчанскай зямлі (паўночны захад Беларусі, раён Крэва, Гальшан, Ашмян) і адзін з самых уплывовых людзей Літвы, праславіў сваё імя перамогамі над крыжакамі. У лабірынце міжнародных адносін ва Усходняй Еўропе супрацьстаянне Літвы і крыжакоў набывала ўсё больш вызначальны характар. Гэта ў многім вяло да больш цесных сувязей княстваў Паўночна-Заходняй Русі і Літвы, садзейнічала стварэнню і кансалідацыі ВКЛ.

У сістэме міжнародных адносін Усходняй Еўропы ў пачатку XIII ст. склаўся трохвугольнік Русь (Полацк, Ноўгарад, Смаленск) – Літва – Ордэн крыжакоў. Адносіны паміж бакамі гэтага ўсходнееўрапейскага трохвугольніка не заўсёды былі варажымі. Канфлікты і ваенныя дзеянні

чаргаваліся з мірнымі, добрасуседскімі, гандлёвымі адносінамі. Войны саступалі месца мірным, гандлёвым і нават саюзным дагаворам паміж дзяржавамі трохвугольніка. Гандлёвыя сувязі дыктавалі волю палітыкам і ваенным. Ордэнскія ўлады імкнуліся выкарыстаць у сваіх палітычных мэтах эканамічную зацікаўленасць рускіх купцоў у сувязях з Паўночнай Еўропай праз Рыгу, перашкаджаючы збліжэнню Літвы з усходнеславянскімі княствамі. Гэтым тлумачылася серыя мірных і гандлёвых дагавораў Полацка, Віцебска, Смаленска, Ноўгарада і Пскова з Ордэнам, Рыгай і ганзейскімі гарадамі ў першай трэці XIII ст.

Мангола-татарскае нашэсце і Беларусь. У выніку мангола-татарскіх паходаў 40–50-х гг. XIII ст. амаль уся Усходняя Еўропа была падначалена Залатой Ардзе. Наступ мангола-татарскіх туменаў заходзіў на ўзбярэжжы Далмацыі, ля граніц Італіі. Вольнымі з усходнеславянскіх зямель засталіся толькі Паўночна-Заходняя і Заходняя Русь – Полацкая зямля, Ноўгарад з Псковам і часткова Смаленскае княства. Заваёўнікі падпарадкавалі сабе княствы Паўночна-Усходняй, Паўднёвай і Паўднёва-Заходняй Русі. У 1243 г. Кіеўская Русь была ператворана ва ўлус Залатой Арды, новай дзяржавы, створанай Батыем у міжрэччы Урала і Дняпра, з цэнтрам на Ніжняй Волзе (Сарай). Статус васальнай, цалкам падудаднай Залатой Ардзе дзяржавы, якая была звязана з Ардой данніцкімі адносінамі ў эканамічнай сферы і поўнай палітычнай залежнасцю, Кіеўская Русь і адна з яе спадкаемніц – Вялікае княства Маскоўскае – захоўвалі на працягу 240 гадоў, да 1480 г.

Мангола-татарскае нашэсце і стварэнне Залатой Арды, чыя ўлада ў той ці іншай ступені распаўсюджвалася на вялікія тэрыторыі рускіх зямель, прывялі да значнага аслаблення знешнепалітычных пазіцый княстваў Русі. Іх знешняя палітыка лакалізавалася і дыферэнцыравалася, а самі княствы, як, напрыклад, Галіцка-Валынскае, Кіеўскае, Чарнігаўскае, Смаленскае і інш., сталі ахвярамі больш моцных, незалежных ад Арды суседзяў. Паўночна-Усходняя Русь вытрымала націск з захаду, але платай за гэта была залежнасць ад Арды. У барацьбе супраць ВКЛ і крыжацкага наступу Уладзіміра-Суздальскага, Наўгародскага, а потым і Маскоўскага Русь у поўнай меры абаяпіраліся на падтрымку Арды.

Беларускія землі засталіся ўбаку ад асноўнага напрамку руху мангола-татараў, але звязаная з імі небяспека працяглы час захоўвалася. Гераічная барацьба насельніцтва Смаленскага княства спыніла іх прасоўванне на захад. Пагроза з боку татараў як для Чорнай Русі (Гарадзеншчына), так і для Полацкай Русі была аслаблена тым, што Уладзіміра-Суздальскага,

Кіеўская і Галіцка-Валынская землі, аказаўшы супраціўленне нашэсцю, зрабілі немагчымым масіраванае наступленне ханаў на беларускія землі. Даследчыкі мяркуюць, што захопнікі не хацелі ісці ў беларускія лясы і балоты пасля ўкраінскіх прастораў. Флангавыя атрады мангола-татараў прайшлі толькі на крайнім поўдні Беларусі, па мяжы, якую ўтварыла рэчышча Прыпяці. Для нападу з поўдня ворагам перашкаджалі балоты Палесся.

Беларусь, за выключэннем крайніх паўднёвых раёнаў, не зведала мангола-татарскага пагрому і ярма. У той час як Усходняя Русь на 240 гадоў трапіла пад панаванне Арды, а Паўднёвая Русь была ператворана ў бязлюдны стэп, беларускія землі пазбеглі спусташальнага разбурэння вытворчых сіл, знішчэння палітычных, эканамічных і культурных цэнтраў. Што тычылася другой, крыжацкай небяспекі, якая пагражала Усходняй Прыбалтыцы, то з усіх прыбалтыйскіх зямель толькі Літва не была захоплена крыжакамі. Гэтыя знешнепалітычныя абставіны ў значнай ступені садзейнічалі таму, што Літва і Беларусь на працягу другой паловы XIII – XIV ст. аб'ядналіся ў адзіную дзяржаву – Вялікае Княства Літоўскае.

Высновы

1. Вытокі знешняй палітыкі і дыпламатыі Беларусі ўзыходзяць да Полацкага княства – першага дзяржаўнага ўтварэння на беларускіх землях. Яго палітыка будавалася пераважна ў рамках трохвугольніка Кіеў – Полацк – Ноўгарад. Полацк першым з княстваў Кіеўскай Русі выйшаў з-пад палітычнай залежнасці ад Кіева і аднавіў сваю самастойнасць. Узнікненне ваенна-дыпламатычнай актыўнасці беларускіх княстваў за межамі Кіеўскай Русі адносіцца да пачатку X ст. Крывічы і радзімічы ўдзельнічалі ў паходах вялікіх князёў кіеўскіх на Візантыю, а Полацк атрымаў ад Канстанцінопаля кантрыбуцыю.

2. Умацаванне Полацкага княства звязана з імёнамі князёў Брачыслава і Усяслава Чарадзея. Пры Брачыславе межы княства пашырыліся на захад і поўнач. Палачане поўнасю кантралявалі гандлёвы шлях па Заходняй Дзвіне да Балтыйскага мора і збіралі даніну з балтыйскіх плямён. Пры Усяславе Полацкае княства дасягнула найвышэйшай магутнасці, стаўшы галоўным канкурэнтам Кіева ў барацьбе за дамінаванне на тэрыторыі Кіеўскай Русі. Канфлікт паміж Полацкам і Кіевам, які разгарэўся пасля забойства Рагвалода, не згасаў да сярэдзіны XII ст., пакуль Кіеў канчаткова не прызнаў самастойнасці полацкай княжацкай дынастыі.

3. Сярод іншых старажытнабеларускіх княстваў значную ролю адыгрывала Тураўскае, якое займала выгаднае становішча на Прыпяцка-

Бугскім гандлёвым шляху з Кіева ў Польшчу, і іншыя краіны Цэнтральнай і Заходняй Еўропы. Тураў знаходзіўся ва ўладанні старэйшага з сыноў вялікага князя кіеўскага і займаў важнае месца ў барацьбе Кіева з Польшчай. У сярэдзіне XII ст. у Тураве аднавілася самастойная княжацкая дынастыя, а пазней княства трапіла ў залежнасць ад Галіцка-Валынскага і Полацкага княстваў. З-за пракіеўскай арыентацыі ў Тураве склаліся варожыя адносіны з Полацкам.

4. Старажытнабеларускія княствы падтрымлівалі палітычныя, гандлёвыя і культурныя адносіны з дзяржавамі і народамі за межамі Кіеўскай Русі. Гэта былі як суседнія (Польшча, балтыйскія плямёны, ордэны крыжакоў), так і геаграфічна аддаленыя ад Беларусі краіны, народы і рэгіёны (Скандынавія, Цэнтральная і Заходняя Еўропа, Паволжа, Візантыйская імперыя, мусульманскі Усход). Полацкая зямля падтрымлівала дынастычныя, гандлёвыя і культурныя сувязі з Візантыяй і ўдзельнічала ў барацьбе з печанегамі і полаўцамі, якая мела агульнаславянскі характар. Прагрэсіўнае значэнне мела прыняцце ў Кіеўскай Русі хрысціянства, дзякуючы чаму ўсходнеславянскія княствы ўстанавілі больш цесныя міжнародныя сувязі, у тым ліку дынастычныя шлюбы з хрысціянскімі дзяржавамі.

5. У Полацкім княстве дзейнічаў пэўны знешнепалітычны механізм, які складаўся з князя, княжацкай рады, веча, полацкага епіскапа. Дыпламатыя полацкіх князёў засноўвалася на нормах і традыцыях усходнеславянскага звычэвага права і пісаным праве Візантыі. Першымі міжнароднымі пагадненнямі беларускіх княстваў з замежнымі дзяржавамі з'яўляліся мірныя і гандлёвыя дагаворы Полацка з Рыгай, падпісаныя ў пачатку XIII ст. Самым вядомым з іх была «Смаленская гандлёвая праўда» 1229 г.

6. У першай палове XIII ст. беларускія княствы сутыкнуліся з экспансіяй нямецкіх рыцараў і пагрозай мангола-татарскага нашэсця. Першыя крыжам і мячом усталявалі кантроль над ніжняй і сярэдняй плыню Заходняй Дзвіны, выцесніўшы полацкага князя Уладзіміра. Ён быў змушаны ваяваць фактычна ў адзіночку супраць больш моцнага і арганізаванага суперніка (Ордэна мечаносцаў) без надзейнай падтрымкі з боку іншых усходнеславянскіх княстваў і пад ваеннай пагрозай літоўскіх племянных старэйшын. Вынікі пераважна мірнага пранікнення крыжакоў ва Усходнюю Прыбалтыку былі зафіксаваны мірнымі дамовамі Полацка з Рыгай, па якіх полацкі князь адмаўляўся ад выплаты даніны лівамі на карысць Ордэна.

7. Беларускія землі засталіся ўбаку ад галоўнага ўдару мангола-татарскага нашэсця, пазбегнуўшы спусташальнага разбурэння вытвор-

чых сіл, знішчэння сваіх палітычных, эканамічных і культурных цэнтраў. Літва, захаваўшы незалежнасць ад крыжакоў, і беларускія княствы, якія не падпалі пад мангола-татарскае ярмо, пайшлі шляхам аб'яднання сіл, каб стварыць новую моцную дзяржаву – Вялікае Княства Літоўскае.

Кантрольныя пытанні

1. Дзе і калі ўзніклі першыя дзяржаўныя ўтварэнні на тэрыторыі Беларусі?
2. З імёнамі якіх князёў звязана ўмацаванне і ўзвышэнне Полацкага княства?
3. Ахарактарызуйце знешнюю палітыку Усяслава Полацкага.
4. Якую ролю адыгрывала сярод іншых старажытнабеларускіх княстваў Тураўскае княства?
5. З якімі дзяржавамі і народамі за межамі Кіеўскай Русі падтрымлівалі адносіны старажытнабеларускія княствы?
6. У чым заключаліся асаблівасці знешнепалітычнага механізма Полацкага княства і яго дыпламатыі?
7. Калі і з кім былі падпісаны першыя міжнародныя дамовы беларускіх княстваў?
8. У чым заключалася пагроза экспансіі з боку нямецкіх рыцараў для беларускіх княстваў?

Спіс літаратуры

- Генрих Латвійскі*. Хроника Ливонии. – М. ; Л. : Изд-во Акад. наук СССР, 1938. – 352 с.
- Александров, Д. Н.* Борьба за Полоцк между Литвой и Русью в XII – XVI вв. / Д. Н. Александров, Д. М. Володихин. – М. : Аванта+, 1994. – 134 с. ; Изд. 2-е. М. ; Л. : Наука, 2011. – 608 с.
- Алексеев, Л. В.* Полоцкая земля (Очерки истории Северной Белоруссии в IX–XIII вв.) / Л. В. Алексеев. – М. : Наука, 1966. – 296 с.
- Дзмітрачкоў, П.* Знешнепалітычныя ўмовы развіцця беларускіх зямель. Барацьба з іншаземнымі захопнікамі (IX – першая палова XIII ст.) / П. Дзмітрачкоў // Беларус. гіст. часоп. – 1995. – № 4. – С. 136–150.
- Ермаловіч, М. І.* Старажытная Беларусь: Полацкі і новагародскі перыяды / М. І. Ермаловіч. – Мінск : Маст. літ., 1990. – 366 с.
- Муравская, Е.* Организация торговли Риги с Полоцком, Витебском и Смоленском в XIII–XV вв. / Е. Муравская // Уч. зап. Латв. ун-та им. Петра Стучки. – Т. 40, вып. 3. – 1961. – С. 299–330.
- Пашуто, В. Т.* Внешняя политика Киевской Руси / В. Т. Пашуто. – М. : Наука, 1968. – 472 с.

Самонова, М. Н. Полоцк в связях Древней Руси и Скандинавии в зарубежной историографии / М. Н. Самонова // Исторические и психолого-педагогические науки : сб. науч. ст. – Минск : РИВШ, 2018. – С. 347–354.

Тарасаў, С. В. Чарадзей сёмага веку Траяна: Усяслаў Полацкі / С. В. Тарасаў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1991. – 67 с.

Чигринов, П. Г. Белорусско-российские отношения: История и современность / П. Г. Чигринов. – Минск : Академия МВД, 1999. – 606 с.

Штыхов, Г. В. Древний Полоцк XI–XIII вв. / Г. В. Штыхов. – Минск : Наука и техника, 1975. – 135 с.

Штыхаў, Г. В. Старажытныя дзяржавы на тэрыторыі Беларусі / Г. В. Штыхаў. – Мінск : Права і эканоміка, 1999. – 76 с.

Юхо, Я. А. Крыніцы беларуска-літоўскага права / Я. А. Юхо ; пад рэд. Т. Ф. Есіпенкі. – Мінск : Беларусь, 1991. – 238 с.

Юхо, Я. Міжнародныя дагаворы сярэднявечавай Беларусі / Я. Юхо // Беларус. гіст. часоп. – 2004. – № 11. – С. 3–10.

Глава 3

УЗНІКНЕННЕ

ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА

І ЯГО ТЭРЫТАРЫЯЛЬНА-ПАЛІТЫЧНАЯ

ЭКСПАНСІЯ (1230–1430)

3.1. Кансалідацыя новай дзяржавы і яе знешняй палітыкі

Аб'яднанне Міндоўгам славянскіх і балцкіх зямель вакол **Наваградка**. Пачаткам новага дзяржаўнага ўтварэння – Вялікага Княства Літоўскага – стаў палітычны саюз дзвюх галоўных рэгіянальных сіл – усходнеславянскіх панямонскіх гарадоў і найбольш уплывовых правадыроў балцкіх плямён. Іх аб'яднанне ўвасобілася ў саюзе важнейшага горада рэгіёна Наваградка з мацнейшым суседнім кунігасам Міндоўгам. Першыя крокі дзяржава рабіла ў Наваградку. На працягу XIII ст. гэты горад няспынна імкнуўся да аб'яднання вакол сябе суседніх славянскіх і балцкіх зямель. Дасягнуўшы да XIII ст. значнага эканамічнага росквіту, горад выйшаў з-пад палітычнага ўплыву галіцка-валынскіх князёў.

Заснавальнікам і першым вялікім князем ВКЛ быў **Міндоўг** (гады велікакняжання: каля 1248–1263). Міндоўг упершыню ўпамінаецца ў 1219 г. сярод «старшых князёў» Літвы, якія падпісалі літоўска-валынскі мірны дагавор. У 1230-я гг. ён пачаў княжыць у Літве адзінаасобна. Паводле крыніц, «Літва Міндоўга» стала ядром аб'яднання літоўскіх зямель, але пасля паражэння ад крыжакоў Міндоўг быў вымушаны ўцячы ў суседні Наваградок. Неўзабаве ён далучыў да сваіх уладанняў Наваградскую зямлю і ўладкаваў стаўленіка ў Полацку, што фактычна дало пачатак утварэнню ВКЛ.

Умацаванне пазіцый Міндоўга і славяна-балцкай дзяржавы, якую ён ствараў, выклікала супрацьдзеянне галіцка-валынскіх князёў. Галіцкія Раманавічы ўсведамлялі небяспеку гэтага саюза для сваіх пазіцый у Панямонні, таму пачалі маштабную барацьбу супраць новай дзяржавы, абапіраючыся на дапамогу татараў, яцвягаў, жамойтаў, крыжакоў. У 1248–1254 гг. адбывалася літоўска-валынская вайна, выкліканая заваяваннем Літвой Наваградскага княства. Каб разбурыць небяспечную кааліцыю, Міндоўг уступіў у прамыя адносіны з Рымам, прыняў каталіцтва і ў 1253 г. каранаван у Наваградку каралеўскай каронай, якую даслаў папа рымскі Інакенцій XIV. Праз два гады каралеўская карона была ўручана ад імя папы рымскага Данілу Галіцкаму.

Падтрымка з боку Рыма дазволіла Міндоўгу выйсці з небяспечнага становішча з мінімальнымі стратамі. Ён быў вымушаны часова аддаць крыжакам частку Жамойцці, задаволіцца тытулам толькі князя Літвы, а Наваградак перадаць старэйшаму сыну Войшалку. У 1254 г. Міндоўг і галіцка-валынскі князь Даніл заключылі мірны дагавор, які быў замацаваны шлюбам Міндоўгавай дачкі з сынам Данілы Шварнам. Паслом на перагаворах быў Войшалк, вымушаны аддаць Наваградскую зямлю другому сыну Данілы Галіцкага Раману на ўмовах васальнай залежнасці ад Міндоўга. Мір Галіцка-Валынскай Русі з Літвой азначаў і для Данілы, і для Міндоўга адмову ад падтрымкі папскай курыі. Міндоўг разарваў мір з Лівонскім ордэнам і адмовіўся ад каталіцтва. Раней ён здолеў аднавіць поўны кантроль над Наваградскай зямлёй. У 1262 г. вялікі князь літоўскі заключыў антыордэнскі саюз з Ноўгарадам. У канцы жыцця Міндоўг карыстаўся неабмежаванай уладай у Літве, што выклікала змову супраць яго жамойцкага князя Траняты, полацкага князя Таўцівіла і нальшанскага князя Даўмонта (бацькі Давыда Гарадзенскага). У 1263 г. Міндоўг і двое яго малодшых сыноў былі забіты. Злачынства было выклікана абразай, учыненай вялікім князем літоўскім адносна Даўмонта: пасля смерці сваёй першай жонкі Міндоўг узяў да сабе яе сястру, якая на той момант была ў шлюбе з нальшанскім князем. Смерць Міндоўга справакавала ўнутраны крызіс у створанай ім дзяржаве, але Вялікае Княства ацалела, а галоўнай справе яе заснавальнік было накіравана доўгае жыццё.

Палітыка нашчадкаў Міндоўга. Вялікім князем літоўскім стаў старэйшы сын Міндоўга **Войшалк** (1264–1267). Разумеючы, што Галіч і Валынь з’яўляюцца галоўнымі знешнімі праціўнікамі Наваградка, Войшалк пайшоў на смелы дыпламатычны крок. Ён аддаў сыну Данілы Галіцкага Раману Наваградак і іншыя гарады, а сваю сястру выдаў замуж за другога сына Данілы – Шварна. Гэтым самым Войшалк пасеяў зерне варажасці паміж галіцка-валынскімі князямі ў іх дамаганнях на Наваградскую зямлю і Літву.

У 1258 г. Войшалк у саюзе з полацкім князем Таўцівілам захапіў Наваградак і зноў стаў яго князем, а ў 1263 г. – і вялікім князем ВКЛ. Ён заключыў мір з Ордэнам, шукаў паразумення з Галіцка-Валынскім княствам. З дапамогай валынскай дружыны Войшалк далучыў да Наваградка заселеныя балцкімі плямёнамі Нальшаны (паўночны захад сучаснай Беларусі) і Дзяволтву (усходняя частка сучаснай Літвы). У 1267 г. Войшалк перадаў велікакняжацкую ўладу ў Наваградскай зямлі Шварну. Гэта моцна пакрыўдзіла брата Шварна – галіцкага князя Льва Данілавіча, які сам хацеў валодаць Наваградскай і Літоўскай землямі. Ён запрасіў Войшалка ў госці і ў час сустрэчы ва Уладзіміры Валынскім у 1268 г. забіў яго. Войшалку як дзяржаўнаму дзеячу была ўласціва палітычная і дыпла-

матычная дальнабачнасць, ён веў інтрыгі, ішоў на кампрамісы, часам дзейнічаў, на першы погляд, нелагічна, а на самой справе прадумваў кожны крок. Аб'яднанне Войшалкам Наваградскай, Пінскай, Літоўскай, Нальшанскай, Дзявалтоўскай і Полацка-Віцебскай зямель стала важным этапам на шляху кансалідацыі ВКЛ.

Трайдзену (1270–1282) выпала доля абараняць закладзеныя Міндоўгам і Войшалкам асновы дзяржавы. У гады яго княжання маладое ВКЛ перажыло цяжкія выпрабаванні: крыжакі, галіцка-валынскія войскі, татары, пасяганні суседніх князёў, якія з'явіліся пасля смерці Войшалка, – усе яны пагражалі незалежнасці Княства. Трайдзен уключыў у яго склад землі яцвягаў, даў прытулак прусам, якія пад націскам крыжакоў пакінулі свае землі. Галоўным праціўнікам заставаліся галіцка-валынскія князі. Барацьба з імі складала аснову ваеннай і дыпламатычнай дзейнасці Трайдзена. Паводле летапісаў, ён «шмат ваяваў і заўсёды перамагаў». Трайдзен веў барацьбу з Тэўтонскім ордэнам і Галіцка-Валынскім княствам і хаця не павялічыў дзяржаўнай тэрыторыі, але здолеў утрымаць ВКЛ у ранейшых межах. Ён вывеў дзяржаву з залежнасці ад Галіцка-Валынскага княства, уступіў у саюз з мазавецкім князем і ўмацаваў міжнароднае становішча ВКЛ, пакінуўшы яго мацнейшым, чым атрымаў.

Пры **Віценью** (каля 1295–1316) знешнепалітычная актыўнасць ВКЛ узрасла. Яго княжанне прайшло ў войнах з жамойцкімі феадаламі, прускімі і лівонскімі крыжакамі, палякамі. Віцень далучыў да ВКЛ Полацкую і Берасцейскую землі, што стала яго найважнейшым палітычным дасягненнем. З 1284 г., пасля канчатковага пакарэння тэўтонамі прускіх аўтахтонаў, тэрыторыя ВКЛ стала аб'ектам агрэсіі Тэўтонскага ордэна. Крыжакі прыступілі да рэалізацыі важнейшай стратэгічнай задачы (якую так і не змаглі вырашыць) – злучэння па сушы праз Жамойцію сваіх прускай і лівонскай філій. На працягу 1300–1315 гг. ордэнскае войска правяло 20 рэйдаў з тэрыторыі Прусіі на Жамойцію і Літву, у першую чаргу на Гародню. Віцень прыклаў нямала намаганняў для ўмацавання Гародні і папаўнення яе гарнізона, прызначыўшы старастам горада Давыда Гарадзенскага. Літоўскі князь сам неаднаразова ўзначальваў паходы баявых дружын у Прусію. У сваёй палітыцы ён абапіраўся на саюз з Рыгай, паабяцаўшы прыняць каталіцтва, аднак да гэтага справа не дайшла. Княжанне Віценя можна ахарактарызаваць як паспяховае процідзеянне крыжакам пры адначасовым павелічэнні ўплыву на беларускія, літоўскія і ўкраінскія землі. Год смерці Віценя (1316) можна ўмоўна прыняць за дату завяршэння гістарычнага працэсу стварэння дзяржавы, пачатак якому быў пакладзены Міндоўгам у 1230-я гг.

Знешняя палітыка Полацкага княства. З другой паловы XIII ст. Полацкае княства пачало ўсё больш упісвацца ў сістэму ўзаемаадносін

з ВКЛ, яке набірала моц. Нягледзячы на тое што ў Полацку княжыў прадстаўнік літоўскай дынастыі Таўцівіл, ён праводзіў самастойную знешнюю палітыку ў інтарэсах Полацка. Пра гэта сведчыла яго антылітоўская лінія ў час супрацьстаяння Галіцка-Валынскага княства і Літвы Міндоўга. Абапіраючыся на Паўднёва-Заходнюю Русь, Полацк здолеў адстаяць сваю незалежнасць ад ВКЛ. Адначасова ён захаваў незалежнасць ад Галіцка-Валынскага княства, паколькі занадта цесная сувязь з ім пагражала Полацку пераўтварэннем у васальную ад Арды дзяржаву.

Полацкае княства як буферная дзяржава паміж ВКЛ, Ардой, Тэўтонскім ордэнам і Паўночна-Усходняй Руссю паўтарала лёс іншых зямель Кіеўскай Русі, якія сталі такімі ж буфернымі зонамі, але з пэўнай доляй разнастайнасці з пункту погляду набору праціўнікаў і саюзнікаў: Смаленская, Наўгародская, Чарнігава-Северская, Галіцка-Валынская землі. Праўда, у адрозненне ад Паўднёва-Заходняй Русі Полацкае княства было больш зацікаўлена ў саюзе з ВКЛ, чым іншыя княствы. Саюз даваў Полацку абарону ад крыжацкай агрэсіі, гарантаваў свабоду ад ардынскай няволі пры захаванні рэлігійнага і этнічнага раўнапраўя мясцовага насельніцтва з астатнімі кыхарамі ВКЛ.

На працягу XIII ст. Полацкае княства павольна, але ўпэўнена збліжалася з Літвой, разам з якой яно «ваявала смаленскую зямлю». На гэтым этапе Полацкае княства ўступіла ў канфлікт з Вялікім княствам Уладзімірскім, якое стаяла за спінай Смаленска. У барацьбе з літоўскімі набегамі (за якімі часта хаваліся інтарэсы Полацкага і Пінскага княстваў) на землі Цэнтральнай Русі і Ноўгарада прымаў удзел Аляксандр Неўскі. Адначасова, будучы зяцем полацкага князя, ён пастаянна ўмешваўся ў справы Полацка і перашкаджаў яго збліжэнню з Літвой. Яго бацька Яраслаў Усеваладавіч, які заняў велікакняжацкі сталец, пасля перагавораў у Ардзе з Батыем у 1243 г. адразу ж праявіў сябе праціўнікам дзяржавы, якую ствараў Міндоўг. Пасля гібелі бацькі ў Каракоруме вялікі князь уладзімірскі Аляксандр Неўскі заключыў мір з Міндоўгам і кардынаваў свае ваенныя дзеянні з Полацкім княствам. Полацк быў на знешнепалітычным раздарожжы, хістаючыся паміж ВКЛ і Вялікім княствам Уладзімірскім, але пастаянна маючы асноўнага праціўніка ў асобе Тэўтонскага ордэна.

У 1307 г. Полацкае княства ўвайшло ў склад ВКЛ на правах уніі, ажыццёўленай не ваеннай сілай, а на падставе дагавора, які гарантаваў палачанам захаванне мясцовых законаў і суда. Далучэнне княства да ВКЛ выражалася ў з'яўленні на полацкім прастоле стаўленіка ВКЛ пры захаванні Полацкім княствам шырокай палітычнай, культурнай, канфесіянальнай аўтаноміі. Вялікі князь літоўскі не ўмешваўся ва ўнутраныя справы горада і ўсёй Полацкай зямлі і абмяжоўваўся патрабаван-

нем удзельнічаць у сумесных ваенных паходах. Полацкія купцы атрымалі права бяспошліннага гандлю па ўсёй Літве. Полацкая зямля стала адным з галоўных састаўных элементаў Беларуска-Літоўскай дзяржавы з яе тэндэнцыяй да аб'яднання ўсіх усходнеславянскіх зямель на антыярдынскай і антынямецкай аснове. Страту Полацкам самастойнасці даследчыкі адносяць да канца XIV ст., калі там з'явіўся намеснік вялікага князя літоўскага.

3.2. Знешняя палітыка і дыпламатыя Гедыміна

Рост уплыву ВКЛ на рускіх землях. Пры *Гедыміне* (1316–1341) распачаўся імклівы рост ВКЛ у геаграфічнай і палітычнай прасторы сярэднявечнай Еўропы, дзякуючы чаму дзяржава ўвайшла ў лік найбуйнейшых еўрапейскіх краін. Гедымін прадоўжыў у яшчэ больш шырокіх маштабах аб'яднаўчую палітыку папярэднікаў і далёка пасунуў межы і ўплыў княства на ўсходнеславянскі поўдзень і ўсход. Ён перанёс сталіцу з Наваградка ў Вільню. З 1323 г. Вільня называецца ў Гедымінавых граматах «каралеўскім горадам», гэта значыць сталіцай. Сябе ж ён называў «каралём Літвы і Русі»¹.

У час праўлення Гедыміна да Княства далучыліся Віцебская, Менская, Тураўская землі. Гэты працэс насіў мірны характар. Менскі князь Васіль не быў выгнаны са сваёй зямлі, а па-ранейшаму правіў там. Як васал Гедыміна ён ездзіў у складзе літоўскага пасольства ў Ноўгарад Вялікі. Гедымінаў сын Альгерд ажаніўся з дачкой віцебскага князя Яраслава Марыяй і ў 1320 г., пасля смерці цесця, стаў спадкаемцам Віцебскага княства. У першай палове XIV ст. у Тураўскай зямлі канчаткова ўсталявалася ўлада літоўскіх князёў. Пры Гедыміне тут кіраваў яго сын Нарымонт. Дзяржава Гедыміна набыла межы, якія амаль супадалі з сучаснымі межамі Рэспублікі Беларусь. У склад ВКЛ увайшлі Падляшша, а ў 1340 г. – Валынь. Межы беларускіх зямель, якія аб'ядналіся ў ВКЛ, цягнуліся ад Дняпра на ўсходзе да Буга на захадзе, ад межаў Пскоўскага княства на поўначы да межаў Валынскага і Кіеўскага княстваў на поўдні.

Такім чынам, пры Гедыміне большая частка беларускіх зямель апынулася ў складзе ВКЛ. Палітычная мудрасць гаспадара праявілася ў тым, што пры ўключэнні новых зямель ён гарантаваў ім аўтаномію і непадзельнасць тэрыторыі, дэклараваў прынцып «старыны не парушаць», захоўваў мясцовыя законы, недатыкальнасць правоў і ўладанняў феа-

¹ Послания Гедимины / сост., пер. В. Т. Пашуто, И. В. Штоль. Вильнюс : Минтис, 1966. С. 22.

далаў, мяшчан, духавенства, падсуднасць іх толькі сваім мясцовым судам, самастойнасць пры заключэнні гандлёвых пагадненняў. Гедымін вёў барацьбу з сепаратысцкімі настроямі ў балцка-літоўскіх землях ВКЛ, якія былі асабліва распаўсюджаны ў Жамойціі.

За стагоддзе свайго імклівага росту ад Міндоўга да Гедыміна невялікае княства ў Панямонні далучыла суседнія тэрыторыі, заселеныя славянамі і балтамі, і ператварылася ў Вялікае Княства Літоўскае і Рускае. Тэрмін «Літва» адносіўся тады да Верхняга і Сярэдняга Панямоння, пад «Руссю» разумелася Сярэдняе Падзвінне і Падняпроўе. Менавіта «рускія» (беларускія і ўкраінскія землі) зрабілі ВКЛ вялікім, узбагацілі яго сваімі даўнімі традыцыямі дзяржаўнага існавання, палітычнага, эканамічнага і культурнага развіцця. Гэтыя землі вызначалі ўнутраную і знешнюю палітыку ВКЛ, што яскрава выявілася ў дзяржаўнай дзейнасці Гедыміна. Усходнеславянскае насельніцтва Княства называла сваю дзяржаву Руссю, сябе – рускімі, а жыхароў Паўночна-Усходняй Русі – па сталіцах іх зямель і княстваў: цверычамі, пскавічамі, падданных Маскоўскай дзяржавы – маскавітамі.

Для ўзмацнення і пашырэння дзяржавы Гедымін выкарыстоўваў розныя сродкі: дынастычныя саюзы, пагадненні з мясцовым баярствам і, безумоўна, узброеную сілу. У цэлым пашырэнне ВКЛ адбывалася парайнальна мірна, паколькі ўмовы далучэння маглі задаволіць найбольш уплывовыя колы мясцовага насельніцтва: баярства, гараджан і (з пэўнымі агаворкамі) царкву.

Першыя супярэчнасці паміж ВКЛ і Масквой. У першай палове XIV ст. ва Усходняй Еўропе ўзмацніліся тэндэнцыі збірання ўсходнеславянскіх тэрыторый. Гедымін вылучыў праграму аб'яднання пад сваёй каронай усёй Заходняй і Паўднёвай Русі. З амбіцыйнымі планами выступалі таксама Цвер і Масква. У гэты час практычна сфарміраваліся тры цэнтры аб'яднання Русі – Літва, Цвер і Масква, якія пачалі барацьбу за лідарства. Асобную пазіцыю займаў Ноўгарад, які ўцягваўся ў арбіту палітыкі гэтых трох цэнтраў і часам вызначаў яе вынікі.

Галоўным сапернікам Вільні выступіў маскоўскі князь Іван Каліта (1325–1340). Акрамя таго, набірала сілу Цвер. Аднак гэтыя дзве часткі Русі знаходзіліся пад кантролем ардынскага хана, які выкарыстоўваў імкненне князёў Цверы і Масквы да пасады вялікага князя ўладзімірскага, каб знясіліць абодвух у міжусобнай барацьбе. Больш актыўны маскоўскі князь Іван Каліта перамагаў, але ўзвышэнне Масквы ішло не праз аб'яднанне суседніх княстваў, а праз паглынанне больш слабых з іх пры татарскай падтрымцы. Цвер па меры ўмацавання Масквы ўсё больш схілялася да саюзу з ВКЛ. У Цверы і Ноўгарадзе ўтварылася моцная пралітоўская партыя, што пужала і раздражняла як Маскву, так

і Арду. Гедымін умела выкарыстоўваў супярэчнасці паміж рускімі княствамі і падтрымліваў праціўнікаў Івана Каліты.

Літоўскі князь умяшаўся ў барацьбу паміж Цвер'ю і Масквой за Вялікае княства Уладзімірскае, зрабіўшы стаўку на Цвер. Калі ў 1327 г. яна першая з рускіх зямель узяла паўстанне супраць Арды, Масква ўзяла верх: Іван Каліта павёў на Цвер татарскае войска і зруйнаваў Цвярское княства. Цвярскі князь Аляксандр Міхайлавіч збег ад Каліты і татараў у Літву, якая на чале з Гедымінам была апорай усіх антыардынскіх сіл. У 1339 г. Аляксандр Міхайлавіч быў пакараны ў Ардзе смерцю разам са сваім сынам. Адным з пунктаў абвінавачвання цвярскаго князя сталі яго цесныя сувязі з ВКЛ. Ярлык на вялікае княжанне перайшоў у рукі Івана Каліты, які праявіў поўную лаяльнасць да Арды.

Барацьба Гедыміна за кантроль над Ноўгарадам скончылася яго часовай перамогай у 1333 г., калі наўгародцы прынялі да сябе князем яго сына Нарымонта. Гедымін таксама прэтэндаваў на валоданне Псковам, што было выгадна самому Пскову, які хацеў выйсці з-пад улады Ноўгарада. Пскоў цяпеў ад нападаў крыжакоў, што вымушала яго звяртацца да ВКЛ, якое таксама вяло зацятую барацьбу з крыжакамі. Гедымін выкарыстоўваў цяжкасці Пскова, каб прыцягнуць яго пад сваю ўладу, заўсёды пасылаў пскоўцам на дапамогу свайго зяця Давыда Гарадзенскага. Пасля яго смерці Гедымін, лічачы сябе спадкаемцам зяця, стаў прэтэндаваць на валоданне Псковам як законнай спадчынай. Уплыв ВКЛ распаўсюдзіўся на Паўночную Русь, з чым павінен быў лічыцца Каліта. Ён уступіў у кантакт з Гедымінам, пасватаўшы свайго сына яго дачцэ.

Пры Гедыміне ўсходні кірунак знешняй палітыкі, які ажыццяўляла Полацкае княства ў X–XIII стст. у дачыненні да Пскова і Ноўгарада, трансфармаваўся ў агульнадзяржаўную палітыку ВКЛ адносна гэтых зямель, якія ўсё больш уцягваліся ў арбіту палітычнага прыцягнення Маскоўскага княства. Так пачыналі складвацца супярэчнасці паміж двума цэнтрамі аб'яднання ўсходнеславянскіх зямель – Вільняй і Масквой. Русь Маскоўская і Русь Літоўская абрасталі землямі і набліжаліся межамі. Ужо ў першай палове XIV ст. паміж імі адбыліся першыя, пакуль яшчэ невялікія сутычкі: паход Івана Каліты на саюзна Літве Смаленск, напад Альгерда на Мажайск у 1341 г., – але час адкрытага сутыкнення дзяржаў яшчэ не прыйшоў. Пры нашчадках Каліты і Гедыміна сутыкненне дзяржаў набыло характар адкрытай барацьбы за валоданне «ўсёй Руссю».

Заходні кірунак. На захадзе па-ранейшаму галоўным ворагам ВКЛ быў Лівонскі ордэн. Асноўным тэатрам вайны з'яўлялася Панямонне. Для абароны Княства ад уварванняў крыжакоў Гедымін узвёў перша-класныя па тым часе крэпасці ў Троках, Вільні, Медніках, Лідзе, Крэве. Наяўнасць адзінага ворага ў асобе крыжакоў садзейнічала палітычнаму

збліжэнню ВКЛ і Польшчы. Апошняя даўно цярпела ад нямецкай агрэсіі з боку Тэўтонскага ордэна і таму, ведаючы сілу свайго ўсходняга суседа, выступіла з ініцыятывай заключэння саюза з ВКЛ. Польскі кароль Уладзіслаў Лакетка паслаў у Вільню дэлегацыю магнатаў з мэтай сватаць свайго адзінага сына дачцэ Гедыміна Ганне. Вялікі князь даў згоду, і Ганна выправілася ў Кракаў, узяўшы з сабой вялікую колькасць польскіх ваеннапалонных. Такім чынам, у 1325 г. паміж Уладзіславам і Гедымінам быў заключаны наступальны і абарончы саюз супраць Ордэна.

Першае выпрабаванне літвінска-польскага саюза адбылося ў 1326 г., калі быў зроблены сумесны паход войск Польшчы і ВКЛ на Брандэнбург, дзе ўладарыў сын германскага імператара Людовіка Баварскага, якога падтрымлівалі крыжакі. Гэта вайсковая акцыя аказалася вельмі ўдалай для саюзнікаў. Конніца ВКЛ на чале з Давыдам Гарадзенскім адыграла вырашальную ролю ў разгроме брандэнбургскага войска, забраўшы шмат багацця і больш за 6 тыс. палонных. У наступным годзе сын Гедыміна Альгерд паспяхова дайшоў да Франкфурта-на-Одэры і таксама вярнуўся з багатай здабычай. Перамогі Давыда Гарадзенскага і Альгерда ўстрыжылі Тэўтонскі ордэн, які пачаў вайну з Польшчай і ВКЛ. У 1331 г. ордэнскія войскі перамаглі саюзнікаў у бітве пад Плоўцамі (на тэрыторыі Польшчы), пасля чаго саюз Польшчы і ВКЛ распаўся.

У адносінах з Рыгай і Лівонскім ордэнам Гедымін выкарыстоўваў іх узаемную варажасць. Вялікі князь стаў на бок Рыгі, што дыктавалася інтарэсамі Полацка, для якога выгадна было трымаць з ёй гандлёвыя сувязі. Гэта таксама аслабляла пазіцыю Ордэна і змушала яго на заключэнне міру, што ішло на карысць Полацка і ўсяго ВКЛ. У 1326 г. ВКЛ заключыла мір з Ноўгарадам і Лівонскім ордэнам. Пасольскую місію ВКЛ узначальвалі полацкі і менскі князі, што сведчыла, па-першае, аб выкананні дыпламатычнага даручэння менавіта прадстаўнікамі беларускіх зямель, па-другое, аб іх найбольшай зацікаўленасці ў міры з Ноўгарадам і немцамі.

У той час, калі галоўным ворагам Польшчы з'яўляўся Тэўтонскі ордэн (яго пруская правінцыя), для ВКЛ такім ворагам быў Лівонскі ордэн. Яго мэтай было імкненне парушыць палітычныя і эканамічныя сувязі ВКЛ з Рыгай, а таксама падначаліць горад, які не прызнаваў над сабой ордэнскай улады. Лівонцы шляхам поўнай блакады Рыгі прымусілі яе здацца і прызнаць вяршэнства Ордэна, а таксама спыніць сувязі з ВКЛ. Лівонскі ордэн арганізаваў некалькі паходаў на ВКЛ, пабудаваўшы на тэрыторыі сучаснай Літвы шэраг крэпасцей. Асабліва небяспечнай сярод іх была крэпасць Баербург на правым беразе Нёмана, якая з'яўлялася трывалай апорай для далейшага прасоўвання крыжакоў на ўсход. Войска ВКЛ захапіла Баербург. Праўда, платай за гэта было жыццё вялікага князя Гедыміна, які быў забіты пры штурме крэпасці.

Вынікі княжання Гедыміна. Пры Гедыміне ВКЛ пачало займаць прыкметнае месца ва Усходняй Еўропе. У складаных знешнепалітычных умовах ён праводзіў дыпламатыю заключэння саюзных пагадненняў з суседнімі дзяржавамі. Гарантамі саюзаў былі роднасныя сувязі, якія адыгрывалі значную ролю ў тагачасных міжнародных адносінах. Дыпламатычным поспехам Гедыміна спрыяла шматлікасць яго нашчадкаў. Адна дачка князя стала жонкай польскага каралевіча Казіміра, іншыя таксама выйшлі замуж за прадстаўнікоў вышэйшай знаці – князя цвярскага, мазавецкага валадара, сына Івана Каліты, Давыда Гарадзенскага. Праўда, дынастычныя шлюбы дзяцей Гедыміна мелі значэнне толькі ўпачатку, калі імі падмацоўваўся заключаны палітычны саюз. У далейшым яны былі не здольны стрымаць пагаршэнне ці абвастрэнне міждзяржаўных адносін.

Гедымін умела балансаваў паміж усходнім і заходнім хрысціянствам. Ён стварыў для ВКЛ асобную праваслаўную іерархію. З'яўленне і рост новага палітычнага цэнтра на Русі не прайшлі міма ўвагі канстанцінопальскага патрыярха. Ён даў дазвол заснаваць самастойную, незалежную ад Маскоўскай Русі Літоўска-Наваградскую мітраполію з цэнтрам у Наваградку, што ахоплівала Полацкую і Тураўскую епархіі. Адначасова Гедымін не перапыняў кантактаў з каталіцкай царквой. Ён адправіў некалькі пасланняў рымскаму папу Іаану XXII, у якіх абяцаў хрысціць Літву па заходнім абрадзе і абвінавачваў ордэнскіх рыцараў у тым, што яны жорсткімі набегамі адварочваюць літоўцаў ад хрысціянства. Аднак супраць увядзення каталіцызму выступіла язычніцкая літоўская знаць і «русіны» – прадстаўнікі праваслаўнай большасці насельніцтва, з пазіцыяй якіх «кароль Літвы і Русі» не мог не лічыцца.

У час 25-гадовага княжання Гедыміна адбылося аб'яднанне асноўнай масы беларускіх зямель і пашырэнне тэрыторыі ВКЛ на ўсходнім і паўднёвым кірунках. Адначасова выявіліся знешнія пагрозы для дзяржавы. Да крыжацкай агрэсіі з захаду дадалася маскоўская пагроза з усходу, якая, аднак, пакуль не была вельмі сур'ёзнай. Складаны комплекс узаемаадносін завязваўся з Польшчай. З аднаго боку, яна бачыла ў ВКЛ моцную сілу ў супрацьстаянні крыжакам. Такой жа сілай для ВКЛ у антыкрыжацкай барацьбе была Польшча. Праўда, для апошняй саюз з Княствам быў больш выгадны, бо яно вяло змаганне галоўным чынам з праціўнікамі Польшчы, недаацэньваючы часам пагрозы ад Ордэна. З другога боку, Польшча, будучы каталіцкай дзяржавай, як і Ордэн, імкнулася пашырыць каталіцтва на ВКЛ, але ў адрозненне ад крыжакоў, якія дзейнічалі крыжам і мячом, яна дзейнічала толькі крыжам.

З часоў Гедыміна ВКЛ апынулася ў трохвугольніку ўплывовых сіл (Ордэн, Польшча, Масква), і гэта геапалітычная сітуацыя захоўвалася

на працягу стагоддзя, пакуль у пачатку XV ст. не была ліквідавана крыжацкая пагроза. Складаны баланс адносін саперніцтва і супрацоўніцтва, войнаў, мірных дагавораў і кааліцый паміж галоўнымі актарамі міжнародных адносін ва Усходняй Еўропе (сюды трэба дадаць яшчэ Арду) быў няўстойлівы і пастаянна мяняўся.

3.3. Дзяржаўная дзейнасць Альгерда па аб'яднанні зямель былой Кіеўскай Русі

Узвышэнне Альгерда. Сярод сямі сыноў Гедыміна найбольш глыбокі след у гісторыі беларуска-літоўскай дзяржавы і яе знешняй палітыкі пакінулі Альгерд і Кейстут. Пры жыцці Гедымін падзяліў дзяржаву паміж сваімі сынамі. Альгерду дасталося Крэўскае і Віцебскае княствы, Кейстуту – Трокскае, Жамойцкае, Берасцейскае і Гарадзенскае. У 1345 г. па ўзаемнай дамоўленасці вялікім князем літоўскім стаў **Альгерд** (1345–1377). Фактычна браты з'ўляліся суправіцелямі. Яны размежавалі сферы знешнепалітычнай дзейнасці і інтарэсы. Кейстут, кіруючы Жамойціяй і Трокамі, узяў на сябе барацьбу з крыжацкім націскам. Альгерд займаўся ўсходняй і паўднёвай палітыкай. Кейстут бараніўся – Альгерд наступаў, але абодва яны выконвалі агульную задачу – захаванне, умацаванне і пашырэнне ВКЛ. У той час як Кейстут ахоўваў заходнюю мяжу, Альгерд працягваў справу бацькі па збіранні рускіх зямель вакол Вільні. Палітычная кар'ера Альгерда пачалася тады, калі ён ажаніўся з віцебскай князёўнай Марыяй і пасля быў прыняты віцеблянамі на княжанне. Разам з бацькам ён вёў барацьбу супраць крыжакоў, наступаў на рускія землі на ўсходзе. Як кіраўніка дзяржавы Альгерда вызначалі мужнасць і шырыня палітычных поглядаў. Паводле летапісу, ён «не столькі сілаю, колькі ўмельствам ваяваў»¹.

Важным кірункам знешнепалітычнай дзейнасці заставалася барацьба з пагрозай крыжацкай агрэсіі. У 1348 г. 40-тысячнае крыжацкае войска ўварвалася ў Трокскую зямлю. Кейстут схаваўся за сценамі Трокскага замка і чакаў Альгерда з літвінскімі дружынамі. Войскі сустрэліся на р. Стрэве (правы прыток Нёмана), дзе адбылася жорсткая бітва. Сотні воінаў патанулі ў Стрэве, у тым ліку брат Альгерда Нарымонт. Пасля бітвы Альгерд адступіў за Нёман, а магістр адвёў сваё войска ў Прусію. Ордэн яшчэ святкаваў перамогу, як Альгерд уварваўся ў Прусію, захапіўшы тысячы палонных. Галоўным вынікам бітвы на р. Стрэве стала

¹ Полное собрание русских летописей : в 43 т. / Акад. наук СССР, Ин-т истории. М. : Наука, 1962–2004. Т. 11. 1965. С. 10–11, 26.

карэнная змена тактыкі крыжацкага наступлення. Убачыўшы марнасць спадзяванняў на хуткую перамогу вялікай вайскавай сілай, крыжакі вырашылі перайсці да доўгатэрміновай аблогі шляхам нападу на ВКЛ дробных крыжацкіх атрадаў.

Вылучэнне і рэалізацыя агульнарускай праграмы. Ва ўмовах значнага аслаблення Паўночна-Усходняй і Паўднёва-Заходняй Русі ў выніку татара-мангольскага нашэсця ролю палітычнага лідара ў справе аб'яднання ўсходняга славянства маглі ўзяць на сябе заходнія рускія княствы, а таксама ВКЛ. Якраз Літва задоўга да аб'яднання рускіх зямель вакол Масквы стала спадчынніцай Старажытнай Русі і стваральніцай моцнай, незалежнай ад Арды славяна-балцкай дзяржавы. Пры Альгердзе ВКЛ выступіла з палітычнай праграмай аб'яднання, збірання ўсіх рускіх зямель і абвясціла сябе пераемнікам палітычных, духоўных і культурна-гістарычных традыцый Старажытнай Русі. У 1358 г. вялікі князь адкрыта абвясціў сваю палітычную праграму, заявіўшы паслам германскага імператара, што «ўся Русь павінна належаць Літве»¹.

У той час, калі заходнія, найперш балцкія, землі на чале з Кейсту-там былі заняты ўпартай абаронай ад шматлікіх крыжацкіх нападаў, усходнія беларускія землі сталі ядром прыцягнення для суседніх рускіх і ўкраінскіх зямель, якія яшчэ не былі падначаленымі ні ВКЛ, ні Маскве. Гэта забяспечыла Альгерду свабоду дзеянняў, якой спрыяла і тое, што ён, за выключэннем рэдкіх выпадкаў, не быў звязаны з абаронай заходняга абшару Княства. Галоўныя намаганні вялікага князя былі накіраваны на пашырэнне межаў дзяржавы на ўсход і поўдзень.

Найбольш паспяхова ўсходняя палітыка Альгерда развівалася на смаленскім напрамку. Смаленск, як Пскоў і Ноўгарад, апынуўся на мяжы інтарэсаў ВКЛ і Масквы і таксама павінен быў праводзіць палітыку лавіравання паміж імі. Разумеючы значэнне падначалення гэтай зямлі сваёй уладзе, Альгерд надаваў смаленскаму пытанню вялікую ўвагу, яшчэ не будучы вялікім князем. У 1352 г., калі маскоўскі князь Сімяон Іванавіч з вялікім войскам пайшоў у напрамку да Смаленска, яго сустрэла пасольства ад Альгерда. Вынікам перагавораў было спыненне далейшага прасоўвання маскоўскага войска і заключэнне міру паміж Масквой і Смаленскам. Між тым Альгерд працягваў наступ на ўсход і захапіў ледзь не палову Смаленскага княства – усё Пасожжа з Мсціславам. Потым ён заняў Северскую зямлю з Бранскам і замацаваўся на заходніх і паўднёвых межах Смаленшчыны.

¹ Цыт. па: Гісторыя Беларусі : у 6 т. / рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск : Саврем. шк. : Экоперспектива, 2000–2011. Т. 2 : Беларусь у перыяд Вялікага Княства Літоўскага. 2008. С. 102.

Адносіны з Масквой. Вялікі князь літоўскі, разумеючы, што сіла Масквы ў значнай ступені залежыць ад саюза з Ардой, вырашыў парваць яго і ўступіць у саюз з татарамі, аднак скіраваны на раскол Масквы і Арды план Альгерда скончыўся няўдачай. Прычына яе тоіцца ў тым, што ўжо ні Арда не магла існаваць без Масквы, ні Масква без Арды. Першая з дапамогай Масквы трымала ўладу над рускімі землямі, другая з дапамогай Арды падначальвала сабе свабодныя рускія землі, што павялічвала яе сілу і рыхтавала вызваленне ад татарскай няволі. Вялікі князь літоўскі пайшоў на мір з Масквой, у чым Сімяон Іванавіч яму не адмовіў. Альгерд пасля смерці першай жонкі Марыі Віцебскай ажаніўся з дачкой цвярскага князя Юльянай, што была пляменніцай маскоўскага князя.

Не маючы поспеху ў наладжванні саюзу з Ардой, Альгерд змяніў тактыку і вырашыў знясіліць Маскву шляхам падтрымкі міжусобнай барацьбы, якую вялі з Маскоўскім княствам іншыя рускія княствы, перш за ўсё Цвярскае. Гэта прывяло да трох паходаў Альгерда на Маскву – 1368, 1370 і 1372 гг. У 1368 г. вялікі маскоўскі князь Дзмітрый Іванавіч не прызнаў пераходу велікакняжацкай улады да Міхаіла Аляксандравіча (брата Юльяны), прыхільніка ўмацавання дзяржаўнай самастойнасці Цверы і збліжэння з ВКЛ, што вымусіла яго ўцячы ў Літву. Аб'яднанае войска ВКЛ і Смаленска на чале з Альгердам і Кейстутам разбіла маскоўскія войскі пад Ржэвам і ўварвалася ў Маскву. Дзмітрый Іванавіч, адступаючы, спаліў пасады і засеў у Крамлі. Аднак Альгерд, прастаяўшы тры дні каля яго сцен, на прыступ не адважыўся. Ён пагадзіўся з прапанавай маскоўскага князя аб перамер'і, але перад адыходам пажадаў са сваім рыцарствам заехаць у Маскоўскі замак і «дзіду сваю аб сцяну замкавую скрушыць...». Зрабіўшы гэта, Альгерд сказаў Дзмітрыю Іванавічу: «Княжа вялікі маскоўскі, памятай, што дзіда літоўская стаяла пад Масквою». А потым «з вялікай славай, учыніўшы граніцу па Мажайску і Каломне, дамоў ад'ехаў»¹.

У выніку першага паходу Альгерда ўлада Міхаіла Аляксандравіча над Цвярскім княствам была адноўлена, а Ржэў вернуты ВКЛ. У 1370 г. Дзмітрый Іванавіч, вызваліўшы сябе ад хрэснага цалавання, якое даваў Міхаілу Аляксандравічу, напаў на Цвер. У адказ Альгерд разам з войскам Кейстута і смаленскага князя здзейсніў другі паход на Маскву. Аднак гэтым разам аблога Масквы была няўдалая. Беспаспяхова для ВКЛ скончыўся і трэці паход.

У 1372 г. у Любуцку (населены пункт на р. Ацэ, побач з сучасным горадам Алексін Тульскай вобласці Расійскай Федэрацыі) быў заключаны

¹ Хроника Быховца / отв. ред. М. Н. Тихомиров ; предисл., коммент. и пер. Н. Н. Улашика. М. : Наука, 1966. С. 58.

мірны дагавор паміж ВКЛ, Цвер’ю і Масквой. Яго падпісалі вялікія князі ВКЛ Альгерд і Кейстут з аднаго боку, вялікі князь маскоўскі Дзмітрый Іванавіч і серпухаўска-бораўскі князь Уладзімір Храбры – з другога. Ён прадугледжваў «вечны мір» і дружбу паміж двума вялікімі княствамі. Мяжа паміж імі ўстанаўлівалася па лініі Ржэў – Юхноў. Цвер была вымушана канчаткова адмовіцца ад прэтэнзій на вялікае княжанне Уладзімірскае, ад саюзу з ВКЛ, усялякіх правоў на самастойную знешнюю палітыку адносна Арды, прызнаўшы сябе васалам маскоўскага князя. Па характары Любучкі дагавор напамінаў «вечны мір», які падвёў рысу пад серыйнай войнаў паміж ВКЛ і Маскоўскай дзяржавай 1368–1372 гг. і пацвердзіў даваенныя межы. Ваенных дзеянняў паміж імі не вялося да 1406 г. Пасля Любучкага дагавора Літва, Масква і Ноўгарад пачалі, нягледзячы на захаванне традыцыйных супярэчнасцей, працэс паступовага знешнепалітычнага збліжэння.

Альгерд хацеў зрабіць княства не толькі магутнай дзяржавай Еўропы, але адначасова і адным з цэнтраў праваслаўнай царквы. Ён звярнуўся да ідэі падпарадкавання ўплыву вялікага князя літоўскага царкоўнай іерархіі, якую вылучалі Віцень і Гедымін. Яе сутнасць заключалася ў стварэнні асобнай мітраполіі для ВКЛ. Альгерд папрасіў у канстанцінопальскага патрыярха дазволу на заснаванне (аднаўленне) праваслаўнай мітраполіі з цэнтрам у Наваградку. Падобная просьба прыйшла ў Канстанцінопаль і ад маскоўскага князя. Жадаючы задаволіць абодвух, патрыярх дазволіў заснаваць Літоўскую мітраполію з рэзідэнцыяй у Наваградку і Маскоўскую мітраполію з цэнтрам у Кіеве і Уладзіміры. У склад Літоўскай мітраполіі ўваходзілі Полацкая і Тураўская епархіі, а таксама Галіцка-Валынская зямля. Нейтралізацыя царкоўна-палітычнага ўплыву Масквы ў гэтым рэгіёне ўзмацняла пазіцыі Альгерда. Так, да палітычнага саперніцтва Вільні і Масквы прыбавілася іх барацьба за лідарства ў царкоўнай сферы.

Паўднёвы вектар, міжнароднае значэнне перамогі на Сініх Водах. Хаця найбольшая ўвага Альгерда была скіравана на адносіны з паўночнымі і ўсходнімі суседзямі, што найбольш адпавядала інтарэсам полацкай часткі дзяржавы, з яго поля зроку не выпадалі інтарэсы літоўскай, нёманскай часткі, у якой знаходзілася яе першая сталіца – Наваградка. У пачатку XIV ст. у выніку татара-мангольскай навалы і міжусобнага саперніцтва Галіцка-Валынская зямля (галоўны знешні праціўнік Наваградка) страціла палітычнае адзінства, аслабела і стала аб’ектам саперніцтва суседніх дзяржаў за ўладу над ёю. Каля 1325 г. валынскім князем стаў сын Гедыміна Любарт, што азначала ўваходжанне Валыні ў склад ВКЛ. Аднак валоданне Валынню для ВКЛ было нялёгкай справай, паколькі Польшча таксама лічыла сябе законнай спадкаемцай Галіцка-Валынскай дзяржавы.

кай зямлі. У 1356 г., у выніку вайны паміж ВКЛ і Польшчай Берасцейская зямля вярнулася ў склад ВКЛ, а Львоўская зямля засталася за Польшчай.

Барацьбу за Валынь Альгерд выкарыстаў для далейшага пашырэння абшару сваёй дзяржавы ў паўднёвым кірунку. У 1362 г. ён ажыццявіў імклівы рэйд на Падолле. Яно фармальна знаходзілася пад татарскай уладай, але ўжо было незалежным ад Залатой Арды, якая знаходзілася ў стане распаду. Да таго часу склаліся пэўныя традыцыі саюзных адносін паміж ВКЛ і татарамі Залатой Арды. Татарскія атрады ўдзельнічалі ў вайне Гедыміна з крыжакамі, падольскія татары былі на баку Кейсту-та і Альгерда ў час вайны ВКЛ з Польшчай. Прэтэнзіі Польшчы не толькі на Галіцыю, але і на Падолле рабілі татарскіх уладароў саюзнікамі Альгерда. Аднак у 1356 г. Казімір багатымі падарункамі схіліў татарскіх князёў Падолля на бок Польшчы супраць Альгерда.

Дадзеныя абставіны далі падставы Альгерду выступіць у 1362 г. супраць ардынскага панавання ў міжрэччы Дняпра і Дуная. Войска было сабрана ў Беларусі і значна папоўнена апалчэнцамі з Валыні і Кіеўшчыны. Альгерд рушыў з Кіева на заходняе Падолле і ў бітве каля Сініх Вод (р. Сінюха, левы прыток Паўднёвага Буга, цяпер Вінніцкая вобласць Украіны) разбіў аб'яднанае войска Крымскай, Перакопскай і Ямбулукскай ордаў. У бітве асабліва вызначыліся чатыры наваградскія князі Карыятавічы, якія складалі галоўную апору Альгерда. Пасля бітвы рэшткі татарскай конніцы падаліся на Дунай, а Альгерд пайшоў углыб іх уладанняў, да вусцяў Дняпра і Паўднёвага Буга.

У выніку перамогі ВКЛ пашырыла тэрыторыю да вусцяў Дняпра і Днястра, замацаваўшы ў сваім складзе Чарнігава-Северскія землі, Падолле, Валынскае і Кіеўскае княствы. Летапіс паведамляе пра тое, што Альгерд гэтым землям «от татаров вольность учинил». Так пачалося вызваленне ўсходнеславянскіх зямель ад ардынскага панавання. Разгром сіламі ВКЛ ардынцаў у бітве каля Сініх Вод задоўга да бітвы на Куліковым полі 1380 г. быў першым буйным паражэннем Арды. У выніку яна страціла кантроль над значнымі тэрыторыямі, якія некалі складалі ядро Кіеўскай Русі. Многія гісторыкі называюць гэтую бітву «пралогам да Данскога пабоішча». Першым наступствам паражэння Арды была актывізацыя наступлення ВКЛ на Вялікае княства Маскоўскае як асноўнага і самага вернага васала Арды. Другім наступствам было далейшае далучэнне да ВКЛ заходніх і паўднёва-заходніх зямель, якія ўваходзілі раней у Кіеўскую Русь.

Вынікі знешняй палітыкі Альгерда. У канцы княжання Альгерда ВКЛ займала вялікую тэрыторыю – ад Балтыйскага да Чорнага мораў, ад межаў Польшчы і Венгрыі да Падмаскоўя. З гэтай магутнай еўрапейскай дзяржавай вымушаны былі лічыцца Нямецкі ордэн, Арда, Польшча,

Венгрия, Маскоўскае і іншыя рускія княствы. У яе складзе апынулася даўняя сталіца Кіеўскай Русі – горад Кіеў і большая частка былых зямель. У склад ВКЛ увайшлі амаль усе беларускія землі. Большасць гарадоў і княстваў Беларусі ўваходзіла ў склад новай дзяржавы на ўмовах дагаворнага васалітэту ці добраахвотна, кіруючыся найперш ваенна-палітычнай мэтазгоднасцю. Тым не менш мела месца і гвалтоўнае падпарадкаванне зямель.

Вялікі князь Альгерд павялічыў больш як удвая тэрыторыю дзяржавы, пашырыў яе межы далёка на поўдзень і на ўсход, далучыў да яе большую частку Украіны, землі на ўсходзе Белай Русі – па Дняпры і Сожы, частку заходніх зямель сучаснай Расіі. Разам з Кіеўскім княствам у склад ВКЛ увайшлі Брагінская і Мазырская воласці – апошнія з беларускіх зямель, далучаныя да ВКЛ. У 50-я гг. XIV ст. да ВКЛ перайшлі беларускія землі па Бярэзіне, Сярэднім Падняпроўі і Сожы з гарадамі Мсціслаў, Прапойск (сучасны Слаўгарад), Чачэрск, Рэчыца. Такім чынам, пры Альгердзе завяршылася аб'яднанне тэрыторыі сучаснай Беларусі ў складзе ВКЛ.

Вялікае Княства Літоўскае сфарміравалася як федэрацыя народаў Беларусі, Літвы, Украіны і Расіі. Гэта падкрэслівалася ў назве – Вялікае Княства Літоўскае, Рускае і Жамойцкае. Яно паўстала як балта-ўсходнеславянская дзяржава са значнай перавагай усходнеславянскай тэрыторыі, насельніцтва, палітычных, сацыяльных, эканамічных і культурных традыцый. У часы Гедыміна і Альгерда ВКЛ мела выразна акрэсленую ўсходнеславянскую накіраванасць. Княства было сфарміравана на 9/10 з усходнеславянскіх тэрыторый і на 8/10 з усходнеславянскага насельніцтва. Аб'яднанне ў адзіную дзяржаву дапамагло землям і народам, якія ўвайшлі ў яе склад, выстаяць у барацьбе з крыжацкай агрэсіяй і мангола-татарскай навалай.

Асабліва сцю знешняй палітыкі Альгерда было яе правядзенне па ўсіх азімутах. Князь са сваім войскам з'яўляўся то ў Прусіі, то ў Лівоніі, то пад Псковам, то ў Польшчы, то на Падоллі, то ў Крыме, то пад Масквой, ахопліваючы сваёй знешняй і ваеннай палітыкай амаль усю Усходнюю Еўропу. Летапісы характарызавалі яго як вельмі разумнага дзяржаўнага дзеяча, які «многімі языкамі размаўляў» і «клапаціўся дзень і ноч пра дзяржаву сваю», ад чаго «трымаў уладу вялікую», быў хітрым і вельмі асцярожным: «...і такой хітрасцю забраў многія землі, узяў многія гарады і дзяржавы зняволіў; не столькі сілаю, як дасціпнасцю»¹. Галоўны вынік княжання Альгерда – выключнае пашырэнне тэрыторыі ВКЛ, якое стала адной з найбольш вялікіх дзяржаў Усходняй Еўропы.

¹ Полное собрание русских летописей. Т. 11. С. 26.

3.4. На шляху да Крэўскай уніі з Польшчай

Дынастычная барацьба ў ВКЛ пасля смерці Альгерда. Смерць Альгерда парушыла палітычную стабільнасць у ВКЛ. Паміж прадстаўнікамі велікакняжацкай сям’і пачалася барацьба за ўладу. Ад дзвюх жонак у Альгерда было 12 сыноў. Пры яго жыцці яны атрымалі ўдзелы ў розных частках краіны, і на гэтым трымалася палітычнае адзінства вялікай дзяржавы. Аднак паміж дзвюма галінамі Альгердава роду ішло саперніцтва. Пасля яго смерці насуперак традыцыі, паводле якой спадкаемцам павінен быў стаць старэйшы сын ад першай жонкі (Марыі Віцебскай) Андрэй Полацкі, вялікім князем быў абвешчаны старэйшы сын ад другой жонкі (Ульяны Цвярскай) Ягайла. Самы старэйшы ў родзе Гедымінавічаў, Кейстут, быў незадаволены, бо меў найбольшае права заняць велікакняжацкі прастол пасля смерці свайго старэйшага брата. У краіне ўспыхнула барацьба за ўладу, у якую былі ўцягнуты суседнія дзяржавы.

Праціўнікаў Ягайлы ўзначаліў полацкі князь Андрэй, уступіўшы ў саюз з маскоўскім князем Дзмітрыем Іванавічам, на якога ў свой час хадзіў вайной разам з бацькам. У 1380 г. Андрэй удзельнічаў у Кулікоўскай бітве, прывёўшы «войска вялікае» на Кулікова поле. Са сваёй дружнай прыйшоў яго родны брат Дзмітрый Бранскі. Іх стрыечны брат Дзмітрый Баброк-Валынскі стаяў на чале засаднага палка, які практычна вызначыў зыход бітвы на карысць рускіх войск. Дзмітрый Іванавіч даручыў Андрэю полк «правай рукі», а Дзмітрыю Бранскаму – «левай рукі», што сведчыла пра іх вялікую ролю ў перамозе над татарамі. Братоў Альгердавічаў, «славных сыновей Литвы... впоенных в Литовской земле», узнёсла ўсхваляў аўтар «Задоншчыны»¹.

Трэцім бокам палітычнага і адначасова асабістага трохвугольніка ў дынастычнай барацьбе за ўладу быў Кейстут. Пасля смерці Альгерда і ўзмацнення Ягайлы ён вырашыў скарыстаць барацьбу апошняга з Андрэем, за якім стаяў Полацк, для ўзвышэння Жамойці. Актыўны ўдзел у змаганні Андрэя, Кейстута, Ягайлы, Вітаўта і іншых прадстаўнікоў дома Гедымінавічаў за велікакняжацкі пасад прымалі кіраўнікі Ордэна і крыжацкія дружны. Крытычная развязка адбылася ў 1382 г. каля Трокаў, куды з войскамі падышлі Кейстут і яго сын Вітаўт з аднаго боку і Ягайла з прускімі і лівонскімі крыжакамі – з другога. Каб не дапусціць кровапраліцця, бакі вырашылі заключыць мір. Ягайла, які пад прыся-

¹ Задонщина // Изборник. Повести Древней Руси / сост. и коммент. Л. А. Дмитриева, Н. В. Поньрко ; вступ. ст. Д. С. Лихачева. М. : Худож. лит., 1987. С. 192.

гай абяцаў гарантаваць недатыкальнасць Кейстута і Вітаўта, запрасіў іх у Вільню нібыта для перагавораў, арыштаваў і адправіў у Крэва (зараз Смаргонскі раён Гродзенскай вобласці), дзе пасадзіў у вежу. На пятую ноч Кейстут быў задушаны падасланымі забойцамі. Вітаўту ўдалося ўцячы да крыжакоў у Прусію. Ён заключыў з Ордэнам пагадненне, паводле якога адмаўляўся ад язычніцтва і прымаў каталіцтва, становіўся васалам Ордэна і аддаваў яму Жамойцію, а крыху пазней завяшчаў крыжакам усё Трокскае княства. Хутка Ордэн пачаў вайну супраць Ягайлы. Крыжацка-жамойцкае войска захапіла Трокі. Вітаўт вярнуўся ў родны дом, але не гаспадаром, а крыжацкім васалам.

Становішча Ягайлы таксама заставалася хісткім: сапернікі-браты па-ранейшаму прад'яўлялі правы на прастол. З другога боку, крыжакі, татары і маскоўскія князі былі зацікаўлены ў аслабленні ВКЛ, падтрымліваючы ўнутрыпалітычны разлад і барацьбу за ўладу. Ягайла, разумеючы ўсю небяспеку свайго становішча і пагрозу дзяржаве, звярнуўся да Вітаўта з прапановай аб прымірэнні. Вітаўт прыняў яе, атрымаўшы ад Ягайлы Берасцейскую і Гарадзенскую землі і Луцк. Ён парваў саюз з Ордэнам, перайшоў з каталіцтва ў праваслаўе і разам з Ягайлам пачаў змагацца супраць крыжакоў. Аднак зыход дынастычнай барацьбы за ўладу ў ВКЛ яшчэ не быў вырашаны.

Крэўская унія. У 80-я гг. XIV ст. былі рэальнымі два шляхі развіцця дзяржавы Гедымінавічаў: у саюзе з Маскоўскай Руссю і ў саюзе з Польскім Каралеўствам. Ваенны трыумф Масквы пасля перамогі ў Кулікоўскай бітве рэзка ўзвысіў яе аўтарытэт на землях ВКЛ, прымусіў Ягайлу шукаць сяброўства з Дзмітрыем. Тады з'явіўся праект саюза Масквы і ВКЛ. Ён прадугледжваў хрышчэнне Ягайлы і ўсёй Літвы ў праваслаўе і яго жаніцбу з адной з дачок Дзмітрыя Данскога. Паход Тахтамыша і спаленне Масквы ў 1382 г. на цэлае стагоддзе адсунулі канчатковае звяржэнне Руссю ардынскага прыгнёту. Звесткі пра сакрушальнае паражэнне Масквы вымусілі Ягайлу шукаць новых саюзнікаў і адмовіцца ад праекта, які мог стаць паваротным момантам у лёсе Усходняй Еўропы. Хістаючыся паміж Усходам і Захадам, паміж праваслаўем і каталіцтвам, Ягайла вырашыў зрабіць стаўку на Запад, на Польшчу.

У гэты час склаліся ўмовы, якія падрыхтавалі глебу для палітычнага аб'яднання (уніі) Польшчы і ВКЛ. Перш за ўсё абедзвюм дзяржавам пагражаў адзін і той жа вораг – Тэўтонскі ордэн. У канцы XIV ст. яго агрэсія супраць ВКЛ і Польшчы рэзка ўзмацнілася. У той час, калі ВКЛ змагло зберагчы свае тэрыторыі ад крыжацкай анексіі, Каралеўства паступова траціла іх, асабліва на захадзе. Пры Казіміры Вялікім (1333–1370) немцам давялося ўступіць Сілезію і Памеранію. Страта апошняй адра-зала Польшчу ад мора. Агульная небяспека схіляла абедзве краіны да

збліжэння, ініцыятарам якога была Польшча як найбольш зацікаўлены бок.

Акрамя знешнепалітычных прычын (крыжацкая пагроза і жаданне спыніць канфлікты з ВКЛ з-за Валыні), польскія свецкія і духоўныя ўлады разлічвалі вырашыць шляхам аб'яднання з ВКЛ шэраг сацыяльна-эканамічных і рэлігійна-палітычных задач. Феодалы спадзяваліся пашырыць свае ўладанні за кошт зямель ВКЛ і атрымаць іншыя правы і прывілеі. Каталіцкае духавенства спадзявалася пашырыць рэлігійна-палітычны ўплыў на ВКЛ і павялічыць свае даходы новай дзесяцінай ад ахрышчанай Літвы. Перад каталіцкім клірам адкрывалася магчымасць ахрысціць апошні язычніцкі народ у Еўропе.

Складанае міжнароднае становішча ВКЛ, непазбежнасць далейшай палітычнай і дынастычнай барацьбы за ўладу з боку Вітаўта і Андрэя Полацкага схілялі вялікага князя Ягайлу і звязаную з ім арыстакратыю да саюза з Польшчай. Рэальныя ўмовы для заключэння уніі ўзніклі ў 1382 г., калі памёр польскі кароль Людовік, які не пакінуў пасля сябе нашчадкаў-мужчын. Польская князь абвясціла каралевай яго дзесяцігадовую дачку Ядвігу, якая, вядома ж, сама не магла кіраваць дзяржавай. Пад націскам папскай курыі, якая баялася стварэння на ўсходзе Еўропы магутнага праваслаўнага бастыёна, Польшча згадзілася аддаць каралеўскі трон Ягайлу ў абмен на каталіцкае хрышчэнне этнічнай Літвы з далейшым прыцэлам на акаталічванне ўсходнеславянскіх зямель ВКЛ. Калі Ягайла атрымаў з Польшчы прапанову наконт шлюбу з Ядвігай і злучэння з Польшчай, ён ахвотна згадзіўся на ўсе ўмовы, вылучаныя польскім бокам. Хісткае становішча ва ўласнай дзяржаве рабіла Ягайлу згаворлівым. У польскіх умовах гаворка ішла ўжо не пра дынастычны саюз дзвюх раўнапраўных дзяржаў, а фактычна пра далучэнне ВКЛ да Польскага Каралеўства на вечныя часы.

У Крэўскім замку 14 жніўня 1385 г. у выніку тайных перагавораў былі вырацаваны ўмовы дзяржаўнага саюза паміж ВКЛ і Польшчай. У акце Крэўскай уніі, які разам з Ягайлам падпісалі яго браты, князь трокскі Скіргайла, князь мсціслаўскі Лугвен, князь ноўгарад-северскі Карыбут, а таксама князь гарадзенскі Вітаўт, літоўскія князі далі абяцанне «на вечныя часы далучыць свае землі, літоўскія і рускія, да кароны Польскай»¹. Ягайла абавязаўся прыняць каталіцкую веру і хрысціць усіх язычнікаў-літоўцаў, а таксама стварыць дзяржаўны саюз ВКЛ і Кароны Польскай. Ён згаджаўся дапамагчы Польшчы адваяваць захопленыя

¹ Вішнеўскі А. Ф., Юхо А. Я. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі ў дакументах і матэрыялах (са старажытных гадоў да нашых дзён). Мінск : Акад. МУС Рэсп. Беларусь, 1998. С. 34–35.

суседнімі дзяржавамі польскія тэрыторыі, заплаціць 200 тыс. фларынаў былому жаніху Ядвігі – аўстрыйскаму прынцу Вільгельму. Польшча за гэта абяцала Княству дапамогу ў барацьбе з крыжакамі. Умовы Крэўскай уніі нагадвалі акт безагаворачнай капітуляцыі ВКЛ перад Польшчай. Аднак планаванага далучэння рускіх і літоўскіх зямель да Польскага Каралеўства не адбылося.

Іншыя ўмовы уніі былі выкананы. Ягайла хрысціўся з Ядвігай і быў ганарова абвешчаны польскім каралём **Уладзіславам** (1386–1434). Ваўкавыскі (ВКЛ) і Люблінскі (Польшча) соймы 1386 г. ухвалілі наступныя ўмовы уніі: кароль і вялікі князь у злучаных дзяржавах адзін; спачатку гэта Ягайла, потым – прамы нашчадак ад яго шлюбу з Ядвігай; справы, што датычацца абедзвюх дзяржаў, вырашаюцца супольна. Дзяржавы захоўвалі асобныя органы ўлады, войскі і скарб. Усходнеславянскаму насельніцтву ВКЛ была пакінута свабода належаць да праваслаўнай веры. У лютым 1386 г. у Кракаве Ягайлу з братамі Скіргайлам, Свідрыгайлам і Вітаўтам (усе яны былі праваслаўныя) прынялі ў каталіцтва. Так адбылася першая унія ВКЛ з Польшчай, яна была дынастычна-персанальнай: дзве краіны аб'ядноўваліся праз асобу агульнага манарха і яго нашчадкаў.

Незадаволенасць уніяй у ВКЛ. Востраўскае пагадненне. Умовы Крэўскай уніі і прыняцце каталіцкай веры, якая становілася дзяржаўнай у ВКЛ, не задавальнялі ні літоўскіх, ні рускіх феодалаў. Яны не хацелі мірыцца са стратай дзяржаўнай самастойнасці ВКЛ і палітыкай акаталічвання насельніцтва, большасць якога было праваслаўным і часткова язычніцкім. Ажыццяўленне уніі расцягнулася на доўгі час і наогул адбылося далёка не ў такой форме, як таго жадалі польскія феодалы і клір.

Моцнае незадавальненне выказвала Полацкая зямля, якая найбольш трывала захоўвала традыцыю дзяржаўнай самастойнасці і праваслаўнай веры і якая першая адчула небяспеку для далейшага існавання дзяржавы. Барацьбу супраць Ягайлы і яго ўнітарнай палітыкі ўзначаліў полацкі князь Андрэй Альгердавіч. Разумеючы цяжкасць свайго становішча, ён зноў звярнуўся да традыцыйнага спосабу барацьбы за ўладу ў ВКЛ – прыцягнуў на свой бок крыжакоў. Андрэй аддаваў Полацк Лівонскаму ордэну з умовай, што ён будзе вернуты яму і яго спадкаемцам у леннае валоданне. Аднак Ягайлу ўдалося падавіць выступленне князя Андрэя, які быў узяты ў палон і адпраўлены ў Польшчу, дзе правёў тры гады за кратамі. У 1390 г. ён па хадайніцтве Вітаўта і іншых князёў быў вызвалены з палону.

У 1387 г. было ўтворана каталіцкае Віленскае епіскапства і пры ўдзе-ле Ягайлы ахрышчана літоўскае язычніцкае насельніцтва ў Віленскай зямлі і Троках. Ягайла пад уплывам польскай шляхты і каталіцкага ду-

хавенства выдаў прывілей, паводле якога феадалы ВКЛ каталіцкага веравызнання атрымлівалі неабмежаваныя правы ўласнасці на свае зямельныя ўладанні і вызваліліся ад выканання шэрагу дзяржаўных павіннасцей. Гэта была ў большасці сваёй знаць літоўскага паходжання. На праваслаўных феадалаў, уладжэнцаў беларускіх, украінскіх і рускіх зямель, прывілей не распаўсюджваўся. Дакумент сведчыў пра рэзкую пракаталіцкую пераарыентацыю Ягайлы і выклікаў незадавальненне і сепаратысцкія антылітоўскія настроі ў праваслаўным асяроддзі пануючага класа.

Гарадзенскі князь Вітаўт, убачыўшы варожасць шырокіх колаў грамадства да уніі, а таксама незадаволены тым, што Ягайла, стаўшы польскім каралём, паставіў сваім намеснікам у ВКЛ не яго, а Скіргайлу, зноў пачаў барацьбу з Ягайлам. У 1390 г. Вітаўт, спадзеючыся на дапамогу Масквы, выдаў сваю дачку Соф’ю за сына Дзмітрыя Данскога, князя Васілія Дзмітрыевіча. Ён зноў заключыў саюз з крыжакамі, паабяцаўшы ім Жамойцію. Упартая барацьба Вітаўта і Ягайлы завяршылася падпісаннем пагаднення ў маёнтку Вострава каля Ліды 5 жніўня 1392 г., што фактычна перакрэсліла Крэўскую унію. Вітаўт быў прызнаны старэйшым сярод родных і стрыечных братоў Ягайлы ў Літве, Беларусі і Украіне, пажыццёвым намеснікам караля і фактычным кіраўніком ВКЛ, праўда, без тытула «вялікі князь», а з тытулам князя Літвы. Вітаўт абавязваўся захоўваць вернасць каралю, каралеве і польскай кароне. Гэта азначала змену знешнепалітычнай арыентацыі Вітаўта і літоўскіх і беларускіх баяр, якія яго падтрымлівалі, на Польшчу, а не на Тэўтонскі ордэн. Пагадненне гарантавала Княству самастойнасць у саюзе з Польшчай.

Саюз Літвы і Польшчы становіўся фактычна саюзам дзвюх раўнапраўных дзяржаў, і ВКЛ у непарушнасці захавала дзяржаўнасць, суверэнітэт, паступова засвойваючы некаторыя польскія дзяржаўныя інстытуты і юрыдычныя нормы. Польскі кароль захаваў намінальную ўладу над ВКЛ (у якасці «вярхоўнага князя»), але з гэтага моманту на працягу амаль чатырох дзесяцігоддзяў Беларуска-Літоўскай дзяржавай кіраваў *Вітаўт* (1392–1430).

3.5. Знешняя палітыка Вітаўта

Усходняя палітыка. Першым крокам Вітаўта па ўмацаванні ўлады было аслабленне ўдзельнай сістэмы. Ён пазбавіў сваякоў караля іх удзелаў, у тым ліку Свідрыгайлу – Віцебска, Скіргайлу – Полацка, Фёдара Любартавіча – Валыні, Уладзіміра Альгердавіча – Кіеўскай зямлі. Многія княствы былі ліквідаваны і ператвораны ў намесніцтвы. Цэнтралі-

зацыя велікакняжацкай улады стала неабходнай перадумовай правядзення наступальнай знешняй палітыкі.

Вітаўт прадоўжыў збіральніцкую, аб'яднаўчую палітыку сваіх папярэднікаў на ўсходнеславянскіх землях. Для пашырэння сферы ўплыву ён выкарыстоўваў аслабленне Залатой Арды, бязладдзе ў Паўночна-Усходняй Русі. Вітаўт у 1395 г. авалодаў Смаленскам і падначаліў яго сваёй уладзе, паставіўшы ў ім намесніка. Пад пратэктарат ВКЛ трапілі таксама Разанскае княства і Пскоў. Маскоўскі князь Васіль I у 1396 г. прыехаў да Вітаўта ў Смаленск, тым самым прызнаючы яго ўладу над горадам, і падпісаў дагавор аб мяжы і ваенным саюзе супраць Лівонскага ордэна. Дагавор змяшчаў сумеснае патрабаванне да Ноўгарада, каб той разарваў саюз з Ордэнам, спыніў з ім гандаль і падначаліўся Вітаўту.

У 1404 г. Вітаўту з дапамогай палякаў удалося падначаліць сабе Смаленск, але Ноўгарад, падтрыманы Масквой, застаўся па-за яго ўладай. Змаганне за Ноўгарад і Пскоў прывяло Вітаўта да вайны з Масквой, якая сама імкнулася падначаліць гэтыя гарады. На працягу 1406–1408 гг. Вітаўт тры разы хадзіў супраць Масквы. У гісторыю гэты канфлікт увайшоў як вайна «цесця з зяцем», ці літоўска-руская бяскроўная вайна. Апошні раз вялікі князь літоўскі сустрэўся з рускім войскам на р. Угры (прыток Акі ў яе вярхоўі, сёння – на тэрыторыі Калужскай вобласці Расійскай Федэрацыі). Не ўступаючы ў бой, Вітаўт і Васіль I вырашылі заключыць мір і правесці мяжу паміж сваімі ўладаннямі па Угры, якая такім чынам стала крайнім усходнім рубяжом ВКЛ у час яго найбольшых памераў. Мяжа па Угры фактычна супадала з усходняй мяжой пашырэння беларускіх гаворак, з'яўляючыся такім чынам этнічнай мяжой Беларусі на ўсходзе. Пасля дагавора 1408 г. мірныя адносіны паміж ВКЛ і Вялікім княствам Маскоўскім захоўваліся да 1492 г.

У канцы княжання Вітаўт узнавіў актыўную палітыку на ўсходзе, спрабуючы падпарадкаваць Ноўгарад і Пскоў, а таксама іншыя рускія княствы. У 1427 г. адбылася яго вялікая ваенная экспедыцыя ў Суздальскую зямлю. У выніку гэтага паходу Разанскае, Пераяслаўскае, Навасільскае, Адоеўскае і Варатынскае княствы прызналі вярхоўную апеку з боку Вітаўта. Тады ж вялікі князь цвярскі Барыс Аляксандравіч заключыў дагавор аб сяброўстве і ўзаемнай дапамозе з Вітаўтам, «з своим господином з дедом, з великим князем Витовтом, Литовским и многих Русских земель господарем»¹.

Перад смерцю маскоўскі князь Васіль I напісаў духоўную грама-ту (завяшчанне), змест якой быў узгоднены з Вітаўтам і зацверджаны

¹ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Спб., 1846. Т. 1. С. 46.

яго пячаткай з пагоняй (1425). Князь аддаваў пад апеку Вітаўта свайго сына, малалетняга князя Васіля II, і Маскоўскую дзяржаву. У Смаленску адбылася сустрэча Вітаўта з вялікай княгіняй маскоўскай Соф'яй Вітаўтаўнай, унукам Васілём і маскоўскім мітрапалітам Фоціем, якія прадстаўлялі інтарэсы Васіля I. Пры Васілю I Масква, захоўваючы лідарства ў Паўночна-Усходняй Русі, прызнавала вядучую ролю Вільні ў справах «усяе Русі». У першай трэці XV ст. рускія княствы, акрамя Наўгародскай і Пскоўскай зямель, знаходзіліся ў палітычнай залежнасці ад беларуска-літоўскай дзяржавы.

Трагедыя на р. Ворскле, адносіны з Ардой. У 90-я гг. XIV ст. Вітаўт выступіў з прапановай стварэння самастойнага, здольнага супрацьстаяць Польшчы Руска-Літоўскага каралеўства, якое ўключала б землі Маскоўскай Русі. Яго саюзнікамі сталі Ордэн, зацікаўлены ў пагаршэнні адносін паміж Княствам і Польскай дзяржавай, а таксама татарскі хан Тахтамыш, скінуты з залатаардынскага трона Цімурам (Тамерланам). У 1396 г. Вітаўт пасяліў хана ў Лідзе разам з сям'ёй, прыхільнікамі і ваенным атрадам. З дапамогай скінутага ардынскага ўладара літоўскі князь вырашыў дабіцца кантролю над Уладзімірскім княствам, якое ўсё яшчэ лічылася васалам Арды. У 1398 г. у час перагавораў Вітаўта з Тахтамышам была распрацавана праграма ўзаемадапамогі і сумесных дзеянняў. Князь абяцаў хану дапамогу ў вяртанні ўлады над Залатой Ардой. У летапісах апісваецца, як, збіраючыся ў паход, ён пахваляўся, што пераможа Цімур-Кутлука і пасадзіць у Ардзе Тахтамыш, «а сам сяду на Маскве, на великом княжении на всей Руской земли»¹.

Вітаўта падтрымаў папа рымскі, абвясціўшы крыжовы паход супраць Арды. Асноўную сілу войска ВКЛ колькасцю ў 15–20 тыс. чал. складалі харугвы прыкладна 50 князёў дзяржавы. У войску былі таксама атрады з Польшчы, Тэўтонскага ордэна, Валахіі. Некалькі тысяч татар прывёў з сабой Тахтамыш. Войскі праціўнікаў сустрэліся 12 жніўня 1399 г. на р. Ворскле (левы прыток Дняпра, Палтаўская вобласць Украіны). Спачатку Вітаўт запатрабаваў ад татарскага цемніка Едыгея поўнага падпарадкавання сабе. У адказ Едыгей прапанаваў Вітаўту стаць ардынскім васалам. Татары адцягвалі час перагаворамі, пакуль не падышлі іх асноўныя сілы. Войска Вітаўта было акружана і разбіта: амаль уся армія палегла. Загінулі героі Кулікоўскай бітвы: Андрэй Полацкі, якога па просьбе Вітаўта Ягайла выпусціў з-за кратаў (па іншых звестках, ён сам уцёк з турмы), Дзмітрый Бранскі, Дзмітрый Баброк-Валынскі. Вітаўт і Тахтамыш з рэшткамі войска ўцяклі. Перамога ў бітве на р. Вор-

¹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1950. С. 394–395.

скле дазволіла хану Цімур-Кутлуку зрабіць спусташальны набег на землі Кіеўшчыны і Валыні. Княства захавала кантроль над паўночным Прычарнамор'ем, але планы Вітаўта дамагачыся панавання над усёй Руссю не спраўдзіліся. Паражэнне на р. Ворскле стала адной з прычын, якая вымусіла ВКЛ падпісаць новую унію з Польшчай.

Тым не менш вялікі князь не адмовіўся ад плана стварэння самастойнай, самай магутнай у Еўропе літоўска-славянскай дзяржавы, аб'піраючыся на сваіх стаўленікаў у Залатой Ардзе. Уплыў вялікіх літоўскіх князёў (Вітаўта, а потым Свідрыгайлы) у Ардзе настолькі ўзмацніўся, што стаўленне імі сваіх кандыдатаў на ханскі трон стала традыцыяй. Знаходжанне на прастоле ў Ардзе ханаў пралітоўскай арыентацыі спрыяла ўмацаванню міжнародных пазіцый ВКЛ. Тады нездарма гаварылі: «Той, хто кіруе Ардой, гаспадарыць на Русі».

«Вялікая вайна» Польшчы і ВКЛ супраць Ордэна. Працяглая барацьба славянскіх і балцкіх народаў супраць крыжакоў дасягнула найвышэйшага ўздыму ў пачатку XV ст. Эканамічнае развіццё ВКЛ і Польскага Каралеўства не магло праходзіць у нармальных умовах пры пастаянных набегам рыцараў Тэўтонскага ордэна. К таму часу Ордэн захапіў тэрыторыю паміж вусцямі рэк Вісла і Нёман, Усходняе Памор'е, Эстляндыю, Жамойцію, востраў Готланд, Новую Марку, пазбавіўшы Паўночна-Заходнюю Русь, Польшчу і ВКЛ выхаду да Балтыйскага мора. Крэўская унія аб'яднала беларусаў, літоўцаў і палякаў у сілу, здольную супрацьстаяць бесперапыннай агрэсіі крыжакоў.

Абодва бакі вялі дыпламатычную падрыхтоўку да вайны. Ордэн меў падтрымку ўсяго каталіцкага Захаду, у тым ліку Чэхіі і Венгрыі. У сваю чаргу Вітаўт заключыў саюз з Маскоўскім княствам, хоць удзельнічаць у паходзе супраць тэўтонаў Васіль I адмовіўся. Буйным поспехам дыпламатыі Вітаўта была адсутнасць войскаў лівонскага філіяла Ордэна ў найважнейшых аперацыях вайны. У 1409 г. у Жамойціі выбухнула паўстанне супраць Ордэна, неафіцыйна падтрыманае Вітаўтам. Даведаўшыся пра дапамогу Вітаўта жамойтам і намер Ягайлы перашкодзіць крыжакам пакараць паўстанцаў, магістр Ордэна Ульрых фон Юнгінген у жніўні 1409 г. аб'явіў Польшчы вайну. Пачалася «Вялікая вайна» 1409–1411 гг. паміж ВКЛ і Польшчай з аднаго боку і Тэўтонскім ордэнам – з другога.

У снежні 1409 г. у Бярэсці адбылася канспіратыўная нарада, на якой Ягайла і Вітаўт з удзелам хана Джэлаладзіна распрацавалі план летняй кампаніі 1410 г. У ліпені 1410 г. аб'яднаныя сілы Польшчы і ВКЛ перайшлі мяжу Тэўтонскага ордэна і ўступілі на тэрыторыю Прусіі. Галоўнакамандуючым саюзнай арміяй лічыўся Ягайла, фактычна ёю камандаваў Вітаўт. Ён старшынстваваў і на апошняй перад Грунвальдскай бітвай вайсковай нарадзе.

Войскі саюзнікаў рушылі на сталіцу Ордэна Мальбарк (Марыенбург) і прымусілі крыжакоў даць генеральную бітву ў трохвугольніку вёсак Грунвальд – Таненберг – Людвігсдорф (тэрыторыя Альштынскага ваяводства сучаснай Польшчы). Раніцай 15 ліпеня 1410 г. тут сутыкнуліся дзве магутныя сілы агульнай колькасцю каля 60 тыс. чал. У сем гадзін вечара вялікая бітва скончылася поўным разгромам крыжакоў. Загінула ўсё кіраўніцтва Тэўтонскага ордэна: вялікі магістр Ульрых фон Юнгінген, маршал Валенрод, амаль усе камтуры, многія знатныя рыцары. Пасля перамогі саюзная армія рушыла на крыжацкую сталіцу Мальбарк, беручы па дарозе замкі і гарады. Многія з іх здаваліся без супраціўлення. Насельніцтва крыжацкай дзяржавы прызнала над сабой уладу Ягайлы. Аднак аблога Мальбарка скончылася беспаспяхова, і саюзная армія пакінула Прусію.

Паводле мірнага дагавора паміж Польшчай і ВКЛ з аднаго боку і Тэўтонскім ордэнам – з другога, падпісанага ў 1411 г. у Торуні, усе гарады і замкі, захопленыя ў час вайны, вярталіся былым уладальнікам. Ордэн абавязваўся вярнуць Польшчы Дабжынскую зямлю, але Гданьскае памор’е і Холмская зямля заставаліся ў яго руках. Жамойцыя перадавалася ВКЛ, а пасля смерці Вітаўта павінна была перайсці да Ордэна. Крыжакі абавязваліся выплаціць саюзнікам вялікую кантрыбуцыю і выкупіць палонных. Торунскі мірны дагавор меў палавінчаты характар, што абумовіла захаванне напружанасці паміж польска-літвінскімі саюзнікамі і Ордэнам і іх падрыхтоўку да новай вайны. Перамога саюзнікаў у «Вялікай вайне» з Ордэнам падарвала яго магутнасць і спынiла агрэсію на Усход. З гэтага часу пачаўся няўхільны заняпад Ордэна. У 1422 г. Жамойцыя была канчаткова вызвалена ад нямецкага прыгнёту і далучана да ВКЛ. Аднак Клайпедская зямля (Мемель) і Малая Літва (усходняя частка ордэнскай Прусіі) засталіся ў Ордэна. Пасля Крэўскай уніі і Грунвальдскай перамогі значна ўзрос аўтарытэт Польшчы ў Еўропе, якая больш, чым ВКЛ, выйграла ад аслаблення Ордэна.

Новыя уніі з Польшчай. Для польскіх вярхоў паражэнне Вітаўта на р. Ворскле было вельмі выгадным. Зразумеўшы, што падначаленне ВКЛ іх уладзе не можа быць аднаразовым актам, яны прыступілі да тактыкі паступовага падпарадкавання Княства, што выявілася ў перыядычным перазаключэнні уніі. Віленска-Радамская унія (1401) прадугледжвала з боку Вітаўта абавязацельства захоўваць вернасць і пакорнасць польскаму каралю і кароне, пасля смерці Вітаўта ВКЛ павінна перайсці толькі каралю польскаму і яго пераемнікам, Ягайла прызнаваўся ўладаром супольнай дзяржавы. Кароль Польшчы выбіраўся толькі са згоды Княства, ВКЛ і Польшча аб’ядноўваліся ў дзеяннях супраць знешніх ворагаў. Вітаўт фактычна застаўся незалежным правіцелем, але часова быў вымушаны адступіць.

Пасля перамогі пад Грунвальдам Польшча імкнулася да больш цеснага збліжэння з ВКЛ і жадала навязаць новыя ўмовы уніі. Кракаўская вярхушка таксама мела на мэце задобрыць і супакойць рымскую курью, якой быў нанесены ўдар у выніку паражэння Ордэна пад Грунвальдам. У 1413 г. у замку Гародлі над Бугам адбыўся з'езд 47 польскіх феадалаў і 47 феадалаў-католікаў ВКЛ. Польская шляхта і кароль рабілі стаўку на шырокія колы літоўскай і беларускай шляхты каталіцкага веравызнання. Дзеля гэтага Гарадзельскай граматай былі падараваны новыя прывілеі той частцы феадалаў, якая прыняла каталіцтва і польскія гербы. Феадалы беларускіх, украінскіх і рускіх зямель, у сваёй большасці праваслаўныя, па-ранейшаму засталіся нераўнапраўнымі. Паводле Гарадзельскага прывілея Ягайла і Вітаўт абяцалі прызначаць на дзяржаўныя пасады феадалаў-католікаў, якія прынялі польскія гербы. У выпадку смерці вялікага князя Вітаўта феадалы ВКЛ абавязваліся не выбіраць сабе князя без парады і згоды польскіх феадалаў. Тыя, у сваю чаргу, у выпадку смерці караля Ягайлы таксама не павінны былі выбіраць новага караля без парады і згоды Вітаўта і феадалаў ВКЛ.

Ігнараванне інтарэсаў праваслаўных, навязанае Вітаўту Польшчай, значна шкодзіла ВКЛ, паколькі адштурхоўвала ад улад большую частку насельніцтва. У гэты час пачаўся ад'езд з ВКЛ праваслаўных князёў і феадалаў у адзінаверную ім Маскоўскую дзяржаву. Адбываўся і адваротны працэс, калі з праваслаўнай Маскоўскай дзяржавы ўцякалі ў праваслаўную Беларусь прадстаўнікі рускай феадальнай эліты. Другая частка праваслаўных феадалаў ВКЛ, убачыўшы вялікія эканамічныя і палітычныя перавагі пераходу ў каталіцтва, пачала прымаць новую веру, што ў далейшым прывяло да яе апалачвання.

Вітаўт рабіў энергічныя захады, каб пазбегнуць антаганізму ў Княстве паміж праваслаўнымі і католікамі. Найперш ён хацеў бачыць праваслаўную царкву сваёй дзяржавы самастойнай і працягваў традыцыйныя для ВКЛ спробы займець уласную царкоўную іерархію. У 1416 г. Вітаўт стварыў самастойную мітраполію з цэнтрам у Наваградку і дабіўся ад праваслаўных епіскапаў Княства пастаўлення кіеўскім мітрапалітам Рыгора Цамблака. Канстанцінопальскі патрыярх і маскоўскі мітрапаліт Фоцій не прызналі гэтага выбару. Яны абвясцілі анафему Цамблаку і пагражалі яму смяротным пакараннем. Пасля смерці Цамблака Вітаўт, які ў гэты час ішоў на збліжэнне з Масквой, не хацеў абвастраць з ёй адносіны, і таму не прызначыў Цамблаку пераемніка. Ён памірыўся з маскоўскім мітрапалітам Фоціем, дазволіўшы яму зноў валодаць праваслаўнымі епархіямі ВКЛ. Адначасова Вітаўт падтрымліваў каталіцкую царкву, яе місіянерскую дзейнасць у Літве і асабліва ў Жамойці.

Вынікі знешняй палітыкі Вітаўта. Княжанне Вітаўта, якое доўжылася 38 гадоў, было перыядам найвышэйшага дзяржаўнага ўздыму

ВКЛ, яго вайсковай і знешнепалітычнай магутнасці, дыпламатычнай актыўнасці і палітычнай стабільнасці. Пры Вітаўце ВКЛ ператварылася ў вялікую і моцную еўрапейскую дзяржаву, а сам ён у 20-я гг. XV ст. фактычна стаў палітычным лідарам Усходняй Еўропы. Пад яго ўплывам знаходзіліся Вялікае княства Маскоўскае і іншыя рускія княствы, Заволжская Арда і Крым. З сілай Вітаўта лічыліся Ордэн і польскія феадалы, якія далі абяцанне не выбіраць сабе без яго згоды караля, калі ў Ягайлы не будзе прамых нашчадкаў. У час княжання Вітаўта ВКЛ займала найбольшую ў сваёй гісторыі тэрыторыю – ад Нёмана і Дзвіны да нізоўя Дняпра і Днястра, да прычарнаморскіх стэпаў.

Хоць Вітаўт у сваёй унутранай і знешняй палітыцы арыентаваўся на саюз з Польшчай, аднак, адчуваючы незадаволенасць шырокіх колаў грамадства з прычыны ўсё большай падначаленасці інтарэсам Польшчы, як мог імкнуўся да самастойнасці. Перш за ўсё гэта магло забяспечыць атрыманне ім каралеўскага тытула і каралеўскай кароны. У канцы жыцця вялікі князь зрабіў канкрэтныя захады для атрымання каралеўскага тытула, на чым асабліва настойваў імператар Свяшчэннай Рымскай імперыі Сігізмунд III, які паабяцаў прыслаць Вітаўту карону. Польскія вярхі былі вельмі ўстрыжаны. Яны зрабілі ўсё, каб перашкодзіць гэтаму. Баючыся, што літвінская дзяржава з наданнем статусу каралеўства стане цалкам суверэннай, палітычна незалежнай ад Польшчы, яны не прпусцілі паслоў з каронай, якія былі вымушаны вярнуцца назад. Гэта адбылося ў пачатку верасня 1430 г., а 27 кастрычніка таго ж года Вітаўт памёр у 80-гадовым узросце.

Вітаўт належыць да ліку выдатных правіцеляў ВКЛ. Яго дзейнасць была шматграннай, ахоплівала дзяржаўны, дыпламатычны, ваенны і рэлігійны кірункі. Ён быў таленавітым і валявым палітыкам, военачальнікам і дыпламатам, умела маневраваў між рознымі дзяржавамі і палітыкамі як з захаду, так і з усходу, мяняючы саюзнікаў і праціўнікаў. Вітаўт неаднаразова заключаў і разрываў саюзы з Ордэнам, уступаючы яму Жамойцію, падтрымліваў варожых Маскве рускіх князёў, садзіў сваіх стаўленікаў у Ардзе, пераходзіў з праваслаўя ў каталіцтва і наадварот. Рэзкія павароты ў дыпламатыі Вітаўта былі вынікам складаных знешніх і ўнутраных абставін, у якіх апынулася ВКЛ: нямецкая агрэсія, дыпламатычны націск Польшчы да аб'яднання, пагроза з боку Арды і Маскоўскага княства.

У канцы XIV ст. складалася знешнепалітычнае асяроддзе, у якім ВКЛ існавала доўгі час. Баланс трох сіл – Масквы, Літвы і Арды – доўгія дзесяцігоддзі вызначаў палітычны клімат Усходняй Еўропы. Крэўская унія ператварыла Літву і яе заходняга суседа – Польшчу – у палітычных пабрацімаў, хаця адносіны гэтых дзяржаў складваліся вельмі няпроста.

Грунвальдская перамога паставіла кропку ў тэўтонскай агрэсіі з паўночнага захаду. Лівонія надалей стала адным з галоўных партнёраў Літвы, а Рыга – галоўнай гандлёвай брамай у Заходнюю Еўропу.

Пры Вітаўце этнічны дуалізм ВКЛ як дзяржавы беларусаў і літоўцаў пачаў усё больш праяўляцца ў дамінаванні беларускага элемента. Усе вышэйшыя пасады ў дзяржаве займалі выходцы з этнічнай Беларусі, з іх складалася акружэнне Вітаўта. Вялікі князь і ўвесь яго двор карысталіся русінскай (гэта значыць старажытнабеларускай) мовай. На ёй вялося дзяржаўнае справаводства і дыпламатычная перапіска з рускімі княствамі. На мяжы XV ст. завяршыўся перыяд станаўлення ВКЛ. Пасля далучэння Смаленскай зямлі дзяржава набыла ўстойлівую мяжу на ўсходзе, якая трывала захоўвалася на працягу амаль 100 гадоў. На захадзе фарміраванне тэрыторыі ВКЛ скончылася пасля Грунвальдскай бітвы 1410 г., калі была канчаткова вернута і ахрышчана Жамойцця. Яшчэ праз трыццаць гадоў жамойцкае баярства шляхам узброенага паўстання дабілася федэратыўнага статусу, якім карысталася большасць рускіх зямель, і тады назва дзяржавы набыла канчатковы выгляд – Вялікае Княства Літоўскае, Рускае і Жамойцкае.

Высновы

1. Узнікненне ВКЛ адбылося ў выніку палітычнага аб'яднання дзвюх галоўных рэгіянальных сіл – усходнеславянскіх панямонскіх гарадоў і літоўскіх плямён пад кіраўніцтвам князя Міндоўга. Супраць новай дзяржавы выступіла Галіцка-Валынскае княства, якое прэтэндавала на ролю гегемона ў рэгіёне. Яно стварыла кааліцыю ў складзе Жамойцці, Лівонскага ордэна і Рыгі і спрабавала заваяваць Навагрудскую зямлю. Прыняцце Міндоўгам каталіцтва і каралеўскай кароны, высланай з Ватыкана, прадвызначыла зыход вайны на карысць ВКЛ і ўмацавала пазіцыі новага літоўскага караля.

2. Пры спадкаемцах Міндоўга (Войшалку, Трайдзене і Віценю) адбывалася паступовае тэрытарыяльнае пашырэнне ВКЛ і яго палітычная кансалідацыя. У пачатку XIV ст. была ліквідавана галіцка-валынская пагроза, затое на паўночным захадзе з'явіўся яшчэ больш небяспечны супернік у асобе Тэўтонскага ордэна. На барацьбу з крыжакамі былі накіраваны галоўныя намаганні Трайдзена і Віценя. Пры Віценю ў склад Княства ўвайшлі Берасцейская і Полацкая землі, прытым апошняя з-за яе дзяржаўных традыцый, палітычнага і сацыяльна-эканамічнага патэнцыялу стала адным з галоўных складовых элементаў ВКЛ.

3. Далейшы этап умацавання міжнародных пазіцый ВКЛ звязаны з імем вялікага князя Гедыміна. Ён пашырыў межы і ўплыў сваёй дзяржавы на ўсходнеславянскі поўдзень і ўсход, уключыўшы ў яе склад амаль

усе беларускія землі, а таксама Падляшша і Валынь. Да асаблівасцей дыпламатыі Гедыміна варта аднесці яго актыўныя дынастычныя сувязі з манаршымі дварамі суседніх дзяржаў, балансаванне ў рамках трохвугольніка Ордэн – Польшча – Масква і паміж усходнім і заходнім хрысціянствам. Аднак планы «караля Літвы і Русі» па ўвядзенні каталіцызму аказаліся сарванымі язычніцкай літоўскай шляхтай і прадстаўнікамі праваслаўнай большасці насельніцтва.

4. Пры Альгердзе тэрыторыя ВКЛ павялічылася ўдвая за кошт далучэння значнай часткі Украіны, заходнерускіх і ўсходнебеларускіх зямель. Ён вылучыў агульнарускую праграму, што азначала збіранне ўсіх зямель былой Кіеўскай Русі вакол ВКЛ. Вялікае гістарычнае значэнне меў разгром ВКЛ залатаардынскіх войскаў у бітве на Сініх Водах. Актыўная палітыка Альгерда па ўсіх азімутах спрыяла ператварэнню Княства ў аднаго з самых уплывовых удзельнікаў міжнародных адносін ва Усходняй Еўропе. У XIV ст. сфарміравалася канфігурацыя асноўных палітычных сіл рэгіёна ў складзе ВКЛ, Ордэна, Арды і Масквы.

5. Канец XIV ст. завяршыўся для ВКЛ дзвюма найважнейшымі падзеямі – Крэўскай уніяй і ўзыходжаннем на пасад Вітаўта Вялікага. Крэўская унія паклала пачатак персанальна-дынастычнаму, а ў больш шырокім плане і дзяржаўна-палітычнаму саюзу ВКЛ і Польскага Каралеўства. Іх збліжэнне, нягледзячы на вострыя супярэчнасці, узаемны недавер кіруючых эліт і дамінуючую ролю Польшчы, доўжылася на працягу XV–XVI стст. і прывяло ўрэшце да стварэння Рэчы Паспалітай.

6. Пры вялікім князі Вітаўце ВКЛ дасягнула вяршыні магутнасці. Ён максімальна пашырыў межы дзяржавы, усталяваўшы іх паміж берагамі Балтыйскага і Чорнага мораў, Падмаскоўем на ўсходзе і Нёманам на захадзе. Польшча-літоўская кааліцыя пад кіраўніцтвам Ягайлы і Вітаўта разбурыла магутнасць Тэўтонскага ордэна, а Вітаўт стаў палітычным лідарам Усходняй Еўропы. Аднак дабіцца каралеўскай кароны і ўраўнаць палітычны статус ВКЛ з Польскім Каралеўствам яму не ўдалося. Палітычная спадчына Вітаўта падверглася суровым выпрабаванням адразу ж пасля яго смерці, калі ў краіне пачалася грамадзянская вайна.

Кантрольныя пытанні

1. Калі і чаму ўзнікла ВКЛ? Хто быў яго заснавальнікам?
2. Якое княства выступіла галоўным сапернікам ВКЛ у барацьбе за дамінаванне ва ўсходнееўрапейскім рэгіёне?
3. Ахарактарызуйце ролю бліжэйшых спадкаемцаў князя Міндоўга ва ўмацаванні і пашырэнні ВКЛ.
4. У чым заключаліся асаблівасці дыпламатыі Гедыміна?

5. Які ўклад у тэрытарыяльнае пашырэнне ВКЛ унёс Альгерд?
6. У чым заключалася значэнне Крэўскай уніі?
7. Пры якім вялікім князю ВКЛ дасягнула найбольшай магутнасці і ўплыву?
8. Якое значэнне для ВКЛ і Польшчы мела перамога над Тэўтонскім ордэнам у Грунвальдскай бітве?

Спіс літаратуры

- Александров, Д. Н.* Борьба за Полоцк между Литвой и Русью в XII–XVI вв. / Д. Н. Александров, Д. М. Володихин. – М. : Аванта+, 1994. – 134 с.
- Грыцкевіч, А.* Барацьба Вялікага княства Літоўскага і Рускага (Беларуска-Літоўскай дзяржавы) з Тэўтонскім ордэнам у канцы XIV – першай палове XV стст. / А. Грыцкевіч // Адраджэнне : гіст. альм. – 1995. – Вып. 1. – С. 36–61.
- Ермаловіч, М. І.* Беларуская дзяржава Вялікае княства Літоўскае / М. І. Ермаловіч. – Мінск : Беллітфонд, 2000. – 448 с.
- Каун, С. Б.* Міжнародныя дамовы Полацкага княства і Вялікага княства Літоўскага XIII–XV стст. / С. Б. Каун // Беларусь і свет : альманах. – Мінск, 2000. – Т. 2. – С. 4–14.
- Краўцэвіч, А. К.* Гісторыя Вялікага Княства Літоўскага: Ад пачатку гаспадарства да каралеўства Літвы і Русі (1248–1341 гг.) / А. К. Краўцэвіч. – Гародня : Гарadz. б-ка, 2013. – 186 с.
- Краўцэвіч, А. К.* Гедымін (1316–1341). Каралеўства Літвы і Русі / А. К. Краўцэвіч. – Мінск : С. Ю. Татарнікава, 2012. – 152 с.
- Краўцэвіч, А. К.* Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага / А. К. Краўцэвіч. – 2-е выд. – Жэшаў, 2000. – 238 с.
- Любавский, М. К.* Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно / М. К. Любавский. – Минск : Беларус. навука, 2012. – 397 с.
- Насевіч, В.* Пачаткі Вялікага княства Літоўскага: Падзеі і асобы / В. Насевіч. – Мінск : Полымя, 1993. – 160 с.
- Полоцкие грамоты XIII – начала XVI вв. / сост. А. Л. Хорошкевич. – М. : Ин-т ист. СССР АН СССР, 1977. – 228 с.
- Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в. / подгот. А. Л. Хорошкевич (отв. ред.). – М. : Рус. Фонд содействия образованию и науке, 2015. – Т. 2. – 522 с.
- Сагановіч, Г.* Беларусь і Нямецкі Ордэн / Г. Сагановіч // 3 глыбі вякоў. Наш край : гіст.-культ. зб. – Мінск, 1997. – Вып. 2. – С. 116–133.
- Сагановіч, Г.* Ад Крэва да «Вялікай вайны»: Вялікае княства Літоўскае і Нямецкі ордэн у 1385–1409 гг. / Г. Сагановіч // Спадчына. – 2001. – № 1. – С. 102–115.
- Юхо, Я.* Міжнародныя дагаворы сярэднявечнай Беларусі / Я. Юхо // Беларус. гіст. часоп. – 2004. – № 11. – С. 3–10.

Глава 4

ЗНЕШНЯЯ ПАЛІТЫКА ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА (1430–1558)

4.1. Знешняя палітыка Казіміра IV

Грамадзянская вайна 30-х гг. XV ст. Крэўская унія, якая ставіла сваёй канчатковай мэтай злучэнне ВКЛ з Польшчай, выклікала рэзкі антаганізм сярод кіруючых колаў Княства і ўсяго літвінскага грамадства. У той час, калі адзін лагер падтрымліваў збліжэнне з Польшчай і распаўсюджванне каталіцызму, другі выступаў за развіццё дзяржавы на ўласнай, беларуска-праваслаўнай аснове. Прыхільнікі абедзвюх партый прытрымліваліся рознай знешнепалітычнай арыентацыі. Прадстаўнікі польска-каталіцкай партыі арыентаваліся на Польшчу, Ватыкан, на Захад увогуле. Прадстаўнікі беларуска-праваслаўнай партыі, якія ўсведамлялі нетрываласць сваіх унутраных пазіцый, арыентаваліся на ідэалагічную падтрымку з боку адзінавернай Маскоўскай дзяржавы і Канстанцінопаля. Са свайго боку, знешнія ўплывовыя сілы падтрымлівалі адпаведныя партыі ўнутры ВКЛ, падаграваючы палітычныя і этнічна-канфесіянальныя рознагалосці паміж імі. Гэта не дало магчымасці літвінскаму грамадству аб'яднацца на агульнай ідэйна-патрыятычнай і этнічна-канфесіянальнай аснове, моцна аслабіла ваенна-палітычную магутнасць і міжнародныя пазіцыі ВКЛ.

Пасля смерці Вітаўта барацьба згаданых партый вылілася ў грамадзянскую вайну. У 1430 г. на вольны пасля смерці Вітаўта велікакняжацкі прастол узышоў пры падтрымцы князёў і баяр усходнебеларускіх, украінскіх і рускіх зямель ВКЛ малодшы брат Ягайлы **Свідрыгайла Альгердавіч** (гады княжання ў ВКЛ: 1430–1432). Ён варожа ставіўся да Польшчы і быў зацятым праціўнікам уніі з ёй. Пры Свідрыгайле ўзрасла палітычная роля праваслаўнай арыстакратыі рускіх абласцей пры адначасовай страце прывілеяванага становішча каталіцкіх феадалаў, што былі пераважна балцкага паходжання. Новы вялікі князь абвясціў незалежную антыпольскую палітыку, заявіўшы, што не збіраецца аддаваць палякам Падолле, Валынь і Кіеў.

Польскія вярхі арганізавалі супраць Свідрыгайлы змову на чале з **Жыгімонтам** (гады княжання: 1432–1440), братам Вітаўта, прадстаўніком польска-каталіцкай партыі. Краіна падзялілася на дзве часткі: уладу Жыгімонта прызналі Літва і цесна звязаныя з ёю Жамойція,

Берасцейска-Драгічынская і Менская землі, прынёманскія воласці. Астатнія беларускія, украінскія і рускія землі ВКЛ (Падляшша, Полацкая, Віцебская, Смаленская, Ноўгарад-Северская і Кіеўская землі, Валынь і Падолле) падтрымалі Свідрыгайлу, які замацаваўся ў Віцебску. Грамадзянская вайна 1432–1439 гг. у ВКЛ завяршылася дасягненнем пэўнага кампрамісу паміж каталіцкімі і праваслаўнымі феодаламі. Пашырэнне правоў апошніх не задаволіла іх поўнасю, аднак садзейнічала ўмацаванню адзінства пануючага класа дзяржавы.

Перамога Жыгімонта была нетрывалай, і ён не змог доўга пратрымацца на велікакняжацкім пасадзе. Атрымаўшы перавагу над Свідрыгайлам, галоўным чынам дзякуючы дапамозе палякаў, ён веў палітыку падпарадкавання ВКЛ інтарэсам Польшчы, якую не падтрымлівалі беларускія, украінскія і рускія феодалы. У апошнія гады княжання Свідрыгайла пачаў дыстанцыравацца ад Польшчы і страціў яе падтрымку. Супраць Жыгімонта Кейстутавіча арганізавалі змову, у выніку якой ён быў забіты.

Прыход да ўлады Казіміра IV. Аднаўленне уніі з Польшчай. Польскі кароль Уладзіслаў-Ягайла прызначыў каралеўскім намеснікам у ВКЛ свайго малодшага брата Казіміра. Тым самым ВКЛ фактычна губляла з пасадаў вялікага князя літоўскага дзяржаўны суверэнітэт і становілася правінцыяй Польшчы. У такіх надзвычайных умовах Рада ВКЛ самастойным шляхам, незалежна ад Польшчы, абрала **Казіміра** вялікім князем (гады княжання: 1440–1492), што азначала разрыў дзяржаўнай уніі з Польшчай. Раней, пасля смерці Ягайлы ў 1434 г., была скасавана персанальная унія дзвюх дзяржаў.

На сойме 1445 г. вялікі князь Казімір IV Ягелончык быў абраны польскім каралём. Казімір і Рада ВКЛ не адразу прынялі каралеўскі тытул, разумеючы, што гэта азначае вяртанне польскай магнатэрыі і шляхты да старой выпрабаванай палітыкі, накіраванай на падпарадкаванне Княства Кароне. Казімір прыняў польскую карону ў 1447 г., зрабіўшы гэта толькі пад пагрозай з боку палякаў пазбавіць яго і велікакняжацкага пасада. Даўшы згоду пераехаць у Кракаў, ён прысягнуў панам Княства і ўсяму літвінскаму грамадству ў тым, што ніколі не пакіне Літву ў бядзе, будзе заўжды дбаць пра яе дзяржаўныя інтарэсы.

З абраннем вялікага князя Казіміра на польскі прастол пачаўся другі этап саюзных адносін паміж ВКЛ і Польшчай, калі зноў была ўстаноўлена персанальная унія дзвюх дзяржаў, і ВКЛ захоўвала незалежнасць. Першы этап саюзных адносін ахопліваў гады ад Крэўскай уніі да смерці Ягайлы (1385–1434). Са смерцю Казіміра ў 1492 г. унія была спыненая, але ў 1501 г. зноў аднавілася, калі каралём Польшчы быў абраны вялікі князь Аляксандр.

Пасля ўступлення на польскі прастол Казімір у 1447 г. выдаў вядомы прывілей, які замацоўваў суверэнітэт і адасобленасць ВКЛ. Ён забараняў чужаземцам, у тым ліку палякам, мець маёнткі і займаць дзяржаўныя пасады ў Княстве. Прывілей ураўноўваў эканамічныя і асабістыя правы праваслаўных феадалаў з каталіцкімі, хоць дыскрымінацыя захоўвалася пры прызначэнні на дзяржаўныя пасады. Пры Казіміры княжацкія беларускія і ўкраінскія роды страцілі сваё былое значэнне і прыраўняліся ў правах да шляхты. Літвінская шляхта ўсё больш збліжалася з польскай. Спачатку Казімір цвёрда адстойваў інтарэсы Княства. Ён вярнуў ВКЛ з Польшчы Дарагічынскую зямлю, замацаваў у складзе Княства Валынь і канчаткова далучыў Жамойцію. Аднак па меры далейшага знаходжання Казіміра ў Кракаве і ўзмацнення ціску польскіх вярхоў Казімір усё больш адыходзіў ад забеспячэння інтарэсаў ВКЛ.

На заходнім напрамку асноўным аб'ектам пільнай увагі ўзгодненых дзеянняў ВКЛ і Польшчы заставаўся Тэўтонскі ордэн, істотна аслаблены пасля Грунвальдскай бітвы, але ўсё яшчэ небяспечны сусед. Пачатая ў 1454 г. вайна Польшчы з Ордэнам (ВКЛ з-за супярэчнасцей з Каронай у вайне не ўдзельнічала) завяршылася падпісаннем у 1466 г. новага Торунскага міру, паводле якога Гданьскае Памор'е, Холмская зямля, землі па Вісла з Мальбаркам і Эльблангам, Вармія былі далучаны да Польшчы, якая такім чынам атрымала выхад да Балтыйскага мора. Усходняя частка Прусіі заставалася ва ўладанні ордэнскай дзяржавы, якая становілася васалам польскага караля. Жамойція канчаткова была ўключана ў склад ВКЛ. Тэўтонскі ордэн фактычна спыніў незалежнае існаванне. Фармальна гэта адбылося ў 1525 г.

Дагавор 1449 г. паміж Літвой і Масквой. Барацьба за Ноўгарад. Пасля смерці Вітаўта ВКЛ не змагло развіць поспехі на Усходзе. Феадальная вайна паміж Свідрыгайлам і Жыгімонтам знізіла ўплыў беларуска-літоўскай дзяржавы ў рускіх землях. Спробы Казіміра аднавіць спрадвечную полацкую палітыку ў адносінах Ноўгарада таксама былі няўдалымі. У 1449 г. Казімір і Васіль II Цёмны (1425–1462) заключылі дагавор аб сяброўстве і ненападзе. Абодва князі абавязваліся не прэтэндаваць на тэрыторыі кожнай з дзяржаў. Дагавор фактычна спыніў тэрытарыяльную экспансію ВКЛ на ўсход. Казімір абавязваўся не ўступаць у Ноўгарад і Пскоў, нават калі тыя будуць запрашаць яго на княжанне, а таксама не ўдзельнічаць у магчымых сутыкненнях рускіх феадальных рэспублік з Лівонскім ордэнам, у тым ліку на іх баку. Дагавор зафіксаваў адмову ВКЛ ад прэтэнзій на аб'яднанне ўсіх усходнеславянскіх зямель. Маскоўскі князь браў на сябе абавязак не ўступаць у вочыну Казіміра, у тым ліку ў Смаленск, Любуцк, Мцэнск і іншыя памежныя тэрыторыі ВКЛ. Прадугледжваўся падзел сферы ўплыву. У зону ўплыву

ВКЛ уваходзілі Цвер і вярхоўскія княствы, а Масквы – Ноўгарад, Пскоў, Разань. Трактат 1449 г. падаецца ў гістарычнай літаратуры як «вялікі акт падзелу Русі паміж Вільняй і Масквой». Сярэдзіна XV ст. стала пэўным рубяжом у адносінах Вільні з Масквой. Дагавор 1449 г. зафіксаваў адносную раўнавагу сіл паміж двума цэнтрамі аб'яднання Русі. Пасля наступіла працяглая паласа ваенна-палітычнай і тэрытарыяльнай экспансіі Маскоўскай дзяржавы на захад.

Адносіны паміж ВКЛ і Маскоўскай дзяржавай у другой палове XV ст. пагоршыліся з-за Ноўгарада і Пскова, куды вялікі князь Казімір па просьбах наўгародцаў і пскавічоў ставіў князеў. Масква на гэта глядзела вельмі непрыхільна. Пагроза для Ноўгарада Вялікага страціць самастойнасць і цалкам падпарадкавацца маскоўскаму вялікаму князю ўзмацняла ў наўгародскіх баяр імкненне да саюзу з ВКЛ. Дзяржаўны лад Княства з палітычнымі і імунітэтнымі правамі феадалаў больш адпавядаў дзяржаўнаму ладу Наўгародскай феадальнай рэспублікі, чым маскоўская ўлада, заснаваная на цэнтралізацыі і самаўладдзі вялікага князя.

Казімір падтрымліваў баярскае кіраванне ў Ноўгарадзе і абмяжоўваўся меншымі патрабаваннямі, чым маскоўскі вялікі князь, які лічыў, што Ноўгарад – яго «вотчына». У Ноўгарадзе сярод баярства існавала моцная групоўка «незалежнікаў» (так званая літоўская партыя). Пасля таго як Казімір стаў польскім каралём, усходнія інтарэсы ВКЛ адышлі для яго на задні план. У выніку ён упусціў спрыяльны момант, калі б Ноўгарад мог далучыцца да яго дзяржавы.

У 1471 г. пасольства Ноўгарада ў Вільні падпісала дагавор (даканчальную грамату), паводле якога вызначаліся правы намесніка Казіміра ў Ноўгарадзе і самога вялікага князя, які быў абавязаны абараняць Ноўгарад ад Масквы. Аднак правы вялікага князя літоўскага былі моцна абмежаваны, а абавязкі наўгародцаў перад ім вызначаліся вельмі сціпла. Наўгародскія баяры хацелі тання купіць ваенную дапамогу ВКЛ, таму паход войска вялікага князя Маскоўскага Івана III на Ноўгарад у ліпені 1471 г. скончыўся хуткай перамогай. Кіраўнікоў антымаскоўскай баярскай групоўкі пакаралі смерцю, Ноўгараду забаранілі мець адносіны з ВКЛ, 20 тыс. найбольш непакорных наўгародскіх сямействаў былі прымусява вывезены за тысячу і больш кіламетраў ад Ноўгарада і паселены ў малых гарадках Маскоўскай дзяржавы. Паўторны паход Івана III у 1478 г. ліквідаваў незалежнасць Гаспадзіна Вялікага Ноўгарада. Так быў страчаны саюзнік і фарпост беларуска-літоўскай дзяржавы на паўночным захадзе Русі.

У 1485 г. быў страчаны яшчэ адзін саюзнік, калі Масква далучыла да сваёй тэрыторыі Цвярское вялікае княства. Далучэнне Цверы з'яўля-

лася парушэннем дагавора 1449 г., паводле якога на гэта княства распаўсюджваўся пратэктарат Літвы. Аднак Казімір, заняты паўднёвымі справамі, не жадаў ўскладняць напружаныя адносіны паміж Цвер’ю і Іванам III. Ён толькі даў збегламу цвярскому князю палітычны прытулак, але аказаць яму ваенную дапамогу катэгарычна адмовіўся.

Пасля канчатковага звяржэння мангола-татарскага ярма ў 1480 г. і ўзмацнення сваёй дзяржавы Іван III прыступіў да актыўнай экспансіі на захад, абгрунтоўваючы сваю палітыку тэзісам аб праве Масквы на абшары ўсёй былой імперыі Рурыкавічаў. Іван III упершыню ў практыцы двухбаковых адносін выставіў прэтэнзіі да Полацка, Смаленска, Віцебска і іншых «рускіх» гарадоў, якія ўваходзілі ў склад ВКЛ.

У час праўлення Казіміра ўплыў ВКЛ на міжнародныя адносіны ва Усходняй Еўропе аслабіўся. З сярэдзіны XV ст. яно канчаткова страціла ранейшы наступальны парыв. Пасля смерці Вітаўта яго пераемнікі адмовіліся ад агульнарускай праграмы, сканцэнтраваны на намагах на захаванні цэласнасці дзяржавы. Пераход Гедымінавічаў ад наступу да абароны супаў па часе і быў абумоўлены поспехамі аб’яднаўчай палітыкі Масквы. Праграму стварэння ва Усходняй Еўропе магутнай дзяржавы, ядром якой з’яўляліся б усходнеславянскія землі, унаследаваў праўнук Вітаўта – вялікі князь маскоўскі Іван III (1462–1505). Умацаванне актыўнасці Івана III, асабліва пасля перамогі над ханам Ахматам на р. Угры ў 1480 г., пагражала ўладанням ВКЛ. Яно было не ў стане папярэдзіць страту шэрагу прыгранічных тэрыторый. У канцы XV – XVI ст. маскоўскія князі захоплівалі ўсходнія землі дзяржавы Гедымінавічаў.

Стварэнне самастойнай беларуска-ўкраінскай царквы. Католік па веравызнанні, Казімір праяўляў цярымасць у пытаннях веры. Праваслаўнай царкве ён даў шматлікія прывілеі, дараванні, фондушы, праваслаўнаму духавенству – аднолькавыя правы з каталіцкім. Аднак пазней, пад напорам польска-каталіцкіх колаў, Казімір узяў курс на акаталічванне праваслаўнага насельніцтва.

Казімір цалкам падтрымліваў ідэю Фларэнційскай уніі 1439 г., накіраванай на збліжэнне і аб’яднанне праваслаўнай і каталіцкай канфесій. У ВКЛ знайшоў прыстанак маскоўскі мітрапаліт Ісідар, які таксама падтрымаў унію, за што не быў прыняты ні ў Кіеве, ні ў Маскве. У 1458 г. была адноўлена Літоўская праваслаўная мітраполія і на яе чале быў пастаўлены Ісідар. Паколькі ён быў вельмі стары, то застаўся ў Рыме, а кіраваць беларуска-ўкраінскай царквой прыслаў свайго вучня Рыгора (Григорія). У гэтым жа годзе Рыгор быў прызначаны ўніяцкім мітрапалітам у ВКЛ. Менавіта з 1458 г. пачынаецца асобная гісторыя «заходнерускай царквы» і бярэ свой пачатак шэраг незалежных ад Масквы заходнерускіх мітрапалітаў. З гэтага часу адзіная ўсход-

неславянская праваслаўная царква падзялілася на царкву маскоўскую, або рускую, і царкву літоўска-галіцкую, або беларуска-ўкраінскую, якія пачалі жыць асобным жыццём у асобных палітычных і культурных умовах.

Казімір аддаў пад уладу Рыгора Кіеўскую мітрапалію і ўсе дзевяць праваслаўных епархій: ВКЛ – Полацкую, Смаленскую, Чарнігаўскую, Луцкую, Тураўскую і Уладзімірскую; Польшчы – Галіцкую, Перамышльскую і Холмскую. Канстанцінопальскі патрыярх стаў на бок Рыгора і параіў Маскве прызнаць яго адзіным мітрапалітам, але Іван III забараніў апошняму перасякаць межы Маскоўскай дзяржавы. Маскоўскі мітрапаліт склікаў спецыяльны сабор, які пракляў Фларэнцыйскую унію і яе правадніка Рыгора. Гэта паказвае, што маскоўская мітраполія ажыццяўляла палітычныя інтарэсы сваіх вялікіх князёў. Яна забяспечвала ідэалагічную падрыхтоўку заявявання Масквой усходніх беларускіх і ўкраінскіх зямель. Прыняцце уніі ў Беларусі пазбавіла б Маскву адной з важнейшых падстаў яе экспансіі на беларускія землі з праваслаўным насельніцтвам, абаронцай якога лічылі сябе свецкія і духоўныя ўлады Маскоўскай дзяржавы.

Пасля смерці Рыгора ў 1473 г. кіеўскім мітрапалітам быў выбраны смаленскі епіскап Місціл (1475–1480), з якога пачынаецца абранне самастойных праваслаўных мітрапалітаў у ВКЛ. З 1480 г. у ВКЛ усталявалася даволі дэмакратычная працэдура стаўлення праваслаўных мітрапалітаў: яны выбіраліся саборам са згоды вялікага князя, а патрыяршае пасведчанне атрымлівалі на месцы ад патрыяршага экзарха. Гэта быў пэўны крок да аўтакефаліі. Наогул, у ВКЛ у адрозненне ад Маскоўскай дзяржавы праваслаўныя мітрапаліты менш залежалі ад велікакняжацкай улады, паколькі яна тут не была праваслаўнай. У далейшым мітрапаліты на кіеўскую кафедру вылучаліся ў ВКЛ незалежна ад канстанцінопальскага патрыярха.

4.2. Заходняя і паўднёвая стратэгія

Умацаванне сувязей з Польшчай. Персанальная унія паміж Польшчай і ВКЛ, якая з перапынкамі існавала з 1385 г., скончылася ў 1492 г., калі памёр вялікі князь літоўскі і кароль польскі Казімір. Літоўскія, беларускія і ўкраінскія магнаты, не зважаючы на ранейшую унію з Польшчай, выбралі, выконваючы завяшчанне Казіміра, на велікакняжацкі трон *Аляксандра Казіміравіча* (1492–1506). У 1501 г. ён быў абраны каралём Польшчы. Гэта было замацавана Мельніцкім актам, падпісаным у г. Мельніку (Падляшскае ваяводства ВКЛ), які аднаўляў дзяржаўную унію паміж ВКЛ і Польшчай. Мельніцкі акт прадугледжваў устанавленне

адзінай грашовай сістэмы, правядзенне агульнай унутранай і знешняй палітыкі. Фактычна гэта вяло да ліквідацыі дзяржаўнай самастойнасці Княства, таму сойм ВКЛ у 1505 г. не зацвердзіў названы акт.

Пасля смерці Аляксандра польскія феадалы абралі сваім каралём вялікага князя літоўскага **Жыгімонта I** (1502–1548), і унія паміж Княствам і Каронай захавалася. Гэта персанальная унія працягвала існаванне пасля ўступлення на польскі прастол вялікага князя літоўскага **Жыгімонта II Аўгуста** (1548–1572), пры якім была заключана Люблінская унія 1569 г. З часоў Аляксандра ў адносінах да дзяржаўнага саюза Польшчы і ВКЛ пачала ўжывацца назва «Рэч Паспалітая», якая пазней, пасля Люблінскай уніі, стала афіцыйнай назвай новай канфедэрацыі дзвюх дзяржаў.

Час адносна нядоўгага княжання Аляксандра супаў з аднаўленнем шырокага наступу Маскоўскай дзяржавы на ВКЛ, прыпыненага пры Казіміры IV. Пры Аляксандры Княства страціла шмат зямель. Змагаючыся з Масквой, ВКЛ адначасова было вымушана весці барацьбу з яе саюзнікамі – Крымскім і Малдаўскім княствамі. Паводле ацэнкі аднаго польскага храніста, Аляксандр «у войнах быў пазбаўлены шчасця, ніколі не выйграваў»¹. Пастаянная барацьба з Масковіяй вяла беларуска-літоўскую дзяржаву да больш шчыльнага саюзу з Польшчай і пашырэння сувязей з краінамі Цэнтральнай і Заходняй Еўропы. Цеснаму дзяржаўнаму саюзу з Польшчай спрыяла таксама супольная барацьба супраць турэцка-татарскай пагрозы з поўдня і ваенная дапамога Польшчы ў войнах супраць Маскоўскай дзяржавы.

Крымскі фактар. Пасля смерці Вітаўта дыпламатычны ўплыў ВКЛ на паўднёвым кірунку аслаб. У 1449 г. у Кіеве на нарадзе прадстаўнікоў Казіміра з крымскімі татарскімі мурзамі (прадстаўнікамі дваранскага саслоўя Крымскага ханства) было зацверджана пагадненне аб прыняцці ў Крым за хана Хаджы-Гірэя, родапачынальніка крымска-татарскай дынастыі. Так Казімір стварыў на паўднёвай мяжы дзяржавы татарскі ўлус са сваім стаўленікам. Хаджы-Гірэй меў сяброўскія адносіны з Казімірам, даволі мірныя адносіны з Маскоўскай дзяржавай, імкнуўся забяспечыць сваю незалежнасць ад Турцыі. Пасля смерці Хаджы-Гірэя ханам стаў яго малодшы сын Менглі-Гірэй, які займаў трон з 1466 па 1515 г. З 1475 г. Крымскае ханства трапіла ў васальную залежнасць ад Турцыі. Стварэнне Крымскага ханства аслабляла Залатую Арду і ўмацоўвала пазіцыі ВКЛ у барацьбе з Вялікім княствам Маскоўскім, супраць якога Казімір накіраваў крымскіх татар. Аднак праз некаторы

¹ *Меховский М.* Трактат о двух Сарматиях / пер. С. А. Аннинского. М. : Тип. им. Володарского, 1936. С. 25.

час Крымскае ханства ператварылася з саюзніка ў ворага ВКЛ. Як паказалі далейшыя падзеі, дапамога крымскім татарам у стварэнні ўласнай дзяржавы была стратэгічнай памылкай ВКЛ.

У 1470 г. Казімір зрабіў недапушчальны пралік, пайшоўшы на саюз з аслабленай Залатой Ардой супраць узмацнелай Маскоўскай дзяржавы. Гэта пагадненне прывяло да разрыву адносін ВКЛ з крымскім ханам Менглі-Гірэем, які вёў барацьбу з залатаардынцамі. З другога боку, Іван III выкарыстаў зручны момант, каб аформіць у 1480 г. двухбаковую кааліцыю Масквы і Крыма супраць ВКЛ. З гэтага часу крымскія татары, карыстаючыся дрэннай арганізацыяй абароны паўднёвых ускраін ВКЛ, пачалі рэгулярныя, амаль штогадовыя наезды на Украіну і Паўднёвую Польшчу, даходзячы да Беларусі (асабліва ў пачатку XVI ст.). Смерчам праносілася манеўраная татарская конніца па ўкраінскіх, польскіх і беларускіх землях, выкарыстоўваючы адпрацаваную тактыку – пазбягаць сечы, разрабаваць і хутка падацца прэч. Асабліва пакутавала ад гэтага Украіна. Дзясяткі тысяч чалавек траплялі ў палон для продажу ў азіяцкія краіны. Асаблівую каштоўнасць уяўлялі для татараў перш за ўсё маладыя і дужыя людзі, дзяўчынкі, якіх яны потым прадавалі за вялікія грошы на нявольніцкіх рынках Крыма і Турцыі.

Дыпламатыя ВКЛ у час войнаў з Маскоўскай дзяржавай намагалася забяспечыць спакой на паўднёвых тэрыторыях Княства, наладзіць добрыя адносіны з Турцыяй і яе васалам – Крымскім ханствам. Нягледзячы на пераважна мірныя адносіны з Турцыяй і Крымам, напады з боку гэтых дзяржаў працягваліся. З 1474 па 1569 г. адбылося 75 нападаў крымскіх татараў на ВКЛ, у тым ліку 12 – на Беларусь. Асобныя татарскія загоны пранікалі на Віцебшчыну і Полаччыну, асіджвалі Слуцк і Наваград, падпальвалі Менск, даходзілі да Вільні.

У 1505 г. два сыны Менглі-Гірэя з ардой да 12 тыс. коннікаў накіраваліся ў цэнтр Беларусі і ажыццявілі адзін з самых спусташальных набегіў. Рабаўнікі падпалілі ваколіцы шматлікіх гарадоў, пазнішчалі вёскі і вывелі ў Крым каля 100 тыс. палонных. Пасля нашэсця ў Менску і многіх іншых гарадах успыхнула эпідэмія. Спадзеючыся на беспакаранасць, летам 1506 г. 20-тысячная татарская раць на чале з тымі ж сынамі Менглі-Гірэя зноў уварвалася ў Беларусь. Гэта быў апераджальны ўдар маскоўска-крымскай кааліцыі напярэдадні чарговай вайны з ВКЛ, але на гэты раз пазбегнуць расплаты не ўдалося. Пад кіраўніцтвам князя Міхаіла Глінскага 5 жніўня 1506 г. каля Клецка асноўныя сілы татараў былі разгромлены 10-тысячным літвінскім войскам. Было вызвалена каля 40 тыс. чал., якіх вялі ў няволю ў Крым, узятая 30 тыс. коней. Гэта была першая перамога такога маштабу над татарамі за некалькі дзесяцігоддзяў.

Пасля клецкай катастрофы палітыка Kryма ў дачыненні да паўночнага суседа пачала мяняцца. Татарскія напады на Беларусь сталі насіць эпізадычны характар. Урэшце яны ўвогуле былі спынены наладжанай абаронай паўднёвых рубяжоў дзяржавы, у тым ліку стварэннем атрадаў казакоў ва Украіне. З другой паловы 1520-х гг. крымская небяспека зменшылася. Змена адносін у трохвугольніку Вільня – Масква – Крым тлумачылася і тым, што далейшае ўзмацненне Маскоўскай дзяржавы супярэчыла стратэгічным інтарэсам Асманскай імперыі і Крымскага ханства, якія імкнуліся да падтрымання штучнай раўнавагі паміж краінамі Усходняй Еўропы.

Наогул, адносіны Kryма з ВКЛ, Польшчай і Масквой былі вельмі складаныя і зменлівыя. У першай палове XVI ст. Крымскае ханства часта выступала саюзнікам ВКЛ і Польшчы, абапіраючыся на саюзныя дагаворы ў паходах супраць Масквы. У 1532 г. быў заключаны мір Польшчы і ВКЛ з Турцыяй і Kryмам, нападаў крымскіх татароў паменшала. На гэта паўплывала і тое, што ва Украіне пабудаваў каля 20 крэпасцей, а памежныя мястэчкі ўмацаваў. Адбыўся прыкметны паварот у знешнепалітычным курсе караля польскага і вялікага князя літоўскага Жыгімонта Старога, які характарызаваўся ўзмацненнем сувязей з Турцыяй і Kryмам. Жыгімонт накіроўваў напады крымскіх татароў на Рускую дзяржаву. Дзякуючы гэтаму аслабляўся моцны праціўнік на ўсходзе, а крымскія татары спынялі напады на ВКЛ. Разам са спусташальнымі набегамі татароў дадатковым цяжарам на сялян клаліся разнастайныя павіннасці, якія вынікалі з мер урада ВКЛ па арганізацыі абароны і прадукцыйнага пагрозы набегу. Амаль штогод з сялян збіралі ардыншчыну для выплаты даніны («упамінкаў») крымскаму хану.

Еўрапейскі кірунак. У першай палове XVI ст. ВКЛ было шырока прадстаўлена на міжнароднай арэне Еўропы, сведчаннем чаго з'яўляўся, у прыватнасці, яго ўдзел у Венскім кангрэсе 1515 г. Тады ў Вене адбылася сустрэча імператара Свяшчэннай Рымскай імперыі Максіміліяна I, караля Венгрыі і Чэхіі Уладзіслава II Ягайлавіча і яго роднага брата, караля Польшчы і вялікага князя літоўскага Жыгімонта. Імператар, які ў 1514 г. заключыў саюз з Масквой супраць ВКЛ і Польшчы, пасля бітвы пад Оршай змяніў план. Максіміліян імкнуўся стварыць антытурэцкую кааліцыю, бо туркі прасоўваліся на Балканах усё бліжэй да аўстрыйскіх уладанняў імператара. Ён таксама хацеў пашырыць уплыў Габсбургаў на Чэхію і Венгрыю шляхам дынастычных шлюбаў. Жыгімонт намагаўся прадукцыйна пагрозу ваеннага нападу на Польшчу (а праз яе і на ВКЛ) з боку імперыі Габсбургаў у час вайны з Маскоўскай дзяржавай 1512–1522 гг., а таксама ліквідаваць патранат імператара над Тэўтонскім ордэнам. У значнай ступені Жыгімонту ўдалося дасягнуць пастаўленых мэт.

У Вене імператар адмовіўся ад патранажу над Тэўтонскім ордэнам, які застаўся васалам Польшчы. У 1525 г. Ордэн быў пераўтвораны ў герцагства Прусію, залежнае ад Польшчы. Звязанае з ёй ВКЛ атрымала магчымасць умешвацца ва ўнутраныя справы Прусіі, а з 1539 г. – Лівоніі.

Максіміліян таксама даў згоду на сваё пасярэдніцтва ў перагаворах аб спыненні літоўска-маскоўскай вайны. Праз некаторы час у Маскву было накіравана імператарскае пасольства на чале з баронам Сігізмундам Герберштэйнам. Жыгімонт і Уладзіслаў Ягайлавічы абяцалі ўступіць у антытурэцкую кааліцыю на чале з рымскім папам. Прынятыя пагадненні здымалі напружанасць паміж еўрапейскімі дзяржавамі і прадугледжвалі часовае паляпшэнне адносін Свяшчэннай Рымскай імперыі з Польшчай і ВКЛ. Пазней Жыгімонт вярнуўся да антыгабсбургскай палітыкі і заключыў на гэтай аснове саюзы з Францыяй і Турцыяй. У 1533 г. Польшча атрымала перамогу над Малдаўскім княствам у барацьбе за Паўднёвую Галіцыю.

Саюзнікамі ВКЛ і Польшчы ў Еўропе былі Чэхія і Венгрыя. У 1471 г. сын Казіміра Ягелончыка Уладзіслаў стаў каралём Чэхіі, а з 1490 г. – адначасова і каралём Венгрыі, што вяло да ўзгаднення палітыкі Польшчы і ВКЛ з Чэхіяй і Венгрыяй, але замацаваць уплыў на гэтыя краіны Польшча не здолела. Жыгімонт саступіў Габсбургам чэшскую і венгерскую кароны. Тэрыторыі каралеўстваў Венгрыі і Чэхіі перайшлі ў рукі Габсбургаў, што садзейнічала ўмацаванню пазіцый Свяшчэннай Рымскай імперыі і вяло да аслаблення ўплыву Польшчы і ВКЛ на еўрапейскія справы.

Адносіны ВКЛ з Малдаўскім княствам. У XIV–XVI стст. ВКЛ падтрымлівала дзяржаўныя і дыпламатычныя адносіны з Малдаўскім княствам. Гэтая феадальная дзяржава ўзнікла ў 1359 г. і была спачатку васалам Венгрыі, потым Польшчы, зноў Венгрыі, а з 1513 г. – Асманскай імперыі. У старажытных беларускіх крыніцах Малдову называлі яшчэ Валошчынай, Валошскім ваяводствам. Паміж першымі малдаўскімі гаспадарамі і вялікімі князямі літоўскімі існавалі мірныя адносіны. У выніку разгрому татараў у бітве каля Сініх Вод у 1362 г. да Малдаўскага княства былі далучаны вялікія тэрыторыі да нізоўя Дуная і Чорнага мора.

Пасля спынення першай княжацкай дынастыі малдаўскія баяры заправілі ў 1374 г. да сябе на прастол літоўскага князя Юрыя Карыятавіча, які, аднак, у тым жа годзе быў атручаны. Пасля падпісання Крэўскай уніі Ягайла пры падтрымцы Вітаўта ўстанавіў над Малдаўскім княствам сюзерэннітэт Польшчы. Праз некалькі гадоў Малдова падтрымала барацьбу Вітаўта супраць уніі, калі ў 1391 г. быў створаны саюз Вітаўта, малдаўскага ваяводы Рамана і маскоўскага вялікага князя Васіля I.

Малдаўскае княства выступіла саюзнікам Вітаўта ў бітве на р. Ворскле ў 1399 г. З канца XIV ст. ва ўнутрымалдаўскія справы актыўна ўмешваўся Свідрыгайла, які некалькі разоў знаходзіў прытулак у Малдове ў час уцёкаў з ВКЛ.

Верагодна, што на мяжы XIV–XV стст. Малдаўскае княства было васалам ВКЛ. У грамаце малдаўскага гаспадара Аляксандра Добрага ад 30 чэрвеня 1401 г. згаданы «господин наш, великий князь Витовт». Пазней паміж абедзвюма дзяржавамі ўстанавіліся раўнапраўныя адносіны. Вядомы шэраг двухбаковых дагавораў паміж ВКЛ і Малдаўскім княствам: 1415, 1431 (з удзелам Тэўтонскага ордэна), 1447, 1496, 1518, 1554 гг. і інш. У 1480-я гг. ВКЛ неаднаразова аказвала падтрымку паўднёваму суседу ў барацьбе супраць Асманскай імперыі. Паводле дагавораў ВКЛ нязменна захоўвала з Малдовай мір. Выключэннем была вайна Маскоўскай дзяржавы з ВКЛ 1492–1494 гг., у якой Малдова выступала саюзнікам Масквы, у той час як Польшча, звязаная уніяй з ВКЛ, ваявала супраць Малдовы.

Часта адносіны з Маскоўскім княствам дэманстравалі незалежнасць ВКЛ ад Польшчы. Калі ў 1509 г. Жыгімонт I Стары, рыхтуючыся да вайны з Малдовай, прапанаваў ВКЛ прыняць у ёй удзел, то атрымаў адмову Рады ВКЛ. На сойме 1532 г. у Вільні прадстаўнікі Жыгімонта Старога беспаспяхова прасілі дазволу выкарыстаць супраць Малдовы войскі ВКЛ. У 1551 г. вальны сойм у Вільні згадзіўся заключыць «вечны мір» з Малдаўскім княствам. Дыпламатычныя адносіны з ім ВКЛ падтрымлівала і пасля Люблінскай уніі 1569 г.

4.3. Войны паміж ВКЛ і Маскоўскай дзяржавай (канец XV – першая трэць XVI ст.)

«Рускае» пытанне ў ВКЛ. З канца XIV ст. унутранаму адзінству ВКЛ пагражала нявырашанае «рускае» пытанне. Крэўская унія і прыняцце ў выніку каталіцтва як дзяржаўнай рэлігіі сталі прычынай антаганізму паміж праваслаўным і каталіцкім насельніцтвам дзяржавы. Апазіцыйныя да пракаталіцкага ўрада ВКЛ беларускія і ўкраінскія феадалы на мяжы XV–XVI стст. неаднаразова выказвалі прамаскоўскія настрой.

У 1481 г. у Кіеве была выкрыта змова супраць Казіміра на чале з князямі Міхаілам Слуцкім, Фёдарам Бельскім і Іванам Гальшанскім. Яны выношвалі план захопу ўлады ў ВКЛ і далучэння ўсходнебеларускіх зямель па Бярэзіне да Маскоўскай дзяржавы. Змова была выкрыта, некаторыя яе ўдзельнікі пакараны смерцю. У 1480–90-я гг. праваслаўныя

феадалы «рускіх» зямель Княства часта пераходзілі на бок Масквы разам са сваімі ўдзелямі, якія з дапамогай рускага войска далучаліся да гэтай дзяржавы.

Асноўнай праблемай у палітычных дачыненнях Вільні і Масквы ў канцы XV – пачатку XVI ст. з’яўлялася так званая спадчына Рурыкавічаў. Да яе адносілі населеныя пераважна праваслаўным людзям («рускімі» па тагачаснай тэрміналогіі) землі, якія ў IX–XII стст. уваходзілі ў сістэму княстваў Кіеўскай Русі. Гэтае саперніцтва брала пачатак з XIV ст. Ініцыятыву ў збіранні «рускіх зямель» спачатку трымалі ў сваіх руках вялікія літоўскія князі. З цягам часу яна пачала паступова пераходзіць да Масквы, якая ў спрэчках з Літвой выкарыстоўвала два галоўныя аргументы: рэлігійнае першынство і прыналежнасць сваіх уладаў да дынастыі Рурыкавічаў. Прэтэнзіі маскоўскіх уладароў на суседнія беларускія і ўкраінскія землі з кожным годам становіліся ўсё больш катэгарычнымі. У 1489 г. Казімір Ягайлавіч пачуў адкрыты папрок Івана III, які заявіў: «А нам от короля великие кривды делаютя: наши города и волости и земли наши король за собою держит»¹.

Абвяшчэнне Маскоўскай дзяржавай беларускіх і ўкраінскіх зямель сваёй вотчынай было падрыхтавана таксама палітычнымі выступленнямі праваслаўнай знаці ўсходнеславянскіх зямель ВКЛ. Незадаволеная нераўнапраўным становішчам у Княстве ў параўнанні з феадаламі-католікамі, яна адкрыта выказвала прамаскоўскія настроі. Перабегчыкі з ВКЛ маглі падказаць Івану III ідэю «адзінай Русі» і нават пераканаць у яе рэальнасці. Наяўнасць на ўсходніх межах ВКЛ вялікіх тэрыторый з праваслаўным насельніцтвам, якія непасрэдна прымыкалі да Маскоўскай дзяржавы, стварала для вялікіх літоўскіх князёў пагрозу «отложения» асобных зямель да Маскоўскай дзяржавы. Гэта таксама было для Вільні стрымліваючым фактарам у адносінах як з усходнім суседзям, так і з праваслаўнымі феадаламі.

Адным з першых у 1481 г. на бок Масквы перабег, ратуючыся ад кары, удзельнік змовы супраць Казіміра Ягайлавіча князь Фёдар Бельскі. З 1483 па 1493 г. «на службу ў Маскву» перайшлі князі Варатынскія, Бельскія, Мярэцкія, Вяземскія, Адоеўскія. Такі арганізаваны пераход быў падрыхтаваны вялікім маскоўскім князем, які ўмела выкарыстоўваў незадаволенасць праваслаўных феадалаў царкоўнай палітыкай Казіміра і Аляксандра. Невыпадкава літвінскія паслы абвінавачвалі Івана III у пасылцы «прелестных листов» (ад слова «прельшчаць»). Прыняўшы маскоўскае падданства, здраднікі захоўвалі за сабой зямельныя

¹ Цыт. па: *Базилевич К. В.* Внешняя политика Русского государства. Вторая половина XV века. М. : Террипория, 2001. С. 259.

надзелы, якія з вайскавай дапамогай Маскоўскай дзяржавы ўключаліся ў яе склад. Такім чынам без абвяшчэння адкрытай вайны ў апошнія дзесяцігоддзе праўлення Казіміра на ўсходніх межах Княства пачаліся сапраўдныя ваенныя дзеянні.

Маскоўскія дыпламаты пачалі гаварыць пра «вяртанне» зямель са складу ВКЛ пры пераходзе на службу ў Маскву літоўскіх князёў. Вайна за іх уладанні разглядалася як вяртанне законнай спадчыны новым падданым вялікага маскоўскага князя і як вяртанне «рускіх» зямель у склад Рускай дзяржавы. Асноўным прадметам перапіскі паміж Вільняй і Масквой у 1480 – пачатку 1490-х гг. было ўзаемнае вылучэнне прэтэнзій, звязаных з ад’ездам літоўскіх князёў у Маскву. Казімір скардзіўся на рабаванні ва ўладаннях князёў Бельскіх, Варатынскіх, Адоеўскіх, якія ад’ехалі ў Маскву. Іван III, а пасля яго і іншыя маскоўскія вялікія князі даказвалі, што літоўскія праваслаўныя феадалы прыехалі служыць вялікаму князю са сваімі вотчынамі і бачылі ў такіх ад’ездах рэальную зачэпку, каб далучыць да Маскоўскай дзяржавы новыя землі.

Са свайго боку, маскоўскія дыпламаты скардзіліся на драпежніцкія набегі літоўскіх атрадаў на вяземска-мажайскае пагранічча. Літва была дзяржавай, куды ад’язджалі рускія князі, нязгодныя з аб’яднаўчай і цэнтралізатарскай палітыкай маскоўскіх правіцеляў. У канцы XV ст. тут знаходзіліся нашчадкі цвярскіх вялікіх князёў, князёў Шамяцічаў з маскоўскага дома, што нядаўна ваявалі за маскоўскі прастол.

Устанаўленне рэгулярных кантактаў паміж ВКЛ і Маскоўскай дзяржавай адносіцца да 80–90-х гг. XV ст. У гэты час у Маскве з’яўляюцца спецыяльныя «пасольскія кнігі», дзе фіксуюцца толькі дакументы дыпламатычнай перапіскі з Вільняй. У ВКЛ з гэтага ж часу адпаведныя запісы робяцца ў кнігах велікакняжацкай канцылярыі (Літоўская метрыка). Да канца XVI ст., калі была ўтворана Рэч Паспалітая, адносіны з Масквой вяліся ад імя вялікага князя літоўскага. Літва абараняла інтарэсы Польшчы ў адносінах з усходнімі дзяржавамі, а Польшча – інтарэсы Літвы ў сваіх кантактах з заходнімі дзяржавамі. Звычайна ганцамі з Вільні, пісарамі ў складзе вялікіх пасольстваў у Маскву ехалі прадстаўнікі праваслаўнай шляхты – Іван Сапега, Богуш Багавуцінавіч – ці прадстаўнікі магнацкіх сем’яў, звязаных роднаснымі сувязямі з такой шляхтай.

Фарміраванне рускай вялікадзяржаўнай ідэалогіі. На працягу стагоддзяў гістарычнае развіццё Маскоўскай Русі, а потым Рускай дзяржавы (Расіі), яе ўнутраную і знешнюю палітыку, у тым ліку і адносіны з ВКЛ, вызначала руская вялікадзяржаўная ідэалогія. Яна будавалася на трох асноўных палажэннях: 1) самадзяржаўе з’яўляецца адзінай аптымальнай палітычнай сістэмай улады; 2) рускі цар – адзіны ўладар

«усея Вялікія, Малыя і Белья Русі», гэта значыць усіх усходнеславянскіх зямель; 3) рускае праваслаўе з’яўляецца адзінай праўдзівай рэлігіяй. Руская вялікадзяржаўная ідэалогія была падрыхтавана ўсім папярэднім развіццём усходнеславянскага рэгіёна, яго палітычнымі, царкоўнымі, культурнымі сувязямі з Візантыйскай імперыяй. Галоўную ролю ў яе сцвярджанні адыграла праваслаўная царква, ідэалагі якой пераносілі візантыйскія паняцці і традыцыі на палітычную сістэму Кіеўскай Русі, а потым Вялікага княства Маскоўскага.

Пасля Фларэнцыйскай уніі (1439) і асабліва падзення Канстанцінопаля ў 1453 г. маскоўскага вялікага князя пачалі ўспрымаць як спадчынніка візантыйскага імператара, галоўную надзею і апору праваслаўя. Прыняцце патрыярхам і іншымі канстанцінопальскімі іерархамі Фларэнцыйскай уніі, якую Масква катэгарычна адвергла, паслужыла зачэпкай для абвінавачвання грэчаскага праваслаўя ў недасканаласці. Месца грэкаў у праваслаўным свеце, сцвярджалі маскоўскія ідэолагі, павінен заняць рускі народ, бо рускае праваслаўе больш дасканалое і сапраўднае, чым грэчаскае. Істотным чынам на фарміраванне новай ідэалогіі паўплываў крах Візантыйскай імперыі. Вялікі князь маскоўскі пачаў трактавацца як пераемнік палітычнай улады не толькі вялікіх князёў кіеўскіх, але і візантыйскіх імператараў.

Паміж вялікім князем маскоўскім і рускім мітрапалітам склалася сістэма адносін, якая атрымала назву «цэзарапапізм»: першы непасрэдна і адзінаасобна зацвярджаў у саны мітрапаліта, пераняўшы гэтую працэдуру ад візантыйскіх імператараў. Руская праваслаўная царква паступова трапіла ў залежнасць ад свецкай улады і, па сутнасці, стала дзяржаўнай. Першым мітрапалітам, якога афіцыйна зацвердзіў вялікі князь маскоўскі, быў Феадосій (1461–1464). Фактычнае пераўтварэнне велікакняжацкай улады ў царкоўную звязана з дзейнасцю Івана III (1462–1505). Калі ў 1470 г. канстанцінопальскі патрыярх, адпрэчыўшы маскоўскую кандыдатуру, прызначыў мітрапалітам «усея Русі» беларуска-літоўскага стаўленіка Рыгора, Іван III загадаў не пускаць апошняга не толькі ў Маскву, але і ў Ноўгарад Вялікі.

Значную ролю ў станаўленні ідэалогіі і палітычнай практыкі рускага самадзяржаўя адыгралі такія падзеі, як вызваленне Маскоўскай дзяржавы ад мангола-татарскага ярма, шлюб Івана III з пляменніцай апошняга візантыйскага імператара Соф’яй Палеалог, увядзенне ў якасці рускага дзяржаўнага сімвала герба Візантыйскай імперыі – двухгаловага арла (1480). Іван III першым з маскоўскіх князёў назваў сябе «самадзержцам», «гасударом, вялікім царом усяе Русі»¹. Яго сын Васіль III

¹ Цыт. па: *Базилевич К. В.* Внешняя политика Русского государства. С. 269, 290.

загадаў тытулаваць сябе «Божай міласцю цар і вялікі князь»¹. Менавіта ў яго княжанне склалася цвёрдае перакананне, што Масква з'яўляецца «трэцім Рымам», спадчынніцай Візантыйскай імперыі. Руская праваслаўная царква, падпадаючы пад уплыў свецкай улады, становілася прыладай унутранай і знешняй палітыкі самадзяржаўя. Умацаванню міжнародных пазіцый Маскоўскай дзяржавы садзейнічала Свяшчэнная Рымская імперыя. У 1489 г. пасол імператара прывёз Івану III прапанову каранавацца, а ў 1490 г. – просьбу выдаць адну з вялікіх князёвен за муж за імператара Максіміліяна. У першай грамаце імператара Іван III быў названы «вялікім гасударом усяе Русі».

Першая вайна паміж Маскоўскай дзяржавай і ВКЛ (1492–1494).

Першая адкрытая вайна Маскоўскай дзяржавы з ВКЛ за так званую *отчину* (усходнеславянскія землі, што былі ў складзе ВКЛ) адбылася ў 1492–1494 гг. Ёй папярэднічалі канфлікты з-за пагранічных тэрыторый («парубежных канфлікты»), калі ваяводы Івана III напалі і разрабавалі Любуцк, Мцэнск і Вяземскае княства. Іван III 18 мая 1492 г. накіраваў да Казіміра IV пасла з праграмай тэрытарыяльных дамаганняў, аднак той вярнуўся, даведаўшыся пра раптоўную смерць Казіміра. Склалася спрыяльная сітуацыя для пачатку вайны.

У гэты час у Маскву перабеглі князі з парубежных раёнаў ВКЛ – А. і В. Бельскія, С. Ф. Варатынскі, А. Ю. Вяземскі, М. Р. Мязецкі, што дазволіла Івану III без цяжкасцей авалодаць землямі ў вярхоўях Акі. Пры дапамозе князёў-перабежчыкаў былі заняты Мязецк, Сярпейск, Масальск, пазней войска князя Д. В. Шчэні захапіла Вязьму. Рыхтуючыся да пашырэння ваенных дзеянняў, вялікі князь маскоўскі сабраў войска ў Вялікіх Луках, Ноўгарадзе, Пскове і Цверы, заклікаў крымскага хана Менглі-Гірэя нанесці ўдар па ВКЛ з поўдня.

У 1493 г. маскоўскае пасольства наведала князя Конрада Мазавецкага і маістра Тэўтонскага ордэна з прапановай утварыць супраць Ягайлавічаў ваенны альянс. ВКЛ не было гатова да абароны, таму вялікі князь Аляксандр накіраваў паслоў у Крым, Заволжскую Арду і да свайго брата польскага караля Яна Альбрэхта з просьбай аб дапамозе. Каб спыніць агрэсію, віленскі двор прапанаваў выдаць дачку Івана III Алену замуж за вялікага князя Аляксандра. Гэта паслужыла пачаткам перагавораў, у час якіх маскоўскі ўрад імкнуўся заняць як мага больш тэрыторый ВКЛ. У выніку складаных перагавораў у лютым 1494 г. паміж ВКЛ і Вялікім княствам Маскоўскім быў падпісаны бестэрміновы дагавор аб «вечным міры і дружбе і аб абмене гарадоў».

¹ Карамзин М. М. История государства Российского : в 4 кн., 12 т. / отв. ред. А. Н. Сахаров. Тула : Приок. кн. изд-во, 1990. Кн. 3, т. VII–IX. С. 117.

Да Маскоўскай дзяржавы адышлі Вяземскае княства і землі ў басейне Верхняй Акі, у тым ліку гарады Алексін, Варатынск, Вязьма, Казельск, Мсціслаў, Адоеў, Перамышль, Рослаў. Лінія мяжы паміж Літвой і Масквой выраўнялася на карысць апошняй у выніку таго, што накіраваны на ўсход мажайска-калужскі вугал зразаўся. Разам з тым дакладная мяжа не была вызначана, што пакідала падставы для будучых канфліктаў. ВКЛ адмаўлялася ад прэтэнзій на Ноўгарад Вялікі, Пскоў, Цвер, Разань, прызнала ўсе «ад'езды» вярхоўскіх князёў, усе вотчынныя ўладанні якіх адыходзілі да Маскоўскай дзяржавы. Іван III пацвердзіў абавязацельства свайго папярэдніка не ўступаць у Смаленск. Вельмі істотнай умовай дагавора было прызнанне з боку ВКЛ за вялікім князем маскоўскім тытула «гасудара ўсяе Русі».

Нягледзячы на прэрэчанні Аляксандра, які разумеў, што новы тытул Івана III дае яму падставу прэтэндаваць на «рускія» землі ў складзе ВКЛ, апошні катэгарычна заявіў, што непрыняцце яго новага тытула пацягне за сабой новыя ваенныя дзеянні супраць ВКЛ. Гэта прымусіла Аляксандра адступіць. У 1494 г. ён падпісаў у Коўна пратакол аб тым, што не будзе прымушаць сваю будучую жонку князеўну Алену да пераходу ў каталіцтва.

Другая і трэцяя войны (1500–1503, 1507–1508). Дынастычны шлюб не прынёс Літве жаданага міру. Іван III не вёў цяпер супраць яе адкрытай вайны, аднак ініцыяваў варожыя палітычныя дзеянні з боку іншых дзяржаў. Ён падбухторваў крымскага хана Менглі-Гірэя, з якім быў звязаны мірным дагаворам 1480 г., спустошыць суседнюю краіну. Рыхтуючыся да нападу, Іван III заключыў ваенны саюз з Крымскім ханствам, устанавіў добрыя адносіны з Турцыяй. Мэтай вайны для Маскоўскай дзяржавы было імкненне адваяваць у ВКЛ міжрэчча Акі і Дняпра і адсунуць далей ад Масквы літоўскую мяжу на Смаленскім напрамку, дзе яна праходзіла на адлегласці 120–130 км ад Масквы. Фармальнай зачэпкай для пачатку вайны сталі чуткі, што нібыта ўлады ВКЛ прымушалі Алену Іванаўну да пераходу ў каталіцтва.

Вясной 1500 г. з ВКЛ на службу да Івана III перайшлі князі Масальскія, Трубяцкія і іншыя вярхоўскія і чарнігава-северскія правіцелі разам з «дварамі», баярамі і слугамі. Адпалі і іх уладанні ў міжрэччы Акі і Дняпра (да Любеча): Ноўгарад-Северскі, Чарнігаў, Старадуб, Гомель, Рагачоў і інш. Каб пазбегнуць вайны, Аляксандр пайшоў на кампраміс і ўпершыню звярнуўся да Івана III як да «гасудара ўсяе Русі», патрабуючы вярнуць «збяднікаў» (князёў-перабегчыкаў) і не чыніць больш крыўды на межах. Аднак Іван III усю віну пераклаў на Аляксандра і, выслаўшы з Масквы літвінскіх паслоў, накіраваў на Смаленск сваё войска.

Пасля гэтага ў Вільню быў адпраўлены ганец з граматай, у якой абвяшчалася, што Іван III «за хрысціянство хочет стояти» і пачынае вайну¹.

Смаленская групоўка войскаў на чале з Ю. З. Захар'іным захапіла ўсходнюю частку Смаленскага княства, у тым ліку Дарагабуж. Гэта вельмі ўстрывожыла Аляксандра, які накіраваў пад Дарагабуж свае лепшыя войскі пад камандаваннем выдатнага палкаводца, найвышэйшага гетмана ВКЛ К. Астрожскага. Яго чатырохтысячны атрад коннікаў 14 ліпеня 1500 г. атакаваў на р. Ведрашы пад Дарагабужам (цяпер Ельнінскі раён Смаленскай вобласці Расійскай Федэрацыі) аб'яднаныя сілы маскоўскіх ваявод у складзе 40 тыс. чал. і ў жорсткай бітве быў амаль цалкам знішчаны. Загінулі лепшыя вайсковыя сілы Княства, а сам гетман разам з іншымі военачальнікамі трапіў у палон. Па просьбе Івана III К. Астрожскі згадзіўся служыць у маскоўскім войску. Гэта была не здрада радзіме, а спосаб вяртання на яе, што і здзейснілася пазней, калі гетман, пасланы ў Волагду, уцёк адтуль. Бітва на р. Ведрашы была першай значнай перамогай над войскам ВКЛ у палявой бітве, якіх раней маскоўскія ваяводы пазбягалі, і стала пачаткам новага этапу супрацьстаяння дзвюх найбуйнейшых дзяржаў Усходняй Еўропы.

Дыпламатыя ВКЛ спрабавала нейтралізаваць саюзніка Івана III хана Менглі-Гірэя і разарваць небяспечны маскоўска-крымскі саюз, заручыўшыся падтрымкай Заволжскай Арды і Лівонскага ордэна. Магістр Ордэна распачаў ваенныя дзеянні і нанёс буйное паражэнне рускім войскам каля Ізборска, што вымусіла Івана III накіраваць у Інфлянты частку свайго арміі, аслабіўшы яе на цэнтральным напрамку. Абранне Аляксандра польскім каралём у 1501 г. давала магчымасць выкарыстаць польскую дапамогу ў вайне з Маскоўскай дзяржавай. Рускія войскі беспаспяхова намагаліся ўзяць непрыступны Смаленск, які адкрыў бы ім шлях углыб ВКЛ, але, паводле «Хронікі Быхаўца», пад горадам «пераможаны былі і з ганьбаю ды няславаю прагнаны».

Заклучэнне уніі з Польшчай і падтрымка ВКЛ Лівонскім ордэнам схілілі Івана III да перагавораў. Спыніць вайну яго заклікалі папа рымскі і дачка – вялікая літоўская княгіня Алена. У сакавіку 1503 г. у Маскве быў падпісаны перамірны дагавор паміж ВКЛ і Маскоўскай дзяржавай, які абвяшчаў шасцігадовае перамір'е і вызначаў новыя межы паміж дзяржавамі. Да Масквы адыходзіла трэцяя частка тэрыторыі ВКЛ з 20 буйнымі гарадамі, 70 валасцямі, 22 гарадкамі ў вярхоўях Акі, Дзясны і Дняпра і ў ніжнім цячэнні Сожа (Ноўгарад-Северскія землі, значная частка Смаленскага княства і невялікая частка Віцебскага ваяводства). Сярод 20 гарадоў да Маскоўскай дзяржавы адышлі Бельск, Бранск, Варатынск,

¹ *Базилевич К. В.* Внешняя политика Русского государства. С. 399–400.

Вязьма, Гомель, Дарагабуж, Любеч, Любуцк, Масальск, Мцэнск, Ноўгарад-Северскі, Пуціўль, Старадуб, Сярпейск, Тарапец, Трубчэўск, Чарнігаў.

Іван III абяцаў вярнуць некаторыя з захопленых гарадоў, але калі дайшло да справы, ён адмовіўся ад свайго абяцання. Пры гэтым ён дадаў, што ў Літве знаходзяцца яшчэ Смаленск, Кіеў і іншыя рускія гарады, якія трэба будзе вярнуць Маскве. Пры заключэнні перамірнага дагавора Іван III зноў настаяў на прызнанні за ім і яго нашчадкамі тытула «гасудар усяе Русі». Ён таксама адмовіўся ад заключэння «вечнага міру», згадзіўшыся толькі на часовае перамір'е.

Вайна 1500–1503 гг. аказалася самай няўдалай для ВКЛ з шэрагу войнаў з Маскоўскай дзяржавай перыяду 1490–1530-х гг. У выніку Княства панесла найбольш значныя тэрытарыяльныя страты, згубіўшы трэцюю частку сваіх зямель. Усходняя мяжа наблізілася да жыццёва важных цэнтраў ВКЛ, якое ўпершыню страціла беларускія этнічныя землі: Гомельшчыну, частку Смаленшчыны і Браншчыны. На перагаворах 1503 г. упершыню ў гісторыі ўзаемаадносін дзяржаў маскоўскі бок запатрабаваў усю «Рускую зямлю», лічачы яе сваёй вотчынай. Як адзначыў польскі гісторык Аляксандр Гваньіні ў «Хроніцы Еўрапейскай Сарматыі» (выдадзена ў 1578 г.), «за адзін ваенны паход і за адзін год Масквіцін захапіў усё тое, што шмат гадоў і з вялікімі цяжкасцямі здабываў вялікі князь літоўскі Вітаўт»¹. Ваенная кампанія 1500–1503 гг. рэзка змяніла суадносіны сіл у рэгіёне Усходняй Еўропы на карысць Маскоўскай дзяржавы. Моц ВКЛ заставалася нязломленай, але яе не хапала, каб вярнуць захопленыя землі. На аслабленую вайной ды стратай тэрыторый дзяржаву актывізаваліся напады крымскіх татараў.

Поспехі Івана III у барацьбе з ВКЛ натхнілі яго пераемніка Васіля III на працяг тэрытарыяльнай экспансіі на захад. Пасля няўдалай спробы авалодаць літвінскім тронам, калі яго кандыдатуру не падтрымала шляхта ВКЛ, Васіль стаў рыхтавацца да вайны. Падрыхтоўкай займаўся таксама новы польскі кароль і вялікі князь літоўскі Жыгімонт. Для барацьбы з Маскоўскай дзяржавай за вяртанне страчаных зямель ён спрабаваў аб'яднаць сілы ВКЛ, Польшчы, Лівоніі, Крымскага і Казанскага ханстваў і распачаў тайныя адносіны з братам вялікага маскоўскага князя Юрыем Іванавічам і яго акружэннем. Васіль III у сваю чаргу заключыў пагадненне з Міхаілам Глінскім – усёмагутным фаварытам Аляксандра, які трапіў у няміласць пры Жыгімонце з-за свайго вялікага ўплыву на кіруючыя колы пасля Клецкай перамогі. М. Глінскі ўзняў паўстанне, але баярства Беларусі і Украіны яго не падтрымала, таму паўстанцы зрабіліся дапаможным войскам Маскоўскай дзяржавы.

¹ Гваньіні О. Хроніка Еўрапейскай Сарматыі. Київ : Києво-Могилян. акад., 2007. С. 351–352.

Вайна 1507–1508 гг. скончылася безвынікова. У верасні 1508 г. у Маскве паміж ВКЛ і Маскоўскай дзяржавай быў падпісаны бестэрміновы дагавор аб «вечным міры». У мірных перагаворах з дэлегацыяй ВКЛ прымаў удзел сам Васіль III, які даў ёй дзесяць аўдыенцый. Дагавор замацоўваў межы, што склаліся паміж двума дзяржавамі ў выніку папярэдніх войнаў (1492–1494 і 1500–1503). Гэта азначала прызнанне ВКЛ усіх заваяванняў Івана III. Абодва манархі абавязаліся не ваяваць больш паміж сабой за міжрэчча Акі і Дняпра і не заключаць саюзаў і ваенных дагавораў з агульным ворагам – Крымскім ханствам.

Жыгімонт павінен быў згадзіцца перадаць у вечнае валоданне Масквы гарады, якія былі заваяваны Іванам III і лічыліся толькі часова адбранымі. На гэтым тэрытарыяльныя страты ВКЛ не скончыліся. «Вечны мір», як можна было чакаць, аказаўся недаўгавечным. Пасля таго як Жыгімонт ратыфікаваў мірны дагавор, Масква вырашыла канчаткова расквітацца з апошнім саюзнікам ВКЛ сярод рускіх княстваў – Пскоўскай гарадской рэспублікай. У 1510 г. Пскоў быў далучаны да Вялікага княства Маскоўскага, якое такім чынам тэрытарыяльна выйшла да паўночна-заходніх межаў ВКЛ.

Чацвёртая і пятая войны (1512–1522, 1534–1537). «Вечны мір» 1508 г. маскоўскі ўрад разглядаў як часовую перадышку. Васіль рыхтаваўся да захопу астатніх беларускіх зямель, перш за ўсё буйнога эканамічнага і стратэгічнага цэнтра і магутнай крэпасці ля сваіх заходніх межаў – Смаленска. Да новай вайны супраць Жыгімонта яго падбурхваў М. Глінскі, які дзеля гэтага звязаўся з іншымі ўладарнымі асобамі Еўропы. Вайна пачалася першым паходам на Смаленск. У снежні 1512 г. на горад рушылі галоўныя сілы з Масквы на чале з Васілём III. Разам з маскоўскімі ваяводамі ў аблозе ўдзельнічаў і М. Глінскі. Пасля шасціднёвай аблогі маскоўскае войска, якое пацярпела значныя страты, вярнулася дадому.

У 1514 г. у выніку перагавораў паміж Маскоўскай дзяржавай і Свяшчэннай Рымскай імперыяй утварылася ваенная кааліцыя супраць ВКЛ і Кароны Польскай, у якую ўвайшлі яшчэ Данія, Брандэнбург і Тэўтонскі ордэн. Паводле пагаднення, у выпадку перамогі кааліцыі імператар Максіміліян I прызнаваў права Масквы на беларускія і ўкраінскія землі, а Васіль III – права Вены на землі Польшчы і Тэўтонскага ордэна. Ідэя падзелу тэрыторыі ВКЛ і Польшчы паміж Маскоўскай дзяржавай, Свяшчэннай Рымскай імперыяй і Брандэнбургам (будучай Прускай дзяржавай) была падказана Васілю III М. Глінскім. Такім чынам, планы падзелу будучай Рэчы Паспалітай луналі ўжо ў паветры на пачатку XVI ст.

У маі 1514 г. пачаўся трэці паход на Смаленск, у якім удзельнічала каля 80 тыс. маскоўскіх ратнікаў. Пасля няспыннага абстрэлу з 300 гармат

31 ліпеня Смаленск капітуляваў. Авангардам рускіх войскаў камандаваў М. Глінскі. Каб замацаваць перамогу, Васіль III накіраваў сваё 80-тысячнае войска ўглыб ВКЛ у напрамку Оршы, Друцка. Яно захапіла Дуброўну, Крычаў, Мсціслаў, перайшло рэкі Дняпр і Друць і толькі каля р. Бярэзіны сутыкнулася з перадавымі атрадамі 35-тысячнай саюзнай арміі ВКЛ і Польшчы на чале з гетманам К. Астрожскім, які ўцёк з маскоўскага палону ў 1507 г. У склад аб'яднанага войска ўваходзілі: апалчэнне ВКЛ (16 тыс. коннікаў), 16,5 тыс. польскіх коннікаў, 3 тыс. наёмнай пяхоты.

У генеральнай бітве на р. Крапіўне пад Оршай (Віцебская вобласць) 8 верасня 1514 г. беларуска-літоўскае і польскае войска разбіла маскоўскае войска, якое колькасна больш чым удвая яго перавышала. Як пісаў вядомы расійскі гісторык М. М. Карамзін, «литовцы никогда не одерживали такой знаменитой победы над россиянами»¹. У палон трапілі галоўныя ваяводы І. А. Чаляднін, М. І. Булгакаў-Голіца і яшчэ 25 военачальнікаў.

Трыумф К. Астрожскага і яго войска стаў рэваншам за паражэнне на р. Ведрашы ў 1500 г., калі гетман сам трапіў у палон. Кароль і вялікі князь Жыгімонт абвясціў пра перамогу рымскаму папу і ўсім буйным гасударам Еўропы. Ён падарыў некаторым з іх палонных, захопленых у бітве пад Оршай. Аршанская бітва з'яўляецца славутай старонкай беларускай ваеннай гісторыі, адной з найбуйнейшых бітваў на тэрыторыі Еўропы ў пачатку XVI ст. Перамога 8 верасня 1514 г. дазволіла войску ВКЛ вызваліць Усходнюю Беларусь (Дуброўну, Крычаў і Мсціслаў) ад непрыяцеля. Пасля яе К. Астрожскі павёў сваё войска на Смаленск, але захапіць горад не змог. Ваенныя дзеянні прынялі зацяжны характар і вяліся з пераменным поспехам.

Перамога пад Оршай была ўдала выкарыстана ВКЛ і Польшчай у дыпламатычных мэтах. Максіміліян I адмовіўся ад блока з Масквой, у выніку чаго кааліцыя распалася. На Венскім кангрэсе 1515 г. Ягайлавічы і Габсбургі прыйшлі да поўнага паразумення. Максіміліян I заняў прыхільныя да Жыгімонта I Старога пазіцыі і абяцаў дапамагаць яму ў прымірэнні з Васілём III. У 1517 г. у Маскву прыбыло пасольства Жыгімонта I Старога, якое пры пасярэдніцтве імператарскага ўпаўнаважанага З. Герберштэйна спрабавала дамовіцца пра спыненне вайны, але пазіцыі двух бакоў былі ўзаемна непрымальныя. У той час, калі маскоўскі бок патрабаваў саступіць яму яшчэ не заваяваныя гарады, у тым ліку Кіеў, Полацк і Віцебск, літвінскі бок патрабаваў вяртання Ноўгарада Вялікага, Цверы, Вязьмы і ўсёй Северскай зямлі. У 1522 г. у выніку «вялікага пасольства» на чале з полацкім ваяводам П. Кішкам у Маскву

¹ Карамзин М. М. История государства Российского. Кн. 3, т. VII—IX. С. 61.

было падпісана пагадненне аб перамер'і тэрмінам на пяць гадоў, якое завяршыла чацвёртую руска-літоўскую вайну 1512–1522 гг. Смаленск застаўся ў Маскоўскай дзяржаве, шматлікі «маскоўскі палон» – у ВКЛ. Мяжа паміж ВКЛ і Маскоўскай дзяржавай праходзіла па Дняпры, ніжэй Смаленска. У 1526 г. перамер'е было прадоўжана яшчэ на шэсць гадоў, да 1532 г., на тых жа умовах. Прапановы літвінскіх паслоў заключыць «вечны мір» былі адхілены маскоўскім князем.

Вестка пра смерць Васіля III (1533) абудзіла ў ВКЛ надзею на рэванш і вяртанне страчаных раней тэрыторый. Для гэтага склалася спрыяльная сітуацыя: Крым займаў антымаскоўскую пазіцыю, у самой Маскве выпяваў унутраны разлад. Калі пасольства малалетняга Івана IV выказала надзею на працяг міру, Жыгімонт I Стары адказаў, што мір можна падпісаць на ўмовах вяртання межаў, якія мелі дзяржавы ў пачатку княжання Івана III. Нежаданне Масквы прыняць гэту прапанову азначала непазбежнасць новай вайны. Рашэнне пачаць яе прыняў віленскі вальны сойм, які ўхваліў ваенны падатак на тры гады. Паводле ўніверсала Жыгімонта I, паспалітае рушэнне ВКЛ (каля 24 тыс. чал.) мусіла сабрацца ў красавіку 1534 г. пад Менскам. Вялікія спадзяванні ўскладзіліся на дапамогу крымскіх татарав і на бунты ў самой Маскве. Аднак антымаскоўскую акцыю татарав сарвала ўнутраная барацьба ў Крыме, а маскоўскі ўрад здолеў перамагчы апазіцыю і добра падрыхтавацца да вайны.

Вайна была пачата ВКЛ. Аб'яднанае беларуска-літоўскае і польскае войска рушыла ў Северскую зямлю і заняло Гомель, жыхары якога самі адкрылі вароты. Пасля месячнай аблогі быў узят адзін з галоўных гарадоў Северскай зямлі – Старадуб, што з'явілася галоўным вынікам ваенных дзеянняў ВКЛ. У 1537 г. быў падпісаны перамерны дагавор аб спыненні чарговай літоўска-рускай вайны. Гомель і Любеч вярталіся ў склад ВКЛ. Княства ўзамен адмаўлялася ад некалькіх гарадоў па левабярэжжы Дняпра (Крычаў, Рослаўль, Мсціслаў і Чэрыкаў). Зона полацкіх ці себескіх пустэч аб'яўлялася нейтральнай тэрыторыяй. Астатнюю мяжу пакідалі нязменнай. Падпісаны дагавор прадугледжваў пяцігадовае перамер'е (да 1542 г.), мір на межах і свабоду гандлю. Перамер'е неаднаразова працягвалася, і спакой на ўсходніх межах Беларусі трываў два дзесяцігоддзі. У далейшым, аж да Лівонскай вайны, адносіны паміж абедзвюма дзяржавамі абмяжоўваліся парубежнымі канфліктамі, рабаваннямі купцоў, просьбамі аб гарантыях ганцоў, што праяжджалі праз ВКЛ у Маскву. Абдываліся даволі частыя ад'езды ў Літву апальных маскоўскіх князёў і баяр, а таксама ерэтыкоў, што было звязана з палітычнай барацьбой розных баярскіх групав пры двары малалетняга Івана IV.

Высновы

1. Разгледжаны перыяд падзяляецца на два этапы. Першы ахоплівае грамадзянскую вайну і 52-гадовы перыяд праўлення Казіміра IV, другі – час пяці войнаў паміж ВКЛ і Вялікім княствам Маскоўскім і наступнага мірнага зацішша да 1558 г. Пры Казіміры IV у адносінах дзвюх дзяржаў усталявалася раўнавага, зафіксаваная дагаворам 1449 г. У другой палове XVI ст. Масква стала на шлях тэрытарыяльнай экспансіі, якая не закранала пакуль што межаў ВКЛ. Далучэннем Вялікага Ноўгарада Іван III пазбавіў ВКЛ найважнейшага саюзніка ў паўночна-заходняй частцы Русі. Блізарукай аказалася і яго палітыка падтрымкі Крымскага ханства, якое ў адносінах паміж Вільняй і Масквой праводзіла ўласную палітыку, часцей выступаючы на баку Маскоўскай дзяржавы. Другі этап (з канца XV ст.) прайшоў пад знакам супрацьстаяння паміж ВКЛ і Вялікім княствам Маскоўскім.

2. Асноўнымі кірункамі знешняй палітыкі ВКЛ у другой палове XV – першай палове XVI ст. былі адносіны з Польшчай, Маскоўскай дзяржавай, Крымскім ханствам, дзяржавамі Заходняй Еўропы. Галоўнымі рысамі міжнароднага становішча Княства ў гэты час з’яўляліся: спыненне тэрытарыяльна-палітычнай экспансіі на ўсход і адмова ад праграмы аб’яднання ўсіх усходнеславянскіх зямель пад скіпетрам вялікага князя літоўскага. З аднаго боку, у канцы XV ст. ВКЛ перайшло да абароны сваіх палітычных пазіцый і страціла частку тэрыторый на ўсходзе на карысць Маскоўскай дзяржавы. З другога боку, адбываўся больш шырокі выхад беларуска-літоўскай дзяржавы на захад, еўрапейскую арэну.

3. У сярэдзіне XV ст. была канчаткова знята пагроза заваявання літоўскіх і беларускіх зямель нямецкімі рыцарамі, а Тэўтонскі ордэн ператварыўся ў васала Польшчы. Разам з тым замест крыжацкай пагрозы з’явіліся новыя сур’ёзныя праціўнікі, перш за ўсё Маскоўская дзяржава, якая стала самым небяспечным ворагам ВКЛ. На руінах Залатой Арды ўтварылася Крымскае ханства, у знешняй палітыцы якога таксама дамінавалі агрэсіўныя дзеянні адносна ВКЛ. У гэты перыяд ВКЛ было вымушана значна больш займацца ўсходняй палітыкай, чым заходняй.

4. Інтэнсіўнасць войнаў паміж ВКЛ і Маскоўскай дзяржавай была вельмі высокай. Як адзначаў вядомы расійскі гісторык В. А. Ключэўскі, за няпоўнае стагоддзе (1492–1582) сорок гадоў выпала на войны паміж княствамі. У выніку пяці войнаў Маскоўская дзяржава адваявала значную частку ўсходнеславянскіх (уласна рускіх, беларускіх, украінскіх) зямель ВКЛ. У сярэдзіне XVI ст. ВКЛ сутыкнулася з прэтэнзіямі Івана IV ужо на сучасныя беларускія і ўкраінскія землі. Ход барацьбы з усходнімі суседзямі і логіка падзей падштурхоўвалі ВКЛ да яшчэ больш цеснага ваеннага саюзу і дзяржаўнага аб’яднання з Польшчай.

5. Адносіны з Польшчай характарызаваліся паступовым узмацненнем дзяржаўна-палітычных сувязей і збліжэннем літоўскага, беларускага і ўкраінскага дваранства з польскім. Больш цеснаму дзяржаўнаму саюзу ВКЛ з Польшчай садзейнічала сумесная барацьба з турэцка-татарскай пагрозай і ваенная дапамога Польшчы ў войнах супраць Маскоўскай дзяржавы, але знешнепалітычныя інтарэсы абедзвюх дзяржаў часам не супадалі, што вяло да канфліктаў літвінскай дыпламатыі з польскай (з-за Валыні, Крымскага ханства і Тэўтонскага ордэна). Да таго ж доўгае знаходжанне вялікага князя ў Польшчы і яго ўсё мацнейшая зацікаўленасць ва ўнутранай і знешняй палітыцы гэтай дзяржавы вялі да паслаблення дыпламатычных пазіцый Княства ў польска-літвінскім дуумвіраце. Гэта праяўлялася ва ўсім спектры знешнепалітычнай актыўнасці ВКЛ, у тым ліку ў паслабленні яго ваенна-палітычнага патэнцыялу і недахопах у распрацоўцы і ажыццяўленні мэтанакіраванай знешняй палітыкі і дыпламатыі.

Кантрольныя пытанні

1. Якія былі асноўныя напрамкі знешняй палітыкі Казіміра IV?
2. Назавіце асноўныя палажэнні рускай вялікадзяржаўнай ідэалогіі, дзякуючы якім Маскоўская дзяржава выступала з прэтэнзіямі на тэрыторыю ВКЛ.
3. Што было непасрэднай прычынай пачатку войнаў паміж ВКЛ і Вялікім княствам Маскоўскім?
4. Прааналізуйце вынікі літоўска-рускіх войнаў канца XV – першай трэці XVI ст.
5. Якую ролю адыгрываў крымскі фактар у адносінах паміж Вільняй і Масквой?
6. Апішыце адносіны ВКЛ з дзяржавамі Цэнтральнай і Заходняй Еўропы ў першай палове XVI ст.
7. Як развіваліся адносіны паміж ВКЛ і Польшчай у разгледжаны перыяд?
8. Ахарактарызуйце галоўныя рысы міжнароднага становішча ВКЛ у другой палове XV – першай палове XVI ст.

Спіс літаратуры

Базилевич, К. В. Внешняя политика Русского государства. Вторая половина XV века / К. В. Базилевич. – 2-е изд. – М. : МГУ, 2001. – 541 с.

Бобышев, В. И. Международные отношения в Восточной Европе в 30–80-е гг. XVI в. : автореф. дис. ... канд. ист. наук / В. И. Бобышев. – Минск : БГУ, 2001. – 21 с.

Бобышаў, В. І. Некаторыя аспекты арганізацыі дыпламатычных перамоў паміж Вялікім княствам Літоўскім і Маскоўскай дзяржавай у другой палове XVI ст. / В. І. Бобышаў // Беларусь і свет : альманах. – Мінск, 1999. – Т. 1. – С. 46–53.

Бобышев, В. И. Из истории тайной дипломатии Великого княжества Литовского и Московского государства накануне и во время Ливонской войны (1558–1583 гг.) / В. И. Бобышев // Беларусь і свет : альманах. – Мінск, 2000. – Т. 2. – С. 22–33.

Бычкова, М. Е. Русское государство и Великое княжество Литовское с конца XV в. до 1569 г.: Опыт сравнительно-исторического изучения политического строя / М. Е. Бычкова. – М. : Изд. центр ИРИ, 1996. – 173 с.

Герберштейн, С. Записки о Московии / С. Герберштейн. – М. : МГУ, 1988. – 429 с.

Греков, И. Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы в XIV–XVI вв. / И. Б. Греков. – М. : Изд-во восточ. лит., 1963. – 374 с.

Дзярновіч, А. Пяць стагоддзяў зносін: Спецыфіка корпусу крыніц па гісторыі адносін Віцебска і Рыгі ў XIII–XVII стст. / А. Дзярновіч // Гістарыяграфія і крыніцы па гісторыі гарадоў і працэсаў урбанізацыі ў Беларусі : матэрыялы міжнар. навук. канф., Гродна, 25–26 верас. 2009 г. / Гродзен. дзярж. ун-т імя Я. Купалы ; рэдкал.: І. Крэнь, І. Соркіна (адк. рэд.) [і інш.]. – Гродна : ГрДУ, 2009. – С. 71–76.

Дзярновіч, А. «...in nostra Livonia». Дакументальныя крыніцы па гісторыі палітычных адносін паміж Вялікім Княствам Літоўскім і Лівоніяй у канцы XV – першай палове XVI ст.: Сістэматызацыя і актавы аналіз / А. Дзярновіч ; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. Мінск : Athenaeum, 2003. – Том I. – 374 с.

Канановіч, У. І. Дыпламатыя Вялікага княства Літоўскага ў 1480 – першай чвэрці XVI ст. (Адносіны з Вялікім княствам Маскоўскім і Крымскім ханствам) : аўтарэф. дыс. ... канд. гіст. навук / У. І. Канановіч. – Мінск : Ін-т гісторыі Нац. акад. навук Беларусі, 1995. – 17 с.

Кром, М. М. Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой половины XVI в. / М. М. Кром. – М. : Археогр. центр, 1995. – 292 с.

Лаппо, И. И. Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория (1569–1586 гг.): опыт исследования политического и общественного строя / И. И. Лаппо. – СПб. : Тип. И. Н. Скороходова, 1901. – 780 с.

Лойка, П. А. Шляхта беларускіх зямель у грамадска-палітычным жыцці Рэчы Паспалітай другой паловы XVI – першай трэці XVII ст. / П. А. Лойка. – Мінск : БДУ, 2002. – 99 с.

Любавский, М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно / М. К. Любавский. – Минск : Беларус. навука, 2012. – 397 с.

Мікалаева, Л. В. Арганізацыя знешняй палітыкі Вялікага княства Літоўскага ў канцы XV – сярэдзіне XVI ст. : аўтарэф. дыс. ... канд. гіст. навук / Л. В. Мікалаева. – Мінск : БДУ, 2003. – 19 с.

Поссевино, А. Исторические сочинения о России XVI в. / А. Поссевино. – М. : МГУ, 1983. – 272 с.

Сідарэнка, Б. Усходняя палітыка ВКЛ у першай трэці XVI ст. / Б. Сідарэнка // Беларус. гіст. часоп. – 2000. – № 3. – С. 40–45.

Сидоренко, Б. И. Земли Восточной Беларуси во внешней политике Великого княжества Литовского и Московского княжества в 1500–1537 гг. : автореф. дис. ... канд. ист. наук / Б. И. Сидоренко. – Минск : Ин-т ист. Нац. акад. наук Беларуси, 2005. – 24 с.

Темушев, В. Н. Первая Московско-литовская пограничная война: 1486–1494 / В. Н. Темушев. – 3-е изд., перераб. – М. : Квадрига, 2017. – 309 с.

Цемушаў, В. На ўсходняй мяжы Вялікага Княства Літоўскага (сярэдзіна XIV – першая палова XVI ст.) / В. Цемушаў. – Смаленск : Інбелкульт, 2014. – 463 с.

Цішчанка, В. В. Дыпламатычная служба ВКЛ у канцы XIV– першай трэці XVI ст. / В. В. Цішчанка // Беларус. гіст. часоп. – 2005. – № 4. – С. 22–29.

Чаропка, В. Уладары Вялікага княства / В. Чаропка. – Мінск : Беларусь, 2007. – 608 с.

Глава 5

ЗНЕШНЯЯ ПАЛІТЫКА ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА (1558–1654)

5.1. Лівонская вайна

Полацкая вайна і пошукі замірэння. Пасля завяршэння ў 1537 г. паласы войнаў паміж ВКЛ і Маскоўскай дзяржавай спакой на іх межах трываў два дзесяцігоддзі. Гэта стала зацішшам перад вялікай бурай, у час якой Масква рыхтавалася да новай вайны за выхад да Балтыйскага мора. Перамір'е 1556 г. паміж Вільняй і Масквой доўга не пратрымалася, прычынай чаму стала Лівонская, ці Інфлянцкая, вайна. У 1558 г. Руская дзяржава распачала барацьбу за тэрыторыю Лівонскай канфедэрацыі (або Лівоніі, ці Інфлянтаў) – саюза пяці духоўна-феадальных дзяржаў, створаных у XIII ст. нямецкімі крыжакамі на ўзбярэжжы Балтыйскага мора, якія намінальна лічыліся пад уладай папы рымскага і імператара Свяшчэннай Рымскай імперыі. Лівонія загароджвала Маскоўскай дзяржаве выхад да Балтыйскага мора, праз якое хацела наладзіць гандлёвыя і культурныя сувязі з краінамі Заходняй Еўропы і ўмацаваць свае палітычныя правы, але на яе шляху ў Еўропу стаялі ВКЛ, Польшча і Лівонія. Апошняя была самым слабым звяном у ланцугу еўрапейскіх суседзяў Маскоўскай Русі.

Іван IV, спасылаючыся на тое, што ў даўнія часы землі Лівоніі належалі рускім князям і што яе сучасныя ўладары не жадаюць плаціць Маскве даніну, у студзені 1558 г. рушыў свае войскі на захад і авалодаў Нарвай і Дэргам (Тарту). Магістр Лівонскага ордэна Г. Кетлер папрасіў дапамогі ў Жыгімонта II Аўгуста як вялікага князя літоўскага, і той пагадзіўся. Абарона Лівоніі адпавядала інтарэсам Вільні, бо авалоданне Маскоўскай дзяржавай Ліфляндый стварыла пагрозу паўночным рубяжам Княства. Да таго ж раней велікакняжацкі ўрад заключыў ваенны саюз з Лівонскім ордэнам, накіраваны супраць Масквы.

Паспяховае прасоўванне войска цара Івана IV вымусіла Лівонскі ордэн перайсці пад пратэктарат ВКЛ. У 1561 г. ордэнскія ўладанні ў Інфлянтах перайшлі пад супольную ўладу ВКЛ і Кароны Польскай, а магістр ордэна стаў васалам Жыгімонта II Аўгуста. Лівонскі ордэн быў секулярызаваны і фармальна спыніў існаванне. У склад ВКЛ Інфлянты былі ўключаны ў 1566 г. пад назвай Інфлянцкае княства. Польшча адмовілася прыняць Лівонію пад сваю апеку, каб не парушаць перамір'е з Масквой. Спробы Жыгімонта II Аўгуста дамовіцца з царом шляхам не-

прымальных для апошняга ўступак – аддаць Княству Ноўгарад, Пскоў і Смаленск, а таксама ўсю рускую частку Ліфляндый – засталіся адвергнутымі, і літвінскія паслы паехалі з Масквы ні з чым.

Восенню 1561 г. пачалася новая вайна паміж Рускай дзяржавай і ВКЛ, ці руска-літоўская вайна (1561–1570). Пасля таго як Лівонскі ордэн быў падзелены паміж Маскоўскай дзяржавай, ВКЛ, Польшчай, Даніяй і Швецыяй, Іван Грозны вырашыў накіраваць галоўны ўдар супраць ВКЛ. Ваенныя дзеянні перамясціліся на тэрыторыю Беларусі, якая стала асноўным тэатрам вайны. «Мы з’яднаем свае сілы, каб Польшча і Літва не выслізнулі ад нас»¹, – пісаў Іван IV імператару Свяшчэннай Рымскай імперыі. Так вайна Лівонская пераўтварылася ў вайну Полацка-Інфлянцкую.

Узначалеае Іванам IV 60-тысячнае войска аблажыла Полацк, які пасля двух тыдняў мужнай абароны капітуляваў. Горад быў разрабаваны царскімі ратнікамі. Манахаў-бернардзінцаў забілі, а яўрэяў патапілі ў Дзвіне. Шмат фурманак з золатам, срэбрам і іншымі каштоўнасцямі пацягнулася да Масквы. Была раскрадзена найстаражытнейшая беларуская бібліятэка Сафійскага сабора. А. Гваньіні, які быў падчас вайны віцебскім камендантам, распавядае ў «Хроніцы Еўрапейскай Сарматыі», што маскоўскі цар павёў у палон на ўсход 50 тыс. палачан, у тым ліку ўсю шляхту. Польскі гісторык М. Стрыйкоўскі, які ў той час служыў у Віцебску, дапаўняе, што гналі іх не па-хрысціянску, а як іудзеяў да Вавілона: жанчын і дзяцей вялі звязанымі вяроўкамі і дрэнна апранутымі. Людзей практычна не кармілі, і яны сотнямі паміралі на зімніх дарогах ад голаду і марозу. Іван Грозны да сваіх шматлікіх тытулаў дадаў тытул «вялікага князя Полацкага».

Захоп Полацка быў нечаканай і цяжкай стратай для ВКЛ. Амаль уся паўночная Беларусь была акупіравана. Пасля захопу Полацка маскоўскае войска стала пагражаць Вільні. Шлях на сталіцу ВКЛ быў адкрыты. Гаспадарскай радзе (вялікі князь тады знаходзіўся ў Кракаве) удалося заключыць з царом перамір’е да канца 1563 г. Самай важнай падзеяй 1564 г. стаў разгром групы П. Шуйскага гетманам М. Радзівілам Рыжым у бітве пад Улай, непадалёк Чашнікаў. У жорсткіх баях пад Улай і Оршай загінулі П. Шуйскі і многія рускія дваране, і буйная аперацыя Івана IV па пранікненні ў цэнтр дзяржавы была сарвана.

Цяжар Лівонскай вайны стаў галоўнай прычынай, якая падштурхнула шляхту ВКЛ да дзяржаўнай уніі з Польшчай. Пасля падпісання Люблінскай уніі 1569 г. і стварэння Рэчы Паспалітай вайна з Маскоўскім царствам стала агульнай для ВКЛ і Кароны. У канцы 1569 г. у Маскву

¹ Цыт. па: *Арлоў У.* Таямніцы полацкай гісторыі. Мінск : Полымя, 2000. С. 229.

прыехала супольнае польска-літвінскае пасольства. У выніку цяжкіх перагавораў было вырашана дзеля неабходнай абодвум бакам перадышкі правесці часовую мяжу, пакінуўшы кожнай дзяржаве падкантрольны ёй на той час землі. У ліпені 1570 г. было падпісана пагадненне аб трохгадовым перамір'і.

Так закончыўся першы этап вайны (1558–1570), у выніку якога ВКЛ страціла Полацк і паўночную частку Полацкай зямлі, Езярышча і Усвяты ў Віцебскай зямлі. Ні ў Вільні, ні ў Маскве перамір'е 1570 г. не лічылася трывалым. Жыгімонт II Аўгуст планаваў вярнуць Полацк у абмен на саступкі ў Інфлянтах, але 7 ліпеня 1572 г. памёр. У якасці аднаго з кандыдатаў на пасад Рэчы Паспалітай разглядаўся і маскоўскі цар, аднак праграма сяміградскага князя Стэфана Баторыя аказалася для кіруючых колаў Рэчы Паспалітай значна больш прывабнай і рэалістычнай. Абранне яго каралём і вялікім князем прывяло да ўзыходжання на трон Рэчы Паспалітай рашучага палітыка, настроенага на рэванш у вайне з Рускай дзяржавай.

Рэванш Рэчы Паспалітай. Ям-Запольскі мір. Новы этап вайны (1577–1582) звязаны з дзейнасцю С. Баторыя (гады праўлення: 1576–1586), якога актыўна падтрымалі ў ВКЛ. Паведамляючы Івану IV пра ўзыходжання на пасад, С. Баторый у сваёй грамаце не назваў яго царом і не ўключыў у склад яго тытула Смаленскае і Полацкае княства. Гэта сведчыла пра непрызнанне з боку Рэчы Паспалітай адыходжання гэтых зямель да Рускай дзяржавы і пра намер караля змагацца за іх вяртанне ў склад ВКЛ.

Варшаўскі сойм 1578 г. вызначыў канкрэтныя меры па падрыхтоўцы да вайны з Масквой. С. Баторый спыніў перамовы і ў чэрвені 1579 г. абвясціў вайну Рускай дзяржаве. Першая вайна паміж Рэччу Паспалітай і Рускай дзяржавай ахоплівае 1579–1583 гг. Ёю была завершана працяглая Лівонская вайна 1558–1583 гг. Фактычным саюзнікам Рэчы Паспалітай на апошнім этапе Лівонскай вайны была Швецыя, хаця фармальна ваенна-палітычны саюз паміж імі не заключаўся. Галоўным тэатрам ваенных дзеянняў з'яўляліся Полацкая і Ноўгарад-Пскоўская землі.

Летам 1579 г. аб'яднаная армія Кароны і ВКЛ (41 тыс., больш чым палову з іх складалі харугвы беларуска-літоўскай дзяржавы) рушыла на Полацк, які быў хутка ўзяты. Потым былі заняты Вялікія Лукі, Веліж, Усвяты, Невель, Езярышча, Завалач. Паўночная Беларусь была вызвалена, і 47-тысячная армія С. Баторыя пайшла ў наступ на Пскоў, наймацнейшую крэпасць Маскоўскай дзяржавы, але наступленне скончылася беспаспяхова.

У выніку перагавораў паміж дэлагацыямі Рэчы Паспалітай і Маскоўскай дзяржавы ў 1582 г. быў падпісаны Ям-Запольскі (Ківергорскі)

мірны дагавор на дзесяць гадоў. Дагавор быў падпісаны ў вёсцы Ківе-рава Гара бліз мястэчка Ям Запольны (на поўдзень ад Пскова) і стаў адным з дыпламатычных актаў, якія паклалі канец Лівонскай вайне 1558–1583 гг. З боку Рэчы Паспалітай у іх удзельнічалі ваявода князь Я. Збаражскі, ваявода віленскі, вялікі гетман літоўскі князь Хрыстафор Радзівіл і пісар ВКЛ М. Гарабурда, якія дзейнічалі па ўказанні вялікага кароннага гетмана і канцлера Я. Замойскага. Старшыinstваваў папскі легат нунцый А. Пасевіна.

Галоўныя спрэчкі разгарэліся з-за Інфлянтаў. Маскоўская дзяржава імкнулася захаваць Дэрпт. Дэлегацыя Рэчы Паспалітай хацела ўтрымаць Себеж і іншыя занятыя гарады. Зацікаўлены ў распаўсюджванні ў Інфлянтах каталіцтва, А. Пасевіна часам становіўся на бок літвінска-польскай дэлегацыі. Іван IV, імкнучыся хутчэй перакінуць усе свае сілы супраць Швецыі, каб адваяваць Нарву і іншыя эстонскія гарады, пагаджаўся аддаць Рэчы Паспалітай заваяваныя інфлянцкія землі.

Паводле падпісанага мірнага дагавора Маскоўская дзяржава адмаўлялася на карысць Рэчы Паспалітай ад заваяваных інфлянцкіх зямель у Прыбалтыцы і ўладанняў сваіх васалаў і саюзнікаў: Курляндыі, 40 захопленых гарадоў у Інфлянтах, Полацка з паведам і Веліжа з акругай. Рэч Паспалітая вяртала Івану IV занятыя ў апошнія гады вайны пскоўскія, наўгародскія і цвярскія землі. Яна таксама адмаўлялася ад накладання кантрыбуцыі на Маскоўскую дзяржаву. Пасля сканчэння Інфлянцкай вайны быў канчаткова вызначаны дзяржаўны лад Інфлянтаў: яны былі падзелены на Вендэнскае, Дорпацкае і Парнаўскае ваяводства. Кампрамісна вырашылася спрэчнае пытанне пра царскі тытул Івана IV. У рускім экзэмпляры дагавора тытул «цар» захаваўся, у польскім – не ўпамінаўся. У рускім экзэмпляры цар называўся таксама «владзіцелем Лівонским и Смоленским», а ў польскім «владзіцелем Лівонии» называўся польскі кароль і вялікі князь літоўскі С. Баторый: тытул «Смоленский» не належаў нікому.

Падпісанне міру зафіксавала ваеннае і дыпламатычнае паражэнне Маскоўскага царства ў вайне, ім жа распачатай. Для ВКЛ, у тым ліку Беларусі, якая найбольш пацярпела за гады вайны, значэнне дагавора заключалася і ў тым, што ён замацаваў у складзе беларуска-літоўскай дзяржавы вызваленныя этнічныя беларускія землі. Большая частка Інфлянтаў адышла да Рэчы Паспалітай. У выніку Лівонскай вайны Руская дзяржава страціла ўсе свае ўладанні ў Прыбалтыцы, якія яна мела з X па XVI ст., і была адкінута ў межы, на якіх знаходзілася Кіеўская Русь. Маскоўскае царства было вымушана адмовіцца на карысць Рэчы Паспалітай ад усіх дамаганняў на Прыбалтыку ў будучым. На думку некаторых дарэвалюцыйных і сучасных расійскіх гісторыкаў, паражэнне

ў Інфлянцкай вайне з'явілася адным з самых моцных у гісторыі Рускай дзяржавы. Паводле М. М. Карамзіна, Ям-Запольскі мірны дагавор быў «самым нявыгадным і бясслаўным для Расіі мірам з усіх, што былі заключаны да таго часу з Літвой»¹.

5.2. Утварэнне Рэчы Паспалітай

Прычыны і перадумовы Люблінскай уніі. Гісторыя збліжэння ВКЛ і Польскага Каралеўства бярэ свой пачатак у 1385 г., калі дзяржавы ўпершыню аб'ядналіся на аснове асабістай уніі, але захавалі сваю палітычную і культурную адасобленасць. Неаднаразовае аднаўленне гэтых уній даказвала, што яны былі нетрывалыя. Найбольшую зацікаўленасць у аб'яднанні праяўляла Польшча, якая выступала ініцыятарам уній і спадзявалася з іх дапамогай узяць пад уладу Княства. Пасля Крэўскай уніі, калі Польшчы не ўдалося адразу падпарадкаваць сабе ВКЛ, яна перайшла да тактыкі паступовага падначалення гэтай дзяржавы шляхам перыядычнага перазаключэння саюзных пагадненняў. Княства разглядала уніі з Польшчай як вымушаны крок, на які яно звычайна ішло пад ціскам унутраных і знешніх абставін.

Утварэнне федэратыўнай дзяржавы Рэчы Паспалітай было вынікам доўгага (ад канца XIV ст.) перыяду дзяржаўных уній дзвюх краін, заснаваных спачатку на агульнай пагрозе з боку Тэўтонскага ордэна, а потым – на супольных інтарэсах у Прыбалтыцы і, урэшце, на новай пагрозе з боку Маскоўскай дзяржавы. Пры гэтым дзяржаўныя уніі падмацоўваліся дынастычнай, а дакладней персанальнай, уніяй; вялікімі князямі літоўскімі і рускімі ды адначасова польскімі каралямі амаль увесь час у другой палове XV–XVI стст. (да 1572 г.) былі адны і тыя ж асобы з дынастыі Ягелонаў (Ягайлавічаў).

Пасля разгрому Тэўтонскага ордэна галоўнай знешняй небяспекай для ВКЛ стала ўсходняя, маскоўская. Чым больш абвастраліся адносіны Вільні з Масквой, тым больш літвінскія кіруючыя колы схіляліся да аб'яднання з Польшчай. Асабліва востра пытанне аб уніі паўстала ў 60-я гг. XVI ст., калі Княства напаткалі сур'ёзныя няўдачы ў Лівонскай вайне. Страта Полацка была самым моцным палітычным і ваенным паражэннем ВКЛ за ўсю гісторыю войнаў з Маскоўскай дзяржавай на працягу XIV–XVI стст. Гэта вайна фактычна змусіла ВКЛ да уніі з Польшчай. У дакументах занатавана выказванне віленскага ваяводы М. Радзівіла Рыжага, які ўзначальваў магнацкую апазіцыю уніі ў Любліне: «На нашым хрыбце быў вораг, калі мы ехалі сюды, жадаючы пастанаўіць

¹ Карамзин М. М. История государства Российского. Кн. 3, т. VII–IX. С. 490.

з вамі унію, якая б аб'яднала нас узаемаю любоўю, і, калі казаць праўду, мы пачалі імкнуцца да яе амаль бегам, тады як продкі нашы ішлі да яе вельмі паціху»¹.

Адна з важных прычын уніі 1569 г. – супярэчнасці ў пануючым саслоўі ВКЛ, асабліва паміж магнатэрыяй (багатай шляхтай) і сярэдняй і дробнай шляхтай. У Польскім Каралеўстве шляхта ўжо мела «залатыя вольнасці», доступ да ўлады, рашуча ўплывала на ўнутраную і знешнюю палітыку ўрада. Літвінская шляхта жадала дасягнуць становішча польскай, зраўняцца з ёю ў правах і прывілеях, атрымаць верх над магнатэрыяй, заняць вызначальнае месца ў дзяржаве. Дасягненне гэтых мэт яна звязвала з заключэннем уніі з Польшчай.

Пэўным фактарам збліжэння абедзвюх дзяржаў была і пануючая ў Польшчы рыма-каталіцкая царква, вельмі значная для ўнутрыпалітычных дачыненняў беларуска-літоўскай дзяржавы. Рыма-каталіцкая царква ў Беларусі адміністрацыйна ўваходзіла ў склад Віленскай епархіі (біскупства), толькі Берасцейская зямля была ўключана ў склад Луцкай епархіі. У сваю чаргу, каталіцкія біскупствы на тэрыторыі ВКЛ падначальваліся прымасу Польшчы, арцыбіскупу гнезненскаму. У геапалітычным плане гэта царква спрыяла больш шчыльным сувязям ВКЛ з еўрапейскімі краінамі і ў пэўным сэнсе ўсё болей збліжала знешнюю палітыку Польшчы і ВКЛ.

З другога боку, усё больш небяспечная для ВКЛ палітыка ўсходняга суседа, пастаянны націск з яго боку, серыя войнаў канца XV – першай паловы XVI ст. з амаль няспынным заваяваннем усходніх тэрыторый ВКЛ – усё гэта скіроўвала знешнепалітычныя інтарэсы Польшчы на Усход. У руска-літоўскіх войнах ад пачатку XVI ст. прымалі ўдзел польскія ўзброеныя сілы, таму яны ў пэўнай меры станавіліся і войнамі Польскай дзяржавы.

Яшчэ адзін фактар палітычнага збліжэння ВКЛ і Польшчы – паўднёвы кірунак, дзе ішла безупынная барацьба з набегамі крымскіх татараў і Турэцкай імперыяй, васалам якой з 1475 г. было Крымскае ханства. На паўднёвым кірунку знешняя палітыка ВКЛ каардынавалася са знешняй палітыкай Польшчы ад пачатку XVI ст.

Польскім каралём і вялікім літоўскім князем у гэты час быў Жыгімонт II Аўгуст. Ён не меў нашчадкаў, на ім скончылася дынастыя Ягелонаў, якая злучала дзве дзяржавы. Польскія палітыкі баяліся, што пасля смерці князя ВКЛ абярэ сабе асобнага гаспадара. Трэба было своечасова

¹ Дневник Люблинского сейма 1569 года: Соединение Великого Княжества Литовского с Королевством Польским. Спб., 1869. С. 19–21.

стварыць больш адпаведную часу сувязь паміж дзяржавамі. Жыгімонт згадзіўся з гэтым, і пачаліся перагаворы аб новым аб'яднанні.

Планы літвінскіх і польскіх феадалаў. Шляхта з беларускіх і ўкраінскіх паведаў на палявым сейме пад Віцебскам 13 верасня 1562 г. накіравала вялікаму князю Жыгімунту Аўгусту ў Вільню акт з просьбай заключыць унію з Польшчай, каб мець агульныя з польскай шляхтай соймы, разам выбіраць караля (і адначасова вялікага князя), разам абараняцца ад ворагаў і, галоўнае, карыстацца аднолькавымі з польскай шляхтай правамі. Супраць уніі з Польшчай выступала частка паноўрады на чале з Мікалаем Радзівілам Чорным, віленскім ваяводам, канцлерам і маршалкам земскім. Такім чынам, беларуская і ўкраінская шляхта была за унію, а магнаты – супраць федэрацыі, за захаванне цалкам незалежнай дзяржавы.

Ідэі паглынання Княства Каронай атрымалі распаўсюджанне сярод пэўных колаў польскай шляхты. Далучэнне новых зямель прываблівала магчымасцю атрымаць новыя багацці і пасады, узнагароды. Перадлюблінскі час вызначаўся ўзмацненай каталіцкай прапагандай на заходніх землях Беларусі і Украіны, шматлікімі набегамі польскіх і мазавецкіх феадалаў на заходнія землі ВКЛ з мэтай іх абрабавання. У 1551 г. на сойме ў Вільні польскія паслы высунулі патрабаванне далучыць да Польшчы Падляшша, Валынь, Кіеў і Северскую зямлю.

Урад ВКЛ і кіруючыя колы Польшчы прапаноўвалі розныя ўмовы злучэння дзяржаў. Літвінскія палітыкі хацелі абмежавацца ваенна-палітычным саюзам, які б захваў незалежнасць і самастойнасць ВКЛ. Паводле іх плана кожная з дзяржаў павінна была захаваць свой сойм. Некаторыя з магнатаў хоць і згаджаліся на агульны сойм, але хацелі, каб ён збіраўся чаргова: адзін раз на тэрыторыі ВКЛ, другі – на тэрыторыі Польшчы. Правіцель злучанай дзяржавы павінен абірацца і абвяшчацца Княствам і Каронай асобна. Пасады ў кожнай дзяржаве займаюцца толькі яе ўраджэнцамі.

Агульны сойм Польшчы і ВКЛ адкрыўся 10 студзеня 1569 г. у Любліне. У склад дэлегацыі ВКЛ уваходзілі канцлер і віленскі ваявода М. Радзівіл Рыжы, падканцлер А. Валовіч, жамоіцкі стараста Я. Хадкевіч, падскарбій М. Нарушэвіч і іншыя ўплывовыя асобы. На сойм прыбылі кароль і каля 160 паслоў і сенатараў Польшчы і ВКЛ. Магнаты ВКЛ выступалі супраць больш цеснай уніі з Польшчай, прапануючы фактычна абарончы саюз. У канцы лютага большасць дэпутатаў ВКЛ, у тым ліку ўсе магнаты, не згаджаючыся з польскім праектам уніі, пакінула Люблін. Перад ад'ездам яны падалі каралю свае ўмовы, якія прадугледжвалі захаванне незалежнасці і тэрытарыяльнай цэласнасці ВКЛ.

Дадзеныя ўмовы выклікалі моцнае абурэнне польскага боку, які пайшоў на дэманстрацыю сілы. Польскія сенатары і дэпутаты працягнулі абмеркаванне справы уніі без удзелу прадстаўнікоў ВКЛ і паставілі перад Жыгімонтам Аўгустам пытанне аб далучэнні Падляшша і Валыні да Польшчы. Мясцовая шляхта была згодна на гэты крок, спадзеючыся на пашырэнне сваіх правоў і прывілеяў. Кароль выдаў універсал аб далучэнні Падляшша (з гарадамі Бельск, Беласток, Драгічын, Мельнік) да Польшчы 5 сакавіка 1569 г. Сойм разам з падляшскімі дэпутатамі прыняў канчатковае рашэнне пра далучэнне Падляшскага ваяводства да Кароны. Паны-рада ВКЛ заявілі пратэст, аднак большасць шляхты іх не падтрымала. Некаторыя магнаты былі пазбаўлены каралём сваіх пасадак і месца ў Радзе ВКЛ. Ад Княства былі адарваны і далучаны да Польшчы Валынь, Кіеўшчына і Падолле. Украінская шляхта, якая ратавалася ад турэцка-татарскай пагрозы, дала згоду на далучэнне да Кароны. Толькі шляхта Мазырскага павета не пагадзілася на гэта і засталася ў ВКЛ, а Мазырскі павет з таго часу ўвайшоў у склад Мінскага ваяводства.

З юрыдычнага боку акты аб далучэнні да Польшчы беларускіх і ўкраінскіх зямель былі незаконныя. Адпаведна прывілею 1492 г. і Статуту ВКЛ 1566 г. вялікі князь не меў права памяншаць тэрыторыю дзяржавы і выдаваць якія-небудзь заканадаўчыя акты без згоды Рады і сойма. Княства панесла цяжкія тэрытарыяльныя страты. У выніку адарвання ад яго ўкраінскіх зямель, далучаных Гедымінам і Альгердам, тэрыторыя дзяржавы зменшылася больш чым у два разы. Цяпер яна ахоплівала этнічныя беларускія і літоўскія землі. Гэта быў моцны ўдар па магутнасці Княства, якое і без таго было падарвана стратай беларускіх зямель у Лівонскай вайне, але ісці на ваенны канфлікт з Польшчай у тых умовах ВКЛ не магло.

Умовы Люблінскай уніі, захаванне самастойнасці ВКЛ. Пасля новага абмеркавання соймам 1 ліпеня 1569 г. быў зацверджаны акт уніі, падпісаны каралём. Акрамя таго, вызначаўся склад сената аб'яднанай дзяржавы і парадак месцаў у ім. Сенатары і паслы ВКЛ былі прыведзены да прысягі на вернасць уніі. Як сведчыць відавочца, яны чыталі тэкст прысягі, «абліваючыся слязьмі».

Сутнасць саюза заключалася ў тым, што «каралеўства Польскае і Вялікае Княства Літоўскае ўяўляюць сабою ўжо адно непадзельнае і неаддзельнае цела, а таксама не асобную, але агульную рэспубліку, якая злучылася і з'ядналася ў адзін народ з дзвюх дзяржаў і народаў»¹. Новая дзяржава атрымала назву Рэч Паспалітая, што ў перакладзе з лацінскай мовы азначае «рэспубліка».

¹ История Беларуси в документах и материалах / авт.-сост.: И. Н. Кузнецов, В. Г. Мазец. Минск : Амалфея, 2000. С. 61.

Унія была заключана на наступных умовах:

1) аб'яднанне на аснове роўнасці Польшчы і ВКЛ у федэратыўную дзяржаву – Рэч Паспалітую;

2) адзін гаспадар для дзвюх краін – кароль, які носіць тытул «кароль польскі і вялікі князь літоўскі, рускі, прускі, мазавецкі, жамойцкі, кіеўскі, валынскі, падляшскі, інфлянцкі...»; пасада караля і вялікага князя не спадчынная, а выбарная; яго пажыццёва выбірае шляхта; Літва не мае права абраць для сябе асобнага вялікага князя;

3) для вырашэння найважнейшых дзяржаўных спраў збіраецца агульны сойм Рэчы Паспалітай, які складаецца з дзвюх палат – Сена-та і Пасольскай ізбы; ніжняя палата складаецца з дэпутатаў, абраных на павятовых соймаках; пасяджэнні сойма праходзяць на польскай зямлі; склікання асобных соймаў для ВКЛ і Кароны не прадугледжвалася;

4) усе не ўзгодненыя з умовамі уніі ранейшыя пастановы ВКЛ касуюцца;

5) падданыя абедзвюх дзяржаў маюць права купляць і валодаць нерухомай маёмасцю і ў Літве, і ў Польшчы; кароль можа жалаваць сталовыя маёнткі на тэрыторыі ВКЛ дваранам як літоўскага, так і польскага паходжання;

6) Валынь, Падолле і Падляшша аддзяляюцца ад ВКЛ і далучаюцца да Польшчы; Курляндскае і Земгальскае герцагствы былі абвешчаны васаламі Польшчы і ВКЛ, Інфлянты станавіліся іх сумесным валоданнем (кандамініумам);

7) грашовыя знакі абедзвюх дзяржаў агульныя, мяжы паміж імі няма, тавары перавоззяцца вольна, без усякіх гандлёвых мытнаў і падаткаў;

8) дзяржавы праводзяць агульную знешнюю палітыку.

Абедзве дзяржавы ў складзе Рэчы Паспалітай захавалі суверэнітэт, асобную дзяржаўную адміністрацыю, войскі, фінансавую сістэму, эмісію грошай, адміністрацыйны і судовы апарат, законы, мытную сістэму, дзяржаўныя гербы і сцягі, а таксама самастойныя назвы і розныя дзяржаўныя мовы. Сойм Рэчы Паспалітай прымаў асобныя законы для Польшчы і ВКЛ, агульных законаў не было. Афіцыйнай дзяржаўнай мовай ВКЛ заставалася беларуская, Польшчы – лацінская.

Нягледзячы на ўмовы уніі, у XVI – першай палове XVII ст. грошы ў Кароне і Княстве былі асобныя. Калі да Люблінскай уніі польскім аддзелам падчас вайны трэба было плаціць грошы з літоўскага скарбу, то пасля яе гэтыя войскі на тэрыторыі Княства ваявалі ўжо за свой кошт. Для іншых дзяржаў Рэч Паспалітая была адзіным цэлым утварэннем, але ўнутры яе існавала дзяленне на Карону, або Польшчу (польскія і ўкраінскія землі), і Княства, ці Літву (сучасныя літоўскія, беларускія і некаторыя рускія землі).

Люблінская унія была кампрамісам феадалаў Польшчы і ВКЛ, у выніку якога ўтварылася больш моцная дзяржава. Унія замацавала палітычнае адзінства абедзвюх краін, узмацніла працэсы іх эканамічнага і культурнага збліжэння. Шляхта ВКЛ захавала свае саслоўныя прывілеі. Магнаты ВКЛ, хоць і страцілі былыя пазіцыі ў кіраванні дзяржавай, але захавалі свае латыфундыі, вышэйшыя дзяржаўныя пасады і палітычны ўплыў. Клас феадалаў ВКЛ у цэлым выйграў ад уніі, у прыватнасці скончылася перамогай Лівонская вайна. Разам з тым Люблінская унія аблегчыла паланізацыю беларуска-літоўскай шляхты і часткі гараджан.

Цяпер ВКЛ мела агульную з Польшчай знешнюю палітыку. У сувязі з гэтым Княства пашырыла свае геапалітычныя інтарэсы, стала больш актыўна выходзіць у Заходнюю Еўропу, уключацца ў дыпламатыю балтыйскіх і нямецкіх дзяржаў, але ўсходні і паўднёвы кірункі знешняй палітыкі па-ранейшаму засталіся важнымі. Асноўны цэнтр распрацоўкі і прыняцця знешнепалітычных рашэнняў Рэчы Паспалітай перамясціўся ў Варшаву, а знешняя палітыка федэратыўнай дзяржавы ў значнай меры фарміравалася і праводзілася з улікам польскіх інтарэсаў.

Люблінская унія з'яўлялася добраахвотным аб'яднаннем дзвюх дзяржаў, аднак гэтая добраахвотнасць з літвінскага боку была вымушанай. У выніку яе заключэння ВКЛ апынулася ў залежным ад Польшчы становішчы. Унія, як адзначаў У. М. Ігнатоўскі, была «эгаістычнай» з польскага боку. Разам з тым акт уніі нельга трактаваць як паглыннанне Польшчай ВКЛ. Рэч Паспалітая была федэрацыяй дзвюх дзяржаў, у складзе якой Княства існавала да канца XVIII ст.

Вынікі уніі выклікалі ў Княстве шокавую рэакцыю. Для літвінскага магнатства Люблінская унія пагражала поўнай стратай палітычнага вяршэнства. У ВКЛ сойм, дзе магнатства прымала свае рашэнні, юрыдычна перастаў існаваць. У агульным жа сенаце Рэчы Паспалітай прадстаўніцтва ВКЛ значна саступала польскаму. Тое ж самае адбывалася ў Пасольскай ізбе, дзе са 180 выбраных па ўсёй Рэчы Паспалітай паслоў толькі 46 прыходзілася на ВКЛ (з іх 34 з беларускіх павеатаў). Палітычная дыскрымінацыя дапаўнялася эканамічнай. Насуперак акту уніі ў ВКЛ у 70–80-я гг. XVI ст. рэгулярна збіраліся агульнадзяржаўныя соймы. Характэрна, што ў час адсутнасці караля ў Рэчы Паспалітай у 1574–1576 гг. на сойме ў Вільні разглядалася пытанне аб выбары караля. Гэта было праяўленнем так званага літоўскага сепаратызму, бо згодна з Люблінскай уніяй польскі і літвінскі бакі маглі выбіраць караля толькі супольна.

У 1581 г. была створана асобная вышэйшая судовая інстанцыя для ВКЛ – Галоўны трыбунал, але найлепшым сведчаннем дзяржаўнай неза-

лежнасці ВКЛ стаў прыняты ў 1588 г. трэці Статут, які, па сутнасці, скасоўваў многія пастановы Люблінскай уніі. Статут ВКЛ 1588 г. не змяшчаў ніводнага артыкула, які б абмяжоўваў суверэннітэт Княства. Ён абавязваў гасудара захоўваць недатыкальнасць тэрыторыі ВКЛ, а таксама вяртаць раней страчаныя землі. Статут адмяняў надзвычай важны для польскага боку пункт пастановы Люблінскага сойму 1569 г. аб дазvole польскай шляхце набываць зямельную маёмасць у межах ВКЛ. Пасля ўвядзення Статута 1588 г. у якасці галоўнага заканадаўчага зводу ВКЛ займаць дзяржаўныя пасады і атрымліваць землі тут маглі толькі грамадзяне Княства. Гэты звод законаў зафіксаваў адно з асноўных патрабаванняў беларускай шляхты – дзяржаўнасць «рускай» (старабеларускай) мовы на ўсёй тэрыторыі ВКЛ. У пачатку XVII ст. з’явіліся на свет словы выдатнага беларускага паэта Я. К. Пашкевіча: «Польшка квітнет лацінаю. Літва квітнет русчызнаю». Такім чынам, дзяржаўна-прававыя сувязі паміж ВКЛ і Польшчай пасля 1569 г. будаваліся не столькі на аснове акта Люблінскай уніі, колькі на ўмовах, якія прадугледжвалі адасобленасць абедзвюх дзяржаў пры адным гасудары і адным парламенце (сойме).

На працягу паўстагоддзя пасля Люблінскай уніі ВКЛ з’яўлялася раўнапраўным удзельнікам Рэчы Паспалітай. Першапачатковыя намеры Польшчы паставіць ВКЛ у падначаленае становішча не спраўдзіліся. Сфарміраваная ў Польшчы манархічна-рэспубліканская палітычная сістэма, на падставе якой ажыццяўлялася дзяржаўнае будаўніцтва Рэчы Паспалітай, была не ў стане пераўтварыць федэрацыю ў імперыю з дыктатам адзінага цэнтра. Для гэтага была патрэбна моцная, цэнтралізаваная ўлада накшталт маскоўскага самаўладства. Такі стан рэчаў дазваляў ВКЛ праводзіць сваю лінію ў складаных дыпламатычных адносінах паміж Польшчай, Расіяй і Швецыяй у канцы XVI – пачатку XVII ст.

5.3. Дыпламатыя канцлера ВКЛ Л. Сапегі

Першае пасольства ў Маскву і федэратыўны праект 1587 г. Пасля заключэння Ям-Запольскага перамір’я Рэч Паспалітая нядоўга змагла адчуваць плён мірнага развіцця. У 1583 г. аб’яднаныя орды Асманскай імперыі і крымскія татары напалі на паўднёвыя землі Рэчы Паспалітай. Княства і Польшча рыхтаваліся да паспалітага рушэння. Каб засцерагчы ад небяспекі ўсходнія рубяжы ВКЛ на перыяд вайны з паўднёвымі ворагамі, урад Рэчы Паспалітай прыняў рашэнне любой цаной падпісаць мір з Маскоўскім царствам. На чале пасольства ў Маскву С. Баторый прызначыў найвышэйшага пісара Дзяржаўнай

канцылярыі ВКЛ Льва Сапегу, выхадца са знатнага роду Сапегаў, аднак яму не ўдалося ўбачыцца з царом. Для Масквы-ракі рэчпаспалітае пасольства сустрэлі царскія прыставы з некалькімі сотнямі коннікаў і паведамлілі пра смерць цара Івана IV і ўзыход на маскоўскі трон яго сына Фёдара Іванавіча. Па прыездзе ў Маскву Л. Сапегу праводзілі да пасольскай рэзідэнцыі, дзе некалькі дзён трымалі пад вартай, што было звычайна для ўсіх замежных паслоў. Аўдыенцыя да новага цара зацягвалася, бо ўсе граматы і лісты, падпісаныя С. Баторыем і замацаваныя пячаткамі Кароны і Княства, адрасаваліся цару Івану IV, і трэба было іх перарабляць. Л. Сапега мусіў адмовіцца ад сустрэчы з Фёдарам Іванавічам і дабіўся дазволу атрымаць ад С. Баторыя новыя граматы і распадажэнні. Кароль загадваў дзейнічаць хутка і рашуча, імкнучыся не толькі да падпісання перамір'я, але і да таго, каб вытаргаваць Смаленск.

У сустрэчах з Фёдарам і баярамі Л. Сапега імкнуўся пераканаць іх у неабходнасці заключэння міру. Каб павялічыць шанцы на поспех, ён наўмысна вырашыў запалохаць цара, паведаміўшы, што нібыта туркі рыхтуюцца да вайны з Рускай дзяржавай і султан запрашае Рэч Паспалітую ў саюзнікі. Гэта спрыяла поспеху. У 1584 г. паміж Рэччу Паспалітай і Маскоўскай Руссю быў падпісаны дзесяцігадовы мір. Л. Сапега таксама дамогся ад Фёдара Іванавіча вызвалення з палону без выкупу каля 900 лівонскіх і польскіх воінаў, захопленых у час Лівонскай вайны. Удачы перагаворы прынеслі Л. Сапегу славу выдатнага дыпламата, С. Баторый узнагародзіў яго Слоніміскім староствам і пасадай падканцлера ВКЛ.

Кароль Рэчы Паспалітай С. Баторый хацеў скарыстаць у сваіх мэтах аслабленне Маскоўскай дзяржавы ў выніку паражэння ў Лівонскай вайне. Адразу пасля Ям-Запольскага перамір'я ён пачаў рыхтавацца да вайны супраць усходняга суседа. Асабліва зручны момант наступіў пасля смерці Івана IV, але большасць польска-літвінскай шляхты ў пачатку не падтрымала караля ў яго ваяўнічых планах, бо Польшча, і асабліва ВКЛ, яшчэ не адышлі ад працяглага папярэдняга канфлікту. Пытанне аб вайне з Масквой павінен быў вырашыць вальны сойм, аднак нечаканая смерць С. Баторыя ў снежні 1586 г. змяніла павестку: паўстала пытанне аб выбарах новага караля.

Абранне манарха Рэчы Паспалітай у тыя часы было не толькі ўнутранай справай дзяржавы, але і важнай падзеяй у еўрапейскай палітыцы. Галоўнымі прэтэндэнтамі на каралеўскі і велікакняжацкі прастол былі: аўстрыйскі эрцгерцаг Максіміліян, маскоўскі цар Фёдар Іванавіч і нашчадак дынастыі Ягайлавічаў па жаночай лініі шведскі каралевіч Жыгімонт Ваза. Максіміліян і Жыгімонт з'яўляліся прадстаўнікамі

розных партый, што склаліся ў Польшчы. Паны-рада ВКЛ прапаноўвалі абранне каралём і вялікім князем Фёдара Іванавіча.

Вылучэнне маскоўскага цара было вынікам далёкасяжных разлікаў літвінскай дыпламатыі і асабіста падканцлера ВКЛ Л. Сапегі. Заняцце царом Фёдарам трона Рэчы Паспалітай аб'ядноўвала пад адзіным скіпетрам у буйную еўра-азіяцкую федэрацыю тры суседнія краіны: Маскоўскую дзяржаву, ВКЛ і Польшчу. Па-першае, гэты альянс быў вельмі карысны ў барацьбе са Швецыяй на поўначы і Турцыяй на поўдні; па-другое, ён адводзіў ВКЛ ролю геапалітычнага цэнтра і лідара вялікага еўра-азіяцкага аб'яднання; па-трэцяе, гэты план забяспечваў ВКЛ першынство над Польшчай і пазбаўляў дзяржаву ад усходняй небяспекі. Узвышэнне ВКЛ непазбежна прывяло б да разрыву саюзу з Польшчай.

Для паспяховага ажыццяўлення задумы існавалі рэальныя падставы. Частка польскай шляхты, якая хацела ўзбагаціцца за кошт Масквы, падтрымала літвінскую кандыдатуру. Маскоўскі двор праяўляў моцную зацікаўленасць у абранні Фёдара манархам. У Маскве разумелі небяспеку абрання Жыгімонта Вазы ці Максіміліяна, што стварала ўмовы для ваенна-палітычнага саюзу Рэчы Паспалітай са Швецыяй або Аўстрыяй. Каб перашкодзіць утварэнню новых непажаданых для Маскоўскай Русі знешнепалітычных саюзаў, маскоўскі манарх згаджаўся, асабліва ў пачатку, на ўсе ўмовы ВКЛ, аднак праігнараваў запрашэнне Л. Сапегі асабіста прыехаць на элекцыйны сойм і прапанову ўручыць падарункі, прысланыя аўстрыйскім эрцгерцагам і шведскім каралевічам, польскім магнатам.

Ведучы перагаворы з пасламі Фёдара, Л. Сапега ўважліва сачыў за дзеяннямі праціўнікаў і расстаноўкай палітычных сіл. Калі палітычныя шалі схіліліся на бок Жыгімонта Вазы, ён змяніў тактыку і адмовіўся ад далейшай падтрымкі цара. Затым падканцлер прапанаваў шведскаму каралевічу ўмовы, на якіх ВКЛ згаджалася прызнаць Жыгімонта Вазу вялікім князем. Ён мусіў пайсці на кампраміс і прыняць умовы, выказаныя беларуска-літоўскай шляхтай. Настаў час праўлення **Жыгімонта III Вазы** (1587–1632).

Пасольства Л. Сапегі ў Маскву 1600 г. Пасля стварэння Рэчы Паспалітай сярод кіруючых колаў польска-літвінскай дзяржавы распаўсюджваліся ідэі і праекты, накіраваныя на эканамічную каланізацыю Рускай дзяржавы і яе палітычную залежнасць ад Рэчы Паспалітай. З пачаткам Смуты актывізаваліся планы стварыць у Расіі пасяленні польскай і беларуска-літоўскай шляхты (па ўзоры партугальскіх крэпасцей у Паўночнай Афрыцы) і раздаць шляхце рускія землі. Па-ранейшаму найбольш выгадным шляхам эканамічнай каланізацыі Рускай дзяржа-

вы з боку Рэчы Паспалітай разглядалася унія, прыхільнікам якой быў Л. Сапега.

Нястрымнае жаданне Жыгімонта III набыць пасля смерці яго бацькі шведскую карону стала прычынай вайны Рэчы Паспалітай са Швецыяй. Каб пазбавіць шведаў падтрымкі з боку Масковіі і адначасова пазбегнуць вайны на два франты, улады Рэчы Паспалітай у 1600 г. накіравалі да рускага цара Барыса Гадунова пасольства з мэтай падпісаць «вечны мір». Пасольства ўзначаліў ваявода віленскі, канцлер і вялікі гетман літоўскі Л. Сапега, надзелены генеральным вальным соймам і Жыгімонтам III надзвычайнымі паўнамоцтвамі.

На перагаворах з Б. Гадуновым і маскоўскімі дыпламатамі Л. Сапега абвясціў умовы «вечнага міру» паміж Рэччу Паспалітай і Маскоўскай Руссю з 24 артыкулаў. Фактычна гэта быў праект ваеннага саюзу, які прадугледжваў правядзенне абедзвюма дзяржавамі агульнай знешняй палітыкі. Праект змяшчаў, у прыватнасці, наступныя палажэнні: каралі польскія і вялікія князі літоўскія з аднаго боку ды князі маскоўскія – з другога павінны заўсёды быць у згодзе; у выпадку нападу ворага на адну з саюзных дзяржаў другая абавязана дапамагаць ёй; заключаць мір або аб'яўляць вайну трэцім краінам толькі пасля папярэдняга ўзаемнага ўзгаднення; набытыя падчас сумесных войнаў землі дзяліць пароўну; дазволіць народам абедзвюх дзяржаў свабодна перамяшчацца па тэрыторыі як Рэчы Паспалітай, так і Масковіі; абвясціць права падданных абедзвюх дзяржаў добраахвотна выбіраць веру; трымаць на поўдні агульнае войска для абароны ад татараў і туркаў.

У адпаведнасці з праектам Л. Сапегі ў выпадку смерці рускага цара кароль мог быць узведзены на маскоўскі прастол, і наадварот, калі паміраў манарх Рэчы Паспалітай, цар мог быць абраны яе каралём і вялікім князем. Другі варыянт, калі выбары караля залежалі ад рашэння элекцыйнага сойма, быў вельмі малаверагодны. Першы, наадварот, атрымліваў шансы на ажыццяўленне ў выпадку смерці Б. Гадунова. Пры гэтым Маскоўская дзяржава аказвалася б у палітычнай залежнасці ад Рэчы Паспалітай. Рускай дыпламатыі не падыходзілі прапановы аб роўных правах польска-літвінскай шляхты з рускім дваранствам, што адкрывала б ёй доступ да рускіх зямель, а таксама аб бесперашкоднай прапагандзе ў Расіі каталіцтва. Урад Б. Гадунова адхіліў праект канцлера ВКЛ. Адзінае, чаго змог дабіцца Л. Сапега, – заключэння пасля візіту маскоўскага пасольства да Жыгімонта III у 1602 г. 22-гадовага міру з Масквой, вельмі неабходнага як для Польшчы, так і для ВКЛ. Жыгімонт III развязаў сабе рукі для вайны за шведскую карону.

5.4. Літоўскі фактар у адносінах Рэчы Паспалітай з Расіяй і Швецыяй

Смутны час у Рускай дзяржаве. Унутрыпалітычныя ўзрушэнні ў Рускай дзяржаве пасля смерці бяздзетнага Фёдора Іванавіча, якія ўвайшлі ў гісторыю як Смутны час, актывізавалі агрэсіўную палітыку Рэчы Паспалітай у дачыненні да Масквы: на змену дыпламатычным захадам прыйшло ваеннае ўмяшанне ва ўнутраныя справы Маскоўскай дзяржавы. Галоўнай мэтай інтэрвенцыі Рэчы Паспалітай было падначаленне Рускай дзяржавы сваёй уладзе і заваяванне палітычнага вяршэнства ва Усходняй Еўропе. Гэтай мэты польска-літвінская шляхта дамагалася пры дапамозе міфа пра цудоўнае выратаванне ад пагібелі законнага спадкаемцы маскоўскага трона царэвіча Дзімітрыя.

Ілжэдзімітрый I – палітычны авантурыст, які выдаваў сябе за царэвіча Дзімітрыя, малодшага сына Івана IV, які ў 1591 г. быццам бы пазбег смерці ва Углічы. На самой справе гэта быў беглы манах маскоўскага манастыра Рыгор Атрэп’еў з дваранскага роду Атрэп’евых, продкі якіх выехалі з Беларусі ў Маскоўскае княства. У час знаходжання на тэрыторыі Рэчы Паспалітай ён уцягнуў у сваю інтрыгу сандамірскага ваяводу Ю. Мнішака, які пагадзіўся на шлюб самазванца са сваёй дачкой Марынай. Пасля таго як Ю. Мнішак запэўніў, што Ілжэдзімітрый прыме каталіцтва, авантура прыцягнула ўвагу Жыгімонта III. Польскі кароль, які выступаў за ўзброенную экспансію супраць Рускай дзяржавы насуперак волі сойма, абяцаў самазванцу падтрымку.

У 1604 г. Атрэп’еў перайшоў у каталіцтва і заключыў з Жыгімонтам III дагавор, паводле якога ён саступаў каралю шэсць гарадоў Чарнігава-Северскай зямлі, а Мнішаку – астатнюю частку Северскай зямлі і Смаленшчыну. У гэтым жа годзе Ілжэдзімітрый парушыў мір з Расіяй і з дапамогай караля Рэчы Паспалітай Жыгімонта III, атрадаў польскай, беларускай і ўкраінскай шляхты, запарожскіх і данскіх казакоў авалодаў паўднёвай і паўднёва-ўсходняй часткамі Рускай дзяржавы, заняў Маскву і ў ліпені 1605 г. быў каранаваны як цар Дзімітрый I Іванавіч. Паспеху Ілжэдзімітрыя I спрыялі антыфеадальныя выступленні сялян, гараджан і казацтва, іх вера ў «добрага цара», сацыяльна-эканамічны крызіс у Расіі, незадаволенасць баяр палітыкай цара Б. Гадунова.

У час знаходжання на маскоўскім троне (1605–1606) Ілжэдзімітрый I заключыў шэраг тайных дагавораў. Ён абавязаўся перадаць Рэчы Паспалітай Северскую зямлю, гарантаваў падпарадкаванне Масквы Ватыкану і ўдзел у крыжацкім паходзе супраць туркаў, абяцаў польскаму каралю дапамогу ў вайне са Швецыяй. Аднак ён не збіраўся выкон-

ваць свае абяцанні і ў выніку пазбавіўся падтрымкі караля. Змова баяр на чале з В. Шуйскім паклала канец праўленню Ілжэдзімтрыя І.

У 1607 г. у Беларусі, у Прапойску, з'явіўся чарговы самазванец, Ілжэдзімтрый ІІ. Ён таксама выдаваў сябе за царэвіча Дзмітрыя, які быццам бы выратаваўся пасля маскоўскага паўстання 1606 г. Ілжэдзімтрый ІІ пры падтрымцы Ю. Мнішака выступіў у паход на Маскву і заняў Тушына (адсюль атрымаў мянушку «тушынскі злодзея»). Тут ён сфарміраваў урад з рускіх баяр і дваран на чале з мітрапалітам Філарэтам, які быў прызначаны патрыярхам. У такім становішчы ўрад В. Шуйскага быў вымушаны звярнуцца да Швецыі, з якой у 1609 г. заключыў дагавор аб дапамозе Расіі шляхам адпраўкі пяцітысячнага шведскага войска.

В. Шуйскі хацеў заключыць дагавор з Жыгімонтам ІІІ, але баярская апазіцыя ў Маскве, жадаючы пазбавіцца ад цара, патаемна прапанавала царскую карону сыну караля Уладзіславу. Жыгімонт ІІІ пачаў падрыхтоўку да вайны, маючы на мэце далучыць Расію да Рэчы Паспалітай у якасці трэцяга члена польска-літвінскай федэрацыі. Прычынай для пачатку новай вайны паміж Рэччу Паспалітай і Расіяй было ўвядзенне шведскага корпуса на чале з Я. Дэлагардзі на тэрыторыю Расіі для барацьбы з атрадамі прыхільнікаў Ілжэдзімтрыя ІІ, які стаяў у Тушыне. Паколькі Рэч Паспалітая была ў стане вайны са Швецыяй, то заключэнне саюзу паміж Расіяй і Швецыяй і ўвядзенне шведскіх войскаў у Расію разглядаліся Жыгімонтам як варожыя дзеянні.

Вайна паміж Рэччу Паспалітай і Расіяй 1609–1618 гг. Палянаўскі мір. У студзені 1609 г. на сойме Рэчы Паспалітай у Варшаве Л. Сапега выступіў за пачатак вайны з Масквой, спадзеючыся на хуткі і лёгкае поспех. Яго падтрымалі іншыя літвінскія магнаты. Канцлер ВКЛ разлічваў пашырыць на ўсход межы Княства, уключыўшы ў яго склад Смаленскую зямлю, а таксама пасадзіць на рускі пасад каралевіча Уладзіслава. У вялікую выправу на Маскву рушыў Жыгімонт ІІІ і яго сын Уладзіслаў. Пры падтрымцы часткі маскоўскага баярства ў 1610 г. войска Рэчы Паспалітай увайшло ў Маскву. Л. Сапега падрыхтаваў дакумент аб асноўных прынцыпах каранацыі Уладзіслава і яго царавання ў Маскоўскай Русі. Умовы абрання Уладзіслава, якія амаль не змянялі маскоўскіх парадкаў, падтрымала значная частка баярства, і Уладзіслаў стаў царом Масковіі. Два гады яна была ў руках польска-літвінскай шляхты. Жыгімонт ІІІ захапіў і Чарнігава-Северскую зямлю. У 1612 г. народнае апалчэнне на чале з Д. Пажарскім і К. Мініным здолела адваяваць Маскву і прымусіла ваенныя злучэнні Рэчы Паспалітай пакінуць Рускую дзяржаву.

У наступныя гады Жыгімонт дапамагаў каралевічу Уладзіславу як «маскоўскаму каралю» заваёўваць землі на ўсходзе, але недахоп

сродкаў не дазволіў сабраць вялікае войска. Пазіцыя караля, які хацеў працягваць вайну з Расіяй, аслабла. На сойме ў лютым 1613 г. яго палітыка падвергнулася вострай крытыцы, якая адлюстроўвала настроі асноўнай часткі шляхты. Жыгімонта папракалі ў тым, што ён страціў час, не падтрымаў Лжэдзімітрыя II і не выступіў з паходам на Маскву. Л. Сапега заявіў, што Рэч Паспалітая не змагла скарыстацца спрыяльнымі ўмовамі ў вайне з Расіяй. Рашэнне сойма рэкамендавала каралю скончыць вайну шляхам дыпламатычных перагавораў.

Пасля ўступлення ў 1613 г. М. Раманава на маскоўскі пасад у Варшаву была накіравана грамата, якая дэзавуювала папярэднія пагадненні рускага ўрада аб уступленні Уладзіслава на рускі трон. Перагаворы пад Смаленскам, як і новая спроба авалодаць Масквой, скончыліся для Рэчы Паспалітай беспаспяхова. У вёсцы Дэўліна, непадалёк Троіца-Сергіевай лаўры (цяпер горад Троіца-Сергіёўск Маскоўскай вобласці Расійскай Федэрацыі), 1 снежня 1618 г. было заключана перамір'е паміж Рэччу Паспалітай і Расіяй на 14 з паловай гадоў. У склад ВКЛ зноў вярталіся смаленскія (за выключэннем Вязьмы) землі. Да Польшчы пераходзілі ноўгарад-северскія і чарнігаўскія землі з гарадамі. Рэч Паспалітая вяртала Расіі захопленыя падчас войнаў гарады Мажайск, Казельск, Мяшчаўск і Вязьму. Мяжа паміж Рэччу Паспалітай і Расіяй на галоўным, смаленска-маскоўскім напрамку ўстанаўлівалася прыблізна на роўнай адлегласці паміж Вязьмай і Дарагабужам. Каралевіч Уладзіслаў захоўваў тытул «цара маскоўскага і ўсёй Русі», аднак рэальна на маскоўскім троне заставаўся М. Раманаў.

У час перагавораў кіраўнік дэлегацыі Рэчы Паспалітай, вялікі гетман літоўскі і канцлер ВКЛ Л. Сапега, адчуваючы сваю сілу і перавагу, дзейнічаў бескампрамісна і катэгарычна, прымусіўшы рускіх паслоў пайсці на значныя ўступкі.

Пасля Дэўлінскага перамір'я Руская дзяржава пачала рыхатавацца да новай вайны з Рэччу Паспалітай. З гэтай мэтай яна імкнулася палепшыць адносіны са Швецыяй і пайшла на прадастаўленне ёй хлебных субсідый, каб супрацьпаставіць Швецыю Рэчы Паспалітай. У 1632 г. Расія выправілася вайной на захад. Галоўнай мэтай было адваяванне Смаленска. Час для нападу быў выбраны адмысловы: памёр Жыгімонт III Ваза. Пачатак вайны быў на карысць рускіх, якія даволі лёгка захапілі памежныя тэрыторыі і аблажылі Смаленск. На падмогу смаленскаму гарнізону прыйшло войска на чале з новым каралём Уладзіславам IV, сынам Жыгімонта III. Маскоўскае войска трапіла ў акружэнне і мусіла капітуляваць.

Перагаворы скончыліся падпісаннем у 1634 г. бестэрміновага мірнага дагавора («вечнага даканчэння»), які ў асноўным пакідаў межы 1618 г. некранутымі. Дакумент быў падпісаны ў вёсцы Семлева на р. Палянаўцы (паміж Вязьмай і Дарагабужам), атрымаўшы назву Палянаўскага міру. Да Расіі пераходзілі горад Серпейск і некалькі памежных крэпасцей на Севершчыне (сёння тэрыторыя Бранскай вобласці). Смаленская і Чарнігаўская землі, а таксама гарады Дарагабуж, Белая, Рослаў, Старадуб, Чырвоны, Невель, Себеж, Ноўгарад-Северскі (сёння тэрыторыя Бранскай, Пскоўскай, Смаленскай абласцей Расійскай Федэрацыі і Чарнігаўскай вобласці Украіны) засталіся ў складзе ВКЛ і Польшчы. Жыхарам гэтых тэрыторый, акрамя купцоў і духавенства, забаранялася пераходзіць у Расію. Жыхарам Расіі, у тым ліку купцам, забаранялася прязджаць у Кракаў і Вільню, а жыхарам Рэчы Паспалітай – у Маскву. У астатніх гарадах купецтва дзвюх краін магло гандляваць без усялякіх перашкод.

Вайна Рэчы Паспалітай са Швецыяй 1600–1629 гг. Канфлікт са Швецыяй быў выкліканы прэтэнзіямі польскага караля Жыгімонта III Вазы на шведскі трон, які ён заняў у 1592 г. У ваенных дзеяннях, якія адбываліся на тэрыторыі Прыбалтыкі, вызначалася беларуска-літоўскае войска на чале з гетманам польным літоўскім Я. К. Хадкевічам, які ў час кампаніі атрымаў булаву вялікага гетмана ВКЛ. У бітве каля вёскі Кірхгольм (непадалёк Рыгі) 27 верасня 1605 г. Хадкевіч з чатырохтысячным войскам разграміў у тры разы большыя сілы шведаў, якія страцілі 9 тыс. воінаў. У 1609 г. войскі Хадкевіча ўзялі Пярну і атрымалі новую перамогу каля Рыгі. Потым ваенныя дзеянні ў Прыбалтыцы спыніліся з-за ўдзелу Рэчы Паспалітай і Швецыі ў інтэрвенцыі ў Расію.

У 1625 г. пачаўся апошні перыяд вайны, калі шведскі кароль Густаў II Адольф пачаў наступленне на рэшту Інфлянтаў і Жамойцію. Ваенныя дзеянні перанесліся ў Прусію і далей у Германію. У 1629 г. у Альтмарку (Новы Тарг) быў падпісаны дагавор аб перамір'і паміж Рэччу Паспалітай і Швецыяй, паводле якога ўсе парты, акрамя Каралёўца (Кёнігсберга), Гданьска і Пуцка, і ўся Ліфляндыя да Заходняй Дзвіны пераходзілі да Швецыі. Швецыя замацавалася ў Прыбалтыцы, узяўшы пад кантроль балтыйскі гандаль Рэчы Паспалітай, і фактычна стварыла супраць яе саюз з Прусіяй. Канчатковы мір быў падпісаны ў 1635 г., калі шведскае войска выйшла з тэрыторыі Прусіі, васальнай да Польшчы.

У адносінах са Швецыяй выяўлялася розніца інтарэсаў паміж Княствам і Каронай. У той час, калі Польшча імкнулася да вяртання Прусіі

і згаджалася саступіць Швецыі васальныя ВКЛ Інфлянты, Вільня, наадварот, дапускала часовую ўступку Прусіі, але хацела заваяваць Інфлянты. Княства не падтрымлівала жадання Жыгімонта III і Уладзіслава IV ваяваць са Швецыяй дзеля задавальнення дынастычных інтарэсаў Вазы. Пры Уладзіславе IV ВКЛ пакінула права вырашаць паморскія справы Кароне. Маючы асаблівую цікавасць да Курляндзі, Вільня баялася, каб ператварэнне яе ў асабістае княства Вазы не прывяло да новага канфлікту са Швецыяй.

Дыпламатычныя адносіны са Швецыяй ад імя Рэчы Паспалітай ажыццяўляла ВКЛ, якое імкнулася адстойваць інтарэсы ўсёй федэрацыі. У 1622 г. польны гетман ВКЛ К. Радзівіл падчас перагавораў са шведамі адхіліў прапанову аб заключэнні асобнага перамір'я паміж ВКЛ і Швецыяй, падкрэсліўшы, што гэта супярэчыць Люблінскай уніі. Аднак праз некалькі гадоў літвінская дыпламатыя была вымушана дзейнічаць інакш. Вайна са Швецыяй цяжка адбівалася на сацыяльна-эканамічным становішчы Княства, таму канцлер ВКЛ Л. Сапега, які вёў перагаворы са Швецыяй ад імя Рэчы Паспалітай, у 1627 г. са згоды літвінскіх сена-тараў заключыў перамір'е толькі ад імя ВКЛ, што дазволіла шведам палепшыць сваё ваенна-палітычнае становішча і атрымаць доўгачаканую перадавышку. Польшча была вельмі незадаволена гэтым сепаратным пагадненнем, а Жыгімонт III указаў Л. Сапегу на парушэнне ўмоў Люблінскай уніі. У адказ літвінскі дзяржаўны дзеяч падкрэсліў вялікую дапамогу, якую аказвае ВКЛ Польшчы ў барацьбе за Прусію і ў змаганні з турэцкай пагрозай.

Высновы

1. Амаль стогадовы перыяд (ад пачатку Лівонскай вайны ў 1558 г. да пачатку вайны паміж Рэччу Паспалітай і Расіяй у 1654 г.) прайшоў пад знакам канфрантацыі ВКЛ, а затым і польска-літвінскай федэрацыі, з маскоўскай (расійскай) дзяржавай. У выніку аб'яднання з Польшчай і стварэння Рэчы Паспалітай ВКЛ значна павялічыла свой ваенна-палітычны патэнцыял, які дазволіў атрымаць перамогу ў цяжкай 25-гадовай Лівонскай вайне і ў пэўнай меры ўзяць рэванш у Масквы за паражэнні ў войнах першай трэці XVI ст. Разам з тым за аб'яднанне з Польшчай Княству давялося заплаціць высокую цану. Напярэдадні падпісання Люблінскай уніі Украіна, Валынь і Падляшша адышлі да Польшчы, што азначала скарачэнне тэрыторыі Княства на траціну. Такім чынам, у XVI ст. яго тэрыторыя паменшылася на дзве траціны з улікам страт у руска-літоўскіх войнах 1492–1537 гг.

2. Двума найважнейшымі вынікамі Лівонскай, ці Полацка-Інфлянскай, вайны было стварэнне Рэчы Паспалітай і паражэнне Івана IV у вайне з аб'яднанымі сіламі Польшчы і ВКЛ, якія ўзначаліў С. Баторый. Пераможны зыход вайны пацвердзіў правільнасць стратэгічнага выбару, зробленага кіруючым класам ліцвінскай дзяржавы на карысць аб'яднання з Польшчай. Аднак як да, так і пасля Люблінскай уніі сярод феадалаў ВКЛ, асабліва магнатаў, вельмі моцнымі былі антыпольскія настроі і жаданне пазбегнуць гэтага выкліканага вайной аб'яднання, у якім яны бачылі пагрозу суверэнітэту Княства.

3. Пасля Люблінскай уніі ВКЛ удалося захаваць сваю незалежнасць, што асабліва яскрава праяўлялася ў перыяд адсутнасці караля і падчас прыняцця трэцяга Статута ВКЛ. На яго аснове Княства захоўвала поўны суверэнітэт, а акт уніі ігнараваўся. На працягу паўвека пасля Люблінскай уніі ВКЛ з'яўлялася паўнапраўным удзельнікам Рэчы Паспалітай. Першапачатковыя намеры Польшчы паставіць ВКЛ у падпарадкаванае становішча не апраўдаліся. Княству ўдавалася захоўваць свае інтарэсы і праводзіць уласную лінію ў складаных дыпламатычных адносінах паміж Польшчай, Расіяй і Швецыяй у канцы XVI – пачатку XVII ст.

4. У перыяд Смутнага часу ў Расіі Рэч Паспалітая навязала свае правілы гульні ўсходняму суседу, атрымаўшы Смаленскую, Бранскую, Пскоўскую і Чарнігаўскую землі. Каралевіч Уладзіслаў IV часова атрымаў тытул «цара маскоўскага і ўсёй Русі», хаця рэальна на маскоўскім троне заставаўся М. Раманаў. Войны Рэчы Паспалітай з Расіяй пачатку XVII ст. паказалі, што частка рускага дваранства падтрымлівае палітычную сістэму Рэчы Паспалітай і жадае яе распаўсюджвання на Расію. Гэта было яшчэ адным доказам таго, што ідэі уніі паміж Рэччу Паспалітай і Расіяй былі даволі моцныя сярод кіруючых класаў абедзвюх дзяржаў. Пасля заканчэння Смаленскай вайны наступіў чарговы перыяд мірнага зацішша і даволі паспяховага гандлёвага супрацоўніцтва.

5. Канец XVI – пачатак XVII ст. – час дзейнасці выбітнага дзяржаўнага і палітычнага дзеяча ВКЛ і Рэчы Паспалітай, ваяводы віленскага, канцлера і вялікага гетмана літоўскага Л. Сапегі. У сваёй дыпламатыі ён спалучаў інтарэсы Княства і ўсёй польска-літвінскай федэрацыі, імкнучыся пры гэтым адстойваць законныя правы ВКЛ, якія намагаліся ўшчапіць кароль Жыгімонт III Ваза і ў цэлым польскі кіруючы клас. Беручы пад увагу інтарэсы Княства, Л. Сапега падпісаў сепаратнае перамір'е ВКЛ са Швецыяй, расцэненае каралём і Польшчай як разрыў Люблінскай уніі, хаця падобных мэт віленскі канцлер не пераследаў. Аднабаковыя дзеянні ВКЛ у абарону сваіх інтарэсаў выклікалі адмоўную рэакцыю Польшчы, якая называла іх літвінскім сепаратызмам.

Знешнепалітычныя інтарэсы ВКЛ праяўляліся і на паўднёвым напрамку ў адносінах з Турцыяй, Крымам і Малдаўскім княствам. Асабліва істотным быў уклад велікакняжацкага войска ў ваенныя кампаніі Рэчы Паспалітай супраць туркаў у першай трэці XVII ст.

Кантрольныя пытанні

1. Ахакарызуйце асноўныя этапы Полацка-Інфлянцкай вайны.
2. Назавіце асноўныя перадумовы заключэння Люблінскай уніі.
3. Ахакарызуйце дзяржаўны лад Рэчы Паспалітай.
4. У чым праяўлялася незалежнасць ВКЛ пасля заключэння Люблінскай уніі?
5. Чым вызначаліся адносіны паміж Рэччу Паспалітай і Расіяй у перыяд Смутнага часу?
6. Апішыце асноўныя ўмовы Дзюлінскага перамір'я і Палянаўскага міру.
7. Назавіце найбольш характэрныя рысы дыпламатыі Л. Сапегі.
8. Раскажыце пра асноўныя падзеі вайны паміж Рэччу Паспалітай і Швецыяй.
9. Што азначае выраз «літоўскі сепаратызм»?

Спіс літаратуры

Бобышев, В. И. Международное положение и внешняя политика Великого княжества Литовского накануне и в начале Ливонской войны / В. И. Бобышев // Старонкі гісторыі і культуры Беларусі. – Мінск : Красіка-прынт, 1997. – С. 44–56.

Дземідовіч, А. В. Вялікае Княства Літоўскае ў адносінах Рэчы Паспалітай з Расіяй і Швецыяй у першай трэці XVII ст. / А. В. Дземідовіч. – Мінск : Медысонт, 2021. – 182 с.

Лашкевіч, С. А. Асаблівасці знешнепалітычнай актыўнасці Вялікага княства Літоўскага (1569–1600 гг.) / С. А. Лашкевіч. – Мінск : БДУ, 2010. – 115 с.

Лашкевіч, С. А. Усходні кірунак дыпламатычнай дзейнасці Вялікага княства Літоўскага ў апошняй трэці XVI ст. / С. А. Лашкевіч. – Мінск : БДУ, 2010. – 126 с.

Падалінскі, У. А. Палітычныя дачыненні Вялікага княства Літоўскага з Каронай Польскай у 1572–1576 гг. / У. А. Падалінскі // Вес. Нац. акад. навук Беларусі. Сер. гуманіт. навук. – 2004. – № 1. – С. 56–63.

Падалінскі, У. А. Прадстаўніцтва Вялікага Княства Літоўскага на Люблінскім сойме 1569 года: удзел у працы першага вальнага сойма Рэчы Паспалітай / У. А. Падалінскі. – Мінск : А. М. Янушкевіч, 2017. – 238 с.

Поссевино, А. Исторические сочинения о России XVI в. / А. Поссевино. – М. : МГУ, 1983. – 272 с.

Саверчанка, І. В. Канцлер Вялікага княства: Леў Сапега / *І. В. Саверчанка.* – Мінск : Навука і тэхніка, 1992. – 63 с.

Сагановіч, Г. М. Полацкая вайна: 1563–1579 гг. / *Г. М. Сагановіч* // *Адраджэнне* : гіст. альм. – 1995. – Вып. 1. – С. 36–61.

Снапкоўскі, У. Аб калізіях знешнепалітычных інтарэсаў Вялікага Княства і Польскага Каралеўства ў складзе Рэчы Паспалітай / *У. Е. Снапкоўскі* // *Спадчына.* – 1995. – № 3. – С. 189–200.

Флоря, Б. Н. Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI – нач. XVII вв. / *Б. Н. Флоря.* – М. : Наука, 1978. – 300 с.

Янушкевіч, А. М. Інфлянцкая вайна 1558–1582 гг. у савецкай гістарыяграфіі / *А. М. Янушкевіч* // *Беларус. гіст. агляд.* – 1999. – Т. 6, сш. 1–2 (10–11). – С. 222–243.

Янушкевич, А. Н. Ливонская война 1558–1570 гг. и Великое княжество Литовское / *А. Н. Янушкевич.* – Минск : Медисонт, 2013. – 362 с.

Янушкевіч, А. М. Пасольства Стафана Збаражскага 1556 года ў Маскву / *А. М. Янушкевіч* // *Беларус. гіст. часоп.* – 2012. – № 3. – С. 21–28.

Янушкевич, А. Н. Начало Ливонской войны 1558–1570 гг. и столкновение интересов Великого княжества Литовского и Московского государства / *А. Н. Янушкевич* // *Белоруссия и Украина: История и культура. Ежегодник 2005/2006* / гл. ред. *Б. Н. Флоря.* М. : Индрик, 2008. – С. 5–40.

Глава 6

ЗНЕШНЯЯ ПАЛІТЫКА І ДЫПЛАМАТЫЯ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА І РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ (1654–1763)

6.1. Знешняя палітыка ВКЛ і Рэчы Паспалітай у 1648–1658 гг.

Украінска-польская вайна 1648–1651 гг. і Беларусь. У сярэдзіне XVI ст. міжнародная атмасфера вакол Рэчы Паспалітай была напружанай. З поўдня ёй пагражала Турцыя, на ўсходзе часова затаілася Расія, незадаволеная ўмовамі Палянаўскага міру, тэрмін якога заканчваўся ў 1654 г., на поўначы не расплятаўся клубок супярэчнасцей са Швецыяй.

Неспакойна было і ўнутры дзяржавы. Гэта тычылася перш за ўсё Украіны. Паўночная Украіна разам з усходнебеларускімі землямі ўяўляла сабой рускі, усходнеславянскі складнік ВКЛ. Пасля Люблінскай уніі ўкраінскія магнаты і шляхта аддзяліліся ад Княства і перайшлі ў польскую частку Рэчы Паспалітай – Карону. Кіруючыя колы ВКЛ знешне дэманстравалі абурэнне, але на самой справе не вельмі пакрыўдзіліся, бо ім было цяжка бараніць украінскія землі перад экспансіяй Масквы, Крымскага ханства, Турцыі. Пасля далучэння Украіны да Кароны адносіны паміж палякамі-католікамі і ўкраінцамі-праваслаўнымі пагоршыліся. Інкарпарацыя Польшчай усходніх украінскіх ваяводстваў садзейнічала пранікненню ва Украіну польскай шляхты і каталіцкага духавенства, што вяло да запрыгоньвання ўкраінскіх сялян, узмацнення нацыянальнага прыгнёту і рэлігійных супярэчнасцей.

У 1648 г. пачалася ўкраінска-польская вайна, якая ахапіла паўднёвыя раёны Беларусі. Украінскі гетман Б. Хмяльніцкі і казацкая старшыня выступілі супраць улад Рэчы Паспалітай з мэтай стварэння ва Украіне казацкай дзяржавы, у межах якой Б. Хмяльніцкі бачыў паўднёва-ўсходнія землі ВКЛ, ці тэрыторыю Беларусі, што павінны былі стаць важным плацдармам для абароны Украіны ад наступу ўрадавых войскаў Рэчы Паспалітай. Другой мэтай «беларускіх разлікаў» казацкай старшыні было імкненне пашырыць свой уплыў на тэрыторыю ВКЛ і далучыць яе частку да Украіны (асабліва Палессе і Падняпроўе) пад эгідай праваслаўнай царквы. Адміністрацыйная мяжа паміж Украінай і ВКЛ не магла стрымаць казацкія атрады (загоны), якія рабілі рэгулярныя рэйды на поўдзень Беларусі. Фактычна сюды экспартавалася рэвалюцыя з Украіны.

На працягу 1648–1651 гг. Беларусь была ахоплена антыфеадальнай, казацка-сялянскай вайной.

Пасля смерці караля Уладзіслава IV казацкія войскі занялі ўсю Левабярэжную Украіну. У лістападзе 1648 г. новым каралём і вялікім князем літоўскім быў выбраны малодшы брат Уладзіслава **Ян Казімір** (1648–1668). У жніўні 1649 г. у Збораве (цяпер тэрыторыя Тарнопольскай вобласці Украіны) паміж казацкай арміяй і польскім войскам было падпісана перамір'е, якое прадугледжвала вяртанне ва Украіну ўсіх казацкіх атрадаў з тэрыторыі Беларусі і забарону дзейнасці эмісараў Б. Хмяльніцкага.

Аднак Збораўскі дагавор не мог задаволіць ні кіруючыя колы Рэчы Паспалітай, ні ўкраінскае казацтва. Пасля зацішша Б. Хмяльніцкі зноў накіраваў на межы ВКЛ казацкія атрады пад началом М. Нябабы і свайго сына Юрыя. Беларуска-літоўскае войска пад камандаваннем польнага гетмана Я. Радзівіла задушыла паўстанні ў раёнах Мсціслава, Прапойска, Чачэрска і Горваля і разбіла 15-тысячнае казацкае войска М. Нябабы пад Лоевам 27 чэрвеня 1651 г. Пасля гэтага войскі ВКЛ перайшлі мяжу з Украінай. Упершыню ў гісторыі Рэчы Паспалітай літвінская шляхта ўмяшалася ў ваенна-палітычны канфлікт на тэрыторыі Кароны. Януш Радзівіл разбіў казацкія атрады на поўначы Украіны і захапіў Кіеў. У верасні 1651 г. казацкае кіраўніцтва было вымушана падпісаць Белацаркоўскі мірны дагавор. Тэрыторыя аўтаномнай Украіны зменшылася да памераў Кіеўскага ваяводства.

Ваенна-палітычныя планы Расіі. Казацкае кіраўніцтва не магло прымірыцца з умовамі міру, таму Б. Хмяльніцкі бесперапынна вёў перагаворы з сумежнымі дзяржавамі, каб атрымаць дапамогу супраць Рэчы Паспалітай. Гетман спрабаваў перацягнуць на свой бок Турцыю, Швецыю, Малдову, але ў іх былі свае планы. Акрамя крымскага хана, ніхто не жадаў быць саюзнікам Украіны ў вайне з Рэччу Паспалітай. Паступова знешнепалітычная арыентацыя казацкага кіраўніцтва ўсё больш схілялася да Масквы. У перапісцы казацкага гетмана з царскім урадам падкрэслівалася, што не толькі ўкраінцы, але і насельніцтва Беларусі будзе аказваць рускай арміі падтрымку ў ваенных дзеяннях.

Непасрэднай прычынай вайны стала прапанова гетмана Б. Хмяльніцкага перайсці з усёй Маларосіяй (Левабярэжнай Украінай), ахопленай нацыянальна-вызваленчай барацьбой супраць Польшчы, да Расіі. Апошняя ацаніла просьбу Б. Хмяльніцкага як падставу для ўступлення ў вайну, каб замацаваць далучэнне Украіны сілай зброі. Пасля таго як Земскі сабор даў згоду прыняць Украіну пад уладу Расіі, 23 кастрычніка 1653 г. яна аб'явіла вайну Польшчы і ВКЛ. У студзені 1654 г. паміж Расіяй і Украінай быў заключаны ваенна-палітычны саюз, зацверджа-

ны Пераяслаўскай Радай, паводле якой Расія брала пад апеку ўкраінскія землі.

Стратэгічныя планы рускага камандавання прадугледжвалі два напрамкі наступлення: 1) Смаленск – Вільня; 2) Бранск – Мсціслаў – Магілёў – Чарнігаў – Кіеў – Львоў. На першым напрамку войкамі камандаваў цар, на другім рускае камандаванне на участку Бранск – Магілёў – Чарнігаў узначальваў князь А. Трубецкі. Ад Кіева да Львова асноўнай сілай была армія Б. Хмяльніцкага, якому падпарадкоўваўся рускі атрад В. Бутурліна. Прастору паміж двума галоўнымі напрамкамі па лініі Гомель – Чарнігаў і ўздоўж р. Дзясны кантраляваў 20-тысячны казацка-рускі корпус І. Залатарэнкі, які ўзяў Гомель, Чэрск, Прапойск, Быхаў.

Агульная задума рускага камандавання заключалася ў заняцці важных стратэгічных пунктаў на шляху да Вільні і магчымай абароне ад непрадбачаных дзеянняў з боку Швецыі, якая магла выступіць з Лівоніі. У планах рускага камандавання, задумах Б. Хмяльніцкага і абарончых разліках польска-літвінскага камандавання Беларусь лічылася важным тэатрам ваенных дзеянняў. У раёне Оршы спешна фарміраваўся корпус наёмнікаў і 10-тысячнае апалчэнне мясцовай шляхты; Я. Радзівіл прыняў булаву віленскага ваяводы, а польным гетманам быў прызначаны В. Гансеўскі.

Стратэгічнай мэтай вайны для Рускай дзяржавы было далучэнне ўсёй Украіны, Беларусі і Літвы да Расіі, а потым – выхад да Балтыйскага мора. Маскоўская дыпламатыя выкарыстоўвала ў сваіх інтарэсах рэлігійныя супярэчнасці ў Рэчы Паспалітай. Маскоўскі цар Аляксей Міхайлавіч, які меў мянушку Цішайшы, распачаў агітацыю сярод праваслаўнага насельніцтва. Ён запэўніваў беларусаў, што ідзе дзеля абароны праваслаўя, і абяцаў ім спакойнае, заможнае жыццё пад «царскаю рукою».

Агульная маральна-псіхалагічная абстаноўка ў Беларусі напярэдадні ўступлення рускіх войскаў была складанай. Адчувалася сацыяльная напружанасць пасля нядаўняй антыфеадальнай вайны. Сярод сялян, асабліва прыгранічных раёнаў Полацка-Віцебскага Падзвіння, праваслаўнае духавенства актыўна сеяла царыцкія ілюзіі. Частка сельскага насельніцтва прыхільна сустрэла рускае войска, спадзеючыся на яго дапамогу ў справе са шляхтай. Кіруючыя колы ВКЛ і Польшчы аказаліся негатовымі да вайны з Расіяй. У Рэчы Паспалітай не было дастаткова ўзброеных сіл з-за хісткага фінансавага становішча дзяржавы. Дэмабілізуючую ролю адыграла вера ў непарушнасць Палянаўскага міру 1634 г., заключанага на «вечныя часы», а дакладна – на 20 гадоў.

Вайна паміж Расіяй і Рэччу Паспалітай 1653–1655 гг. Нягледзячы на тое што Расія аб'явіла Рэчы Паспалітай вайну ў кастрычніку 1653 г.,

ваенныя дзеянні пачаліся ў маі наступнага года. 100-тысячнай руска-ўкраінскай арміі супрацьстаяў 12-тысячны корпус гетмана Я. Радзівіла, які абараняў лінію ад Смаленска да Оршы і не змог спыніць гэтай армады. На поўдні ўкраінскай арміі Б. Хмяльніцкага супрацьстаяў гетман С. Патоцкі з 10–15-тысячным войскам. Агульная колькасць арміі ВКЛ складала крыху больш за 20 тыс. чал. Акрамя гэтага, пачынаючы з 1655 г. польскай тэрыторыі стала пагражаць шведская армія, а на паўднёва-ўсходнім кірунку – запарожскі гетман Ю. Выгоўскі.

На галоўным напрамку, мэтаў якога было ўзяцце Вільні, рускія войскі на чале з царом захапілі гарады Смаленшчыны (Белая, Дарагабуж, Рослаўль, Мсціслаўль, Невель), але потым тры месяцы згубілі на аблогу Смаленска. Пасля гэтага іх наступленне разгортвалася паспяхова. Былі заняты Орша, Мінск, Віцебск, Магілёў, Гомель, Полацк і іншыя гарады. Шэраг гарадоў і паведаў далучаліся да Расіі без бою. Пспехі рускай арміі і казакоў, а таксама мэтанакіраваная прапаганда з боку Масквы прывялі да таго, што праваслаўныя гараджане і сяляне цэлымі воласцямі пачалі падаваць заявы з просьбай прыняць іх у рускае падданства. Пры гэтым шляхта праяўляла асцярожнасць, прасіла пацвердзіць яе правы і прывілеі. Маскоўскі ўрад ахвотна даваў такія пацвярджэнні. У 1654–1655 гг. царскія войскі захапілі амаль усю тэрыторыю Беларусі, за выключэннем паўднёва-заходніх раёнаў, а таксама ўласна Літву. У ліпені 1655 г. была ўзята сталіца ВКЛ Вільня, аб чым марылі многія пакаленні маскоўскіх цароў. Пасля яе былі заняты Коўна, Гродна, Пінск, Брэст.

Цар Аляксей Міхайлавіч 1 ліпеня 1654 г. выдаў указ, у якім загадаў усюды пісаць новы царскі тытул: «усея Вялікія і Малыя Расіі самадзержац». Аднак жаданага міру дабіцца не атрымалася. Урады Польшчы і ВКЛ не спяшаліся садзіцца за стол перагавораў і прызнаваць паражэнне. Ад імя цара ўсім беларуска-літоўскім магнатам – князям Радзівілам, Сапегам, Сангушкам, Гедройцам, Гасеўскім – было прапанавана ўступіць у рускае падданства з захаваннем усіх мясцовых прывілеяў, але яны адверглі гэтую прапанову. Тады цар пайшоў на заключэнне не дзяржаўнага, а саслоўна-рэгіянальнага дагавора з беларуска-літоўскай шляхтай аб добраахвотным далучэнні беларускіх і літоўскіх абласцей да Расіі па ўзоры заключэння Пераяслаўскай Рады з Украінай. Дагавор быў ухвалены прадстаўнікамі шляхты 26 гарадоў Беларусі і Літвы 26 лістапада 1654 г.

Да канца 1655 г. руская армія заваявала 68 гарадоў ВКЛ, а 26 далучыліся да Расіі па дагаворы. Вынікам ваеннай кампаніі стаў царскі маніфест ад 30 снежня 1655 г. аб далучэнні ВКЛ да Расіі, пасля чаго цар вярнуўся ў Маскву. Магнаты ВКЛ не збіраліся прызнаваць гэты маніфест;

капітуляцыя з боку ВКЛ і мірны дагавор падпісаны не былі. Расія фактычна скончыла вайну супраць ВКЛ і ўсёй Рэчы Паспалітай у аднабаковым парадку. На тэрыторыю Польшчы царскія войскі ўступаць не збіраліся. Граніца ўмоўнага фронту паміж Расіяй і Польшчай праходзіла ад Нёмана да Палесся. Такім чынам, у снежні 1655 г. скончылася трэцяя рэгулярная вайна XVII ст. паміж Расіяй і Рэччу Паспалітай (1653–1655), якую яшчэ называюць руска-польскай вайной за Украіну, Беларусь і Літву.

Расійская палітыка на тэрыторыі Беларусі. Усходняя частка ВКЛ, дзе значная колькасць насельніцтва прытрымлівалася праваслаўя, была анексіравана. Дзеля ідэалагічнага абгрунтавання анексіі рускія ўлады ўкаранялі назвы «Белая Русь» у адносінах да сучаснай Усходняй Беларусі і «беларусцы» – у адносінах да літвінаў-праваслаўных, хаця ў ВКЛ гэтая назва не ўжывалася. Царскія ўлады разглядалі Беларусь як сваю вотчыну і ўстанавілі тут ваенна-адміністрацыйны рэжым. На занятай тэрыторыі дзейнічала руская адміністрацыя, у буйныя гарады былі накіраваны рускія ваяводы. Шляхце, якая прысягнула цару, расійскі ўрад захаваў маёнткі і саслоўныя правы. Шляхціцы, якія аказвалі супраціўленне ў час абароны або былі ўзяты ў палон, пазбаўляліся маёнткаў. За праваслаўнай царквой захаваліся ўсе ўладанні і правы. Дзейнасць каталіцкай і ўніяцкай цэркваў забаранялася, іх зямельныя ўладанні канфіскаваліся, перадаваліся праваслаўным манастырам і цэрквам або апісваліся на цара. Праваслаўная царква, нягледзячы на прамаскоўскую арыентацыю, новых заваяваных зямель амаль не атрымала, а мясцоваму духавенству расійскія ўлады не давяралі. Яны праводзілі курс, накіраваны на рэлігійны і нацыянальны раскол унутры насельніцтва. У гарадах з магдэбургскім правам было захавана самакіраванне і суд, але пад кантролем рускіх ваяводаў. Шырока выкарыстоўваліся рэквізіцыі і канфіскацыі.

Вайна паміж Расіяй і Рэччу Паспалітай 1654–1667 гг. паклала пачатак масавай прымусовай эвакуацыі беларусаў за межы сваёй этнічнай тэрыторыі. Цар Аляксей Міхайлавіч і маскоўскі патрыярх Нікан паставілі вывезці ў палон у бязлюдную пасля нашэсця Расію 300 тыс. беларусаў. Некаторыя беларускія даследчыкі сцвярджаюць, што прымусова з Беларусі было вывезена каля 300 тыс. сялян, рамеснікаў, шляхты. Па падліках беларускага гісторыка Л. С. Абэцэдарскага, у Маскве ў апошнія трыці XVII ст. беларусы складалі каля 20 % насельніцтва. Многія з іх пасяліліся ў Маскоўскім пасадзе, у асноўным высокакваліфікаваныя рамеснікі, кнігадрукары, настаўнікі, перакладчыкі, святары. Рускія дваране і баярскія дзеці бралі ў палон жыхароў далучаных беларускіх зямель і накіроўвалі іх у свае ўладанні. На астраханскіх нявольніцкіх

рынках стральцы гандлявалі палоннымі з Полацка, Віцебска і Мсціслаўля па 3 руб. за галаву.

Палітыка рускіх акупацыйных улад прывяла да варожага стаўлення да іх гарадскога і сельскага насельніцтва. Летам 1654 г. на Смаленшчыне, Мсціслаўшчыне, Полаччыне, у Магілёўскай і Віцебскай абласцях сталі ўзнікаць сялянскія атрады самаабароны – першыя ў гісторыі Беларусі партызанскія атрады (у рускай тэрміналогіі – «шышы»). Іх асноўная задача заключалася ў тым, каб перашкодзіць рускім дваранам і баярскім дзецям захопліваць і вывозіць у палон насельніцтва, рабаваць і разбураць населеныя пункты.

У канцы вайны акупацыйныя ўлады пачалі масава вывозіць з тэрыторыі ВКЛ стратэгічныя запасы прадуктаў, зброі, каштоўнасці. На тэрыторыі Магілёўшчыны, Гомельшчыны і Віцебшчыны паміж рускай і ўкраінска-казацкай адміністрацыяй адбываліся сутыкненні за права валодаць гарадамі, пасёлкамі і вёскамі. Казакі лічылі, што занятыя імі раёны адносяцца да Украіны. Пасля пагаршэння становішча рускіх войскаў шляхта, мяшчане і сяляне, якія прысягнулі Расіі, пачалі масава «ламаць» прысягу і выступаць са зброяй не толькі супраць царскіх войскаў, але і супраць той часткі насельніцтва, якая падтрымлівала рускі ўрад. У Беларусі разгарнулася грамадзянская вайна.

Кейданская унія. Цяжкім становішчам Рэчы Паспалітай вырашыла скарыстацца Швецыя. У маі 1655 г. у Маскве пачаліся перагаворы паміж Расіяй і Швецыяй, на якіх шведскія паслы агучылі ідэю падзяліць тэрыторыю Рэчы Паспалітай. Расіі прапаноўваліся ўкраінскія землі ад Галіча або Львова праз Луцк да Прыпяці, беларускія землі меркавалася падзяліць па лініі Слуцк – Мінск – Докшыцы – Дзісна. Пры гандлі бакі чатыры разы вызначалі лінію падзелу наогу, але ва ўмовах значных ваенных поспехаў Масква хутка адмовілася дзяліць землі.

У сакавіку 1655 г. шведскі кароль Карл X Густаў прыняў рашэнне пачаць вайну супраць Рэчы Паспалітай з мэтай разграміць даўняга саперніка, інкарпараваць яго землі, а пасля і спыніць Маскву. Швецыя планавала захапіць Заходнюю Прусію, Польшчу, Лівонію ў складзе ВКЛ, не занятыя рускімі войскамі паўночныя раёны ВКЛ, не дапусціць выбрання на польскі трон Аляксея Міхайлавіча і ўключэння ў склад Расіі ВКЛ і Польшчы. Галоўныя сілы шведаў напалі на Польшчу і неўзабаве захапілі амаль усю тэрыторыю дзяржавы, за выключэннем усходніх і ўкраінскіх ваяводстваў і часткі Жамойці. Другая частка шведскай арміі накіравалася ў паўночныя раёны ВКЛ.

Княства аказалася ў стане вайны на два франты, тым больш Карона не магла дапамагчы. Чатка феадальнай знаці вырашыла захаваць дзяржаўнасць ВКЛ у саюзе са Швецыяй. Вялікі гетман ВКЛ Януш Радзі-

віл выбраў з двох бед меншую і «аддаў перавагу шведскай пратэцыі перад маскоўскай тыраніяй». У ліпені 1655 г. Я. Радзівіл і яго стрыечны брат Багуслаў Радзівіл упершыню афіцыйна выявілі гатоўнасць прыняць пратэктат Швецыі і прызнаць шведскага караля Карала X Густава вялікім князем літоўскім.

Унія ВКЛ са Швецыяй была падпісана 20 кастрычніка 1655 г. у Кейданах (Жамоіцкія). Дагавор падпісалі 1142 чалавекі – шляхта і каталіцкае духавенства. У дакуменце асабліва падкрэслівалася, што ВКЛ аб'ядноўваецца са Швецыяй на роўных правах. Унія ВКЛ з Польшчай аўтаматычна касавалася. Саюзнае дзяржава мелі аднаго караля шведскага, які абавязваўся выгнаць з ВКЛ рускія войскі, а страчаныя замкі, гарады і землі вярнуць былым уладальнікам. У дачыненні да тых, хто не падпіша Кейданскі дагавор, прадугледжвалася канфіскацыя маёмасці. Шведы займалі Літву, якая абавязвалася пастаўляць іх войску фураж і правіянты. Войскі абедзвюх дзяржаў злучаліся ў адно для дзеянняў супраць агульнага непрыяцеля.

Тым не менш на практыцы дзяржаўная унія ВКЛ са Швецыяй не здзейснілася. Пасля смерці галоўнага ініцыятара уніі Я. Радзівіла вясной 1656 г. жамоіцкая шляхта паўстала і выцесніла з Літвы ў Інфлянты шведскія гарнізоны. Кейданскі дагавор канчаткова страціў сілу. У час наступлення шведаў на Польшчу і ВКЛ казакі падтрымлівалі Швецыю. Вайна для Швецыі набывала спрыяльны характар: яна магла стаць поўнаўладным гаспадаром на Балтыйскім моры, закрыць Расіі выхад да ўзбярэжжа Балтыкі і манапалізаваць увесь знешні гандаль. Рэч Паспалітая, аслабленая вайной з Расіяй, не магла адразу даць шведам адпор. Яе кіруючыя колы вырашылі пачаць перагаворы аб спыненні ваенных дзеянняў у Беларусі і Украіне.

Віленскае перамір'е 1656 г. У пачатку 1656 г. урадавыя колы Рэчы Паспалітай распрацавалі праграму выратавання дзяржавы. Планавалася аслабіць пазіцыі Швецыі, схіліць на свой бок Брандэнбург, пасварыць з Масквой казакоў, дамагачыся дапамогі ад крымскага хана, нейтралізаваць трансільванскага князя Георгія Ракочы і, што асабліва важна, падпісаць мір з Аляксеем Міхайлавічам. З гэтай мэтай кароль Ян Казімір заручыўся пасярэдніцтвам імператара Фердынанда III. Масква была таксама зацікаўлена ў найхутчэйшым і, вядома, часовым прымірэнні з Рэччу Паспалітай. Гэтага вымагалі канфлікт са Швецыяй, пагрозы з боку Брандэнбурга і жаданне апырацца на польска-шведска-брандэнбургскага блока.

У ліпені 1656 г. у Вільні пачаліся мірныя перагаворы паміж Расіяй і Рэччу Паспалітай. Рускі бок вылучыў наступныя патрабаванні, згодна з якімі Рэч Паспалітая павінна:

1) назаўсёды адмовіцца ад рускіх і беларуска-ўкраінскіх зямель, што ўваходзілі ў склад ВКЛ, і ўстанавіць этнічную мяжу з Расіяй па лініі Дынабург – Заходні Буг (ад Дзвінска праз Вільню – Гродна да Брэста і адтуль прама на поўдзень, да Львова); Расія ўпершыню прапанавала вызначыць лінію дзяржаўнай руска-польскай мяжы, не прымаючы пад увагу тое, што яна мяжуе не з Польшчай, а з ВКЛ;

2) заплаціць Расіі за ўсе страты ў вайне 10 леадромаў, што раўнялася 100 тыс. лудораў, якія лічыліся эталоннай залатой манетай XVII ст.;

3) адмовіцца ад помсты гетману Б. Хмяльніцкаму і ўкраінскай казацкай старшыне за пераход на бок Расіі;

4) мець на ўвазе (падтрымаць) кандыдатуру рускага цара пры выбарах наступнага караля і вялікага князя літоўскага.

Пры ўмове выканання пералічаных вышэй патрабаванняў Расія абяцала Рэчы Паспалітай палітычную і іншую падтрымку ў барацьбе са Швецыяй.

Перагаворы праходзілі ў складаных для камісараў ВКЛ умовах. Польскія сенатары дбалі толькі пра Польшчу і гатовы былі аддаць ВКЛ цару нават цалкам, калі б гэта адпавядала іх палітычным мэтам. Маскоўскія ваяводы ціснулі на пазіцыі ВКЛ і дэманстравалі сілу: нападзі на шляхецкія двары ў памежных ваяводствах і вымушалі шляхту прысягаць на вернасць цару. Галоўнай перашкодай на віленскіх перагаворах стала пытанне пра лёс Маларосіі, ці Украіны, бо з гэтым Польшча ніяк не магла змірыцца. Іншыя пытанні, у тым ліку страту значнай часткі тэрыторыі ВКЛ, польскія прадстаўнікі пагаджаліся абмяркоўваць.

3 лістапада 1656 г. было падпісана Віленскае перамір'е на два гады. Рэч Паспалітая згаджалася на элекцыю цара на каралеўскі пасад пры ўмове, што каранавацца цар зможа толькі пасля смерці Яна Казіміра, а да таго ніякага ўмяшання ў справы дзяржавы не будзе. Кіраваць краінай цар павінен не праз намесніка, а самастойна, застаючыся ў Маскве. Правы і прывілеі католікаў мусілі быць захаваны. Дзякуючы цвёрдай пазіцыі камісараў у тэкст пагаднення не трапіла царскае патрабаванне скасаваць царкоўную унію. Войскі Рэчы Паспалітай і Расіі павінны былі выступіць разам супраць Швецыі і Брандэнбурга. Шляхта прызнавала цара вялікім князем ВКЛ і прысягала яму. Віленскае пагадненне віталі ў абедзвюх дзяржавах, аднак антышведскі альянс аказаўся нетрывалым і кароткачасовым. Рэч Паспалітая і Расія шукалі новых саюзнікаў. Пасля таго як летам 1658 г. Варшаўскі сойм адмовіў цару ў праве на абранне і запатрабаваў аддаць усе захопленыя землі, а новыя перамовы пад Вільняй зайшлі ў тупік, ваенныя дзеянні аднавіліся.

Шведскі фактар. Расія была вымушана пачаць вайну са Швецыяй, якая скончылася разгромам рускай арміі і поўнай яе эвакуацыяй з тэрыторыі Прыбалтыкі. Паводле Валіесарскага дагавора аб перамяр'і 1658 г. устанаўлівалася часовая лінія мяжы паміж Расіяй і Швецыяй, якая ішла ў Ліфляндый ад г. Кокенгаўзена (Кокнэсе) па Заходняй Дзвіне да паўночнага ўзбярэжжа Чудскага возера і пакідала за Расіяй Латгалію і Паўднёвую Эстонію. Дагавор змяшчаў абавязацельствы дзвюх краін заключыць саюз супраць Рэчы Паспалітай і не аказваць ёй ніякай дапамогі, асабліва грашовай.

Пасля Віленскага перамяр'я пошукі саюзнікаў актывізавалі таксама шведы і Б. Хмяльніцкі. Украінскі гетман быў незадаволены тым, што цар Аляксей Міхайлавіч веў вайну толькі паводле свайго плану, абраўшы галоўным тэатрам ваенных дзеянняў Беларусь. Тэрыторыя ВКЛ вабіла і самага Б. Хмяльніцкага, які задумаў будаваць казацкую дзяржаву аж да Вільні. Казакі прапанавалі каралю Швецыі сяброўства, ваенную падмогу супраць Польшчы, а сваёй мэтай абвясцілі «всю Русь до Вислы».

Падпісанне Віленскага пагаднення яшчэ больш ускладніла становішча казакоў у Беларусі. Маскве яны тут цяпер былі непатрэбны. Б. Хмяльніцкі выступаў супраць любога міру з Рэччу Паспалітай і не збіраўся спыняць ваенныя дзеянні супраць яе. У снежні 1656 г. у трансільванскім горадзе Раднот паміж Швецыяй, Трансільваніяй, Брандэнбургска-Прускай дзяржавай і Украінай быў падпісаны дагавор аб падзеле Рэчы Паспалітай. Гэты дакумент быў рэакцыяй на Віленскае перамяр'е, паводле яго польска-літвінскую дзяржаву чакаў наступны лёс: Украіна (у складзе якой Б. Хмяльніцкі бачыў усю паўднёва-ўсходнюю Беларусь да Смаленска) прызнавалася вольнай; Вялікапольшча, Памор'е і Данцыг павінны былі стаць шведскімі, а ВКЛ, Галіцкая Русь і Мазовія аддаваліся трансільванскаму князю Д. Ракочы. Аднак змена знешнепалітычных абставін (паражэнне Трансільваніі ад Польшчы, смерць Б. Хмяльніцкага) стала прычынай таго, што Радноцкі дагавор не ўвайшоў у сілу, а створаны ім саюз дзяржаў распаўся.

Магнаты ВКЛ раскалоліся на дзве розныя палітычныя партыі. Радзівілаўская партыя пайшла на заключэнне дамоўленасцей са Швецыяй аб процідзеянні Маскве ў абмен на шведскія субсідыі. Другая партыя на чале з Вінцэнтам Гансеўскім была гатова прыняць рускае падданства і ўключыць ВКЛ у склад Расіі на ўмовах шырокай аўтаноміі і эканамічных прывілеяў пры перадачы Расіі ўсіх знешнепалітычных паўнамоцтваў. Партыя В. Гансеўскага абавязвалася садзейнічаць абранню Аляксея Міхайлавіча на трон Рэчы Паспалітай. Абедзве партыі былі незадаволены фактычнай адсутнасцю падтрымкі ВКЛ з боку Польшчы.

6.2. Вайна паміж Расіяй і Рэччу Паспалітай 1658–1667 гг. Андрусаўскі дагавор

Вайна паміж Расіяй і Рэччу Паспалітай 1658–1667 гг. У студзені 1658 г. вайна паміж Расіяй і Рэччу Паспалітай аднавілася. У параўнанні з падзеямі 1653–1655 гг. яна мела іншы тэатр ваенных дзеянняў, іншую логіку развіцця, вялася ў іншай міжнароднай абстаноўцы і пры іншым раскладзе сіл варагуючых бакоў. Галоўнай мэтай вайны цар вызначыў авалоданне Украінай (Маларосіяй). На ўкраінскім кірунку была сканцэнтравана 150-тысячная руская армія. Што тычылася беларуска-літоўскага фронту, які ў 1654–1655 гг. быў асноўным, то перад рускай арміяй былі пастаўлены абарончыя задачы: утрымліваць тое, што было заваявана.

Ваенныя справы Расіі ў Маларосіі развіваліся вельмі няўдала. У 1661 г. рускія войскі былі фактычна выгнаны з тэрыторыі Украіны, адбываліся толькі асобныя сутыкненні на мяжы рускіх і ўкраінскіх зямель. Пасля заключэння Гадзяцкага дагавора ваенныя дзеянні Расіі супраць Польшчы на ўкраінскай тэрыторыі без удзелу ўкраінскіх гетманаў трацілі сэнс. Пасля смерці Б. Хмяльніцкага палепшыліся адносіны паміж казакамі і маскоўскім урадам, які ўжо не спадзяваўся на стварэнне блока з Рэччу Паспалітай. Віленскае пагадненне ледзь вытрымлівалася.

Валіесарскае перамір'е давала магчымасць Аляксею Міхайлавічу зноў скіраваць на Рэч Паспалітую ўсю мілітарную сілу дзяржавы, аднак і дыпламатыя не марнавала часу. У верасні 1658 г. у г. Гадзячы на Палтаўшчыне камісары Рэчы Паспалітай падпісалі пагадненне аб вяртанні Украіны ў яе склад. З Кіеўскага, Брацлаўскага і Чарнігаўскага ваяводстваў утваралася асобная дзяржава, якая аб'ядноўвалася з Каронай Польскай на прынцыпах федэрацыі па ўзоры федэратыўнага аб'яднання Польшчы і ВКЛ. Хаця Гадзяцкі дагавор не ўвайшоў у сілу, аднак украінскія казакі былі выведзены з тэрыторыі Беларусі.

На беларуска-літоўскім фронце справы рускіх войскаў ішлі таксама няўдала. Войскі ВКЛ і Польшчы вызвалілі Мінск, Віцебск, Оршу. Пасля заключэння Аліўскага міру (1660) са Швецыяй польскія войскі былі перакінуты ў Беларусь і Літву і сталі выпяняць адтуль праціўніка. У 1661 г. літвінска-польскія войскі (таксама дзякуючы паўстанням жыхароў Магілёва і іншых гарадоў) ачысцілі ўсю Беларусь і выйшлі на лінію гарадоў Магілёў – Дзісна. У лістападзе 1661 г. была вызвалена сталіца ВКЛ Вільня. У 1664 г. фронт застыў на лініі Себеж – Віцебск – Орша – Магілёў. Гэта было значна далей на захад ад той лініі, дзе да пачатку вайны праходзіла мяжа паміж ВКЛ і Расіяй.

Паміж дзяржавамі Паўночнай і Усходняй Еўропы былі дасягнуты важныя мірныя дамоўленасці. Паводле Аліўскага мірнага дагавора Швецыя замацоўвала за сабой Эстляндыю, Ліфляндыю і Памеранію. Ліквідавалася васальная залежнасць Усходняй Прусіі ад Рэчы Паспалітай. Граница паміж ВКЛ і Швецыяй устанаўлівалася па Заходняй Дзвіне. Расія з мэтай засяроджвання сіл для барацьбы з Рэччу Паспалітай заключыла ў мястэчку Кардыс (тэрыторыя сучаснай Эстоніі) «вечны мір» са Швецыяй (1661). Маскоўская дзяржава зноў была поўнасю адрэзана ад Балтыйскага мора. Асаблівае значэнне для ВКЛ меў артыкул дагавора, які прадугледжваў абавязацельствы бакоў не прадпрымаць ніякіх варожых дзеянняў супраць адзін аднаго ў памежных раёнах. Гэта значыла, што Швецыя не павінна была нападаць на землі Літвы, Латгаліі, Беларусі, Маларосіі, Лапландыі, а Расія – на ліфляндскія, эстляндскія, фінляндскія, лапарскія, карэльскія і іжорскія землі і не весці там падрыўную работу.

Мірныя перагаворы ў Андрусава. Мірныя перагаворы паміж Рэччу Паспалітай і Маскоўскай дзяржавай пачаліся ў 1662 г., але не мелі поспеху. У 1664 г. на Смаленшчыне (у Дубровічах) яны аднавіліся. Прадстаўнікі Рэчы Паспалітай настойвалі на заключэнні «вечнага міру» на кшталт Палянаўскага міру, аднак Расія не прыняла такіх умоў. Перагаворы адклаліся. Яны зноў аднавіліся ў красавіку 1666 г. у вёсцы Андрусава Мсціслаўскага павета бліз Смаленска (вёска Андрусава была пагранічным пунктам на мяжы Расіі і ВКЛ). У чэрвені быў падпісаны пратакол аб поўным спыненні ваенных дзеянняў. Мірныя перагаворы завяршыліся ў студзені 1667 г. падпісаннем дагавора аб перамір'і на 13 з паловай гадоў. Рускай дэлегацыяй кіраваў вялікі і паўнамоцны пасол А. Ардын-Нашчокін. У склад рэчпаспалітай дэлегацыі ўваходзілі: генеральны стараста жамойцкі Ю. Глебавіч, вялікі надворны маршалак літоўскі К. Завіша, вялікі пісар ВКЛ К. Брасцеўскі і інш.

Перагаворы адбываліся ў надзвычай складанай і напружанай абстаноўцы. Рускі бок не мог прымірыцца з поўнай стратай тэрыторый, заваяваных у 1654–1655 гг. Рэч Паспалітая, якая дасягнула поўнага поспеху ў другой палове 13-гадовай вайны і адцягнула рускую армію амаль поўнасю да старой руска-літоўскай мяжы, не мірылася з іншымі ўмовамі, акрамя аднаўлення межаў па Палянаўскім міры. Толькі поўнае знясілянне і нарастаючая пагроза з боку Турцыі для абедзвюх краін прывялі да прымірэння. У час перагавораў было праведзена 39 пасяджэнняў пасольскіх дэлегацый, у выніку якіх бакі прыйшлі да высновы, што падпісаць мірны дагавор немагчыма. Было вырашана адкласці спрэчныя пытанні на больш позні час, а пакуль падпісаць часовы дагавор па пунктах, якія ўдалося ўзгадніць.

Для Расіі прынцыповае палітыка-ідэалагічнае значэнне мела пытанне пра царскі тытул. Рускі цар ужо ў ліпені 1654 г. выдаў указ аб унясенні ў царскі тытул наймення «князь Полацкі і Мсціслаўскі». Пасля дагавора з беларуска-літоўскай шляхтай аб яе падданстве Маскве ва ўсіх дакументах Пасольскага прыказа пачынаючы з 3 верасня 1655 г. павінна было фігураваць новае найменне – «вялікі князь Літоўскі і Белыя Расіі цар», а таксама разгорнуты тытул – «князь Смаленскі, Полацкі, Віцебскі, Мсціслаўскі, Валынскі і Падольскі». Новыя тытулы, якія ўказвалі на набыцця Расіяй землі, ужываліся ў дыпламатычнай перапісцы Расіі з краінамі Еўропы і Азіі на працягу па меншай меры дзесяці гадоў. Дыпламатыя Рэчы Паспалітай, беручы пад увагу цяжкае становішча дзяржавы і тэрытарыяльныя ўступкі Расіі, пайшла на задавальненне патрабаванняў аб царскім тытуле.

Умовы Андрусаўскага дагавора. Андрусаўскі дагавор аб перамір'і ў чацвёртай «руска-польскай» вайне XVII ст. складаўся з прэамбулы і 34 артыкулаў. Арыгінал дакумента быў складзены на польскай мове, да яго дадаваўся рускі пераклад. Паводле ўмоў дагавора тытулы, што былі прысвоены царом з аднаго боку і каралём і вялікім князем літоўскім – з другога, захоўваліся за кожным з іх. Цар называўся «ўсея Вялікія і Малыя і Белыя Русі самадзержац», а манарх Рэчы Паспалітай – «кароль Польскі і Шведскі, вялікі князь Літоўскі і Рускі».

Тэрытарыяльныя пытанні вырашаліся наступным чынам:

1) Смаленская вобласць са Смаленскам, Северская зямля і Чарнігаўская вобласць з 14 гарадамі пераходзілі да Расіі;

2) мяжа паміж Расіяй і ВКЛ устанаўлівалася па ўсходняй мяжы беларускіх ваяводстваў – Полацкага, Віцебскага, Мсціслаўскага і іх павеятаў – Аршанскага, Мазырскага, Рэчыцкага і Браслаўскага. У склад ВКЛ вярталіся Полацк, Віцебск, Дынабург (Даўгаўпілс), Люцын, Рэжыца (Рэзекнэ), Марнаўз з Паўднёвымі (Малымі) Інфлянтамі (Латгаліяй). Мяжа паміж ВКЛ і Расіяй супадала з сучаснай мяжой паміж Рэспублікай Беларусь і Расійскай Федэрацыяй і, такім чынам, Веліж і Рудня заставаліся на рускім баку, а Усвяты і Сураж – на баку ВКЛ. Ад Лоева да Кіева мяжа паміж Рэччу Паспалітай і Расіяй ішла па Дняпры;

3) на ўкраінскім кірунку паўночная частка левабярэжжа Дняпра з 82 гарадамі пераходзіла да Расіі; Кіеў з Пячэрскім манастыром на працягу першых двух гадоў аддаваўся ў часовае рускае валоданне для ўладкавання спраў праваслаўнай абшчыны, а потым пераходзіў у распараджэнне Польшчы, як і ўся Правабярэжная Украіна. Паўднёвая мяжа Расіі і Польшчы ўстанаўлівалася па лініі ад Дняпра (каля Кіева), на ўсход да паўднёвых межаў Пуціўскай акругі і да стыку з сучаснай мяжой Расіі. Над тэрыторыяй Запарожскай Сечы ўстанаўліваўся кандамінімум Расіі і Рэчы Паспалітай.

Андрусаўскі дагавор абвяшчаў на дзесяць гадоў (да 1678 г.) свабоду гандлю для купцоў абедзвюх краін пры захаванні існуючых у гэтых краінах мытных правіл і пошлін. Расія і Рэч Паспалітая паведамлялі крымскаму хану, што яны заключылі мір, і заклікалі яго спыніць ваенныя дзеянні супраць кожнай з двюх дзяржаў. Адначасова бакі запрашалі хана ўступіць у траісты мірны саюз. Расія і Рэч Паспалітая ўстанаўлівалі таксама агульную палітыку адносна Турцыі; ёй прапаноўваўся агульны мір, а ў выпадку адмовы ўзнікала пагроза стварэння агульнага антытурэцкага фронту двюх дзяржаў. Расія і Рэч Паспалітая абавязваліся не заключаць ніякіх саюзаў з трэцімі дзяржавамі адна супраць адной.

Нявырашанымі засталіся пытанні пра прыналежнасць падданных ВКЛ і Польшчы, што памяншалі свой статус у час вайны. Па-першае, асоб, якія прынялі праваслаўе і якіх Расія не збіралася вяртаць ВКЛ і Польшчы ні як палонных, ні як злачынцаў. Па-другое, людзей, якія з'яўляліся палітычнымі выгнаннікамі ў ВКЛ і Польшчы і якія знайшлі прытулак у Расіі. Вывезены ў час вайны ў Расію шматтысячны палон з Беларусі і Літвы звароту не падлягаў. Андрусаўскі дагавор быў ратыфікаваны абодвума бакамі ў маі 1667 г.

Казацкія паўстанні, руская і шведская інтэрвенцыі ў межы Рэчы Паспалітай вельмі дорага каштавалі ВКЛ, абярнуліся трагічнымі вынікамі для беларускага народа. Насельніцтва Беларусі з 1650 па 1667 г. зменшылася амаль у два разы: з 2,9 да 1,4 млн чал. Большасць людзей загінула не ў бітвах, а ад голаду і эпідэміі. Беларускія ваяводства абязлюдзелі таксама з-за перасяленняў, вывазу сялян і рамеснікаў у Расію. Асабліва пацярпелі Мсціслаўскае, Віцебскае, Полацкае і Мінскае ваяводства. Гары і мястэчкі ляжалі ў руінах, тысячы сёл былі спалены. Аб'ёмы гандлю і рамесніцкай вытворчасці ў 1670 г. складалі 40 % ад узроўню 1646 г. Асабліва цяжкім было становішча ў сельскай гаспадарцы, найбольш пацярпелай за 20-гадовае ваеннае ліхалецце. На ўсходзе, поўдні і паўднёвым усходзе Беларусі было занята каля паловы ворных зямель, у вёсках адчуваўся востры недахоп рабочых рук. Вайна 1654–1667 гг. – самая крывавая ў гісторыі Беларусі па колькасці панесеных страт.

Разам з тым у 13-гадовай вайне царскі ўрад не дасягнуў галоўных мэт, а менавіта не змог далучыць да Расіі Беларусь і Правабярэжную Украіну. Ідэя набыць новыя землі для баяр і дваран Расіі пацярпела крах, а галоўнае – цар Аляксей Міхайлавіч не змог заняць трон Рэчы Паспалітай, далучыць яе да Расіі. Поўнай няўдачай абярнулася імкненне ўкраінскай казацкай старшыны далучыць да Украіны землі Беларусі, Падняпроўя і Пасожажа.

«Вечны мір» паміж Расіяй і Рэччу Паспалітай 1686 г. Пасля Андрусаўскага дагавора паміж Расіяй і Рэччу Паспалітай быў падпісаны

шэраг дадатковых дагавораў і пагадненняў, якія ўрэгулявалі канкрэтныя пытанні двухбаковых адносін. У снежні 1667 г. было падпісана пагадненне аб кампенсацыі страт беларуска-літоўскай і польскай шляхце ў выніку адыходу іх гаспадарак да Расіі. Рускі ўрад выплаціў Рэчы Паспалітай 200 тыс. руб. Тады ж у Маскве была дасягнута дамоўленасць аб арганізацыі рэгулярнай паштовай сувязі паміж Вільняй і Масквой, першай міжнароднай паштовай лініі сувязі ў Расіі. У 1678 г. бакі пагаджаліся працягнуць перамір'е яшчэ на 13 гадоў пачынаючы з 1 чэрвеня 1680 г. У сувязі з тым, што ініцыятыва зыходзіла ад Масквы, яна пайшла на наступныя аднабаковыя ўступкі: 1) у склад ВКЛ перадаваліся Веліж, Себеж і Невель з іх акругамі; 2) Расія пагаджалася выплаціць Рэчы Паспалітай кантрыбуцыю ў памеры 200 тыс. руб.

У 1685 г. сойм Рэчы Паспалітай прыняў пастанову больш не зацягваць заключэнне «вечнага міру» з Расіяй і, улічваючы, што ў Маскве на троне сталі правіцелямі два малалетнія цары, а ўлада належала Баярскай думе, паслаць у Маскву вялікае пасольства. Перагаворы паміж дэлегацыямі пачаліся ў Маскве ў лютым 1686 г., аднак на працягу паўтара месяца не мелі прагрэсу. Урэшце расійская дэлегацыя пайшла на аднабаковае задаваленне патрабавання рэчпаспалітай дэлегацыі і пагадзілася перадаць у склад ВКЛ Пасожжа. У маі 1686 г. дагавор аб «вечным міры» паміж Расіяй і Рэччу Паспалітай быў падпісаны. Ён быў бестэрміновы і складаўся з 33 артыкулаў. Дагавор па-новаму вырашаў шматгадовую спрэчку аб тытулах манархаў Расіі і Рэчы Паспалітай. За кожным з іх захоўвалася права пісаць свой поўны тытул з улікам тэрытарыяльных набыткаў апошніх гадоў: польскі кароль называўся і «вялікім князем Літоўскім і Рускім», а рускі цар захоўваў тытул «самадзержца Белай Русі», нягледзячы на тое што Беларусь, як і раней, уваходзіла ў склад ВКЛ.

У параўнанні з Андрусаўскім дагаворам 1667 г. дагавор аб «вечным міры» зафіксаваў пераход да ВКЛ Пасожжа. Мяжа паміж ВКЛ і Расіяй заставалася нязменнай. Апошняя задаволілася вяртаннем смаленскіх зямель, і, такім чынам, новая руска-літвінская мяжа праходзіла па ўсходняй мяжы Полацкага княства XII ст. са Смаленскам. На ўкраінскім участку, ад Лоева і далей на поўдзень, мяжа праходзіла па р. Днепр да ўпадзення ў яго справа р. Цясміны. Тэрыторыя левабярэжжа р. Днепр ад Лоева да вусця р. Цясміны (на поўнач ад г. Чыгірына) прызнавалася за Расіяй і атрымала назву «Маларосія» (у адрозненне ад Правабярэжнай Украіны). На Правабярэжжы да Расіі адыходзіў анклав у складзе Кіева і Пячэрскага манастыра. Тэрыторыя Запарожскай Сечы ставілася ў васальную залежнасць ад Расіі. Рэч Паспалітая не павінна была ўмешвацца ў адносіны Масквы з Сеччу. Такім чынам, у параўнанні з Андрусаўскім дагаворам Кіеў навечна адыходзіў да Расіі, а Запарожская Сеч становілася аб'ектам падпарадкавання толькі Масквы.

Зацвярджаліся нормы верацярпімасці адносна праваслаўнага насельніцтва Польшчы і ВКЛ. У арт. 9 дагавора 1686 г. адзначалася, што кароль «цэрквам, манастыром і брацтвам Грэка-Расейскай веры і ўсім тым людзям, якія ў Каруне Польскай і ў Вялікім Княстве Літоўскім у той жа веры застаюцца, ніякага ўціску і да веры рымскай і да уніі прымусу рабіць не будзе...»¹. Маскоўскі ўрад атрымліваў права абараняць насельніцтва ад спроб яго пераводу ў каталіцтва і ўніяцтва і, такім чынам, умешвацца ва ўнутраныя справы Рэчы Паспалітай. Расія патрабавала, каб гэтыя гарантыі сталі вядомыя непісьменнаму праваслаўнаму насельніцтву Польшчы і Літвы шляхам увядзення адпаведнага артыкула мірнага дагавора ў соймаўскую канстытуцыю, якая пасля гэтага павінна была зачытвацца ў праваслаўных цэрквах. У будучым царызм выкарыстоўваў сэнс прыведзенага артыкула для сваіх мэт.

Дагавор прадугледжваў стварэнне агульнага антытурэцкага фронту і далучэнне да яго еўрапейскіх дзяржаў. Прызнавалася неабходным правесці поўную дэмаркацыю новай мяжы паміж Расіяй і Рэччу Паспалітай на ўсёй яе працягласці ад Невеля да Лоева. Для купецкага гандлю адкрываліся сталіцы: Масква для гандляроў з Рэчы Паспалітай, Вільня, Варшава і Кракаў для гандляроў з Расіі. Для замежнага гандлю адкрываўся шлях з Рыгі ў Смаленск і назад па р. Заходняй Дзвіне. Устаўлялася першая ў Расіі рэгулярная паштовая сувязная лінія ад Вільні да руска-літвінскай мяжы ў мястэчку Кадзіна (за 4 км ад вядомай вёскі Андрусава Мсціслаўскага павета Магілёўскага ваяводства). Ад Кадзіна пошта перадавалася ў Мігनावічы (на рускай тэрыторыі) і далей ішла да Масквы. З Вільні паштовая лінія звязвалася з Варшавай і Рыгай, ад Варшавы – з Венай. Прадугледжвалася, што пры кожнай змене манархаў у абедзвюх дзяржавах дагавор будзе ратыфікавацца, каб забяспечыць бесперапыннае і гарантаванае захаванне міру паміж Расіяй і Рэччу Паспалітай.

6.3. Аслабленне міжнародных пазіцый Рэчы Паспалітай у першай палове XVIII ст.

Пачатак Паўночнай вайны і дыпламатыя Рэчы Паспалітай. З пачатку XVIII ст. Рэч Паспалітая апынулася ў стане глыбокага палітычнага крызісу. Шляхта разам з эканамічным банкруцтвам страціла былое палітычнае вяршэнства ў краіне і трапіла ў залежнасць ад моцнай маг-

¹ Сагановіч Г. Вечны мір // Вялікае Княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 3 т. / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск : БелЭн, 2005–2010. Т. 1 : Абаленскі – Кадэнцыя. 2005. С. 405.

нацкай алігархіі. У той час магнатэрыя стала рашаючай сілай, якая фактычна кіравала дзяржавай, але сваімі непамернымі амбіцыямі вяла яе да заняпаду. Анархія і бязладдзе, прадажнасць і здрадніцтва распаўсюдзіліся на ўсіх узроўнях дзяржаўнай улады Рэчы Паспалітай і яе частак – Кароны і Літвы. Амбіцыі магнацкіх родаў у ВКЛ даходзілі да ўзброенага саперніцтва і перарасталі ў грамадзянскія войны.

У 1697 г. каралеўскую і княжацкую пасаду заняў саксонскі курфюрст **Фрыдрых-Аўгуст II** (1697–1733), падтрыманы расійскім царом Пятром I. У жаданні вярнуць Лівонію Аўгуст II у саюзе з Даніяй і Расіяй выступіў супраць Швецыі. Расія, Саксонія і Данія ўтварылі кааліцыю пад назвай «Паўночны саюз» (адсюль і назва вайны 1700–1721 гг.) і паспрабавалі захапіць частку шведскіх уладанняў на Балтыйскім моры. Расія ў Паўночнай вайне імкнулася заваяваць землі, якія былі захоплены Швецыяй у пачатку XVII ст. і закрывалі выхад да Балтыйскага мора. У 1699 г. паміж Пятром I і Аўгустам II быў заключаны тайны Прэабражэнскі саюзны дагавор аб сумесных дзеяннях супраць Швецыі. Прадугледжвалася, што Рэч Паспалітая пачне вайну супраць Швецыі неадкладна, а Расія – толькі пасля заключэння міру з Турцыяй. Паводле дагавора цар абавязваўся весці ваенныя дзеянні ў Інгрыі і Карэліі, а Аўгуст II – у Эстляндзіі і Ліфляндзіі. Гэтым падзелам абумоўлівалася размеркаванне будучых тэрытарыяльных набыткаў.

Паўночная вайна для саюзнікаў пачалася няўдала. Шведская армія на чале з Карлам XII прымусіла Данію капітуляваць, пад Нарвай атрымала перамогу над расійскай арміяй, пад Рыгай разбіла саксонскае войска Аўгуста II. У 1702 г. шведы ўступілі на тэрыторыю ВКЛ, заняўшы Вільню, Коўна і Гародню. Беларусь зноў стала арэнай ваенных дзеянняў. Пётр I скарыстаў перадышку, выкліканую адыходам асноўных сіл Карла XII у Рэч Паспалітую для рэарганізацыі арміі. Пасля паражэння пад Нарвай Пётр I, каб утрымаць ад заключэння міру са Швецыяй свайго адзінага на той момант саюзніка – Аўгуста II, заключыў з ім у лютым 1701 г. новы дагавор у літоўскім мястэчку Біржы. Аўгуст II атрымліваў ад Расіі дапаможныя войскі. У тайным артыкуле дагавора гаварылася пра неабходнасць далучыць да антышведскага саюзу Рэч Паспалітую. З гэтай мэтай Аўгуст атрымаў ад цара дадатковую субсідыю ў памеры 20 тыс. руб. для подкупу польскіх і літвінскіх сенатараў.

Падчас Паўночнай вайны ВКЛ у апошні раз выступіла ў якасці самастойнага актара еўрапейскай палітыкі. У 1702–1703 гг. паміж Княствам і Расіяй былі падпісаны тры міждзяржаўныя пагадненні аб сумесных дзеяннях супраць Швецыі. Расія імкнулася выкарыстаць антышведскія настроі шляхты, каб уцягнуць ВКЛ і Рэч Паспалітую ў канфлікт, надоўга затрымаць шведскія войскі на яе тэрыторыі, што дало б магчымасць

лепш падрыхтавацца да вайны. Расійскі ўрад абяцаў ваенную і фінансавую дапамогу і нават распрацоўваў праект пераходу ВКЛ пад вярхоўную ўладу цара.

Грамадства і вышэйшыя станы ВКЛ раскалоліся на праціўнікаў і прыхільнікаў шведаў. У дзяржаве разгарэлася магнацкая вайна за ўладу паміж Сапегамі, Агінскімі, Вішнявецкімі і Радзівіламі. Сапегі шукалі падтрымку ў Карла XII, а прадстаўнікі антысапегаўскай шляхецкай партыі (Агінскія і Вішнявецкія) дамаўляліся з Пятром I. Прыклад палітычнай беспрынцыповасці паказаў кароль Аўгуст II. Ён схіляўся то да Пятра I, то, здрадзіўшы яму, да Карла XII. У імкненні заключыць сепаратны мір са Швецыяй ён не спыняўся нават перад магчымасцю частковага падзелу Рэчы Паспалітай. У 1702 г. Аўгуст II пры падтрымцы польскай і літвінскай шляхты стварыў Сандамірскую канфедэрацыю, якая заключыла дагавор з Расіяй аб саюзе і сумеснай барацьбе са Швецыяй. Гэта азначала афіцыйнае ўступленне Рэчы Паспалітай у Паўночную вайну.

Рускія і шведскія войскі ў Беларусі. У 1704 г. у Беларусь зайшло амаль 60-тысячнае расійскае войска пад камандаваннем А. Рапніна. Яно рушыла на Вільню і Курляндую, заняло Менск і Гародню і ачысціла тэрыторыю паўночна-ўсходняй і паўночна-заходняй частак ВКЛ ад шведаў і атрадаў П. Сапегі, але потым іх наступ захлынуўся. У чэрвені 1705 г. Пётр I з 60-тысячнай арміяй накіраваўся на Вільню і па дарозе спыніўся ў Полацку, дзе прабыў месяц. Тут, як і ў час яго знаходжання ў Віцебску ў 1701 г., цар не хаваў нянавісці да ўніяцкай царквы. Сафійскі сабор – галоўны храм беларускіх уніятаў – быў абрабаваны і зруйнаваны. Потым ваенная ініцыятыва перайшла да Карла XII. У 1706 г. шведскія войскі і саюзныя ім магнаты Рэчы Паспалітай мэтанакіравана спусташалі гарады і маёнткі прыхільнікаў Аўгуста II і Пятра I. Былі спалены Мір і Карэлічы, разрабаваны Гародня, Наваградак, Клецк, Пінск, Кобрын, Слонім, пасля аблог заняты Нясвіж і Ляхавічы.

Уся Рэч Паспалітая, па трапным назіранні Ф. Энгельса, ператварылася «ў заезны двор і карчму» для чужаземных войск, дзе «яны, як правіла, забываліся пра плату»¹. Праз Рэч Паспалітую пачалі праходзіць арміі суседніх дзяржаў, якія зводзілі рахункі паміж сабой і нішчылі шматпакутны край. За кошт мясцовага насельніцтва ваюючыя бакі забяспечвалі свае патрэбы ў правіянце, фуражы, транспарце. Збор кантрыбуцый суправаджаўся свавольствам і рэпрэсіямі. У выпадку нявыплаты яе ў тэрмін накіроўваліся ўзброеныя атрады для «экзекуцыі» – прымусовага спагнання.

¹ Цыт па: *Маркс К.* Сочинения : в 30 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. Изд. 2-е. М. : Госполитиздат, 1955–1963. Т. 22. 1962. С. 18.

З 1708 г. падзеі Паўночнай вайны цалкам перамясціліся на тэрыторыю Беларусі і Літвы. На працягу амаль усяго папярэдняга Палтаўскай бітве перыяду тэрыторыя ВКЛ была асноўным тэатрам ваенных дзеянняў і базай забеспячэння войск Расіі, Швецыі і Рэчы Паспалітай. Па меры прасоўвання шведскай арміі на ўсход Пётр I адводзіў войска да расійскай мяжы, знясільваў праціўніка, падрываў яго баяздольнасць.

Разгром шведаў пад вёскай Лясная каля Прапойска (28 верасня 1708 г.) і пад Палтавай (27 чэрвеня 1709 г.) рэзка змянілі ход вайны і палітычную сітуацыю ў Рэчы Паспалітай. Расійскае войска і сандамірскія канфедэраты ачысцілі ад шведаў і іх прыхільнікаў Беларусь, Жамойцію і Польшчу. Ваенныя дзеянні перакінуліся на тэрыторыю Швецыі і ішлі далей пры поўнай перавазе Расіі. Пётр I разам з прускім каралём устанавіў над Рэччу Паспалітай палітычны кантроль.

Пад пратэктаратам Расіі. Варшаўскі сойм 1710 г. зноў зацвердзіў Фрыдрых-Аўгуста каралём Рэчы Паспалітай. Тады ж быў канчаткова ратыфікаваны «вечны мір» 1686 г. з Расіяй, што сведчыла пра рэзкае ўзмацненне яе ўплыву на ўнутраныя справы дзяржавы. У шэрагу гарадоў, у тым ліку Полацку і Быхаве, былі размешчаны расійскія гарнізоны. У Расію вывозіліся рамеснікі і моладзь. Царскі вяльможа А. Меншыкаў ад свайго імя раздаваў пасады і маёнткі прыхільнікам Пятра I. Разам з тым па прычыне шматлікіх супярэчнасцей з Расіяй, асабліва па пытанні кантролю над Ліфляндыйяй, якую цалкам занялі рускія войскі, Рэч Паспалітая ў 1710 г. выйшла з вайны.

Унутры краіны абвастрыўся канфлікт паміж каралём Аўгустам II з аднаго боку і Тарнаградскай і Віленскай канфедэрацыямі – з другога. Пад націскам Пятра I, які прывёў на тэрыторыю ВКЛ 60-тысячную армію, і рускіх дыпламатаў ён быў спынены 1 лютага 1717 г. рашэннем «нямога сойму», дзе нікому не далі голасу, каб не сарваць пасяджэнне. Пастанова сойма была кампрамісам паміж каралеўскім дваром і канфедэратамі. Саксонскія войскі выводзіліся з Рэчы Паспалітай; улада караля абмяжоўвалася: ён не меў права пачынаць вайну без згоды сойма, раздаваць пасады чужаземцам, і асабліва дысідэнтам (не католікам). Скарачалася войска (польскае – да 18 тыс., велікакняжацкае – да 6 тыс. салдат). Абараніць незалежнасць дзяржавы такая армія не магла, асабліва калі ўлічыць, што Расія мела 350 тыс. салдат, Аўстрыя – 280 тыс., Прусія – 200 тыс. Гэтыя краіны ўплывалі не толькі на знешнюю, але і на ўнутраную палітыку Рэчы Паспалітай. Асабліва ўзмацніўся ваенна-палітычны і дыпламатычны ўплыў Расіі на ўнутраныя справы польска-літвінскай дзяржавы, найперш ВКЛ.

Паўночная вайна завяршылася Ніштацкім мірным дагаворам 1721 г. Расія атрымала канчатковыя правы на Ліфляндыю, Эстляндыю, Інгрыю

і частку Карэліі. У 1729 г. Швецыя заключыла мір з Саксоніяй, а ў 1733 г. – з Рэччу Паспалітай. Хоць межы польска-літвінскай дзяржавы пасля Паўночнай вайны засталіся некранутымі, яна губляла суверэнітэт і ўсё больш трапляла ў залежнасць ад палітыкі расійскага манарха.

Гаспадарчы заняпад беларускіх зямель у другой палове XVII – першай палове XVIII ст. быў выкліканы шматлікімі войнамі. З 70 гадоў гісторыі Рэчы Паспалітай (1648–1718) 65 прыходзіліся на час войнаў. Першая паласа войнаў, што з вялікай разбуральнай сілай пракацілася па Беларусі, цягнулася з 1648 па 1667 г. і прынесла вялікія спусташэнні і людскія страты. Дзеянні казацкіх «загонаў», выступленні гараджан, а потым тэрор 1648–1653 гг. прывялі насельніцтва і эканоміку Беларусі да заняпаду. Незлічоныя беды і нястачы давялося перажыць беларускаму народу ў сувязі з распачатай Рэччу Паспалітай у 1654 г. вайной з Расіяй, а потым – Швецыяй. З пачатку XVIII ст. Беларусь зноў стала ахвярай расійскай і шведскай інтэрвенцыі і ваенных выступленняў шляхецкіх канфедэрацый.

Паўночная вайна зруйнавала Рэч Паспалітую, асабліва яе ўсходнія рэгіёны, падарвала гаспадарчы і дэмаграфічны патэнцыял Беларусі. Сельская гаспадарка, гарады, рамяство, гандаль прыйшлі ў глыбокі заняпад. Агульныя страты насельніцтва склалі каля 30 %, ці больш за 700 тыс. чал. За гады Паўночнай вайны колькасць насельніцтва Беларусі знізілася з 2,2 да 1,5 млн чал. Не дасягнуўшы ўзроўню колькасці насельніцтва часоў да пачатку руска-польскай вайны 1654–1667 гг., Беларусь страціла кожнага трэцяга ў Паўночнай вайне.

Пазіцыі ВКЛ у складзе федэратыўнай Рэчы Паспалітай значна аслаблі. У XVIII ст. суседнія і іншыя дзяржавы ўсё часцей называлі «Рэч Паспалітую абодвух народаў» «Рэччу Паспалітай Польскай» або проста Польшчай. Княства фактычна ператварылася ў правінцыю Рэчы Паспалітай. Зацікаўлены ў захаванні безуладдзя і анархіі пад прыкрыццём аховы і гарантавання шляхецкіх вольнасцей Расія і Прусія, а потым Аўстрыя, абавязаліся ўтрымліваць існы ў Рэчы Паспалітай лад. Гэта сведчыла пра глыбіню ўпадку Рэчы Паспалітай, калі іншыя дзяржавы вырашалі яе лёс.

Высновы

1. Больш чым стогадовы перыяд (ад пачатку вайны паміж Расіяй і Рэччу Паспалітай да абрання каралём С. А. Панятоўскага) характарызаваўся цяжкімі і працяглымі войнамі, эканамічным заняпадам, дэмаграфічным крызісам і нарастаннем палітычнай анархіі ў ВКЛ і ўсёй польска-літвінскай федэрацыі. У гэты перыяд тэрыторыя Беларусі была арэнай дзвюх 20-гадовых войнаў: вайны 1648–1667 гг. паміж Расіяй і Рэччу Паспалітай (з улікам польска-ўкраінскай вайны) і Паўночнай вай-

ны 1700–1721 гг. У перапынку паміж імі польска-літвінская дзяржава ўдзельнічала ў войнах еўрапейскіх дзяржаў з Асманскай імперыяй, якія таксама вяліся на тэрыторыі Украіны. Апошнія аказаліся больш удалымі, а кароль і вялікі князь Я. Сабескі набыў славу выратавальніка Еўропы ад асманскага ярма.

2. «Патоп» сярэдзіны XVII ст. заліў высокай хваляй землі Княства і Каралеўства, якія апынуліся пад расійскай і шведскай акупацыяй. Ваенныя дзеянні суправаджаліся партызанскім рухам, барацьбой супраць наездаў украінскіх казакоў, масавым вывазам беларускага насельніцтва ў Расію, расколам грамадства, дыпламатычнымі манеўрамі, у тым ліку заключэннем Кейданскай уніі паміж ВКЛ і Швецыяй, праектамі падзелу Рэчы Паспалітай, уцягваннем у арбіту вайны новых дзяржаў і выхадом з яе шляхам заключэння асобных мірных дагавораў.

3. Андрусаўскі дагавор і «вечны мір» 1686 г. паклалі канец самай кровапралітнай вайне ў гісторыі Беларусі, зафіксаваўшы новыя суадносіны сіл ва Усходняй Еўропе, якія рашуча павярнуліся ў бок Расійскай дзяржавы. Нягледзячы на дастаткова нязначныя тэрытарыяльныя страты, міжнародныя пазіцыі і ўплыў Рэчы Паспалітай былі моцна аслаблены, а ВКЛ страціла ролю раўнапраўнага партнёра ў польска-літвінскай федэрацыі. Расія атрымала Смаленск, Кіеў і Левабярэжную Украіну, а таксама шырокія магчымасці ўмяшання ва ўнутраныя справы Рэчы Паспалітай. «Вечны мір» азначаў канец літоўска-польскіх войнаў з Масквой і наступленне векавога перыяду мірных адносін паміж імі. Устанавілася стратэгічнае супрацоўніцтва ў войнах з Турцыяй.

4. У гады Паўночнай вайны Рэч Паспалітая і Расія выступілі саюзнікамі супраць Швецыі. Гэта вайна, прынамсі яе першае дзесяцігоддзе, цяжкім катком пракацілася па тэрыторыі Беларусі і Літвы. У ходзе Паўночнай вайны ВКЛ у апошні раз выступіла самастойным удзельнікам міжнародных адносін, заключыўшы некалькі пагадненняў з Расіяй аб сумесных дзеяннях супраць Швецыі. У гады вайны ўзмацнілася залежнасць Рэчы Паспалітай ад Расіі і Прусіі, да якіх пазней далучылася Аўстрыя.

5. Войны другой паловы XVII – пачатку XVIII ст. прывялі грамадства і эканоміку Рэчы Паспалітай да нябачаных дагэтуль эканамічных спусташэнняў і людскіх страт. Што да насельніцтва Беларусі, то яно пасля 13-гадовай вайны скарацілася ўдвая, а пасля Паўночнай вайны – на трэціну. Асабліва моцна пацярпелі ўсходнія раёны ВКЛ. Пазіцыі ВКЛ у федэратыўнай Рэчы Паспалітай значна аслаблі. У міжнародным ужытку замест прынятай раней назвы «Рэч Паспалітая абодвух народаў» польска-літвінскую федэрацыю сталі называць «Рэч Паспалітая Польская» або проста Польшча. Вялікае Княства Літоўскае фактычна ператварылася ў правінцыю Рэчы Паспалітай.

6. З канца XVII ст. Рэч Паспалітую спасціг палітычны крызіс, выкліканы феадальнай анархіяй, безуладдзем, эгаізмам магнатаў і шляхты. Краіна ператварылася ў пратэктарат, зручную прыладу ў руках суседніх цэнтралізаваных манархій. Яны праводзілі ўзгодненую палітыку, накіраваную на захаванне існага палітычнага ладу, недапушчэнне рэформ і ўмацавання цэнтральнай улады. У такім стане Рэч Паспалітая падыходзіла да апошняга перыяду сваёй гісторыі – эпохі падзелаў.

Кантрольныя пытанні

1. Чым характарызаваўся разгледжаны больш за стогадовы перыяд развіцця ВКЛ і Рэчы Паспалітай?
2. Назавіце асноўныя этапы вайны паміж Расіяй і Рэччу Паспалітай 1648–1667 гг.
3. Якая роля шведскага фактара ў гэтай вайне? Што вы ведаеце пра Кейданскую унію?
4. Ахарактарызуйце асноўныя палажэнні Андрусаўскага перамір'я 1667 г. і «вечнага міру» 1686 г.
5. Якую ролю адыгрывала тэрыторыя Беларусі ў Паўночнай вайне?
6. Як вы можаце ахарактарызаваць унутраныя (у складзе Рэчы Паспалітай) і міжнародныя пазіцыі ВКЛ у канцы разгледжанага перыяду?
7. У чым выяўляўся палітычны крызіс Рэчы Паспалітай?

Спіс літаратуры

Абцедаарский, Л. С. Беларусь и Россия: Очерки русско-белорусских связей второй половины XVI – XVII вв. / Л. С. Абцедаарский. – Минск : Выш. шк., 1978. – 255 с.

Грыцкевіч, А. П. Рэлігійнае пытанне і знешняя палітыка царызма перад падзелам Рэчы Паспалітай / А. П. Грыцкевіч // Вес. Акад. навук БССР. Сер. грамад. навук. – 1973. – № 6. – С. 62–71.

Заборовский, Л. В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. Из истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе / Л. В. Заборовский. – М. : Наука, 1981. – 180 с.

Заборовский, Л. В. Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа (1655–1656 гг.): документы, исследование / Л. В. Заборовский. – М. : Наука, 1994. – 189 с.

Катлярчук, А. Шведы ў гісторыі і культуры беларусаў / А. Катлярчук. – 2-е выд., папр. і дап. – Вільня : Ін-т беларусістыкі, 2007. – 304 с.

Лазоркина, О. И. Дипломатическая служба Великого княжества Литовского во внешнеполитическом механизме Речи Посполитой в 1600 – 1697 гг. : автореф. ... дис. канд. ист. наук / О. И. Лазоркина. – Минск : ИИ НАНБ, 2009. – 23 с.

Пашкевіч, У. ВКЛ у Паўночнай вайне (1700–1721 гг.) / У. Пашкевіч // Беларус. гіст. часоп. – 1995. – № 3. – С. 163–171.

Носов, Б. В. Польша и Европа в XVIII веке. Международные и внутренние факторы разделов Речи Посполитой / Б. В. Носов. – М. : Ин-т славяноведения РАН, 1999. – 227 с.

Парламенцкія структуры ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII стагоддзях : матэрыялы міжнар. навук. канф., Мінск – Навагрудак, 23–24 лістап. 2007 г. / навук. рэд. С. Ф. Сокал, А. М. Янушкевіч. – Мінск : БІП-С Плюс, 2008. – 374 с.

Прыбытка, Г. Барацьба магнацкіх групавак у другой палове XVII – пачатку XVIII ст. / Г. Прыбытка // Спадчына. – 1995. – № 5. – С. 32–90.

Прыбытка, Г. Барацьба магнацкіх групавак у XVIII ст. / Г. Прыбытка // Спадчына. – 1996. – № 1. – С. 80–150.

Прыбытка, Г. В. Барацьба магнацкіх групавак у Вялікім княстве Літоўскім у сярэдзіне XVII ст. (1655–1668 гг.) : аўтарэф. дыс. ... канд. гіст. навук / Г. В. Прыбытка. – Мінск : Ін-т гісторыі Нац. акад. навук Беларусі, 2000. – 18 с.

Сагановіч, Г. Невядомая вайна: 1654–1667 / Г. Сагановіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1995. – 144 с.

Глава 7

ПАДЗЕЛЫ

РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ

7.1. Падрыхтоўка і ажыццяўленне першага падзелу

Абранне каралём С. Панятоўскага. У сярэдзіне XVIII ст. Рэч Паспалітая знаходзілася ў стане глыбокага палітычнага крызісу. Слабая цэнтральная ўлада, няздольнасць соймаў вырашаць надзённыя эканамічныя і палітычныя пытанні з прычыны існавання права «ліберум вета», барацьба магнацкіх групавак за ўладу і ўплыў у дзяржаве дапаўняліся неспрыяльнымі для Рэчы Паспалітай знешнепалітычнымі абставінамі. Пасля Сямігадовай вайны склаўся даволі трывалы саюз паміж Расіяй і Прусіяй. Аслабелыя Аўстрыя і Францыя, якія раней маглі служыць процівагай для знешнепалітычных памкненняў двух вышэйназваных суседзяў Рэчы Паспалітай, часова адышлі на другі план у еўрапейскай палітыцы. Расія і Прусія, зацікаўленыя ў захаванні ў бяззменным стане знясіленай войнамі і магнацкімі сваркамі Рэчы Паспалітай, з дапамогай дыпламатычных сродкаў, а часцей непрыхаванага ўзброенага націску, праводзілі ў краіне зручную для іх палітыку. У гэтай сітуацыі лёс Рэчы Паспалітай залежаў ад здольнасці кіруючага класа ажыццявіць рэформы дзеля ўзмацнення дзяржавы.

У пачатку 1760-х гг. у Рэчы Паспалітай найбольшую вагу мела сям'я Чартарыйскіх. Пасля смерці Аўгуста III гэта магнацкая групоўка вырашыла абаперціся на дапамогу Расіі, каб на выбарчым сойме правесці на каралеўскі трон свайго кандыдата. Калі ў лютым 1763 г. у Пецярбургу атрымалі паведамленне пра цяжкую хваробу Аўгуста III, то пры двары адбылася нарада, на якой было вырашана садзейнічаць выбранню караля з Пястаў (то-бок паляка) і падрыхтаваць для гэтага каля 1 млн руб. і корпус войскаў у 30 тыс. чал.

Перад смерцю Аўгуста III віцэ-прэзідэнт ваеннай калегіі, генерал-аншэф З. Чарнышоў прадставіў імператрыцы сакрэтны план: «захапіць па гэты бок Дзвіны Крэйцбург, Дынабург і ўсю польскую Ліфляндыю, Полацк і Полацкае ваяводства, Віцебск і Віцебскае ваяводства, па гэты бок ад мястэчка Ула да Оршы і онае мястэчка, уключаючы, ад Оршы, Магілёў, Мсціслаўскае ваяводства»¹. Канферэнцыя пры двары паставіла

¹ Цыт. па: *Стегний П. В.* Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. 1772. 1793. 1795. М. : Междунар. отношения, 2002. С. 104.

трымаць план 3. Чарнышова пад увагай. Фактычна гэтыя тэрыторыі і адышлі да Расіі ў выніку першага падзелу Рэчы Паспалітай.

Найбольш верагодным прэтэндэнтам на каралеўскі трон быў стольнік ВКЛ, пляменнік канцлера М. Ф. Чартарыйскага С. Панятоўскі. Яго кандыдатура задавальняла Кацярыну II, паколькі ён доўгі час быў паслом Саксоніі і Рэчы Паспалітай у Пецярбургу і карыстаўся асабістай прыхільнасцю імператрыцы. На выбарчым сойме 1764 г., дзякуючы намаганням Чартарыйскіх і прысутнасці пад Варшавай рускіх войскаў, С. Панятоўскі быў абраны на трон Рэчы Паспалітай і прыняў каралеўскае імя Аўгуст. Кацярына разлічвала на падпарадкаванне ёй новага караля, патрабавала за падтрымку перадаць Расіі тэрыторыі Усходняй Беларусі і Усходняй Латвіі і выдаць «многія тысячы» сялян, што ўцяклі з Расіі ў Рэч Паспалітую з-за цяжкага прыгонніцтва. Гаворка ішла пра выдачу больш за 300 тыс. расійскіх сялян і іх сем'яў, якія ўцяклі ў суседнюю дзяржаву, прывабленыя «польскімі вольнасцямі».

Стаўшы каралём, **Станіслаў Аўгуст Панятоўскі** (1764–1795) разам з Чартарыйскімі спрабаваў вызваліцца ад поўнай залежнасці ад Расіі, шукаў шляхі да саюзу з Аўстрыяй і Францыяй. У 1764–1766 гг. партыя караля і Чартарыйскіх ажыццявіла шэраг прагрэсіўных рэформ. Было ліквідавана права «ліберум вета», створана так званая канферэнцыя караля з міністрамі – прататып кабінета міністраў, які ажыццяўляў выканаўчую і іншую ўладу. Далейшыя рэформы павінны былі быць прыняты на сойме ў 1766 г., але Расія і Прусія, заклапочаныя зменамі ў Рэчы Паспалітай, не жадалі яе ўзмацнення і выступілі супраць асобных пунктаў.

Праблема дысідэнтаў. У сакавіку 1764 г. Расія і Прусія заключылі пагадненне, паводле якога яны абавязваліся перашкаджаць сілай зброі рэфарміраванню дзяржаўнага ладу Рэчы Паспалітай. Пытаннем, якое зрабіла магчымым для Расіі і Прусіі ўмяшанне ва ўнутраныя справы краіны, была праблема дысідэнтаў – праваслаўных і пратэстантаў, абаронцамі якіх дзве вышэйназваныя дзяржавы выступалі згодна з ранейшымі пагадненнямі. Як ужо адзначалася, у Рэчы Паспалітай правы дысідэнтаў былі значна абмежаваныя. Пасля абрання на трон С. Панятоўскага палітыка ўлад у дачыненні да іншаверцаў не змянілася. На сойме 1764 г. была прынята пастанова аб пакаранні смерцю кожнага, хто пяройдзе з каталіцтва ў іншае веравызнанне.

Станіслаў Аўгуст і Чартарыйскія не далі згоды на хуткае ўраўнанне дысідэнтаў у правах з католікамі, што было ўспрынята Кацярынай II і Фрыдрыхам II як спроба выйсці з-пад дыктату Расіі і Прусіі. Да Рэчы Паспалітай былі накіраваны новыя царскія войскі, і пад іх аховай у 1767 г. царскі ўрад арганізаваў дзве шляхецкія канфэдэрацыі: у Торуні – польскіх лютэранаў і кальвіністаў, у Слуцку – кальвіністаў, лютэта-

ранаў і праваслаўных ВКЛ, якія патрабавалі ўраўнання правоў з каталіцкай шляхтай. Пад актамі гэтых канфэдэрацый стаялі толькі 573 подпісы, прычым распісваліся і за адсутных. Тым не менш Кацярына II абвясціла, што абараняе інтарэсы шостаі часткі насельніцтва Рэчы Паспалітай, і падтрымала абедзве канфэдэрацыі. Між тым у 1771 г. у Рэчы Паспалітай праваслаўныя складалі 5 % ад усяго насельніцтва. Каля 80 % сельскага насельніцтва Беларусі было ўніяцкім.

Утвораныя канфэдэрацыі, нягледзячы на падтрымку Прусіі і Расіі, былі слабыя і не маглі прымусіць урад Рэчы Паспалітай змяніць унутраную палітыку. Гэта павінна была зрабіць канфэдэрацыя католікаў, створаная пры падтрымцы царскага пасла М. В. Рэпніна ў Радаме ў чэрвені 1767 г., якую ўзначаліў вялікі маршалак надворны літоўскі Караль Радзівіл. Радамскія канфэдэраты адправілі пасольства да Кацярыны II з просьбай паспрыяць адмене рэформ і вяртанню старых парадкаў. Яна прыняла паслоў і запэўніла іх, што Расія будзе гарантам незалежнасці Рэчы Паспалітай і міру ў краіне.

У кастрычніку 1767 г. пачаў працу сойм, у парадку дня якога стаяла пытанне аб ураўнанні ў правах дысідэнтаў і вяртанні дарэфарменных парадкаў. Сойм стварыў спецыяльную камісію для выпрацоўкі праекта рашэнняў па справах дысідэнтаў. Праз год на пасяджэннях сойма былі прыняты Кардынальныя правы, якія мелі сілу закона і вярталі былыя парадкі і прывілеі: выбарнасць караля, права «ліберум вета», выключнае права шляхты на займанне дзяржаўных пасадаў і г. д. «Кардынальныя правы» дэкларавалі нязменнасць дзяржаўнага ладу Рэчы Паспалітай і абвешчалі гарантам гэтага Расійскую імперыю. Так упершыню дэ-юре ўнутраныя справы Рэчы Паспалітай былі пастаўлены ў залежнасць ад пазіцыі іншай дзяржавы. На гэтым жа сойме дысідэнты былі ўраўнаны ў правах з католікамі. Ім дазвалялася займаць дзяржаўныя пасады, браць шлюб з католікамі і г. д.

У лютым 1768 г. у Варшаве пад націскам быў падпісаны бестэрміновы дагавор («вечны мір») паміж Расійскай імперыяй і Рэччу Паспалітай аб гарантыях незалежнасці і міру. Бакі пацвярджалі «вечны мір» 1686 г., узаемна гарантавалі цэласнасць іх еўрапейскіх уладанняў. Кароль гарантаваў свабоду праваслаўнага і пратэстанцкага веравызнання ў сваёй дзяржаве, імператрыца гарантавала непарушнасць канстытуцыі Рэчы Паспалітай назаўсёды. Да дагавора былі прыкладзены два асобныя акты: 1) аб ільготах і прывілеях праваслаўных і іншых неўніятаў і некатолікаў, паводле якога ўсе дысідэнты шляхецкага паходжання атрымлівалі доступ да свецкіх і духоўных пасадаў; 2) аб «Кардынальных правах» Рэчы Паспалітай. Паводле другога акта ніводны заканадаўчы орган Рэчы Паспалітай не мог самастойна парушаць тэрытарыяльную

цэласнасць дзяржавы. Абвяшчалася вечнасць уніі Польскага Каралеўства і ВКЛ, а шляхецкія вольнасці – вечна непарушнымі.

Беларускі гісторык М. В. Доўнар-Запольскі звяртаў увагу на той факт, што для большасці польскай шляхты і магнатаў галоўным пытаннем (ці «большым горам») было прадастаўленне праваў дысідэнтам, а не ўзмацненне расійскага ўплыву і расійскае ўмяшанне ва ўнутраныя справы Рэчы Паспалітай. Ён пісаў: «Палякі дзіўным чынам мірыліся з умяшаннем расійскага пасла ў іх дзяржаўныя справы, з партыйных меркаванняў ахвотна гатовы былі карыстацца рускімі войскамі, але толькі не маглі змірыцца з пытаннем аб раўнапраўі дысідэнтаў»¹.

Ураўнанне ў правах дысідэнтаў, узмацненне залежнасці Рэчы Паспалітай ад Расіі і Прусіі выклікалі незадавальненне часткі шляхты і магнатаў. У лютым 1768 г. у г. Бары ва Украіне (цяпер Вінніцкая вобласць) імі была створана канфедэрацыя, якую ўзначаліў Ю. Пуласкі. Канфедэраты выступілі супраць караля, за панаванне каталіцтва ў Рэчы Паспалітай, незалежнасць і цэласнасць краіны. Да гэтага руху далучыліся магнаты і шляхта ў іншых рэгіёнах. Барскай канфедэрацыі дапамагалі замежныя дзяржавы, зацікаўленыя ў аслабленні ўплыву Расіі. Аўстрыя дазволіла канфедэратам рыхтаваць на сваёй тэрыторыі атрады, Францыя дасылала ім грошы і ваенных інструктараў, Турцыя абвясціла вайну Расіі.

У кастрычніку 1768 г. ваенныя дзеянні разгарнуліся на тэрыторыі Беларусі. Галоўны савет канфедэрацыі прызначыў маршалкам ВКЛ М. Паца, а камандуючым арміяй – Ю. Сапегу. У Барскай канфедэрацыі ўдзельнічалі буйнейшыя магнаты, у тым ліку К. Радзівіл і вялікі гетман літоўскі Міхал Казімір Агінскі. Рашучая бітва паміж войскамі канфедэратаў і царскай арміяй адбылася пад Сталовічамі (цяпер Баранавіцкі раён Брэсцкай вобласці) 23 верасня 1772 г. Войскі канфедэратаў (3 тыс. чал.), якімі камандаваў М. К. Агінскі, былі разбіты А. Суворавым. Тысячы канфедэратаў былі сасланы ў Сібір на катаргу. Разгром Барскай канфедэрацыі садзейнічаў актывізацыі намаганняў Прусіі, Аўстрыі і Расіі па расчлянненні Рэчы Паспалітай.

Першы падзел Рэчы Паспалітай. Хваляванні ў розных частках краіны, а таксама арышт атрадам шляхты 3 лістапада 1771 г. у Варшаве караля Станіслава Аўгуста, які праз некалькі гадзін быў вызвалены рускімі жаўнерамі, прымусілі ўрад Рэчы Паспалітай зноў звярнуцца за дапамогай да Кацярыны II. У краіну былі ўведзены расійскія войскі. У гэты час прускі кароль Фрыдрых II пачаў рабіць захады, накіраваныя на падзел Рэчы Паспалітай. Яшчэ раней, у 1763 г., праект частковага падзелу гэтай дзяржавы разглядаўся Расіяй. Фармальную падставу для пачатку

¹ Доўнар-Запольскі М. В. Гісторыя Беларусі. С. 241–242.

падзелу дала Аўстрыя, якая явачным парадкам завалодала ў 1770 г. часткай Польшчы – Цыпскім ваяводствам (цяпер тэрыторыя Славакіі). Пазней прускі кароль адзначаў: нішто так не садзейнічала канчатковаму вырашэнню пытання аб падзеле Рэчы Паспалітай, як гэты аўстрыйскі захоп.

У Пецярбургу 5 жніўня 1772 г. была падпісана руска-пруская-аўстрыйская сакрэтная канвенцыя аб падзеле Рэчы Паспалітай. З расійскага боку абедзе канвенцыі падпісалі граф М. Панін і князь А. Галіцын. У Пецярбургскай канвенцыі паміж Расіяй і Прусіяй аб падзеле Польшчы (Рэчы Паспалітай) ад 4 студзеня 1772 г. гаварылася, што расійская імператрыца і прускі кароль «признали необходимым согласиться между собой относительно средств предохранить свои права и требования на счет Республики Польской, присоединив к своим владениям известные округа сего королевства, предполагая обеспечить за собой этим путем, с одной стороны, сохранение своих интересов и, с другой, произвести наиболее сильное впечатление на разъединенный дух поляков и приблизить к ним окончание умиротворения их отечества ввиду действительного чувства озлобления со стороны их соседей»¹.

У выніку першага падзелу Рэчы Паспалітай ва ўладанні Прусіі, Аўстрыі і Расіі перайшлі наступныя гісторыка-геаграфічныя вобласці Польшчы і ВКЛ: Прусія анексавала паўночна-заходнюю частку Польшчы (Усходнюю Прусію, Памеранію, Заходнюю Прусію, частку Вялікай Польшчы (без Торуня)); Аўстрыя атрымала поўдзень Польшчы (частку Малой Польшчы) і Галіцыю; Расія атрымала землі на ўсход ад Заходняй Дзвіны і Дняпра – Інфлянцкае ваяводства і Усходнюю Беларусь (большую частку Полацкага і Віцебскага ваяводстваў, Мсціслаўскае ваяводства, Рагачоўскі павет Мінскага ваяводства – усяго 92 тыс. км² і 1 млн 300 тыс. жыхароў). На тэрыторыі Украіны захоўвалася старая мяжа паміж Расіяй і Польшчай – ад Лоева па Дняпры. Расія адмаўлялася ад прэтэнзій на Малдову і Валахію.

Акрамя тэрытарыяльных умоў, руска-пруская і руска-аўстрыйская канвенцыі прадугледжвалі аказанне з боку Прусіі і Аўстрыі дыпламатычнай падтрымкі Расіі ў яе перагаворах аб міры з Турцыяй. Расія і Прусія дамовіліся аб правядзенні ўзгодненай палітыкі адносна Рэчы Паспалітай і выпрацоўцы аднолькавых інструкцый сваім паслам у Варшаве. Увядзенне войскаў трох дзяржаў на тэрыторыю Рэчы Паспалітай, якая была вызначана імі паводле першага падзелу, прадугледжвалася ў верасні 1772 г.

¹ Цыт. па: *Стегний П. В.* Разделы Польши и дипломатия Екатерины II ... С. 421.

«Асветныя» манархі тлумачылі свае дзеянні неабходнасцю ўзяць пад апеку землі Рэчы Паспалітай, якія з-за анархii і магнацiх спрэчак прыходзяць да заняпаду і нібыта пагражаюць спакою суседніх краін. Свае дзеянні яны таксама апраўдвалі «гістарычнымі правамі» Расіі, Аўстрыі і Прусіі на анексiраваныя землі. На самой справе галоўнай прычынай падзелу было жаданне магутных суседзяў Рэчы Паспалітай перапыніць палітыку рэформ і, карыстаючыся зручным момантам, далучыць да сваёй тэрыторыі шмат чужых зямель.

У той час падзел менш цікавіў Расію, якая амаль цалкам кантралявала сітуацыю ў Рэчы Паспалітай, але націск аўстрыйскага (які пагражаў выступіць на баку Турцыі ў час руска-турэцкай вайны 1768–1774 гг.) і асабліва прускага (які быў ініцыятарам падзелу) манархаў прымусіў Кацярыну II падпісаць Пецярбургскія канвенцыі. Кароль Станіслаў Аўгуст спрабаваў пратэставаць супраць падзелу, звяртаўся да еўрапейскіх двароў, але ніводная дзяржава не прыйшла яму на дапамогу. Кацярына II не дазволіла яму праводзіць далейшыя рэформы. Кароль быў вымушаны прыняць над сабой кантроль расійскага пасла.

Першы падзел патрабаваў, з пункту гледжання дзяржаў-падзельнікаў, юрыдычнага замацавання міжнародна-прававым актам, каб надаць выгляд законнасці іх дзеянням і дабіцца прызнання з боку вышэйшых улад Рэчы Паспалітай яе новых межаў на захадзе, усходзе і поўдні. Сойм Рэчы Паспалітай доўга не пагаджаўся прызнаць падзел дзяржавы, у сувязі з чым Аўстрыя і Прусія сталі пагражаць інтэрвенцыяй, тым больш, іх войскі стаялі непасрэдна каля дзвюх сталіц Польшчы – Кракава (аўстрыйскія) і Варшавы (прускія). Пад гэтым ціскам надзвычайны сойм падпісаў з Аўстрыяй, Прусіяй і Расіяй тры асобныя мірныя дагаворы, якія ўстанаўлівалі новыя межы Рэчы Паспалітай.

Надзвычайны мірны дагавор паміж Расіяй і Рэччу Паспалітай быў падпісаны 18 верасня 1773 г. расійскім пасланнікам у Варшаве О.-М. фон Штакельбергам і ўпаўнаважанай дэлегацыяй сойма Рэчы Паспалітай, у якую ўваходзілі ад ВКЛ біскуп віленскі І. Масальскі, ваявода полацкі, гетман напольны ВКЛ А. Сапега, вялікі канцлер літоўскі М. Чартарыйскі, канцлер надворны ВКЛ І. Храптовіч, маршалак надворны літоўскі У. Гуроўскі і інш. Паміж Расіяй і Рэччу Паспалітай устанаўліваўся і пацвярджаўся «вечны мір» на аснове Варшаўскага дагавора 1768 г. Кароль і вялікі князь саступаў Расіі Малыя Інфлянты, ці Латгалію, частку Полацкага ваяводства па правы бок Заходняй Дзвіны, Віцебскае і Мсціслаўскае і частку Мінскага ваяводства. Рэч Паспалітая губляла ўсе правы на гэтыя землі, а Расія са свайго боку адмаўлялася ад прэтэнзій на яе астатнія землі. Імператрыца пацвярджала прызнанне

ўсіх канстытуцый Рэчы Паспалітай аб рэспубліканскай форме кіравання, а таксама пастановы аб прымірэнні дысідэнтаў з уладамі.

Не чакаючы падпісання дакументаў пра падзел, 25 мая 1772 г. Кацярына II выдала «Наказ» губернатарам Пскоўскай і Магілёўскай губерняў, якія павінны былі быць утвораны на далучаных тэрыторыях. У «Наказе» імператрыца прызначыла кіраўнікоў мясцовай адміністрацыі, дала распараджэнні аб першапачатковых мерапрыемствах на «землях, ад Польшчы вернутых». Кацярына II 16 жніўня 1772 г. выдала ўказ беларускаму генерал-губернатару З. Чарнышову аб уключэнні ў склад Расійскай імперыі тэрыторый, якія адышлі ад Рэчы Паспалітай. Ён прадугледжваў заняцце войскамі і ўстанаўленне расійскай адміністрацыі на гэтых тэрыторыях пад назвай «Беларускае намесніцтва».

У 1775 г. у мястэчку Халопінічы на Дняпры (цяпер Крупскі раён Мінскай вобласці) быў падпісаны Акт аб дэмаркацыі мяжы паміж Расіяй і Рэччу Паспалітай на тэрыторыі Беларусі. Дэмаркацыйная лінія была праведзена наноў выключна па натуральных рачных рубяжах: ад упадзення вусця р. Эўсты ў Заходнюю Дзвіну, затым уверх па Заходняй Дзвіне да пункта на захад ад Віцебска, дзе да Дзвіны з поўдня падыходзяць вытокі Дняпра да ўпадзення ў яго р. Сож, дзе ўжо пачынаецца ўкраінскі ўчастак мяжы паміж Расіяй і Рэччу Паспалітай.

7.2. Спробы рэформ і другі падзел Рэчы Паспалітай

Рэформы дзяржаўнага ладу Рэчы Паспалітай. Пасля першага падзелу Рэч Паспалітая працягвала існаваць як суверэнная, але залежная ад суседзяў дзяржава. У гады паміж першым і другім падзеламі здзейсніліся найбольш важныя рэформы. У пачатку ішла зацятая барацьба паміж стаўленікамі Расіі, якіх падтрымліваў рускі пасол, і патрыётамі. У 1775 г. была зроблена спроба стварыць у Рэчы Паспалітай своеасаблівы камітэт міністраў, які б выконваў функцыі ўрада. З гэтай мэтай была сфарміравана Пастаянная рада, куды ўваходзілі 36 чалавек – 18 дэпутатаў сойма і 18 сенатараў. Рада цалкам знаходзілася пад кантролем невялікай групы магнатаў, а таксама рускага пасла і не магла вырашыць надзённыя праблемы развіцця краіны. У 1789 г. «рада здрады», як яе называлі сучаснікі, была ліквідавана.

Вялікую ролю ў палітычным жыцці краіны адыграў Чатырохгадовы сойм (1788–1792). Ён абвясціў сябе канфедэрацыяй, што дазваляла прымаць рашэнні прастай большасцю галасоў і пазбаўляла моцы права «ліберум вета». У студзені 1791 г. сойм прыняў новыя «Кардынальныя

правы», згодна з якімі абвяшчаліся пануючае становішча каталіцкай царквы, непарушнасць саюза Польшчы і ВКЛ, суверэннасць Рэчы Паспалітай, свабода слова і друку. Рашэннямі сойма таксама была павялічана армія да 100 тыс. чал., прыняты новыя прынцыпы яе камплектавання.

Галоўным вынікам эпохі рэформ і найвышэйшым дасягненнем патрыятычнай партыі на чале са Станіславам Аўгустам стаў Закон аб урадзе. У гістарычнай літаратуры ён атрымаў назву Канстытуцыі Рэчы Паспалітай 3 Мая і стаў другім у свеце (пасля Канстытуцыі ЗША) дзяржаўным дакументам, які рэгуляваў арганізацыю дзяржаўнай улады, а таксама правы і абавязкі грамадзян, пад якімі разумеліся ўсе жыхары краіны. Яна замяняла сабой «Кардынальныя правы».

Канстытуцыя складалася з прэамбулы і 11 раздзелаў. Рэч Паспалітая пераўтваралася ў канстытуцыйную манархію. Улада караля абвяшчалася спадчыннай і абмяжоўвалася соймам, які па сацыяльным статусе большасці дэпутатаў з'яўляўся шляхецкім. Пануючай рэлігіяй становіўся каталіцызм. Пераход з каталіцкай веры ў іншую забараняўся. Для ўсіх іншых канфесій гарантавалася свабода выканання рэлігійных абрадаў. У новым законе абвяшчаўся падзел улады на заканадаўчую, выканаўчую і судовую.

Дадаткова да Канстытуцыі быў прыняты Акт узаемнай парукі, паводле якога абвяшчалася пераўтварэнне Рэчы Паспалітай з федэратыўнай дзяржавы ва ўнітарную. Былі ліквідаваны асобныя для Літвы і Польшчы цэнтральныя органы ўлады, сфарміраваны адзіны кабінет міністраў і іншыя дзяржаўныя ўстановы, у якіх прадстаўнікам ВКЛ аддавалася палова пасад. У ВКЛ таксама захоўваліся асобныя дзяржаўныя пасады і сваё войска. Канстытуцыя 3 Мая мела бясспрэчна прагрэсіўны характар і адкрывала шлях да стварэння дэмакратычных асноў улады. Для жыхароў ВКЛ далейшае зліццё дзвюх частак Рэчы Паспалітай значыла працяг паланізацыі і пагрозу страты дзяржаўнасці.

Канец палітыкі рэформ, ваеннае ўмяшанне Расіі. Канстытуцыя 3 Мая абяцала асабістую свабоду кожнаму, «хто толькі адной нагой ступіць на польскую зямлю». Гэта, як разлічвалі рэфарматары ў сойме, прыцягне з Расіі сялян у запланаваную 100-тысячную армію Рэчы Паспалітай. Такі заклік быў адмоўна ўспрыняты ў Пецярбургу. Рэфарматары сустрэлі процідзеянне прыхільнікаў нязменнасці саслоўнага ладу Рэчы Паспалітай. Частка кіруючых колаў разам з каралём імкнулася ажыццявіць рэформы з падтрымкай Прусіі, скарыстаўшы ўцягнутасць Расіі ў войны са Швецыяй (1788–1790) і Турцыяй (1787–1791). Кароль Прусіі Фрыдрых Вільгельм II, заняты барацьбой з рэвалюцыйнай Францыяй, узамен патрабаваў Гданьск, Торунь і іншыя польскія землі. Тады акружэнне Станіслава Аўгуста пераарыентавалася на заключэнне

саюзу з Кацярынай II. Аднак Пецярбург і Берлін павялі тайныя перагаворы аб расчлянненні Рэчы Паспалітай для пакрыцця расходаў у войнах. Сойм Рэчы Паспалітай у 1790 г. прыняў закон аб непадзельнасці і неадчужальнасці тэрыторыі дзяржавы і ўвёў пакаранне за хабар і дзеянні на карысць замежных дзяржаў.

Канстытуцыя 3 Мая, якая з'яўлялася кампрамісам паміж феодаламі і маладой буржуазіяй, была пачаткам падрыхтоўкі новых рэвалюцыйных пераўтварэнняў. Нездарма яна выклікала незадавальненне стара-шляхецкай партыі, якую падтрымлівалі Прусія і Расія. У красавіку 1792 г. прадстаўнікі кансерватыўнай апазіцыі Ф. Браніцкі, С. Патоцкі і С. Ржэвускі падпісалі ў Пецярбургу акт канфедэрацыі, які перакрэсліваў пастановы Канстытуцыі 3 Мая і вяртаўся да «Кардынальных правоў» 1768 г. Гэты акт быў абвешчаны ў пагранічным мястэчку Таргавіца ва Украіне, пасля чаго канфедэраты звярнуліся да Расіі за ваеннай дапамогай. Расія падпісала Яскае мірнае пагадненне з Турцыяй і магла прыступіць да вырашэння польскага пытання.

Надзвычайны сойм Рэчы Паспалітай 3 мая 1791 г. аб'явіў аб адмене пастаноў аб першым падзеле краіны і аб зацвярджэнні недатыкальнасці канстытуцыйных пастаноў, якія ўвайшлі ў дагаворы з Расіяй 1768 і 1773 гг. Сойм таксама накіраваў у Турцыю пасольства з прапановай саюзу супраць Расіі і Аўстрыі, што стала зачэпкай для вайны Расіі супраць Рэчы Паспалітай. Рускія войскі былі запрошаны таргавіцкімі канфедэратамі. У маі 1792 г. пачалася так званая руска-польская інсурэкцыйная (паўстанцкая) вайна 1792–1794 гг.

Кацярына II накіравала ў Рэч Паспалітую 100-тысячную армію. Частка войскаў пад камандаваннем магілёўскага губернатара генерала М. Кахоўскага рушыла ў Польшчу з тэрыторыі Украіны. Пскоўскі губернатар генерал М. Крачэтнікаў атрымаў загад накіраваць войскі чатырма калонамі ад Дзвінска, Полацка, Талачына і Рагачова на Гродна. Армія Рэчы Паспалітай у гэты час налічвала каля 57 тыс. чал., была дрэнна ўзброена, не мела ўкамплектаванага афіцэрскага корпусу. Кіраўніцтва кароннай арміяй знаходзілася ў руках Ю. Панятоўскага, літвінскае войска ўзначальваў Л. Вюртэнбергскі. Менавіта апошні ў час ваенных дзеянняў здрадзіў і перайшоў на бок Расіі, што паўплывала на вынік ваеннай кампаніі. Адна з рашаючых бітваў адбылася ля в. Дубенкі на р. Заходні Буг. Каралеўскімі войскамі тут камандаваў Т. Касцюшка, які здолеў, маючы каля 5 тыс. салдат і афіцэраў, стрымліваць націск 20-тысячнай арміі і гэтым забяспечыць адыход галоўных сіл пад кіраўніцтвам Ю. Панятоўскага на падрыхтаваныя пазіцыі. Армія расійскага генерала М. Крачэтнікава да чэрвеня 1793 г. адкінула асноўныя сілы войска Рэчы Паспалітай за лінію Нёман – Заходні Буг.

М. Крачэтнікаву даручалася «заныць як мага хутчэй і больш княства Літоўскага», каб не дапусціць у імперыю абвешчаную соймам «вольнасць паміж сялянамі». Загадзя падрыхтаваныя ў ВКЛ канфедэрацыі шляхты імкнуліся юрыдычна надаць захопніцкаму паходу характар вызваленчай місіі, але аказаліся малалікімі і не змаглі ўзаконіць палітычную гегемонію царызму над усёй краінай. Па гэтай прычыне Кацярына II адхіліла планы адасаблення ВКЛ ад Польшчы шляхам дынастычнай уніі з Расійскай імперыяй. Таргавічане пабаяліся склікаць сойм Рэчы Паспалітай з-за пагрозы адказнасці за расчлянненне дзяржавы і ў чэрвені 1792 г. стварылі Генеральную вольную канфедэрацыю ВКЛ на чале з канцлерам А. Сапегам, якая злучылася ў Брэсце з кароннай канфедэрацыяй.

У гэты час знешнепалітычныя абставіны спрыялі Рэчы Паспалітай: Аўстрыя і Прусія былі ўцягнуты ў вайну з рэвалюцыйнай Францыяй і не маглі дапамагчы Расійскай імперыі. Рэч Паспалітая, такім чынам, мела шанцы працягваць барацьбу за незалежнасць, аднак Станіслаў Аўгуст перапыніў ваенныя дзеянні і пачаў перагаворы з канфедэратамі ў Таргавіцах. У знак нязгоды з рашэннем караля Ю. Панятоўскі, Т. Касцюшка і іншыя патрыятычна настроеныя афіцэры дэманстратыўна пайшлі ў адстаўку. Станіслаў Аўгуст практычна аддаў уладу ў Рэчы Паспалітай у рукі таргавіцкіх канфедэратаў і Кацярыны II, перакрэсліўшы тым самым пачатыя рэформы і Канстытуцыю 3 Мая.

Другі падзел Рэчы Паспалітай. Урад Расійскай імперыі ў канцы 1792 – пачатку 1793 г. пачаў перагаворы з Прусіяй і Аўстрыяй аб новым падзеле Рэчы Паспалітай. Прусія, якая не прымала ўдзелу ў баях, імкнулася ўзнагародзіць сябе тэрытарыяльна за кошт Польшчы ўзамен за страты, якія яна панесла ў складзе антыфранцузскай кааліцыі. Аўстрыя, атрымаўшы абяцанні аб перадачы ёй у будучым Баварыі, адмовілася ад тэрытарыяльных прэтэнзій. У гэтых умовах быў праведзены другі падзел Рэчы Паспалітай.

У Пецябургу 23 студзеня 1793 г. была падпісана сакрэтная канвенцыя паміж Расіяй і Прусіяй аб другім падзеле Рэчы Паспалітай. Расія абавязвалася з мэтай прадухілення распаўсюджвання французскай рэвалюцыі на Польшчу і для аказання дапамогі сваім саюзнікам – Аўстрыі і Прусіі – заняць у перыяд паміж 25 сакавіка і 10 красавіка 1793 г. частку тэрыторыі Рэчы Паспалітай. Яе войскі павінны былі выйсці на лінію Друя (левы бераг Заходняй Дзвіны) – Нарач – Дубрава – Столпеж – Нясвіж – Пінск і адсюль на поўдзень па лініі Роўна – Кунёў да мяжы Галіцыі, потым уздоўж гэтай мяжы да Днястра і далей па цячэнні Днястра на поўдзень да стыку чатырох межаў – турэцкай, польскай, аўстрыйскай і расійскай. Прусія абавязвалася гарантаваць гэту лінію як мяжу Расіі

на захадзе. У якасці кампенсацыі страт у вайне з Францыяй Прусія атрымлівала Вялікапольшчу, Мазовію, Гданьск і Торунь. Бакі дамаўляліся аб супольных дзеяннях на выпадак узброенага супраціўлення анексіі тэрыторыі Рэчы Паспалітай.

Генерал-губернатар новадалучаных да Расіі абласцей М. Крачэтнікаў 27 сакавіка 1793 г. падпісаў Маніфест аб далучэнні беларускіх і ўкраінскіх зямель, якія адышлі да Расіі ў выніку другога падзелу. Маніфест вызначаў новую лінію мяжы паміж Расіяй і Рэччу Паспалітай, якая становілася мяжой Расійскай імперыі. Яна ішла з поўначы на поўдзень ад сялення Друя на левым беразе Заходняй Дзвіны каля стыку межаў ВКЛ, Курляндый і Расіі па рэках Нарач і Дубрава, потым па мяжы Віленскага ваяводства на Столпеж – Нясвіж – Пінск – Кунёў да мяжы з аўстрыйскай Галіцыяй, потым уздоўж гэтай мяжы да Днястра і далей па цячэнні Днястра на поўдзень да мястэчка Ягарлык (за 72 км на паўднёвы захад ад г. Балта). Уся тэрыторыя на ўсход ад гэтай лініі мяжы, якая раней належала Рэчы Паспалітай, пераходзіла да Расіі. Яна заняла часткі Полацкага, Віцебскага, Мінскага ваяводстваў, якія засталіся ў складзе Рэчы Паспалітай пасля першага падзелу, частку Навагрудскага, Брэсцкага і Віленскага ваяводстваў. Такім чынам, Расія атрымала цэнтральную частку Беларусі да лініі Друя – Пінск, а таксама Заходнюю Украіну і Падолію – усяго 250 тыс. км² з 13 млн жыхароў.

У Гародні 17 чэрвеня 1793 г. сабраўся сойм Рэчы Паспалітай, які павінен быў зацвердзіць другі падзел. Большасць паслоў сойма складалі прадстаўнікі Таргавіцкай канфедэрацыі, якія падзяліліся на дзве групы: першая арыентавалася на караля Станіслава Аўгуста і імкнулася да захавання цэнтралізаванай дзяржавы; другая, літоўская, гуртавалася вакол братоў Касакоўскіх, адзін з якіх – Юзаф – быў біскупам інфлянцкім, а другі – Шымон – гетманам ВКЛ. Касакоўскія выступалі за поўную самастойнасць ВКЛ у Рэчы Паспалітай і лічылі магчымай адмову ВКЛ ад уніі з Каронай і злучэнне Княства з Расіяй. Аднак Кацярына II, не жадаючы абвастраць адносіны з Аўстрыяй і Прусіяй, запатрабавала ад свайго пасла Я. Сіверса не заахвочваць сепаратысцкія памкненні групы Касакоўскіх.

Расійскі пасол прыкладаў намаганні, каб забяспечыць прыняцце акта падзелу на пасяджэнні сойма: у двор Новага замка былі ўведзены войскі з гарматамі, патрыятычна настроеныя дэпутаты былі арыштаваны, праводзілася канфіскацыя іх маёнткаў. Дэлегаты сойма і расійскі пасол Я. Сіверс 22 ліпеня падпісалі Дагавор аб санкцыі караля і дэпутатаў сойма на другі падзел Рэчы Паспалітай, вядомы як Акт аб далучэнні да Расіі Мінскай, Ізяслаўскай (Валынскай) і Браслаўскай (Падольскай) губерняў, ці Гродзенскі трактат аб другім падзеле Рэчы Паспалітай.

Цяпер Расія атрымлівала права ўводзіць і трымаць свае войскі на тэрыторыі Рэчы Паспалітай. Падпісанне дагавора, у тэкст якога паслы сойма не маглі ўносіць змены, адбылося ў абставінах непрыхаванага прымусу, пагроз і дэманстрацыі ваеннай сілы. Сойм ратыфікаваў гэты дагавор 17 верасня 1793 г.

Нягледзячы на намаганні Я. Сіверса, дагавор з Прусіяй доўга не прымаўся. Пасля яго абвяшчэння дэпутаты маўчалі на працягу некалькіх гадзін, не выносячы ніякага рашэння. Пасля ночы маўчання маршалак сойма С. Бялінскі, які з'яўляўся стаўленікам пецябургскага двара, абвясціў, што маўчанне – знак згоды, і закрыў пасяджэнне. Гэты сойм, які праводзіўся ў акружаным войскамі замку, увайшоў у гісторыю пад назвай «маўклівага», ці «нямога».

«Нямы сойм» скасаваў Канстытуцыю 1791 г. і прыняў новую, так званую Гродзенскую канстытуцыю. Падзел Рэчы Паспалітай на Карону і Княства ліквідаваўся, абвяшчалася «назаўсёды адзіная вольная і незалежная» дзяржава, аднак правы і прывілеі ВКЛ захаваліся, як і тытул вялікага князя. Пастаянная рада аднаўлялася, вярталася выбарнасць каралёў, вышэйшым заканадаўчым органам краіны заставаўся сойм, які склікаўся кожныя чатыры гады на восем тыдняў. Як і папярэдня, новая Канстытуцыя абвясціла адмену права «ліберум вета», рашэнні на соймах павінны былі прымацца простаі большасцю галасоў. Уводзілася смяротнае пакаранне за парушэнне тэрытарыяльнай цэласнасці дзяржавы і спробу ўзурпацыі ўлады. Каталіцкая вера абодвух народаў (у тым ліку ўніяцтва) абвяшчалася вечна пануючай. Пераход з каталіцтва абодвух абрадаў у іншую веру разглядаўся як дзяржаўнае злачынства і караўся выгнаннем за мяжу. Аднак гэтая Канстытуцыя засталася на паперы, не паспеўшы ўступіць у дзеянне, бо хутка Рэч Паспалітая знікла з палітычнай карты Еўропы.

Фактычна, даўшы згоду на другі падзел і ўвядзенне іншаземных войскаў, Рэч Паспалітая страчвала незалежнасць. Усе важныя пытанні ўнутранай і знешняй палітыкі, мінуючы караля і сойм, вырашаў расійскі пасол сумесна з Пастаяннай Радай, а па ўсёй краіне былі размешчаны расійскія войскі.

7.3. Трэці падзел і канец існавання Рэчы Паспалітай

Паўстанне пад кіраўніцтвам Т. Касцюшкі. Другі падзел Рэчы Паспалітай значна ўскладніў міжнароднае, унутрыпалітычнае і эканамічнае становішча краіны, выклікаў абурэнне і рост патрыятычных настрояў

сярод арыстакратыі, шляхты і шырокіх слаёў насельніцтва. Уздыму нацыянальна-вызваленчага і антыфеадальнага руху ў Рэчы Паспалітай садзейнічала абвастрэнне рэвалюцыйнай барацьбы, якая пад уплывам Французскай буржуазнай рэвалюцыі ахапіла Заходнюю Еўропу.

За мяжой кіраўнікі патрыятычнай эміграцыі (Т. Касцюшка, Г. Калантай, Ф. Дмахоўскі і інш.) рабілі захады для атрымання падтрымкі з боку рэвалюцыйнай Францыі. Так, Т. Касцюшка правёў перагаворы з французскім міністрам замежных спраў і перадаў яму мемарандум, у якім абвяшчаў задачы будучага паўстання. Тым не менш ні якабінцы, ні жырандысты не збіраліся рызыкаваць сваімі сіламі і дзейсна падтрымліваць Рэч Паспалітую, яны толькі разлічвалі, што польскае паўстанне прыцягне да сябе войскі Расіі і Прусіі і палегчыць становішча Францыі. Падрыхтоўка паўстання ўскладнялася яшчэ і тым, што ў выпадку няўдачы Расія, Аўстрыя і Прусія маглі выкарыстаць яго як падставу для апошняга падзелу і канчатковай ліквідацыі польска-літвінскай дзяржавы.

Паўстанне ўзначаліў Т. Касцюшка, нашчадак беларускага шляхецкага роду. Ён добраахвотна ўдзельнічаў у Вайне за незалежнасць ЗША, там яму было нададзена званне генерала, і ён стаў нацыянальным героем. Вярнуўшыся на радзіму, Т. Касцюшка ваяваў супраць прарасійскай Таргавіцкай канфедэрацыі, а як толькі пачалося паўстанне, узначаліў яго. Следам за Польшчай у красавіку 1794 г. паўстала ВКЛ. Патрыёты авалодалі Вільняй, дзе ўладу ўзяў у свае рукі часовы ўрад – Найвышэйшая Літоўская Рада на чале з палкоўнікам і віленскім камендантам Я. Ясінскім. Рада звярнулася з універсалам да жыхароў Літоўскай правінцыі, у якой прасіла шляхту дапамагчы рэкрутамі і змагацца, «пакуль Рэч Паспалітая не вызваліцца зусім ад іншаземнага войска». Універсал спасылаўся на акт паўстання ў Кракаве і выказваў надзею на дапамогу Францыі. Разам з Я. Ясінскім кіраўнікамі паўстання ў ВКЛ былі Т. Ваўжэцкі, М. К. Агінскі, С. Грабоўскі, К. Серакоўскі.

У пачатку ініцыятыва знаходзілася ў руках інсургентаў (паўстанцаў), якіх у Княстве налічвалася каля 40 тыс. Яны вызвалілі Берасце, Горадню, Наваградак, Слонім, Пінск, Ліду, Браслаў. Т. Касцюшка заяўляў пра ўраўнаванне правоў католікаў і вернікаў іншых канфесій, называў праваслаўных «братамі і суграмадзянамі». Палітыка талерантнасці, а таксама абяцанне скасаваць прыгоннае права прывялі да актыўнай падтрымкі паўстанцаў беларускім сялянствам.

Расія кінула на інсургентаў 30-тысячную рэгулярную армію. Тым часам у паўстанцкім кіраўніцтве не было адзінства. Пад ціскам варшаўскіх кансерватараў, напалоханых рэвалюцыйнай праграмай «віленскіх якабінцаў» і намерам аднавіць незалежнасць ВКЛ, Т. Касцюшка адхіліў Я. Ясінскага ад камандавання паўстаннем у Княстве. Найвышэйшая

Літоўская Рада была абвінавачана ў сепаратызме, дзеяннях супраць «уніі братніх народаў» і распушчана. Усё гэта паслабляла і без таго невялікія ў параўнанні з расійскім войскам сілы паўстанцаў. У жніўні чатыры расійскія дывізіі захапілі Вільню. У верасні на поўдні Беларусі з'явілася войска генерала А. Суворова, якое Санкт-Пецярбург перакінуў сюды пасля прымірэння з Турцыяй. У бітве пад Мацяёвіцамі пад Варшавай 10 кастрычніка Т. Касцюшка пацярпеў паражэнне і трапіў у палон. З расійскай турмы ён быў вызвалены ў 1796 г. Паўстанне было задушана.

Паўстанне 1794 г. у Польшчы, Беларусі і Літве па характары было нацыянальна-вызваленчым рухам супраць падзелаў Рэчы Паспалітай, за аднаўленне яе незалежнасці і суверэнітэту ў межах 1772 г., правядзенне рэформ Чатырохгадовага сойма. Пры пэўнай непазбягальнасці дзеянняў, супярэчлівасці, абмежаванасці поглядаў некаторых яго дзеячаў, недахопаў прынятых імі дакументаў паўстанне было прагрэсіўным і мужным актам. Фактычна паўстанцы супрацьстаялі кіруючым рэжымам трох дзяржаў – Расіі, Прусіі, Аўстрыі. Еўрапейскі кантэкст і вялікае значэнне паўстання відавочныя. Услед за Вялікай французскай рэвалюцыяй гэта быў новы рэвалюцыйны ачаг у Еўропе.

Адной з прычын паражэння паўстання 1794 г. з'явілася адсутнасць знешнепалітычнай падтрымкі, перш за ўсё з боку рэвалюцыйнай Францыі. У час, калі Рэч Паспалітая супрацьстаяла тром наймагутнейшым дзяржавам Еўропы, Францыя здолела ўмацавацца і ў далейшым атрымала перамогу над антыфранцузскай кааліцыяй. Можна нават сказаць, што сваёй гібеллю Рэч Паспалітая выратавала рэвалюцыйную Францыю. Няўдача паўстання прадвызначыла ліквідацыю Рэчы Паспалітай як самастойнай дзяржавы.

Трэці падзел Рэчы Паспалітай. Перагаворы аб падзеле Рэчы Паспалітай пачаліся летам 1794 г. Прэтэнзіі на тэрыторыі, якія намерваліся атрымаць дзяржавы-захопніцы ў выніку падзелу, не былі прапарцыянальнымі іх ролі ў ваенных дзеяннях супраць паўстанцкіх войскаў. Аўстрыя, якая адвяла сваю армію пасля беспаспяховай першай аблогі Варшавы, імкнулася атрымаць такі вялікі кавалак польскай тэрыторыі, што гэта ледзь не прывяло яе да сутычкі з Прусіяй. Арбітрам выступіла Расія, якая стала на бок Аўстрыі.

У Пецярбургу 3 студзеня 1795 г. была падпісана расійска-аўстрыйская дэкларацыя аб падзеле Рэчы Паспалітай, якая вызначала тэрыторыі, што падлягалі акупацыі з боку аўстрыйскіх і расійскіх войскаў. Дэкларацыя ўстанаўлівала новую лінію мяжы паміж Расіяй і Аўстрыяй: ад вярхоўяў р. Заходні Буг на поўнач да Брэста, адтуль на паўночны ўсход да Навагрудка, перасякаючы р. Нёман у раёне Гродна, далей уздоўж р. Нёмана да старой мяжы Прусіі з Літвой.

Пасля доўгіх спрэчак 24 кастрычніка 1795 г. у Пецярбургу была падпісана расійска-пруска-аўстрыйская канвенцыя аб трэцім падзеле Рэчы Паспалітай. Бакі ўзаемна гарантавалі адзін аднаму новыя ўладанні аж да аказання ваеннай падтрымкі ў выпадку прэтэнзій іншых дзяржаў на гэтыя тэрыторыі ці спроб іх вяртання з боку Рэчы Паспалітай. Дагавор устанаўліваў прускую і аўстрыйскую зоны ўладанняў у Польшчы. Аб расійскай частцы нічога не гаварылася: меркавалася, што вызначэнне ўсходніх межаў Прусіі і Аўстрыі аўтаматычна створыць лінію расійскай мяжы з гэтымі дзяржавамі. Так і адбылося.

Прусія атрымала Мазовію і частку тэрыторыі Літвы да Нёмана (48 тыс. км², 11 млн жыхароў). Аўстрыя атрымала тэрыторыю паўднёвай і цэнтральнай Польшчы з гарадамі Кракавам, Сандамірам, Люблінам і Холмам (47 тыс. км², 11,5 млн жыхароў). Да Расіі адышла Заходняя Беларусь, Літва, Курляндія, частка Валыні (120 тыс. км², 11,2 млн жыхароў).

Апошні кароль Рэчы Паспалітай Станіслаў Аўгуст Панятоўскі 25 лістапада 1795 г. пад прымусам (Кацярына II паабяцала за гэта аплаціць яго даўгі) падпісаў у Гродне акт адрачэння ад прастолу. Ён пераехаў у Пецярбург, дзе яму было забаронена весці дыпламатычную перапіску і прымаць замежныя пасольствы. У лютым 1795 г. Станіслаў Аўгуст выдаў пастанову аб прыпыненні дзейнасці прадстаўніцтваў Рэчы Паспалітай за мяжой. За захаванне дзяржаўнага суверэнітэту Рэчы Паспалітай выказваліся толькі Данія і Асманская імперыя.

Кацярына II 14 снежня 1795 г. падпісала ўказ аб далучэнні да Расіі Літвы і Чорнай Русі, згодна з якім ВКЛ далучалася да Расіі ў межах, занятых расійскімі войскамі. Пагранічная лінія ўстанаўлівалася з поўдня на поўнач наступным чынам: ад мяжы Валыні (на поўнач ад польскага горада Холм) да Брэста, адтуль па цячэнні р. Заходні Буг да мяжы Падляшша, далей уздоўж падляшскай мяжы да вярхоўяў р. Нараў (у Белавежы), далей на поўнач да перасячэння р. Нёман у Гродна, адтуль па цячэнні р. Нёман да перасячэння ім прускай мяжы, адтуль уздоўж старой літоўска-прускай мяжы да Балтыйскага мора да г. Паланген (Паланга). Усе землі на ўсход ад акрэсленай лініі ўваходзілі ў склад Расійскай імперыі і падпарадкоўваліся генерал-губернатару Літоўскага краю генерал-фельдмаршалу М. Рапніну. Тэрыторыя ВКЛ, якая адышла да Расіі, падзялялася на дзве губерні з цэнтрамі ў Вільні і Слоніме. Паводле расійскай тэрміналогіі, якая ўвайшла ў назву ўказа імператрыцы, Віленская губерня з пераважна літоўскім насельніцтвам называлася ўласна Літвой, а Слоніўская губерня з пераважна беларускім насельніцтвам – Чорнай Руссю.

Апошнюю кропку ў існаванні Рэчы Паспалітай паставіла канвенцыя паміж Расіяй і Прусіяй з удзелам Аўстрыі аб размеркаванні паміж імі фінансавых і маёмасных абавязацельстваў польскай дзяржавы ад 26 студзеня 1797 г. Гэты акт фармальна і фактычна завяршаў існаванне Рэчы Паспалітай як суб'екта міжнароднага права з канкрэтнай фінансавай адказнасцю, якая існавала больш за 200 гадоў.

Высновы

1. 30-гадовы перыяд праўлення караля і вялікага князя С. Панятоўскага супаў па часе з эпохай падзелаў Рэчы Паспалітай. Да пачатку яго кіравання ўдалося пераадолець эканамічны крызіс і катастрофічны наступствы войнаў 1654–1667 і 1704–1717 гг. У прыватнасці, у эканоміцы беларускіх зямель усё мацней праяўляліся рысы капіталістычнай вытворчасці, у знешнегандлёвым абароце ўдалося дасягнуць станоўчага сальда, развіваліся культура і асвета. У палітычнай сістэме Рэчы Паспалітай пачаліся працэсы цэнтралізацыі. Было ліквідавана права «ліберум вета», створаны прататып кабінета міністраў, які ажыццяўляў выканаўчую ўладу. С. Панятоўскі хацеў вызваліцца ад моцнай залежнасці ад Расіі, пераарыентавацца на саюз з Аўстрыяй і Францыяй. У дзяржаўных інтарэсах вырашалася праблема дысідэнтаў, каб пазбавіцца прычын умяшання Прусіі і Расіі ва ўнутраныя справы краіны.

2. Спробы правядзення з боку караля і яго прыхільнікаў дзяржаўных рэформ, што выявілася ў дзейнасці Чатырохгадовага сойма і прыняцці Канстытуцыі 3 Мая 1791 г., сутыкнуліся з моцным супраціўленнем прыхільнікаў «залатой шляхецкай вольнасці» і нежаданнем суседзяў Рэчы Паспалітай дапусціць яе ўзмацнення. Рэфарматары не змаглі пераадолець згубнай палітыкі выкарыстання шляхецкімі групамі знешніх сіл для дасягнення сваіх карыслівых мэт, што паказала антыдзяржаўная дзейнасць Таргавіцкай канфедэрацыі. Са свайго боку, вонкавыя сілы – суседнія цэнтралізаваныя манархіі (Аўстрыя, Прусія і Расія) – выкарыстоўвалі гэтыя групы для правядзення анексіянісцкай палітыкі. Урэшце гэта прывяло да падзелаў Рэчы Паспалітай.

3. Заняпад і знікненне некалі магутнай дзяржавы, якая існавала больш за 200 гадоў, былі абумоўлены шэрагам унутраных і знешніх прычын. Перш за ўсё эгаізм шляхты, што забылася пра свой патрыятычны і нацыянальны абавязак, прывёў да вялікай нацыянальнай трагедыі польскага і ліцвінскага народаў, якія стварылі Рэч Паспалітую. Шляхецкая анархія, сацыяльныя, канфесійныя і этнічныя канфлікты – усё гэта знісіліла польска-літвінскую федэрацыю і зрабіла яе лёгкай здабычай моцных суседзяў. Падзелы Рэчы Паспалітай – лагічнае завяршэнне

глыбокага палітычнага крызісу, у якім дзяржава аказалася з сярэдзіны XVII ст. Значная доля віны за заняпад ляжала і на прадстаўніках замежных дынастый Вазаў і Вецінаў, якія сваёй авантурыстычнай знешняй палітыкай уцягнулі Рэч Паспалітую ў няспынныя ваенныя канфлікты, што знісільвала «дзяржаву двух народаў».

4. Перыяд знаходжання ВКЛ, асабліва яго беларускіх зямель, у складзе Рэчы Паспалітай быў звязаны з імкненнем кіруючых класаў да апалячвання насельніцтва. Хаця на працягу XVII ст. гэты працэс не набыў адкрытых форм, пасля 1696 г., калі ў ВКЛ заканадаўча было забаронена пісаць дзяржаўныя дакументы на беларускай мове, паланізацыя стала праводзіцца асабліва актыўна. Аднак, нягледзячы на адмоўныя вынікі асіміляцыйнай палітыкі, асновы беларускага этнасу былі захаваны, што ў далейшым паслужыла фарміраванню беларускай нацыі.

5. Паздзелы Рэчы Паспалітай мелі для беларускага народа глыбокія гістарычныя наступствы. Пражыўшы больш за 400 гадоў разам з Літвой, Польшчай і Украінай у складзе ВКЛ і Рэчы Паспалітай, Беларусь увайшла ў Расійскую імперыю, дзе ўжо не мела якіх-небудзь прыкмет уласнай дзяржаўнасці. Расійскія імператары прыпісалі сабе рэлігійную спадчыну Кіеўскай Русі і апраўдвалі ўласныя патрабаванні валодаць Беларуссю як старадаўняй праваслаўнай спадчынай. Стагоддзе пагаднення і канфрантацыі, якое пачалося ва ўмовах анархii і Паўночнай вайны, скончылася знішчэннем польскай і беларуска-літоўскай дзяржаўнасці.

Кантрольныя пытанні

1. Якая дзяржава была зацікаўлена ў абранні С. Панятоўскага кара-лём Рэчы Паспалітай?

2. У чым заключалася сутнасць праблемы дысідэнтаў у Рэчы Паспалітай?

3. Якім чынам быў ажыццёўлены першы падзел Рэчы Паспалітай?

4. Якія рэформы дзяржаўнага ладу былі зроблены Чатырохгадовым соймам?

5. Назавіце прычыны ваеннага ўмяшання Расіі ва ўнутраныя справы Рэчы Паспалітай.

6. Як адбыўся другі падзел Рэчы Паспалітай?

7. Якія мэты пераследвала паўстанне пад кіраўніцтвам Т. Касцюшкі?

8. Апішыце абставіны трэцяга падзелу Рэчы Паспалітай.

9. Назавіце прычыны заняпаду і ліквідацыі дзяржаўнасці Рэчы Паспалітай.

Спіс літаратуры

Анішчанка, Я. К. Беларусь у часы Кацярыны II (1772–1796) / Я. К. Анішчанка. – Мінск : Веды, 1998. – 220 с.

Грыцкевіч, А. П. Рэлігійнае пытанне і знешняя палітыка царызма перад падзелам Рэчы Паспалітай / А. П. Грыцкевіч // Вес. Акад. навук БССР. Сер. грамад. навук. – 1973. – № 6. – С. 62–71.

Ільяшэвіч, М. Расейская палітыка на землях былога беларуска-літоўскага гаспадарства за панаванне Кацярыны II і Паўла I (1772–1801) / М. Ільяшэвіч. – Вільня : Друк. Я. Левіна, 1933. – 24 с.

Костомаров, Н. И. Старый спор: последние годы Речи Посполитой / Н. И. Костомаров. – М. : Чарли, 1994. – 763 с.

Носов, Б. В. Польша и Европа в XVIII веке. Международные и внутренние факторы разделов Речи Посполитой / Б. В. Носов. – М. : Ин-т славяноведения РАН, 1999. – 227 с.

Стегний, П. В. Первый раздел Речи Посполитой и российская дипломатия / П. В. Стегний // Новая и новейшая история. – 2001. – № 1. – С. 152–174 ; № 2. – С. 107–124.

Стегний, П. В. Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. 1772. 1793. 1795 / П. В. Стегний. – М. : Междунар. отношения, 2002. – 696 с.

Філатава, А. Тры падзелы Рэчы Паспалітай / А. Філатава // Крыжовы шлях : дапаможнік. – Мінск : Згода, 1993. – С. 96–117.

Филатова, Е. Н. Конфессиональная политика царского правительства в Беларуси (1772–1860 гг.) / Е. Н. Филатова. – Минск : Беларус. навука, 2006. – 192 с.

Швед, В. В. Паміж Польшчай і Расіяй: грамадска-палітычнае жыццё на землях Беларусі (1772–1863 гг.) / В. В. Швед. – Гродна : ГрДУ, 2001. – 416 с.

Глава 8

ЗНЕШНЕПАЛІТЫЧНЫ МЕХАНІЗМ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА І РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ

8.1. Арганізацыя дыпламатычнай службы ВКЛ і Рэчы Паспалітай

Вялікае Княства Літоўскае ў палітычнай сістэме Рэчы Паспалітай. Востры крызіс дзяржаўнага механізма Рэчы Паспалітай выразна выявіўся ў XVII–XVIII стст. Яго галоўнай рысай стала паралізацыя дзейнасці цэнтральных інстытутаў улады, што мела вынікам перадачу палітычнай ініцыятывы на павятовы ўзровень, дзе органы шляхецкага самакіравання на практыцы ператварыліся ў зброю магнацкага ўсеўладдзя. Цэнтрабежныя тэндэнцыі не маглі не паўплываць на характар уніі аб'яднаных у Рэчы Паспалітай «палітычных народаў» ВКЛ і Польскага Каралеўства. Згодна з Люблінскай уніяй заключаны дзяржаўны саюз павінен быў трымацца на двух сумесных для Літвы і Кароны палітычных інстытутах: адзіным манарху і агульным парламенце. Абодва інстытуты на працягу XVII – першай паловы XVIII ст. мэтанакіравана выціскаліся з палітычнай сістэмы. Найбольш яскрава гэта адлюстравалі часы перадапошняга караля Рэчы Паспалітай Аўгуста III (1733–1763), калі са скліканых 14 соймаў з дапамогай права «ліберум вета» не быў сарваны толькі першы, а манарх фактычна адсутнічаў у структуры палітычнай улады. Асноўны час ён праводзіў у Дрэздэне, пакідаючы вырашэнне палітычных спраў традыцыйна схільным да канфрантацыі магнацкім групам.

Палітычнае жыццё ВКЛ у XVII ст. было адзначана пачарговым дамінаваннем розных магнацкіх родаў. Спачатку гэта былі Радзівілы, потым – Пацы, а ў канцы стагоддзя – Сапегі. Кожная з адзначаных групак імкнулася да выбару знешнепалітычных прыхрытэтаў, альтэрнатыўных пазіцыі каралеўскага двара. У адпаведнасці з імі палітычныя лідары ВКЛ праз уласных паслоў замацавалі практыку прамых дыпламатычных кантактаў з еўрапейскімі сталіцамі, ахвотна прымаючы адтуль у сваіх рэзідэнцыях прадстаўнікоў замежных краін. Да сярэдзіны XVIII ст. ВКЛ разглядалася ў знешнепалітычных аперацыях суседніх краін як самастойная дзяржаўная адзінка з поўнай узаемнасцю з боку яе палітычных прадвыстоў.

Дзяржаўны статус ВКЛ унутры агульных межаў Рэчы Паспалітай захоўваў за літвінскай шляхтай манапольнае права на пасады і прыбыткі

з зямельных уладанняў сваёй краіны. Адною з прычын спынення інтэграцыйных працэсаў у Рэчы Паспалітай у XVII – першай палове XVIII ст. была характэрная для шляхты сістэма светаўспрымання. У эпоху барока яе адметнасцю стала гіпертрафіраванае адчуванне пагрозы з боку інша-земцаў, з якімі асацыявалася выключна пагроза мясцовым традыцыям, прывілеям, нарэшце дабрабыту. Адчуванне пагрозы з боку суседніх «ляхаў» – характэрная рыса пісьмовых помнікаў ВКЛ. Агульнадзяржаўныя дакументы ВКЛ (Статут 1588 г., пастановы літвінскіх шляхецкіх соймаў, каталіцкіх сінодаў і г. д.) трактавалі прадстаўнікоў Польскага Каралеўства менавіта як іншаземцаў, а таму гарантавалі іх недапушчэнне да велікакняжацкіх пасадак, прычым не толькі свецкіх, але і духоўных. Нягледзячы на тое што ВКЛ не ўяўляла сабой асобнай касцёльнай правінцыі і падпарадкоўвалася гнездзенскаму архіепіскапу, усе значныя прызначэнні тут ажыццяўляліся пад кантролем неафіцыйнага літоўскага епіскапату і датычыліся толькі мясцовай шляхты.

Люблінская унія прадугледжвала ўзнікненне ў межах ВКЛ і Польскай Кароны сумеснай федэратыўнай дзяржавы. Аднак рэчаіснасць унесла карэнныя змены ў яе пастановы. У XVII – першай палове XVIII ст. нельга было гаварыць пра «Рэч Паспалітую абодвух народаў» як пра адзіную саюзную дзяржаву. Яе федэратыўнае адзінства павінны былі пацвердзіць перш за ўсё адзіныя дзяржаўныя інстытуты. Агульныя соймы Рэчы Паспалітай між тым зрывалі, а іншых сумесных для Кароны і Княства органаў вышэйшай дзяржаўнай улады да апошняй трэці XVIII ст. не існавала. На практыцы толькі ў 70–90-я гг. XVIII ст. канфедэратыўны саюз Польшчы і ВКЛ эвалюцыянаваў у бок федэрацыі. Адзначаныя тэндэнцыі росту адасобленасці ВКЛ ад Польскага Каралеўства з’яўляліся вынікам і прычынай захавання ў літвінскай шляхты асобнай дзяржаўнай свядомасці, што стварала магчымасць непасрэднай эвалюцыі дзяржаўнасці на беларуска-літоўскіх землях з саслоўнай у нацыянальную.

З сярэдзіны XVII ст. усё больш праяўлялася штучнасць праведзенай у краінах Рэчы Паспалітай палітыкі падзелу на ўнутраную і знешнюю. Кожны, асабліва шматбаковы, знешні канфлікт выліваўся ў грамадзянскую вайну, што яскрава засведчылі часы «патопу» і руска-шведскай вайны, а вырашэнне ўнутрыпалітычных супярэчнасцей не абыходзілася без «дапамогі» знешніх сіл. Усё гэта прыводзіла не толькі да аслаблення Рэчы Паспалітай, але і да ўзмацнення яе залежнасці ад волі суседзяў.

У кантэксце дзяржаўных узаемаадносін абодвух народаў унутранае жыццё Рэчы Паспалітай вызначалася барацьбой дзвюх тэндэнцый – дуалістычнай і трыялістычнай. Згодна з дуалістычнай тэндэнцыяй ВКЛ выступала разам з Польскім Каралеўствам як адна з дзвюх дзяржаў,

злучаных рэальнай уніяй 1569 г. Згодна з трыалістычнай тэндэнцыяй ВКЛ з'яўлялася адной з трох правінцый Рэчы Паспалітай (разам з Малай Польшчай і Вялікай Польшчай, на якія адміністрацыйна падзялялася Карона).

На ВКЛ прыпадала трэцяя частка тэрыторыі, насельніцтва і бюджэтных паступленняў Рэчы Паспалітай. Згодна з дадзенымі паказчыкамі Княства адпавядала параметрам Малапольскай і Велікапольскай правінцый Кароны, саступаючы цалкам Польскаму Каралеўству ў два разы. Трыалістычныя тэндэнцыі дзяржаўнай арганізацыі знаходзілі сваё праяўленне перш за ўсё ў камплектаванні войска і Пасольскай ізбы, ліцвінская частка якой налічвала прыкладна трэць дэпутатаў. Да сярэдзіны XVIII ст. гэта не мела, аднак, прынцыповага значэння з прычыны катастрафічнага бяздзейня парламента.

У другой палове XVIII ст. адзначаныя тэндэнцыі ўнутранага жыцця Рэчы Паспалітай уяўлялі альтэрнатыўныя шляхі развіцця ўзаемаадносін ВКЛ і Польскага Каралеўства ва ўмовах перарастання канфедэратыўнага саюзу дзяржаў у адзіную дзяржаву, у залежнасці ад абставін – у саюзную ці ўнітарную. На завяршальнай стадыі гэтага працэсу ВКЛ павінна было ці пераўтварыцца ў раўнапраўны з Каронай суб'ект федэрацыі, ці стаць адной з трох польскіх правінцый. Аднак абедзве тэндэнцыі аказаліся перарванымі ў выніку падзелаў Рэчы Паспалітай.

Знешнепалітычныя функцыі органаў дзяржаўнай улады Рэчы Паспалітай. Фармальна кіраўніцтва знешняй палітыкай Рэчы Паспалітай знаходзілася ў руках *манарха*, які з'яўляўся кіраўніком абедзвюх дзяржаў – каралём польскім і вялікім князем літоўскім – на аснове асабістай уніі. Падчас заключэння Люблінскай уніі палякі настойвалі на тым, каб манарх быў толькі каралём польскім. Афіцыйна назва Княства магла прысутнічаць толькі ў тытуле манарха. Такія памкненні палякаў сустракалі супраціўленне з боку прадстаўнікоў ВКЛ, таму манарх Рэчы Паспалітай мог заняць пасаду вялікага князя літоўскага толькі са згоды прадстаўнікоў ВКЛ, што падкрэслівалася асобным актам. Манарх удзельнічаў у знешнепалітычнай дзейнасці дзяржавы, прымаў замежныя пасольствы і накіроўваў свае за мяжу. Ён таксама ўздзейнічаў на знешнюю палітыку шляхам падзелу пасады і фінансавання.

У 1573 г. на сойме былі выпрацаваны патрабаванні да манарха, якія ўвайшлі ў гісторыю як «генрыхавыя артыкулы», бо атрымалі назву ад імя караля Генрыха Валуа, якому былі прадстаўлены. У адпаведнасці з імі толькі сойм мог прыняць рашэнні, абавязковыя для ўсіх дзяржаўных асоб, па пытаннях, звязаных з аб'яўленнем вайны і мабілізацыі паспалітага рушэння. Манарх быў пастаўлены пад кантроль Пастаяннай Рады з 16 сенатараў-рэзідэнтаў, выбраных соймам. «Генрыхавыя арты-

кулы» абмяжоўвалі манарха ў знешнепалітычнай сферы. Кароль не мог без ведама сената прымаць замежныя пасольствы і выводзіць войскі за межы дзяржавы. Радыкальныя прапановы шляхты Рэчы Паспалітай па абмежаванні паўнамоцтваў манарха выклікалі супраціўленне з боку Генрыха Валуа. Пасля яго ад'езду ў Францыю ў 1574 г. «генрыхаўскія артыкулы» былі пацвержаны новаабраным каралём С. Баторыем. З гэтага часу яны пацвярджаліся ўсімі манархамі.

Знешнепалітычныя паўнамоцтвы дзяржаўных інстытутаў ВКЛ у разглядаемы перыяд вызначаліся актамі Канстытуцыі Рэчы Паспалітай 1574 г. і Статутам ВКЛ 1588 г. У адпаведнасці з імі вышэйшыя дзяржаўныя органы ВКЛ (кароль і вялікі князь літоўскі, галоўны з'езд ВКЛ, канцлеры і гетманы ВКЛ) валодалі тымі ж знешнепалітычнымі паўнамоцтвамі ў федэратыўным саюзе, што і вышэйшыя дзяржаўныя органы Польскага Каралеўства. Кіраўніцтва дыпламатычнай службай ВКЛ здзяйснялася агульнадзяржаўнымі інстытутамі Рэчы Паспалітай.

Цэнтральным органам знешнепалітычнай дзейнасці Рэчы Паспалітай з'яўлялася **канцылярыя манарха**. Кіраўнік каралеўскай канцылярыі (канцлер) займаўся фарміраваннем пасольстваў і накіроўваў іх за мяжу, кіраваў складаннем дыпламатычных дакументаў і падпісваў іх, прымаў данясенні паслоў. У асобных выпадках канцлер прымаў замежныя пасольствы ад імя караля. Канцлер з'яўляўся трымальнікам дзяржаўнай пячаткі, якой замацоўваліся міжнародныя дагаворы. Намеснікам канцлера быў падканцлер, які выконваў абавязкі канцлера, калі апошні адсутнічаў. Падканцлер трымаў малую дзяржаўную пячатку. У асабліва важных выпадках канцлеры ўзначальвалі пасольствы або прадстаўлялі інтарэсы Княства на еўрапейскіх кангрэсах. Пасольствы з Маскоўскай дзяржавы знаходзіліся выключна ў распараджэнні велікакняжацкай канцылярыі.

У канцылярыі працавалі пісары і сакратары, якія прызначаліся канцлерам альбо падканцлерам. Яны складалі дыпламатычныя дакументы і займаліся іх канчатковай рэдакцыяй. Пісары і сакратары ўключаліся ў пасольствы ў якасці паўнапраўных членаў дэлегацыі, удзельнічалі ў перагаворах, зачытвалі тэксты дагавораў, мелі права ставіць свае пячаткі побач з дзяржаўнымі. Персанал канцылярыі не толькі рыхтаваў дыпламатычныя дакументы, але і прымаў актыўны ўдзел у пасольствах Рэчы Паспалітай. У XVII ст. вялікія пісары прызначаліся амбасадарамі ў Маскоўскую дзяржаву. Яны былі паўнапраўнымі членамі «вялікіх пасольстваў», выступалі з асобнымі прывітальнымі прамовамі і бралі ўдзел у перагаворах, складалі справаздачы аб пасольстве. Вялікі пісар Кіпрыян Павел Бжастоўскі адпраўляўся ў Маскву тры разы як «вялікі пасол» і сем разоў уключаўся ў склад маскоўскіх камісій у якасці камісара.

Велікакняжацкай канцылярыяй ствараўся ўвесь комплекс дыпламатычных дакументаў. Адмысловае месца сярод пасольскіх дакументаў займалі інструкцыі. У іх змяшчаліся звесткі пра ранг пасольства і асоб, прызначаных у якасці паслоў, і пералік даручэнняў, патрэбных для выканання. Як правіла, дакументы для паслоў ВКЛ і Польшчы рыхтаваліся і падпісваліся службовымі асобамі паасобку. Акрамя інструкцый, канцылярыя рыхтавала дакументы, якія пацвярджалі паўнамоцтвы паслоў на правядзенне перагавораў і заключэнне адпаведных пагадненняў – даверчыя граматы і паўнамоцныя лісты. Пасля вяртання паслы прадстаўлялі выніковыя дакументы аб выкананні даручанай ім місіі, як правіла, у форме справаздач ці дзённікаў.

Да сярэдзіны XVII ст. у дыпламатычнай практыцы ВКЛ дакументы для паслоў і камісараў Рэчы Паспалітай складаліся на старабеларускай мове. Пазней іх паступова выцеснілі дакументы на польскай мове. Тым не менш у адносінах з Рускай дзяржавай выкарыстоўвалася старабеларуская мова, бо на гэтым настойваў маскоўскі бок. У адносінах ВКЛ з Інфлянтамі і Швецыяй актыўна ўжывалася лацінская мова.

Паслабленне ўлады манарха павялічыла значнасць *агульнадзяржаўнага сойма* ў палітычным жыцці Рэчы Паспалітай. Месцам правядзення соймаў стала Варшава. З 1673 г. кожны трэці сойм праводзіўся ў Гродна, на тэрыторыі ВКЛ. Вальны сойм мог разглядаць любыя пытанні, якія выносіліся на пасяджанне каралём альбо сенатам. Выключнай кампетэнцыяй сойма з’яўлялася выбранне манарха, аб’яўленне мабілізацыі войска, збор сродкаў на вядзенне вайны, заключэнне ваенных саюзаў, прыняцце найбольш значных заканадаўчых актаў. Пастанова сойма ўступала ў сілу пры ўмове падтрымкі яе ўсімі дэпутатамі, кожны з якіх мог выкарыстаць права «ліберум вета». Кароль Рэчы Паспалітай моцна залежаў ад волі сойма, кантроль ажыццяўляўся не толькі за яго дзяржаўнай дзейнасцю. З 1669 г. манарх Рэчы Паспалітай быў пазбаўлены права самастойна пакідаць пасад.

Пашырэнне кампетэнцыі сойма адлюстроўвалася і ў галіне знешняй палітыкі. Сойм мог выслухоўваць паслоў замежных краін і абмяркоўваць важныя знешнепалітычныя праблемы. У XVII ст. ён атрымаў выключнае права зацвярджаць мірныя дагаворы і саюзы, вырашаць пытанні, звязаныя з утварэннем прадстаўніцтваў Рэчы Паспалітай за мяжой і замежных прадстаўніцтваў у краіне, удзельнічаць у складанні дыпламатычных дакументаў. Сойм зацвярджаў кандыдатуры паслоў і кантраляваў іх дзейнасць. У 1613 г. сойм атрымаў права аб’яўляць вайну.

Паслабленне палітычнай улады караля павышала значнасць іншых прадстаўнікоў кіруючай эліты Рэчы Паспалітай. У час «бескаралеўя» кіраўніцтва дзяржаўнымі справамі канцэнтравалася ў руках *прымаса*,

главы рымска-каталіцкай царквы, які прадстаўляў Рэч Паспалітую на міжнароднай арэне. **Гетманы** таксама адыгрывалі выключную ролю ў знешняй палітыцы. Асабліва значнай роля вялікіх каронных гетманаў была ў адносінах з паўднёва-ўсходнімі суседзямі (Асманская імперыя, Крымскае ханства, дунайскія княствы), дзе яны вырашалі пытанні вайны і міру. Адсутнасць цэнтралізаванага кіраўніцтва знешняй палітыкай, мноства інстытутаў, якія яе праводзілі, пазбаўлялі знешнепалітычныя акцыі Рэчы Паспалітай неабходнай эфектыўнасці. У выніку знешняй палітыка як усёй федэрацыі, так і яе частак – Кароны і Княства – набывала рысы аморфнасці і непрадбачлівасці.

Падзел знешнепалітычных паўнамоцтваў паміж Каронай і Княствам. Спецыфіка палітычнай сістэмы Рэчы Паспалітай вызначала і спецыфіку яе дыпламатыі. У адрозненне ад іншых краін таго часу пасольства Рэчы Паспалітай магло прадстаўляць не толькі манарха, але і ўсю дзяржаву. Пасольства, якое накіроўвалася ад імя караля і Рэчы Паспалітай, лічылася больш высокім, чым пасольства, якое накіроўвалася толькі ад імя караля. Рэч Паспалітая практыкавала накіраванне часовых пасольстваў для вырашэння канкрэтных задач. Першыя пастаянныя пасольствы з'явіліся ў сярэдзіне XVII ст. у якасці прадстаўніцтваў караля. У сярэдзіне XVII ст. прадстаўніцтвы Рэчы Паспалітай існавалі ў Рыме, Неапалі, Мадрыдзе, Лондане, Гаазе, Вене. Пазней яны былі створаны ў Расійскай імперыі, Асманскай імперыі, Крымскім ханстве.

У XVII – першай палове XVIII ст. у дыпламатычнай практыцы Рэчы Паспалітай існавалі наступныя пасольскія чыны: паслы караля і дзяржавы, паслы караля, сакратары пасольстваў, рэзідэнты, паслы і камісары гетмана, рэзідэнты гетмана, тэхнічны персанал пасольстваў (ганцы, сувязныя, перакладчыкі). У адпаведнасці з традыцыяй пасламі і членамі пасольстваў маглі быць толькі прадстаўнікі шляхты. У выключных выпадках у дыпламатычную місію ўключаліся прадстаўнікі мяшчан, іншаземцы, да паслуг якіх дыпламатыя Рэчы Паспалітай прыбягала ў адносінах з Асманскай імперыяй і іншымі краінамі Усходу.

Накіраванне пасольстваў патрабавала значных фінансавых выдаткаў. Выплаты на ўтрыманне пасольстваў ажыццяўляліся з казны Польскага Каралеўства, ВКЛ альбо асабістай казны караля. На чале пасольства прызначаўся прадстаўнік уплывовых магнацкіх родаў, які таксама мог фінансаваць дзейнасць дыпламатычнага прадстаўніцтва. У выніку дыпламатыя Рэчы Паспалітай набывала вузкасаслоўны характар і практычна не ўлічвала інтарэсы іншых саслоўяў.

У XVII ст. геаграфічная сфера дзейнасці дыпламатычнай службы ВКЛ значна звужалася. Адносіны з Крымскім ханствам, якія раней уваходзілі ў кампетэнцыю дыпламатычнай службы Княства, як і адносіны з дзяр-

жавамі Заходняй Еўропы, перайшлі да кароннай канцылярыі. Дыпламатычныя адносіны з Маскоўскай дзяржавай па-ранейшаму засталіся прыярытэтай сферай дзейнасці Княства. Сярод іншых прыярытэтаў дыпламатыі ВКЛ можна вылучыць адносіны са Шведскім каралеўствам. На еўрапейскіх кангрэсах, у пасольствах і прыгранічных камісіях ВКЛ было прадстаўлена на роўных з Польшчай.

У другой палове XVII ст. была закладзена аснова для адкрыцця пастаянных дыпламатычных прадстаўніцтваў – інстытут рэзідэнтаў. Першымі рэзідэнтамі Рэчы Паспалітай у Маскоўскай дзяржаве былі прадстаўнікі ВКЛ. Фінансаванне пасольстваў было ўскладзена на казну Польшчы і ВКЛ, аднак у большасці выпадкаў паслы асабіста фінансавалі місію, атрымліваючы гарантыі ад дзяржавы на вяртанне доўгу. У першай трэці XVII ст. захоўвалася традыцыя ўключэння ў склад «вялікіх» пасольстваў у Маскоўскую дзяржаву двух прадстаўнікоў ВКЛ і аднаго прадстаўніка Польшчы. Пазней у іх склад уключаліся па адным прадстаўніку Польшчы і ВКЛ. Традыцыйнасць уключэння прадстаўнікоў ВКЛ у склад пасольстваў абумоўлівалася валоданнем рускай мовай, веданнем палітычных умоў і традыцый дыпламатычнага цырыманіялу Маскоўскай дзяржавы.

Зацікаўленасць у захаванні балтыйскага гандлю і непасрэдная пагроза страты тэрыторый Княства абумоўлівалі яго актыўны ўдзел у дыпламатычных кантактах са Швецыяй. У еўрапейскіх кангрэсах і ў адзіным «вялікім» пасольстве Рэчы Паспалітай у Швецыю 1655 г. браў удзел лідскі стараста (у далейшым – вялікі пісар, рэферэндар і падканцлер ВКЛ) Аляксандр Крыштаф Нарушэвіч. Акрамя таго, сенатары і дыгнітарыі Княства ўваходзілі ў склад усіх шведскіх камісій.

Рэформы дзяржаўнага ладу Рэчы Паспалітай у галіне знешняй палітыкі. У другой палове XVIII ст. наметліся тэндэнцыі да выхаду Рэчы Паспалітай з эканамічнага заняпаду і палітычнага крызісу. Сярод часткі прадстаўнікоў палітычнай эліты Кароны і Літвы выпявала рашучасць правесці карэнныя пераўтварэнні ў палітычным будаўніцтве краіны і канчаткова пераадолець становішча феадальнай анархіі. Новы кароль С. Пянятоўскі сімпатызаваў рэфарматарам і аказваў ім падтрымку.

Вялікую ўвагу рэформы надавалі сферы знешняй палітыкі. У 1765 г. кароль зацвердзіў «Агульную інструкцыю для паслоў і рэзідэнтаў, якія знаходзіліся пры замежных дварах», павысіўшы тым самым патрабаванні да дзейнасці паслоў. Дэпартамент замежных спраў у кабінете міністраў паклаў пачатак пастаянным дыпламатычным прадстаўніцтвам Рэчы Паспалітай за мяжой. У 1788 г. сойм прыняў пастанову «Аб прызначэнні паслоў пры замежных дварах», паводле якой устанавіўся парадак прызначэння паслоў Рэчы Паспалітай за мяжой і ха-

рактар іх дзейнасці. Пасольствы адкрываліся ў Берліне, Вене, Дрэздэне, Капенгагене, Лондане, Парыжы, Стамбуле. Кіраўнікі пасольстваў прызначаліся каралём са згоды сойма. Для кантролю за дзейнасцю пасольстваў была ўтворана дэпутацыя па замежных справах у складзе канцлера і падканцлера Польшчы і Літвы, двух маршалкаў канфедэрацыі, трох сенатараў і шасці дэпутатаў, выбраных соймам.

У часы «вялікіх рэформ» уздзеянне ВКЛ як самастойнай дзяржаўна-палітычнай адзінкі на дыпламатыю Рэчы Паспалітай было мінімальным. Апошняя ўсё часцей выступала на міжнароднай арэне ў якасці польскай дзяржавы. Прадстаўнікі ВКЛ уключаліся ў склад агульных пасольстваў, якія выступалі ад імя Рэчы Паспалітай, і не прэтэндавалі на асаблівы статус. Традыцыі праяўляліся толькі ў тым, што прадстаўнікі ад ВКЛ уключаліся ў склад пасольстваў Рэчы Паспалітай у агульным парадку. Прыхільнікі рэформ разглядалі незалежнае існаванне ВКЛ як феадальны перажытак, які мусіў быць выкаранены. У 1775 г. паміж Каронай і ВКЛ была скасавана мытная мяжа, якая існавала з XVI ст. Як адзначалася, Канстытуцыя 3 Мая не ўтрымлівала палажэнняў аб асаблівым статусе ВКЛ у складзе Рэчы Паспалітай.

Адным з вынікаў першага падзелу Рэчы Паспалітай стала рашэнне Пецярбурга значна паменшыць неабмежаваныя да таго часу паўнамоцтвы вышэйшых ураднікаў Польшчы і ВКЛ, што садзейнічала ўмацаванню ў краіне расійскага ўплыву. У 1775 г. з ініцыятывы караля С. Пянятоўскага была створана Пастаянная Рада – першы ў гісторыі сумесны для Кароны і ВКЛ орган цэнтральнай выканаўчай улады. Пратэкцыя рускіх паслоў і зацверджаныя ў наступным годзе выключныя кампетэнцыі надавалі яму цэнтральнае месца ў сістэме палітычных інстытутаў Рэчы Паспалітай.

У 1789 г. Пастаянная рада была ліквідавана рашэннем Чатырохгадовага сойма. Парламент узяў ініцыятыву дзяржаўнага кіравання ў свае рукі; яго мэтай было вызваленне ўнутранай і знешняй палітыкі краіны ад замежнага дыктату. Палітычная эмансipaцыя Рэчы Паспалітай была, аднак, немагчыма без удасканалення дзяржаўнага апарату, што патрабавала свайго роду «інтэграцыі ўлады». Прадстаўнікі Кароны, перш за ўсё кароль, уяўлялі гэта ў выглядзе адмовы ад федэратыўнага характару адносін Польшчы і ВКЛ. Ніводны значны закон Чатырохгадовага сойма не быў зацверджаны без прынцыповай згоды большасці літвінскіх дэпутатаў, традыцыйна аб'яднаных для выпрацоўкі сумеснай пазіцыі ў асобнай «правінцыйнай сесіі». Іх нежаданне губляць ВКЛ было відавочным.

Аналіз Канстытуцыі 3 Мая паказвае, што яна не знішчала унію «абодвух народаў», але і не пацвярджала яе; яна яе замоўчвала. Пагроза палітычнага расколу прымусіла аўтараў канстытуцыі з улікам пазіцыі

літвінскага боку абмінуць у асноўным законе далікатную справу польска-літвінскіх адносін, вырашэнне якой было пакінута на будучыню.

Наступны важны дакумент эпохі рэформ – «Узаемная зарука абодвух народаў» ад 22 кастрычніка 1791 г. Дадзены дакумент дэклараваў аб'яднанне ў сумесных кіраўніцкіх інстытутах войска і скарбаў Польшчы і ВКЛ, гарантуючы іх роўнае прадстаўніцтва ў вайскавай і скарбавай камісіях «абодвух народаў». «Узаемная зарука» захоўвала за Рэччу Паспалітай дзяржаўны статус дагаворнай федэрацыі.

Прадугледжаная Канстытуцыяй 3 Мая дзяржаўная мадэль стала вынікам моцных цэнтралізатарскіх памкненняў палітычнай эліты. Рэзка павялічваліся кампетэнцыі сойма, які пераўтвараўся ў сапраўдны цэнтр дзяржаўнай улады з шырокімі магчымасцямі карэктароўкі дзейнасці выканаўчых інстытутаў. Уводзілася спадчынная манархія, ва ўрадавых камісіях ствараліся адзіныя ў Рэчы Паспалітай органы кіравання войскам, скарбам, паліцыяй, адукацыяй. На ўсю яе тэрыторыю пашыралася сфера дзейнасці міністраў, абмежаваная дагэтуль паасобку землямі Польшчы ці ВКЛ.

Праведзеныя рэформы не выходзілі, аднак, за рамкі федэратыўнай мадэлі палітыка-тэрытарыяльнай арганізацыі, у межах якой ВКЛ працягвала карыстацца дзяржаўнай аўтаноміяй. Яе кампаненты – адасоблены ад Кароны інстытут грамадзянства, уласны камплект міністэрскіх пасадак, асобны апарат мясцовай адміністрацыі, уласная судовая-прававая сістэма на чале з апеяцыйнымі судамі апошняй інстанцыі (Галоўны трыбунал, Асэсарскі суд). «Літоўская правінцыйная сесія» выдавала асобныя для ВКЛ нарматыўна-прававыя акты, паводле якіх захоўвалася заканадаўчая аўтаномія ў межах агульнага сойма. Двухдзяржаўны характар федэратыўных адносін ВКЛ і Польскай Кароны пацверджаны таксама на апошнім у гісторыі Рэчы Паспалітай Гродзенскім сойме 1793 г. Папярэднія два стагоддзі выхавалі ў шляхецкай свядомасці ўстойлівыя традыцыі мыслення катэгорыямі сумеснай польска-літвінскай дзяржавы.

8.2. Знешнепалітычныя аспекты рэлігійна-царкоўных адносін у ВКЛ і Рэчы Паспалітай

На мяжы культур і цывілізацый. У перыяд развітага Сярэднявечча ў Еўропе склаліся дзве вялікія культурна-рэлігійныя зоны: усходняя, праваслаўна-візантыйская, і заходняя, рымска-каталіцкая, якія пазней ператварыліся ў дзве хрысціянскія цывілізацыі: усходнеславянскую і за-

ходнееўрапейскую. Мяжа паміж імі праходзіла па Заходнім Бугу. Тэрыторыя ВКЛ, перш за ўсё землі Беларусі і Украіны, апынулася на памежжы двух хрысціянскіх веравызнанняў, двух светаў – усходне- і заходнеславянскага – і стала месцам іх сустрэчы, сутыкнення і ўзаемадзеяння. Гэта вызначыла ўнікальнае палітыка-геаграфічнае і культурна-гістарычнае становішча ВКЛ у Еўропе, абумовіла своеасаблівасць і індывідуальнасць духоўнай культуры, канфесіянальнага фактару і этнічна-нацыянальнага менталітэту беларускага народа.

Знаходжанне на мяжы цывілізацый, неабходнасць пастаяннага вагання паміж Захадам і Усходам аказалі істотны, калі не вырашальны ўплыў не толькі на культурна-цывілізацыйную арыентацыю ВКЛ як супольнай беларуска-літоўскай дзяржавы, але і на яе геапалітычныя канцэпцыі, знешнепалітычныя прыярытэты, дыпламатычны стыль і знешнепалітычны працэс.

Суадносіны розных хрысціянскіх плыней на Беларусі ў розныя гістарычныя перыяды мяняліся. У XI–XIII стст. культурнае і рэлігійнае развіццё Беларусі праходзіла пад дабраторным уплывам праваслаўнай культуры Візантыі, якая знаходзілася тады на больш высокім узроўні ў параўнанні з заходнееўрапейскай. Крэўская унія, збліжэнне з каталіцкай Польшчай, гібель Візантыйскай імперыі ў 1453 г. і аслабленне ўплыву Канстанцінопальскага патрыярхата, канфрантацыя ВКЛ з Маскоўскай дзяржавай прывялі да ўзмацнення сувязей беларускіх зямель з заходнім каталіцкім светам, іх больш актыўнага і шырокага ўключэння ў заходнееўрапейскі палітычны, эканамічны і культурны працэс. Тым не менш праваслаўная царква ў першай палове XVI ст. па-ранейшаму займала трывалыя пазіцыі ў ВКЛ, на ўсёй тэрыторыі Беларусі, а ўсходнія раёны заставаліся сферай яе манапольнага ўплыву.

Люблінская унія зафіксавала апагей супрацьстаяння праваслаўнай і каталіцкай цэркваў на землях ВКЛ, пасля чаго раўнавага сіл схілілася на карысць каталіцкага Захаду. У дзяржаўна-палітычным жыцці гэта праявілася ва ўсё большым дамінаванні Польшчы і яе пануючых са слоўяў над праваслаўнай элітай Княства, якая адчувала сваё нераўнапраўнае становішча ў створанай федэрацыі. Нягледзячы на распаўсюджванне каталіцызму на тэрыторыі ВКЛ, чаму спрыяла Люблінская унія, свецкія і духоўныя ўлады Княства імкнуліся захаваць самастойнасць уласнага каталіцкага касцёла, што было замацавана ў Статуце 1588 г.

Значнае месца ў рэлігійнай палітыцы велікакняжацкай улады адводзілася планам уніі праваслаўнай і каталіцкай цэркваў пад эгідай рымскай курыі. Пытанне ўзнімалася Ягайлам, Вітаўтам, Свідрыгайлам. Канфесійны антаганізм у ВКЛ прымусіў Вітаўта шукаць самастой-

ныя шляхі царкоўна-рэлігійнага развіцця сваёй дзяржавы. Князь дамогся стварэння Літоўска-Наваградскай мітраполіі, незалежнай ад Маскоўскай, і веў яе да яднання з Ватыканам, маючы на мэце стварэнне ў краіне адзінай самастойнай царквы без падзелу на польска-каталіцкую і руска-праваслаўную. Вітаўту і яго пераемнікам не ўдалося ўвасобіць гэты намер у жыццё. Пасля падпісання палітычнай Люблінскай уніі лагічна паўстала пытанне аб уніі рэлігійнай, што было рэалізавана падпісаннем Брэсцкай царкоўнай уніі 1596 г.

У XVI ст. у ВКЛ пачалося імклівае распаўсюджванне ідэй Рэфармацыі, якімі захапіліся магнаты (Радзівілы, Сапегі, Валовічы, Кішкі і інш.), што выступалі праціўнікамі уніі з Польшчай. З дапамогай пратэстанцкай царквы яны жадалі захаваць адасобленасць сваёй дзяржавы ад каталіцкай Польшчы. Пэўныя колы магнатаў і шляхты звязвалі з Рэфармацыяй надзеі на змяншэнне моцных уплываў маскоўскага праваслаўя. Актыўным прыхільнікам распаўсюджвання новай веры быў буйны магнат, віленскі ваявода, канцлер ВКЛ Мікалай Радзівіл Чорны. Пратэстанства ўяўлялася яму дзейным чыннікам пазбаўлення ад згубнага для суверэнітэту ВКЛ палітычнага і культурна-ідэалагічнага ўплыву моцных суседніх дзяржаў – Польшчы і Масковіі. Пазней значная частка беларускіх феодалаў, у тым ліку праваслаўнага веравызнання, адышла ад Рэфармацыі і перайшла да каталіцызму.

У палітыцы Контррэфармацыі Ватыкан адводзіў Беларусі ролю плацдарма для пранікнення ў Маскоўскую дзяржаву, а праз яе – далей у Азію. Гэты план выкладзены ў працы папскага нунцыя Антонія Пасевіна «Масковія». Папа рымскі Клімент VIII спадзяваўся праз русінаў «пераварнуць у каталіцызм увесь усход». Адной з мэт польскіх духоўных і свецкіх улад у Контррэфармацыі была ліквідацыя поліканфесіянальнага характару ВКЛ шляхам акаталічвання прадстаўнікоў іншых рэлігій і ўмацаванне дзяржаўна-палітычнага адзінства Рэчы Паспалітай адзінствам веры. На хвалі Контррэфармацыі нарадзілася Брэсцкая царкоўная унія 1596 г., якая падпарадкавала праваслаўную царкву Рэчы Паспалітай папе рымскаму і гэтым умацавала пазіцыі Ватыкана на беларуска-ўкраінскіх землях.

Брэсцкая царкоўная унія была дасягнута трыма раўнапраўнымі партнёрамі – Ватыканам, Польшчай і Літвой у асобе беларускай духоўнай іерархіі і часткі свецкай эліты, – кожны з якіх меў свае інтарэсы і праводзіў уласную лінію ў царкоўна-палітычнай сферы. Два першых разглядалі унію (грэка-каталіцтва) як пераходную ступень у рыма-каталіцтва. Апошні ўдзельнік, ВКЛ, дастаткова паслядоўна адстойваў свае дзяржаўныя, рэлігійна-палітычныя і этнакультурныя інтарэсы. У ходзе падрыхтоўкі Брэсцкай уніі заходняя пазіцыя навязвання нераўнапраў-

нага саюзу, які мысліўся польскімі і ватыканскімі коламі як пераходная ступень да поўнага акаталічвання, была разбіта беларуска-ўкраінскім епіскапам пры падтрымцы ўлад ВКЛ.

Знешнепалітычныя і культурна-ідэалагічныя арыентацыі беларуска-ўкраінскага праваслаўя. У XVI ст. у духоўным жыцці Беларусі і Украіны склаўся тып свецкага і духоўнага дзеяча, які жыў і тварыў «на мяжы культур» – усходне- і заходнееўрапейскай. Да гэтага тыпу свецкіх і царкоўных дзеячаў Беларусі і Украіны адносіліся Францыск Скарына, Васіль Цяпінскі, Еўстафій Валовіч, Леў Сапега, Сымон Будны, Іпацый Пачей, Мялецій Смятрыцкі, Пётр Магіла, Сімяон Полацкі і інш.

Паміж беларуска-ўкраінскай і рускай праваслаўнай царквой XVI–XVII стст. існавала істотная розніца, выкліканая асаблівасцямі гістарычнага, палітычнага, эканамічнага і духоўнага развіцця беларускага, украінскага і рускага народаў. Па-першае, руская царква была пад уладай маскоўскага патрыярха, а беларуска-ўкраінская намінальна падпарадкоўвалася канстанцінопальскаму патрыярху, а фактычна – мітрапаліту Кіеўскаму, Галіцкаму і ўсёй Русі. Па-другое, руская царква была дзяржаўнай, а беларуска-ўкраінская праваслаўная царква – апазіцыйнай і гнанай. Па-трэцяе, беларуска-ўкраінская праваслаўная царква была знітавана не толькі з Візантыяй, але і з Захадам. Яе дзеячы, святары, настаўнікі ў значнай ступені былі інтэграваны ў заходнееўрапейскую культуру. Па-чацвёртае, па-рознаму разумелася і адпраўлялася таінства хрышчэння. Беларуская-ўкраінскае праваслаўе не вымагала паўторнага хрышчэння хрысціян іншых канфесій, у той час як руская праваслаўная царква патрабавала гэтага ад беларусаў і ўкраінцаў, якія перасяліліся ў Рускую дзяржаву. Паўторнае хрышчэнне павінен быў прыняць і Сімяон Полацкі, калі перасяліўся ў Расію.

Пасля заключэння Брэсцкай уніі ўніяцкая царква вяла барацьбу за існаванне і самабытнасць. Беларуская-ўкраінскае праваслаўе і свецкія колы ВКЛ змагаліся за культурна-рэлігійную, а зыходзячы з гэтага, і за знешнепалітычную пераарыентацыю з Усходу на Захад. Адначасова яны імкнуліся да ўмацавання сваіх царкоўных і свецкіх пазіцый у духу самастойнасці ўніяцкай царквы і ВКЛ і адасобленасці ад заходняга хрысціянства, Вытыкана, духоўных і свецкіх улад Польшчы.

Надзея кіруючых колаў Рэчы Паспалітай, што унія ідэалагічна кансалідуе народы федэрацыі і дапаможа супрацьстаяць націску з усходу, аказалася памылковай. Рэлігійны і сацыяльна-палітычны прымус, які суправаджаўся ўвядзеннем уніі, адштурхнуў ад урада ВКЛ і ўсёй Рэчы Паспалітай значную частку праваслаўнага насельніцтва, асабліва ўсходніх ваяводстваў, дапамог Рускай дзяржаве ў яе экспансіі на землі Бела-

русі і Украіны і ўрэшце прывёў Левабярэжную Украіну пад пратэкцыю Масквы.

З пачаткам уніяцкага прымусу назіралася яўнае збліжэнне беларуска-ўкраінскай праваслаўнай царквы з маскоўскай. Пачалася эміграцыя праваслаўных вернікаў у Рускую дзяржаву, на Маскву пачалі арыентавацца многія беларускія і ўкраінскія праваслаўныя святары (місіі ў Маскву Лаўрэнція Зізання і Афанасія Філіповіча). Некаторыя кіеўскія мітрапаліты намерваліся перайсці пад уладу маскоўскага патрыярха і нават цара. Да Масквы ўсё часцей схіляліся сімпатыі казацтва.

Разам з тым існавала ўплывова група праваслаўных свецкіх феодалаў і святароў, якія не прытрымліваліся прамаскоўскай арыентацыі, але адмаўлялі шлях Брэсцкай царкоўнай уніі. Прадстаўнікі гэтай групы былі лаяльнымі да ўрада Рэчы Паспалітай і лічылі сябе грамадзянамі гэтай дзяржавы. Адначасова яны імкнуліся захаваць цесныя адносіны з рускай праваслаўнай царквой і Рускай дзяржавай. Вядучым ідэолагам так званай магілянскай групы быў мітрапаліт Кіеўскі, Галіцкі і ўсея Русі Пётр Магіла (1632–1647), а яе цэнтрам – Кіева-Магілянская акадэмія. З’яўляючыся абаронцам праваслаўя, П. Магіла ніколі не выступаў за падпарадкаванне Украіны і Беларусі Рускай дзяржаве і заўсёды падкрэсліваў самабытнасць хрысціянства на ўкраінскіх і беларускіх землях. У палітыцы ён арыентаваўся на ўласную ўкраінскую дзяржаўнасць.

Апазіцыйнасць праваслаўнага духавенства і вернікаў узмацнілася напярэдадні і ў пачатку вайны 1654–1667 гг. у выніку царскай прапаганды і захопу рускім войскам значнай часткі тэрыторыі ВКЛ.

Ваенныя падзеі радыкальна змянілі жыццё і далейшы лёс вядомага беларускага і рускага паэта, мысліцеля, асветніка Сімяона Полацкага (Самуіл Емяльянавіч Пятроўскі-Сітніяновіч) (1629–1680), які паходзіў з сям’і заможных палачан. У 1656 г. ён прыняў манаскі сан і стаў дыдаскалам (настаўнікам) невялікай брацкай школы пры манастыры ў Полацку. Хутка малады настаўнік разам са сваімі вучнямі вітаў рускага цара Аляксея Міхайлавіча ў Віцебску і Полацку як вызваліцеля беларускага народа. У 1664 г., баючыся ганенняў з боку ўлад Рэчы Паспалітай, ён быў вымушаны паккінуць Полацк і з’ехаць у Расію на пастаяннае жыхарства. У Маскве С. Полацкі стаў прыдворным літаратарам, а пазней – прыхільнікам і ідэолагам праваслаўя і расійскага самадзяржаўя. У Маскве ён быў вымушаны адмовіцца ад роднай мовы, на якой складаў першыя вершы, і перайсці на тагачасную рускую літаратурную мову.

Эміграцыя С. Полацкага, тыповай асобы «на мяжы культур», была эміграцыяй не толькі ў іншую дзяржаву, але і ў іншую, хоць і блізкую, культуру. Ён паклаў пачатак згубнаму для беларускай культуры пра-

цэсу культурнай эміграцыі, які ў XVIII–XIX стст. набыў масавы характар. Інтэлектуальна-творчыя сілы беларускага народа з прычыны адсутнасці ўласнай дзяржаўнасці і нацыянальнай самасвядомасці «эмігрыравалі» або ў польскую, або ў рускую культуру.

Беларуска-ўкраінскае праваслаўе і Расія ў другой палове XVII ст. Вайна 1654–1667 гг. адкінула ў мінулае былую рэлігійную талерантнасць у ВКЛ, змяніла ўмовы існавання праваслаўнай царквы. Другая палова XVII ст. праходзіла пад знакам канфесійнай напружанасці, рэзкіх хістанняў у рэлігійнай палітыцы ўрада Рэчы Паспалітай і ўлад ВКЛ, змяненняў суадносін розных хрысціянскіх плыняў і пераходу дысідэнцкага пытання ў разрад міжнародных. Моцна ўшчэmlенае Рэфармацыяй і Контррэфармацыяй праваслаўе тым не менш заставалася самай масавай канфесіяй у Беларусі. Яно дзейнічала ў межах легальнасці і цярпімасці і было забяспечана канстытуцыйнай падтрымкай на дзяржаўным узроўні.

Пасля вайны стаўленне да праваслаўя пачало мяняцца. Урад узяў курс на абмежаванне і нейтралізацыю праваслаўнай царквы, якую адзіную прызнавалі і падтрымлівалі маскоўскія ўлады. Прамаскоўская арыентацыя праваслаўных пабудзіла ўрад зрабіць круты паварот у бок падтрымкі уніі, якая яшчэ зусім нядаўна, здавалася, была асуджана на поўнае вынішчэнне. Рост уніяцкіх настрояў у грамадстве, унутраны раскол у праваслаўнай царкве, адыход ад яе шляхты, спад палітычнага значэння казацтва як абаронцы праваслаўя спрыялі павелічэнню ўплыву ўніяцтва на тэрыторыі з перавагай праваслаўнага насельніцтва. У 1685–1686 гг. Кіеўская мітраполія была падпарадкавана Маскоўскаму патрыярхату, тым самым перарвалася 600-гадовая традыцыя яе арыентацыі на Канстанцінопаль. З 1718 г. значная частка праваслаўных Беларусі падпарадкоўвалася непасрэдна Кіеўскай мітраполіі.

Вайна 1654–1667 гг. істотна развевяла ілюзіі аб выратавальнай місіі расійскага самадзяржаўя, разбурыла імідж цара-вызваліцеля, хаця русафільскія настроі сярод праваслаўнага насельніцтва былі даволі моцнымі. З другой паловы XVII ст. трывалым фактарам рэлігійнага жыцця стала маскоўская прысутнасць у Беларусі ў якасці абаронцы праваслаўя, што знайшло замацаванне ў Андрусаўскім перамір'і і «вечным міры» 1686 г. Царызм ініцыіраваў беларуска-ўкраінскае праваслаўнае насельніцтва на пошукі пратэкцыі ў Расіі. Ф. Энгэльс заўважыў на гэты конт, што факты прымусовага далучэння насельніцтва Беларусі і Украіны да каталіцтва давалі «велікарускім царам жаданую зачэпку для прэтэнзій на тэрыторыю Літоўскага княства як на нацыянальную рускую вобласць, прыгнечаную, аднак, Польшчай. Другая зачэпка для ўмяшання была ў тым, каб у якасці абаронцы праваслаўя выступіць у абарону пра-

васлаўных уніятаў, хаця апошнія даўно ўжо змірыліся са сваім становішчам у дачыненні да рымска-каталіцкай царквы»¹.

Канфесійная палітыка Маскоўскай дзяржавы і русафільскія настраі праваслаўнага насельніцтва ВКЛ абумовілі курс кіруючых колаў Рэчы Паспалітай на абмежаванне правоў праваслаўнага кліра і вернікаў на тэрыторыі дзяржавы. Законамі 1668 і 1674 г. адступніцтва ад каталіцтва і ўніяцтва было абвешчана крымінальным злачынствам і падлягала пакаранню выгнаннем з дзяржавы. Пад ціскам Пятра I на сойме 1717 г. былі абмежаваны палітычныя правы некаталіцкай, у тым ліку праваслаўнай, шляхты (так званых дысідэнтаў), а ў 1733 г. яны былі скасаваны – некаталіцкай шляхце не дазвалялася займаць дзяржаўныя пасады, выбіраць дэпутатаў у сойм і ўдзельнічаць у працы Галоўнага Літоўскага трыбунала.

У другой палове XVII ст. пры актыўнай падтрымцы дзяржаўных улад і пануючага класа каталіцтва ўмацавала пазіцыі ў Беларусі. Пасля рэлігійнай кансалідацыі шляхецкага саслоўя рэшткі праваслаўнай шляхты перайшлі ў каталіцтва. Атрымаўшы канчатковую перамогу над пратэстанцтвам, касцёл імкнуўся знішчыць праваслаўе і разам з уніяцкай царквой дасягнуў у гэтым значных поспехаў. На мяжы XVII–XVIII стст. уніяцтва стала самым масавым у ВКЛ веравызнаннем, якое ахоплівала сялян, гарадскія нізы, частку дробнай і сярэдняй шляхты. У 1660 г. у Рэчы Паспалітай католікі складалі 43 %, уніяты – 33 % (галоўным чынам беларусы і ўкраінцы), праваслаўныя – 10 %, іўдзеі – 9%, пратэстанты і прадстаўнікі іншых рэлігій – 5 % ад колькасці ўсіх жыхароў дзяржавы. На далучаных у 1772 г. да Расійскай імперыі беларускіх землях налічвалася каля 100 тыс. рыма-католікаў, 300 тыс. праваслаўных і 800 тыс. уніятаў. Напрыканцы XVIII ст. каля 80 % сельскага насельніцтва Беларусі было ўніяцкім.

Высновы

1. Люблінская унія прадугледжвала ўзнікненне саюзнай федэратыўнай дзяржавы. Аднак толькі ў апошняй трэці XVIII ст. канфедэратыўны саюз ВКЛ і Польшчы хутка эвалюцыянаваў у бок федэрацыі і ўнітарнай дзяржавы. У часы «вялікіх рэформ» уплыў ВКЛ як самастойнай дзяржаўна-палітычнай адзінкі на дыпламатыю Рэчы Паспалітай быў мінімальным. Польшка-літвінская федэрацыя выступала на міжнароднай арэне ў якасці польскай дзяржавы, чые інтарэсы сталі дамінуючымі ў аб'яднанні «двух народаў». Прадстаўнікі ВКЛ уключаліся ў склад агульных пасольстваў, якія выступалі ад імя Рэчы Паспалітай, і не прэтэндавалі

¹ Цыт. па: *Маркс К.* Сочинения. Т. 22. С. 13.

на асаблівы статус. Яны рабілі ўсё магчымае, каб захаваць у палітычнай сістэме Рэчы Паспалітай прынцыпы ўнутрыдзяржаўнага дуалізму, што знайшло адлюстраванне ў Канстытуцыі 3 Мая і Акце ўзаемнага даверу абодвух народаў. Тым не менш мадэль цэнтралізаванай федэрацыі Польшчы і ВКЛ не атрымала завершанага афармлення.

2. Знешнепалітычны механізм і дыпламатычная служба ВКЛ і Рэчы Паспалітай былі абумоўлены асаблівасцямі палітычнай сістэмы польска-літвінскай федэрацыі. Яны выцякалі з наяўнасці як агульных (манарх і сейм), так і асобных дзяржаўных інстытутаў, якія захоўваліся ў Княстве і Каралеўстве (урадавыя канцылярыі, канцылярыі гетманаў). Вышэйшыя дзяржаўныя органы ВКЛ (кароль і вялікі князь літоўскі, галоўны з'езд ВКЛ, канцлеры і гетманы ВКЛ) фармальна валодалі тымі ж знешнепалітычнымі паўнамоцтвамі ў федэратыўным саюзе, што і аналагічныя дзяржаўныя органы Польскага Каралеўства. Аднак фактычна з узмацненнем пазіцый Польшчы ў складзе федэрацыі іх роля і значэнне ў знешнепалітычнай сферы ўсё больш памяншаліся (гэта тычылася перш за ўсё інстытутаў канцлера і гетмана).

3. Падзел знешнепалітычных паўнамоцтваў паміж Каронай і Княствам захоўваўся да канца XVII ст., хаця геаграфічная сфера дзейнасці дыпламатычнай службы ВКЛ паступова звужалася. У сферу адказнасці кароннай канцылярыі перайшлі адносіны з Крымскім ханствам і дзяржавамі Заходняй Еўропы і Швецыяй. Апошняя дзяржавай, з якой ВКЛ падтрымлівала самастойныя адносіны, была Расія. З ёй Княства заключыла некалькі пагадненняў у пачатку Паўночнай вайны. Пасля гэтага ВКЛ не праяўляла сябе як самастойны ўдзельнік міжнародных адносін.

4. Істотны ўплыў на знешнюю палітыку ВКЛ і ўсёй Рэчы Паспалітай аказваў рэлігійны фактар. Знаходжанне на мяжы цывілізацый, рэлігій і культур, неабходнасць пастаяннага вагання паміж Захадам і Усходам мелі вырашальны ўплыў не толькі на культурна-цывілізацыйную арыентацыю дзяржавы, але і на яе геапалітычныя канцэпцыі, знешнепалітычныя прыярытэты, дыпламатычны стыль і знешнепалітычны працэс. Пасля заключэння Брэсцкай уніі беларуска-ўкраінскае праваслаўе і свецкія колы ВКЛ пачалі змаганне за культурна-рэлігійную, а зыходзячы з гэтага, і знешнепалітычную пераарыентацыю з Усходу на Запад. Адначасова яны імкнуліся да ўзмацнення сваіх духоўных і свецкіх пазіцый у напрамку як самастойнасці ўніяцкай царквы і ВКЛ у складзе Рэчы Паспалітай, так і адасобленасці ад заходняга хрысціянства, Ватыкана, духоўных і свецкіх улад Польшчы.

5. У другой палове XVII ст. каталіцтва пры актыўнай падтрымцы дзяржаўных улад і пануючага класа ўмацавала свае пазіцыі ў Беларусі.

Пасля войнаў сярэдзіны XVII ст. адбылася рэлігійная кансалідацыя шляхецкага саслоўя, і рэшткі праваслаўнай шляхты перайшлі ў каталіцтва. Атрымаўшы ў другой палове XVII ст. канчатковую перамогу над пратэстанцтвам, касцёл імкнуўся скончыць з праваслаўем і разам з уніяцкай царквой дасягнуў у гэтым значных поспехаў. Уніяцтва стала самым масавым веравызнаннем у ВКЛ.

6. У Рэчы Паспалітай сфарміравалася новая сацыяльная і этнічная супольнасць – «польскі народ шляхецкі», якая аб'ядноўвалася агульнымі правамі і прывілеямі, палітычнай ідэалогіяй, рэлігіяй (каталіцтвам) і польскай мовай. Падзел беларускага грамадства па сацыяльна-рэлігійнай прыкмеце быў адным з асноўных фактараў, які прывёў да заняпаду беларускай дзяржаўнасці.

Кантрольныя пытанні

1. Ахарактарызуйце ролю і месца ВКЛ у палітычнай сістэме Рэчы Паспалітай.

2. Якія былі знешнепалітычныя паўнамоцтвы і функцыі манарха, сейма Рэчы Паспалітай, канцлера і гетмана ВКЛ?

3. У чым выяўляўся падзел знешнепалітычных паўнамоцтваў паміж Каронай і Княствам?

4. Як рэформы дзяржаўнага ладу польска-ліцвінскай федэрацыі паўплывалі на сферу знешняй палітыкі?

5. Які ўплыў на знешнюю палітыку ВКЛ і ўсёй Рэчы Паспалітай аказваў рэлігійны фактар?

6. Назавіце знешнепалітычныя перадумовы і наступствы Брэсцкай царкоўнай уніі.

7. Ахарактарызуйце знешнепалітычныя пазіцыі беларуска-ўкраінскага праваслаўя.

Спіс літаратуры

Баненис, Э. Д. Посольская служба Великого княжества Литовского (середина XV в. – 1569) : автореф. ... дис. канд. ист. наук / Э. Д. Баненис. – Вильнюс : Ин-т истории АН Литвы, 1982. – 21 с.

Грыцкевіч, А. П. Рэлігійнае пытанне і знешняя палітыка царызма перад падзелам Рэчы Паспалітай / А. П. Грыцкевіч // Вес. Акад. навук БССР. Сер. грамад. навук. – 1973. – № 6. – С. 62–71.

Лазоркина, О. И. Дипломатическая деятельность канцелярии ВКЛ в XVII в. / О. И. Лазоркина // Журн. междунар. права и междунар. отношений. – 2008. – № 1. – С. 43–48.

Лазоркина, О. И. Дипломатическая служба Великого княжества Литовского во внешнеполитическом механизме Речи Посполитой в 1600–1697 гг. : автореф. дис. ... канд. ист. наук / О. И. Лазоркина. – Минск : БГУ, 2009. – 23 с.

Марозава, С. Уніяцкая царква ў этнакультурным развіцці Беларусі (1596–1839) / С. Марозава. – Гродна : ГрДУ, 2001. – 352 с.

Мартос, А. Беларусь в исторической, государственной и церковной жизни / А. Мартос. – Минск : Белорус. экзархат Рус. Православ. Церкви, 1990. – 100 с.

Михайловская, Л. Л. Дипломатическая служба Речи Посполитой в XVII в. / Л. Л. Михайловская // Беларусь і свет : альманах. – Минск, 1999. – Т. 1. – С. 28–39.

Падокшын, С. А. Унія. Дзяржаўнасць. Культура (Філасофска-гістарычны аналіз) / С. А. Падокшын. – Мінск : Беларус. навука, 2000. – 111 с.

Снапкоўскі, У. Пра калізіі знешнепалітычных інтарэсаў Польскага каралеўства і Вялікага княства ў складзе Рэчы Паспалітай / У. Снапкоўскі // Спадчына. – 1995. – № 3. – С. 189–200.

Тихомиров, А. Внешнеполитический механизм и организация дипломатической службы Речи Посполитой и Великого княжества Литовского в 1569–1795 гг. / А. Тихомиров // Белорус. журн. междунар. права и междунар. отношений. – 1998. – № 3. – С. 52–61.

Тихомиров, А. В. Дипломатия Речи Посполитой и Великого княжества Литовского в 1773–1795 гг.: Организация и практика / А. В. Тихомиров // Беларусь і свет : альманах. – Мінск, 2000. – Т. 2. – С. 45–56.

Филатова, Е. Н. Конфессиональная политика царского правительства в Беларуси 1772–1860 гг. / Е. Н. Филатова. – Минск : Беларус. навука, 2006. – 192 с.

Глава 9

БЕЛАРУСКІ ФАКТАР ВА ЁНУТРАНАЙ І ЗНЕШНЯЙ ПАЛІТЫЦЫ РАСІЙСКОЙ ІМПЕРЫІ (канец XVIII – пачатак XX ст.)

9.1. Нашэсце Напалеона на Расію і спробы аднаўлення польска-літвінскай дзяржаўнасці

Інтэграцыя ў імперыю. У выніку падзелаў Рэчы Паспалітай каля 3 млн чал., якія пражывалі на тэрыторыі Беларусі, аказаліся ў складзе Расійскай імперыі. Падзелы Рэчы Паспалітай і знішчэнне беларускай і літоўскай дзяржаўнасці ў выглядзе Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага здзейснілі адвечнае імкненне расійскіх самадзяржаў у дачыненні да Беларусі. Гэта ўвасобілася ў двух найвышэйшых тытулах расійскіх уладароў – святарскім (патрыярх «усея Русі») і свецкім (цар «усея Вялікія і Малыя і Белья Расіі»). Кацярына II магла канстатаваць дасягненне стратэгічнай мэты «збірання ўсёе Русі» і загадала адбіць памятны медаль з дэвізам «Отторженная возвратих». Гэты тэзіс зыходзіў з вялікадзяржаўніцкага погляду на Беларусь як гістарычнае ўладанне расійскіх манархаў. Ён трактаваў беларусаў як частку велікарускага народа, «сапсаваную» за час адрыву ад яго польска-каталіцкімі ўплывамі.

Каб «вярнуць» Беларусь ва ўлонне імперыі, трэба было ажыццявіць палітычную, эканамічную і культурную інтэграцыю беларускіх зямель у склад расійскай дзяржавы, зняць этнічны, моўны і рэлігійны бар'еры, перайначыць гістарычную памяць, геапалітычна пераарыентаваць беларускую шляхту і набілітэт на Усход. Далучэнне да Расіі радыкальна змяніла геапалітычнае становішча беларускіх зямель. У складзе расцягнутай на вялікіх еўрапейскіх і азіяцкіх прасторах Расійскай імперыі яны павінны былі выконваць стратэгічную ролю заходняга фарпоста. З захаду самы кароткі шлях на Маскву пралагаў праз Беларусь. Гэта прадвызначыла яе драматычны лёс у XIX–XX стст., калі іншаземныя нашэсці на Расію з захаду пракатваліся па беларускай тэрыторыі.

Разам з тым уключэнне беларускіх зямель у склад цэнтралізаванай дзяржавы прывяло да пэўнай палітычнай стабілізацыі, якая паклала канец ваенным сутычкам, феадальнай анархіі і бязладдзю. Магнатам забаранялася ўтрымліваць прыватныя войскі, мець свае крэпасці, арганізоўваць канфедэрацыі. Уцягванне Беларусі ў агульнарасійскую гаспадарчую сістэму пашырыла рынак збыту прадуктаў земляробства, садзейнічала пэўнай эканамічнай арыентацыі і спецыялізацыі. Станоўчае значэн-

не мелі скасаванне розных унутраных пошлін, будаўніцтва паштовых дарог і станцый, паляпшэнне водных шляхоў зносін. Быў пабудаваны Бярэзінскі канал, які адкрыў водны шлях з Дняпра ў Заходнюю Дзвіну. Вяліся работы па ўдасканаленні Агінскага канала, што злучаў басейны Дняпра і Нёмана. У другой палове XIX ст. у Беларусі пачалося інтэнсіўнае чыгуначнае будаўніцтва. Гэтыя і іншыя меры садзейнічалі развіццю гандлёвых сувязей і эканомікі краю.

У 1802 г. Санкт-Пецярбург увёў на новадалучаных беларускіх землях расійскую адміністрацыйна-тэрытарыяльную сістэму, утварыўшы пяць губерняў з цэнтрамі ў Віцебску, Магілёве, Мінску, Гродне і Вільні. Насельніцтва далучаных зямель, за выключэннем сялянства, прыводзілася да прысягі. Абсалютная большасць шляхты і магнатаў Беларусі далі прысягу на вернасць расійскай імператрыцы ці імператару і дзяржаве. Такім чынам яны захавалі свае маёнткі і атрымалі ўсе правы і прывілеі, якімі карысталася рускае дваранства. На Беларусь распаўсюджвалася расійская сістэма падаткаў і павіннасцей, у тым ліку цяжкая рэкруцкая павіннасць.

У 1803 г. была ўтворана Віленская вучэбная акруга, у якую ўваходзілі Літва, Беларусь і Прабоўрэжная Украіна. Яе глыбінная мэта была накіравана на аслабленне палітычнай ролі польскага дваранства і каталіцкай царквы пры ўзмацненні ролі рускага дваранства, але дасягнуць гэтага ў першыя дзесяцігоддзі існавання акругі не ўдалося. На чале яе быў пастаўлены сябар Аляксандра I, польскі патрыёт, князь Адам Ежы Чартарыйскі. У выніку асноўнай мовай навучання ў школах акругі засталася польская. Рускую выкладалі толькі па жаданні саміх навучэнцаў, прытым ахвотнікаў было няшмат. Навучанне на беларускай мове ў школах было забаронена. У 1803 г. быў створаны Віленскі імператарскі ўніверсітэт. Ён стаў у краі не толькі цэнтрам асветы, але і асяродкам выхавання патрыятычнай моладзі – польскай, беларускай і літоўскай, якая шукала шляхі вызвалення Бацькаўшчыны.

Пасля падзелаў Рэчы Паспалітай патрыятычныя колы Польшчы, Беларусі і Літвы распрацоўвалі розныя планы аднаўлення Польшчы і ВКЛ, спадзеючыся на падтрымку замежных дзяржаў і іх ціск на царскую Расію. Яны звязвалі вялікія надзеі з Напалеонам, які перакройваў карту Еўропы. Разгром Прусіі Напалеонам, пераход польскіх зямель з-пад улады Прусіі да Францыі, прыезд французскага імператара ў Варшаву і падпісанне ў 1807 г. Напалеонам і Аляксандрам I Тэлызійскага міру ўзмацнілі гэтыя надзеі. На землях, захопленых Прусіяй у выніку першага і трэцяга падзелаў Рэчы Паспалітай, пад французскім пратэктаратам стваралася Вялікае герцагства (княства) Варшаўскае. Беластоцкая акруга пераходзіла ад Прусіі да Расіі, у выніку чаго ўсе землі былога

ВКЛ апынуліся ў складзе Расійскай імперыі. Напалеон наўмысна навязаў Аляксандру I Беластоцкую акругу, каб пагоршыць расійска-прускія адносіны.

План М. К. Агінскага. Пасля таго як Аляксандр I выбраў абарончы варыянт вайны з Напалеонам, у Санкт-Пецярбургу пачалі абмяркоўваць праект утварэння аўтаномнага Вялікага Княства Літоўскага ў складзе Расійскай імперыі. Распрацоўка праекта і яго разгляд ва ўрадавых колах Расіі адлюстроўвалі ўстойлівае імкненне беларуска-літоўскай шляхты да адміністрацыйнай і прававой самастойнасці краю. Гэта таксама сведчыла пра гатоўнасць цара ва ўмовах напружанай знешнепалітычнай абстаноўкі напярэдадні вайны з Францыяй пайсці на некаторую лібералізацыю ўрадавай палітыкі ў заходніх губернях, каб нейтралізаваць пранапалеонаўскія настроі польскай і беларуска-літоўскай шляхты, схіліць яе на бок расійскіх улад.

Ініцыятарам праекта аднаўлення ВКЛ выступіў вядомы дзяржаўны дзеяч Рэчы Паспалітай Міхал Клеафас Агінскі (1765–1833). У апошнія гады існавання польска-літвінскай дзяржавы ён знаходзіўся на дыпламатычнай працы ў Галандыі і Англіі. Падтрымаў Канстытуцыю 3 Мая 1791 г., потым прысягнуў Кацярыне II і такім чынам захаваў маёнткі ва ўсходняй Беларусі. У час паўстання 1794 г. увайшоў у склад Найвышэйшай літоўскай рады, сфарміраваў і фінансаваў батальён стралкоў, камандаваў ім у бітвах з расійскімі і прускімі войскамі. Пасля задушэння паўстання выехаў у Аўстрыю, жыў у Вене, Венецыі, Парыжы. У 1802 г. вярнуўся ў свой маёнтak Залессе каля Смаргоні. У 1810 г. атрымаў званне расійскага сенатара, чын тайнага саветніка.

У 1807–1810 гг. М. К. Агінскі некалькі разоў сустракаўся з Напалеонам і высветліў адсутнасць у яго яўнай зацікаўленасці ў адраджэнні Рэчы Паспалітай, таму заставалася спадзяванца толькі на Аляксандра I. Ідэя стварэння з заходніх губерняў Расіі асобнай правінцыі была выказана сенатарам М. К. Агінскім у час сустрэчы з Аляксандрам I у красавіку 1811 г. Імператар ухваліў яго прапановы і даручыў групе магнатаў (М. К. Агінскі, Ф. К. Любецкі, Л. Плятэр, Т. Ваўжэцкі і інш.) распрацаваць асноўныя палажэнні праекта. Яго галоўны змест быў выкладзены ў памятнай запісцы М. К. Агінскага Аляксандру I у маі 1811 г.

Паводле плана меркавалася ўтварыць з Гродзенскай, Віленскай, Мінскай, Віцебскай, Магілёўскай, Кіеўскай, Падольскай, Валынскай губерняў, Беластоцкай вобласці і Тарнопальскай акругі асобную правінцыю пад назвай Вялікае Княства (герцагства) Літоўскае з цэнтрам у Вільні на чале з намеснікам расійскага імператара. Для кіравання гэтай аўтаномнай адзінкай прадугледжвалася стварэнне асобных органаў – Літоўскай канцылярыі ў Санкт-Пецярбургу, Адміністрацыйнай рады і Вярхоў-

нага трыбунала ў Вільні. Статут ВКЛ 1588 г. прызнаваўся асноўным грамадзянскім кодэксам ВКЛ, а польская мова – мовай справаводства. Усе дзяржаўныя пасады ў адноўленым ВКЛ маглі займаць толькі ўраджэнцы Княства. Планавалася вылучыць асігнаванні на народную адукацыю на тэрыторыі Княства ў спецыяльны рахунак дзяржаўнага бюджэту.

Палажэнні плана М. К. Агінскага былі больш падрабязна распрацаваны ў праекце Канстытуцыі ВКЛ, які прадугледжваў утварэнне двухпалатнага сойму і паступовае, на працягу дзесяці гадоў, зліквідаванне прыгоннага права. Адначасова па даручэнні Аляксандра I вялася праца па арганізацыі ў складзе ўзброеных сіл Расійскай імперыі асобнага літоўскага войска. На завяршальным этапе падрыхтоўкі да вайны галоўным для імператара былі не адміністрацыйныя меры па стварэнні ВКЛ, а ваенныя сродкі, якія насельніцтва і шляхта заходніх губерняў маглі прадаставіць у яго распараджэнне. Пра гэта катэгарычна заявіў Аляксандр I у час сустрэчы з М. К. Агінскім восенню 1811 г.

У пачатку 1812 г. Аляксандр I фактычна адмовіўся ад ідэі аднаўлення ВКЛ, разглядаючы яе толькі ў сувязі з абвяшчэннем Польскага Каралеўства і руска-польскай уніі на выпадак наступальнай вайны супраць Напалеона. Пасля ад'езду цара ў армію ў красавіку 1812 г. абмеркаванне плана М. К. Агінскага спынілася, але яго ідэі адыгралі пэўную ролю ў распрацоўцы і ажыццяўленні расійскай урадавай палітыкі ў заходніх губернях напярэдадні, у ходзе і пасля завяршэння расійска-французскай вайны.

Беларусь у ваенна-стратэгічных планах расійскага і французскага ўрадаў. Напярэдадні вайны з Францыяй расійскае кіраўніцтва разглядала праекты аднаўлення Польскага Каралеўства і аўтаномнага ВКЛ як часткі будучага каралеўства праз прызму ваенна-стратэгічнага планавання. Аляксандр I лічыў немагчымым для Расіі, у якой у той час не было саюзнікаў, весці наступальную вайну з Напалеонам, які рухаў супраць Расіі ўзброеныя сілы ўсёй Еўропы.

Ваенны міністр генерал М. Б. Барклай дэ Толі выклаў у лютым 1810 г. у запісцы на імя імператара план будучай вайны з Францыяй. Прапануючы весці абарончую вайну, ён праводзіў галоўную лінію абароны расійскіх войскаў па Заходняй Дзвіне і Дняпры, плануючы такім чынам арганізаваць у «польскіх правінцыях» супраціўленне непрыяцелю. Галоўнай мэтай трох расійскіх армій, якія ваенны міністр прапаноўваў размясціць у Латвіі, Літве, Беларусі (паміж Вільняй і Мінскам) і ва Украіне, вызначалася тое, каб «аберагаць заходнія межы Расіі». У выпадку наступлення праціўніка на цэнтральным участку фронту – а гэта М. Б. Барклай дэ Толі лічыў малаверагодным – меркавалася, што расійская армія будзе марудна адступаць ды імкнуцца завесці французав у глыб краіны. Такі план быў рэалізаваны ў час расійска-французскай вайны 1812 г.

Пасля значнага пашырэння тэрыторыі Варшаўскага герцагства, да якога паводле Шонбрунскага мірнага дагавора паміж Францыяй і Аўстрыяй 1809 г. адыходзіла амаль уся Заходняя Галіцыя, расійска-французскія адносіны сталі хутка пагаршацца. Імкнучыся заручыцца падтрымкай палякаў, Напалеон дэкларатыўна абяцаў аднаўленне Рэчы Паспалітай у межах 1772 г. На крайні выпадак ён планавалі стварыць на польскіх, беларускіх, літоўскіх і ўкраінскіх землях дзяржаву-сатэліт, цалкам залежную ад Францыі.

Рыхтуючыся да вайны, французскі ўрад уважліва вывучаў эканамічную, сацыяльную і нацыянальную сітуацыю ў царскай імперыі. Напалеон меў намеры выкарыстаць у сваіх мэтах нацыянальнае і аграрнае пытанні ў Расіі, аднак вызваліць сялян ад прыгоннага права ён пабаяўся. Затое на нацыянальныя супярэчнасці французская дыпламатыя ўскладала вялікія спадзяванні. Напрыклад, на ўкраінскіх землях планавалася ўтварэнне незалежнай дзяржавы пад назвай Напалеоніда. Між тым уладар паловы Еўропы не здолеў выкарыстаць міжнацыянальныя супярэчнасці Расійскай імперыі. Нягледзячы на тое што ён упершыню ў гісторыі паспяхова прымяняў знешнепалітычную прапаганду ў краінах, якія планавалі захапіць, напярэдадні і ў час расійскай кампаніі зрабіць гэтага па розных прычынах не змог. У выніку Банапарт страціў магчымых саюзнікаў і паскорыў сваё паражэнне.

Расійскі ўрад планавалі максімальна выкарыстаць людскія (шляхам рэкруцкіх набораў) і матэрыяльныя, перш за ўсё харчовыя, рэсурсы Беларусі, Літвы і Украіны. Абарончы стратэгічны план прадугледжваў спусташэнне тэрыторыі, пакінутай праціўніку. У запісцы ваяводнага міністра генерала М. Б. Барклэя дэ Толі да імператара (люты 1810 г.) гаварылася, што расійская армія «должна, встретив неприятеля на самых границах, сопротивляться многочисленнейшему его ополчению в польских провинциях до тех пор, пока совершенно не истощатся все способы, какие токмо можно будет взимать от земли, дабы тогда, отступая в настоящую и оборонительную линию, оставить неприятелю, удаляющемуся от своих магазинов, все места опустошенные, без хлеба, скота и средств к доставлению перевозкою жизненных припасов»¹. Перспектыва грамадзянскай вайны паміж жыхарамі Варшаўскага герцагства і расійскімі «палякамі» імператара і расійскі ўрад не турбавала.

¹ Отечественная война 1812 года: материалы Военно-научного архива Главного штаба : в 21 т. СПб. : Изд-во Воен.-учен. ком. Гл. штаба, Гл. упр. Ген. штаба, ген.-квартирмейстера, 1900—1914. Отд. I : Переписка русских правительственных лиц и учреждений. Ч. II : Входящая переписка генерала Барклэя де Толли / под. ред. А. Мышлаевского. 1900. С. 1—6.

Памылковая стаўка польска-літвінскай шляхты на Напалеона.

Войскі Напалеона Банапарта, сканцэнтраваныя на тэрыторыі Варшаўскага герцагства і Прусіі, 24 чэрвеня 1812 г. пераправіліся праз Нёман і ўступілі ў межы Расійскай імперыі, на землі Літвы і Беларусі. Вільню яны занялі 28 чэрвеня, Мінск – 8 ліпеня. У склад 600-тысячнай вялікай арміі Напалеона ўваходзіў польскі корпус на чале з князем Ю. Панятоўскім, пляменнікам апошняга караля Рэчы Паспалітай, колькасцю каля 37 тыс. чал., які прыняў актыўны ўдзел у вайне з Расіяй.

У Беларусі ў другой палове 1812 г. былі сфарміраваны шэсць кавалерыйскіх і пяць пяхотных палкоў агульнай колькасцю каля 25 тыс. чал., якія ваявалі на баку Напалеона. Акрамя таго, не менш чым 8 тыс. налічвалася ў корпусе жандараў, народнай гвардыі і ў батальёнах стралкоў. Асобныя прадстаўнікі шляхты (І. Манюшка, Л. Пац, Д. Радзівіл, М. Абрамовіч, Р. Тызенгаўз) арганізоўвалі палкі за свой кошт. З другога боку, да службы ў расійскай арміі былі прыцягнуты шляхам рэкруцкіх набораў каля 180 тыс. жыхароў беларускіх зямель. У 1-й арміі генерала М. Б. Баркляя дэ Толі, які адначасова быў галоўнакамандуючым расійскімі войскамі, ураджэнцамі беларускіх губерняў былі ўкамплектаваны шэсць дывізіяў. З першых дзён вайны на тэрыторыі Беларусі сутыкнуліся дзве вялікія арміі дзвюх вялікіх дзяржаў. І рускія, і французскія войскі ў ходзе вайны забяспечвалі сябе рэкрутамі, прадуктамі, фуражом і ўсім неабходным за кошт насельніцтва Беларусі.

Польскія, беларускія і літоўскія паны і шляхта віталі прыход французаў як «вызваліцеляў ад расійскіх захопнікаў», паступалі на службу ў напалеонаўскую армію і дзяржаўны апарат, падтрымлівалі акупацыйны рэжым з надзеяй на аднаўленне ВКЛ. Напалеона і яго маршалаў сустракалі з хлебам-салю ў Вільні, Мінску, Магілёве, Смаленску і іншых гарадах. У многіх месцах яшчэ да прыходу французаў па ініцыятыве шляхты з удзелам сялян ствараліся ўзброеныя атрады, якія перашкаджалі расійскім войскам вывозіць матэрыяльныя каштоўнасці, запасы харчоў і фуражу, нападalі на аboзы і каманды, што займаліся рэквізіцыямі ў вёсках. Аднак спадзяванні розных частак беларуска-літоўскага грамадства на Напалеона аказаліся марнымі.

Загадам Напалеона 1 ліпеня 1812 г. быў створаны Часовы ўрад (Тымчасовая ўрадавая камісія) ВКЛ, якому падпарадкоўваліся Віленская, Гродзенская, Мінская губерні і Беластоцкая вобласць, перайменаваныя на французскі ўзор у дэпартаменты з двайной – мясцовай і французскай – адміністрацыяй. Агульны нагляд і кіраўніцтва акупіраванай тэрыторыяй Беларусі і Літвы ажыццяўляў ад імя Напалеона міністр замежных спраў Францыі Г.-Б. Марэ, які знаходзіўся ў Вільні. Віцебская, Магілёўская, Смаленская і Курляндская губерні Часоваму ўраду ВКЛ не

падпарадкоўваліся і знаходзіліся пад прамым кіраўніцтвам французскіх ваенных. Рэальная ўлада на ўсёй тэрыторыі Беларусі і Літвы належала французскім маршалам і генералам, войскі якіх былі пакінуты тут для аховы камунікацый.

Часовы ўрад ВКЛ імкнуўся да злучэння з Польшчай і падпісаў акт аб далучэнні да Генеральнай канфедэрацыі Варшаўскага герцагства і «зліцці з народамі Польшчы». Аднак Напалеон ухіліўся ад прызнання фармальна адноўленай Рэчы Паспалітай, паколькі гэта выключыла б магчымасць прымірэння з Аляксандрам І.

Паводле рашэнняў Венскага кангрэса 1814–1815 гг. Варшаўскае герцагства далучалася да Расійскай імперыі пад назвай Царства (Каралеўства) Польскае. Згодна з канстытуцыяй 1815 г. Царства Польскае прызнавалася асобнай дзяржавай, з’яднанай з Расіяй толькі асабістай уніяй, з асобным канстытуцыйным урадам, арміяй і казной. Ажыццёўлены па ініцыятыве Англіі фактычна чацвёрты падзел Польшчы (а гэта быў іменна падзел этнічных польскіх зямель) з’яўляўся такім жа несправядлівым, як і тры папярэднія падзелы Рэчы Паспалітай. Польшча надоўга страціла дзяржаўнасць. Барацьба за яе аднаўленне стала найбольш важнай задачай польскага нацыянальна-вызваленчага руху, а польскае пытанне – не толькі вострай унутрыпалітычнай праблемай Расійскай імперыі, але і важным пытаннем міжнародных адносін.

Напалеонаўскія войны аказалі моцны ўплыў на беларускую шляхту. У Беларусі, як ва Украіне і іншых усходнеславянскіх землях Расійскай імперыі, уплыў напалеонаўскай кампаніі меў парадаксальны характар. З аднаго боку, перамога над ворагам выклікала сярод мясцовай эліты пацуццё гордасці за сваё славянскае паходжанне і ўмацавала ляльнасць да імперыі; з другога – яна абудзіла разуменне таго, што палітычная і эканамічная сістэма імперыі патрабуе глыбокіх перамен. З гэтых супрацьлеглых уплываў выраслі расійскія масоны і дэкабрысты, украінскія аўтанамісты і беларускія адраджэнцы.

9.2. Славянскае пытанне і расійскае грамадства

Дзяржаўныя праекты дэкабрыстаў. Наступ рэакцыі ў форме «Свяшчэннага саюза» еўрапейскіх манархаў не здолеў знішчыць у славянскіх народаў прагі да ўнутранай і знешняй свабоды, канстытуцыйнага ладу і нацыянальнага адзінства. У свядомасці расійскай інтэлектуальнай эліты аляксандраўскай эпохі ўзрастала цікавасць да прынцыпаў узаемаадносін паміж славянскімі народамі і Расійскай імперыяй,

абмяркоўваліся планы адносна той ролі, якую будзе адыгрываць у славянскім свеце адноўленая на еўрапейскі лад Расія.

Падзелы Рэчы Паспалітай і іх вынікі для Расіі, тая значная падтрымка, якую аказалі Напалеону дваранства і простыя жыхары Варшаўскага герцагства, беларускіх і ўкраінскіх губерняў імперыі, паставіла перад расійскімі кіруючымі коламі і інтэлігенцыяй «славянскае пытанне». Яно заняло важнае месца ў дзяржаўных праектах дзекабрыстаў, накіраваных на звяржэнне самадзяржаўя і ўстанаўленне рэспубліканскага ладу ў Расіі. Адзін з кіраўнікоў Паўночнага таварыства М. Мураўёў падрыхтаваў праект канстытуцыі для Расійскай дзяржавы, частка якога была напісана падчас службы ў Мінску і атрымала назву «Мінская канстытуцыя».

У праекце М. Мураўёва прапаноўвалася ідэя федэратыўнага ладу Расіі паводле ўзору Паўночна-Амерыканскіх Злучаных Штатаў. Расійская імперыя падзялялася на 14 федэратыўных адзінак, якія былі названы дзяржавамі. Беларускія землі былі ўключаны ў дзве дзяржавы: Заходнюю са сталіцай у Вільні і Дняпроўскую са сталіцай у Смаленску. У будучай федэрацыі прадугледжвалася таксама стварэнне Украінскай і Чарнаморскай «дзяржаў» са сталіцамі ў Харкаве і Кіеве. Усе гэтыя «дзяржавы» не мелі якога-небудзь нацыянальнага характару, а былі адміністрацыйна-тэрытарыяльнымі адзінкамі накіраваны на паўночна-амерыканскіх штатаў.

Кіраўнік Паўднёвага таварыства дзекабрыстаў П. Песцель склаў у 1824 г. праект канстытуцыі, пабудаванай на новых прынцыпах і свабоднай ад самадзяржаўя, пад назвай «Руская праўда». Значная ўвага ў ім надавалася нацыянальнаму пытанню. Рэспубліканскіх і дэмакратычных ідэалаў планавалася дасягнуць шляхам татальнай русіфікацыі народаў па схеме: адзіная тэрыторыя – адзіная дзяржава – адзіная мова – адзіны закон. Аўтар «Рускай праўды» абгрунтоўваў думку аб шкоднасці федэратыўнага ладу і неабходнасці паслядоўнай цэнтралізацыі ўсёй палітычнай сістэмы Расіі.

Дзяржаўны лад будучай Расіі вызначаўся строгай цэнтралізацыяй. У межах дзяржавы павінны былі застацца ўсе народы, якія ўваходзілі ў склад Расійскай імперыі. Гэтая ўстаноўка атрымала назву «право благоудобства», якім маглі карыстацца толькі вялікія дзяржавы. З яго дапамогай яны маглі б забяспечыць захаванне і ўмацаванне прыродных межаў, а таксама павялічыць моц за кошт суседніх «малых народаў», на якія прэтэндуюць іншыя вялікія дзяржавы.

Пакідаць за межамі Расіі народы, якія з-за сваёй малаколькаснасці не змаглі б захаваць незалежнае дзяржаўнае існаванне і маглі б стаць ахвярамі моцных суседзяў, П. Песцель лічыў непраўдным. Гэтыя

«малыя народы», да якіх ён адносіў і беларусаў, «павінны злітымі быць у адзін Народ», каб «обитатели целого пространства Российского Государства все были Русские»¹. У такой дзяржаве прадугледжвалася панаванне адзінай рускай мовы. Аўтар «Рускай праўды» прапаноўваў скасаваць заканадаўчым шляхам назвы іншых, нярускіх народаў і ўсіх назваў рускімі. Такім чынам, П. Песцель вылучыў ідэю «адзінай і непадзельнай Расіі». Насельніцтва Расіі ён падзяляў на тры разрады: «карэнны народ рускі», «плямёны, да Расіі далучаныя» і іншаземцы. Да першага разрады адносілася ўся славянская супольнасць у межах дзяржавы без падзелу на рускіх, украінцаў і беларусаў. Беларусаў і ўкраінцаў ён адносіў да «розных адценняў Карэннага Народу Рускага»².

Інакш вырашалася ў «Рускай праўдзе» пытанне аб Польшчы, за якой прызнавалася права на незалежнасць, ці «право народности». Адзначалася, што паколькі Польшча на працягу многіх стагоддзяў мела палітычную незалежнасць і была вялікай самастойнай дзяржавай, то адносна яе «право народности» павінна было мець перавагу над «правом благоустройства». Паміж Расіяй і Польшчай павінен быць заключаны палітычны і ваенны саюз, а ўнутраны лад польскай дзяржавы мусіць будавацца на асновах «Рускай праўды».

Акрамя таго, П. Песцель зрабіў карту будучай расійскай дзяржавы, у якой вызначыў дзяржаўныя межы паміж Расіяй і Польшчай. Падкрэсліваючы неабходнасць трывалых межаў Расіі на захадзе, ён настойваў на тым, каб межы паміж Расіяй і Польшчай вызначаліся расійскім урадам па правіле «благоустройства» для Расіі. Паводле гэтай карты да Польшчы адыходзілі тэрыторыі Царства Польскага, Беластоцкая вобласць, Гродзенская і Віленская, часткі Мінскай і Валынскай губерняў. У Мінскай губерні ад Барысава мяжа ішла на поўдзень па Пцічы, пакідаючы ў Польшчы Ігумен і Слуцк. Усходняя частка Беларусі заставалася ў Расіі і ўключалася ў Вяршынную вобласць (з цэнтрам у Смаленску), у склад якой уваходзілі Смаленская, Віцебская і Чарнігаўская акругі (губерні).

У сярэдзіне XIX ст. сярод вучоных і грамадскіх дзеячаў славянскага свету, у першую чаргу расійскіх і ўкраінскіх, пашырылася прызнанне існавання беларусаў як самастойнага этнасу. Расійскія рэвалюцыйныя дэмакраты А. Герцэн, М. Бакунін, М. Агароў, М. Дабралюбаў у праграмах стварэння славянскай федэрацыі прадугледжвалі права кожнага народа, у тым ліку беларусаў, на самавызначэнне; А. Герцэн марыў пра добра-

¹ Восстание декабристов. Документы : в 23 т. / под общ. ред. М. Н. Покровского. М. ; Л. : Наука, 1925–2016. Т. VII : «Русская Правда» П. И. Пестеля и сочинения, ей предшествующие / под ред. М. В. Нечкиной. 1958. С. 149.

² Тамсама. С. 136–138.

ахвотнае і раўнапраўнае аб'яднанне славянскіх народаў у федэратыўны саюз з Расіяй. Ён лічыў, што Расіі павінна належаць гегемонія ў будучай славянскай федэрацыі, але абавязковай умовай стварэння гэтай федэрацыі павінна стаць пераўтварэнне краіны ў дэмакратычную дзяржаву. На старонках газеты «Колокол» А. Герцэн адстойваў права на самастойнае існаванне польскага, украінскага, літоўскага і беларускага народаў. Ён адзначаў, што Польшча можа аднавіць незалежнасць без уключэння ў свой склад украінскай, літоўскай і беларускай зямель.

Паўстанні 1830–1831 і 1863–1864 гг. за аднаўленне Рэчы Паспалітай. У лістападзе 1830 г. у Польшчы, Беларусі і Літве выбухнула нацыянальна-вызваленчае паўстанне супраць царскай Расіі за аднаўленне Рэчы Паспалітай. Яно было выклікана парушэннем з боку царызму аўтаноміі Царства Польскага і канстытуцыі 1815 г., намаганнямі шляхты Беларусі і Літвы аднавіць дзяржаўнасць і свае палітычныя правы ў незалежнай дзяржаве. Польскі сейм заклікаў да паўстання насельніцтва ўсіх тэрыторый былой Рэчы Паспалітай з мэтай аднаўлення яе незалежнасці. Ён абвясціў сябе вышэйшай уладай у Польшчы і дэманстратыўна вырашыў пашырыць склад за кошт дэлегатаў дваранства Літвы-Беларусі і Украіны.

Апалячаная шляхта Літвы-Беларусі, каталіцкае і часткова ўніяцкае духавенства падтрымалі лозунг барацьбы за аднаўленне Рэчы Паспалітай у межах 1772 г. як польскай дзяржавы. Пытанне аб дзяржаўнасці краю ім не ставілася. Галоўны лозунг паўстання «За нашу і вашу свабоду» для беларускага сялянства быў чужы, таму пераважная большасць сялян яго не падтрымала. Паўстанцы пачалі выступленне з надзеяй на дапамогу еўрапейскіх дзяржаў, аднак апошнія разглядалі польскія падзеі як вайну паміж Расійскай імперыяй і польскім урадам, які быў утвораны незаконным рэвалюцыйным шляхам. Ён не быў прызнаны ніводнай еўрапейскай дзяржавай і ніводная з іх не аказала дыпламатычнай і ваеннай дапамогі паўстанцам.

Лістападаўскае паўстанне выклікала ўздым вялікарасійскага нацыяналізму і згуртавала вакол цара дваранства і інтэлігенцыю (у тым ліку А. Пушкіна, Ф. Цютчава, М. Лермантава). З другога боку, яно нанесла страты чалавечаму і духоўнаму патэнцыялу Беларусі. Частка паўстанцаў (І. Дамейка) і іх прыхільнікаў (А. Міцкевіч) эмігрыравала. Многія былі высланы ва ўсходнія раёны Расіі. Царскі ўрад скасаваў канстытуцыю 1815 г. і ўвёў Арганічны статут Царства Польскага, які пазбаўляў Польшчу аўтаноміі. У Беларусі, Літве і Правабярэжнай Украіне пачаўся «разбор» шляхты. У 1832 г. быў створаны Асобы камітэт па справах заходніх губерняў, скасаваны Статут ВКЛ, закрыты Віленскі ўніверсітэт, у 1839 г. скасавана царкоўная унія.

Разам з тым трэба адзначыць, што польскі нацыянальна-вызваленчы рух аказаў пазітыўны ўплыў на фарміраванне і кансалідацыю ўкраінскага, літоўскага і беларускага нацыянальных рухаў. У прыватнасці, беларускі рух, які па-ранейшаму заставаўся пераважна часткай польскага нацыянальна-вызваленчага працэсу і меў культурніцкі характар, зрабіў крок наперад у пераадоленні «пагранічнай» беларуска-польскай раздвоенасці. Пасля паўстання 1830–1831 гг. у ім зарадзілася рэвалюцыйна-дэмакратычная плынь, для якой было характэрна спалучэнне літаратурнага асветніцтва і палітычнай барацьбы.

Новым этапам вызваленчай барацьбы беларускага народа можна лічыць студзенскае паўстанне, ці паўстанне 1863–1864 гг., якое пачалося ў Польшчы, а потым перакінулася на тэрыторыі Беларусі і Літвы. Варшаўскі Цэнтральны нацыянальны камітэт (ЦНК) у маніфесце ад 22 студзеня 1863 г. заклікаў народ Польшчы, Літвы і Русі падтрымаць паўстанне, але нічога не сказаў пра права «правінцый» былой Рэчы Паспалітай на самавызначэнне. Патрабаванне шляхецка-дваранскіх рэвалюцыянераў аб аднаўленні Рэчы Паспалітай у межах 1772 г. не знайшло водгуку сярод сялянства Беларусі і Літвы і іншых мас простага людю. Абмежаванасць праграмы Цэнтральнага нацыянальнага камітэта паўстання, яе нацыяналістычная скіраванасць да беларусаў, літоўцаў і ўкраінцаў выклікала вострую крытыку з боку рускіх рэвалюцыйных дэмакратаў А. Герцэна, М. Бакуніна і М. Агарова. Выдаўцы «Колокола» настойвалі на ўключэнні ў праграму паўстання лозунга «Воля – правінцыям», што азначала патрабаванне да польскіх шляхецкіх рэвалюцыянераў прызнання безумоўнага права Літвы, Беларусі і Украіны на нацыянальнае самавызначэнне. Аднак кансерватыўная плынь у польскім шляхецка-дваранскім руху, ці так званыя белыя, праігнаравалі гэта патрабаванне, а кіраўніка Часовага ўрада Літвы і Беларусі К. Каліноўскага адхілілі ад кіраўніцтва паўстаннем у беларуска-літоўскіх губернях.

Царскі ўрад лічыў вельмі сур'ёзнай небяспеку ўздзеяння польскага паўстання на Літву, Беларусь і Украіну. Аляксандр II гаварыў, што ён не можа даць палякам незалежнасці, да якой яго схілялі многія і якой ён сам спачувае. Сваю пазіцыю цар тлумачыў тым, што ў яго не было ўпэўненасці, ці акажуцца палякі настолькі мудрымі, «каб не патрабаваць былых межаў польскай рэспублікі, гэта значыць прамежкавых правінцый, якія з пункту погляду рускіх з'яўляюцца рускімі па нацыянальнасці»¹. Такім чынам, цар і расійскі ўрад галоўную небяспеку бачылі не столькі ў паўстанні ў Польшчы і пагрозе яе аддзялення ад Расіі, колькі ў поль-

¹ Цыт. па: *Ревуненков В. Г.* Польское восстание 1863 г. и европейская дипломатия. Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1957. С. 270.

скіх дамаганнях на «прамежжавыя правінцыі» – тэрыторыі Літвы, Беларусі і Украіны.

Невыпадкова Аляксандр II заклікаў на дапамогу такую адыезную фігуру, як М. М. Мураўёў, якому даручыў прыняць на сябе кіраўніцтва «Паўночна-Заходнім краем» і камандаванне расійскімі войскамі. М. Мураўёў прапаноўваў ліквідаваць рэжым усялякай аўтаноміі для Польскага Каралеўства і стварыць там цалкам расійскую адміністрацыю. Для Заходняга краю і Літвы ён лічыў самым лепшым сродкам правядзенне палітыкі шырокай русіфікацыі, аднаўлення і распаўсюджвання рускай народнасці і праваслаўнай веры. Гэта палітыка ажыццяўлялася царскім урадам пасля падаўлення паўстання да канца XIX ст.

Палітычныя погляды К. Каліноўскага. Кіраўнік Літоўскага правінцыяльнага камітэта, а потым Часовага ўрада Літвы і Беларусі К. Каліноўскі падзяляў погляды расійскіх рэвалюцыйных дэмакратаў і выступаў з патрабаваннем дзяржаўнай самастойнасці для Літвы-Беларусі. Тым не менш з-за слабасці рэвалюцыйна-дэмакратычнай плыні ў кіраўніцтве паўстаннем ён быў вымушаны падпарадкоўвацца Варшаўскаму Цэнтральнаму нацыянальнаму камітэту, дзейнічаць ад імя польскага рэвалюцыйнага ўрада і выконваць яго праграму. У ёй, як адзначалася, не знайшлося месца для прызнання за беларусамі і літоўцамі права на ўтварэнне самастойнай дзяржавы.

Пазіцыі К. Каліноўскага па нацыянальным пытанні выкладзены ў яго «Запісцы» следчай камісіі ад 28 лютага 1864 г. Свой край ён называе Літвой, а яго насельніцтва – літоўцамі, назвы «Беларусь», «беларусы» ён не ўжываў. К. Каліноўскі пацвердзіў існаванне сур'ёзных супярэчнасцей паміж кіраўнікамі паўстання ў Польшчы з аднаго боку і ў Літве-Беларусі – з другога. Ён падкрэсліў, што ў час панавання Расіі ўзмацнілася «выпрацаванае гісторыяй спачуванне Літвы да Польшчы», і гэта стала прычынай яе ўдзелу ў паўстанні, пачатым Польшчай. Ён выказаў думку наконт намеру царскага ўрада поўнасцю зліць Літву з Расіяй «з мэтай ашчаслівіць тутэйшы народ». К. Каліноўскі папярэдзіў царскі ўрад, што русіфікацыя Літвы з'яўляецца справай бесперспектыўнай, бо апошня мае цесныя гістарычныя сувязі з Польшчай. З гэтых апошніх радкоў «Запіскі» вынікае, што ён не атаясамліваў насельніцтва Літвы з палякамі, разглядаў Літву і Польшчу як асобныя краіны¹.

З турмы К. Каліноўскі перадаў на волю свой палітычны заповіт пад назвай «Пісьмы з-пад шыбеніцы». У ім найбольш поўна выяўляюцца

¹ *Каліноўскі К.* За нашу вольнасць: творы, дакументы / уклад. Г. Кісялёва. Мінск : Беларус. кнігазбор, 1999. С. 142, 145.

нацыянальна-дзяржаўныя і знешнепалітычныя погляды кіраўніка паўстання ў Беларусі і Літве. Ён адназначна далучаў сябе да «мужыкоў-беларусаў» і гаварыў ад іх імя, аддзяляючы сябе ад «маскалёў» (рускіх) і палякаў. Асэнсоўваючы гістарычны вопыт знаходжання беларускіх мужыкоў у Рэчы Паспалітай і Расіі, К. Каліноўскі зрабіў выснову, што калі ім не зусім добра жылося пад польскім кіраваннем, то «маскаль» зрабіў для мужыкоў чыстае пекла на свеце. Хаця ён не лічыў «жонд польскі» сваім для беларусаў, але адзначаў, што польскі ўрад, у адрозненне ад маскоўскага, «усім братнім народам дае самакіраванне»¹. Ён спадзяваўся, што такое права на самастойнасць польскія рэвалюцыянеры раней ці пазней дадуць сваім саюзнікам па барацьбе з царызмам – беларускаму, літоўскаму і ўкраінскаму народам. Параўнанне гістарычнага вопыту знаходжання Літвы-Беларусі паміж Польшчай і Расіяй прывяло К. Каліноўскага да высновы: «Польскае дзело, гэта наша дзело, гэта вольнасці дзело»². У «Пісьмах...» таксама выразна адлюстраваліся расчараванне і крыўда на тое, што рускі і іншыя народы не падтрымалі паўстанне.

Гістарычнае значэнне паўстання 1863–1864 гг. у Польшчы, Беларусі і Літве заключаецца ў тым, што беларускі нацыянальны рух, які ў першай палове XIX ст. праяўляўся як этнаграфічна-культурніцкі, у час паўстання і пасля яго ўзняўся на ясна новы ўзровень. У ім нарадзіўся палітычны кампанент, ідэя дзяржаўнай самастойнасці Літвы-Беларусі. Дзейнасць і палітычная публіцыстыка кіраўніка паўстання на тэрыторыі Літвы і Беларусі К. Каліноўскага дала пачатак спалучэнню сацыяльна-эканамічных, дзяржаўна-палітычных, культурна-духоўных аспектаў нацыянальна-вызваленчай барацьбы беларускага народа. З гэтага часу беларускія, ці «літвінскія», нацыянальныя патрабаванні вылучыліся з польскага вызваленчага кантэксту.

9.3. Беларускі нацыянальны рух і суседнія народы

Асаблівасці фарміравання беларускай нацыі. Беларуская нацыя як устойлівая этнасацыяльная супольнасць людзей, якія пражываюць на адной тэрыторыі, звязаны агульным эканамічным і сацыяльна-палітычным жыццём, маюць адзіную культуру, мову і самасвядомасць, сфарміравалася ў асноўным у другой палове XIX – пачатку XX ст. На за-

¹ Каліноўскі К. За нашу вольнасць: творы, дакументы. С. 43.

² Тамсама.

вяршальным этапе беларуская нацыя склалася на тэрыторыі пяці заходніх губерняў: Віленскай, Віцебскай, Гродзенскай, Магілёўскай і Мінскай. Паводле ўсерасійскага перапісу 1897 г. на тэрыторыі Паўночна-Заходняга краю (Віленская, Віцебская, Гродзенская, Ковенская, Магілёўская, Мінская губерні) і некаторых прылеглых паведаў Смаленскай, Чарнігаўскай і Сувалкаўскай губерняў кампактна пражывала 5 710 тыс. беларусаў, у тым ліку ў пяці заходніх губернях – 5 408 тыс. Акрамя іх, на гэтай тэрыторыі знаходзілася 3,1 млн іншых нацыянальнасцей (1,2 млн яўрэяў, 493 тыс. рускіх, 424 тыс. палякаў, 377 тыс. украінцаў, 617 тыс. літоўцаў, латышоў і інш.). Па нацыянальнай прыналежнасці (па роднай мове) 73 % насельніцтва Беларусі складалі беларусы, 13,7 % – яўрэі, 4,9 % – рускія, палічаныя разам з украінцамі, 2,3 % – палякі і 0,9 % – іншыя. Усяго паводле перапісу 1897 г. у Расійскай імперыі пражывала 5 885,5 тыс. беларусаў (4,7 % усяго насельніцтва краіны). Сярод іншых народаў імперыі беларусы па колькасці займалі чацвёртае месца (пасля рускіх, украінцаў і палякаў). Абсалютная большасць беларусаў (больш за 90 %) жыла ў сельскай мясцовасці і адносілася да сялянскага саслоўя. У гарадах пераважалі яўрэі і рускія.

Беларусы адносіліся да ліку так званых маладых нацый, якія не мелі ўласнай эліты, а нярэдка і сярэдніх гарадскіх слаёў. Маладыя нацыі былі сялянскімі, часта не мелі літаратурнай мовы і высокай культуры. Акрамя беларусаў, у Расійскай імперыі да гэтай катэгорыі адносіліся ўкраінцы, літоўцы, латышы і іншыя этнічныя групы. З пункту гледжання нацыянальнай свядомасці, наяўнасці інтэлектуальнага патэнцыялу і фінансавых рэсурсаў беларускі народ адставаў ад іншых нацыянальнасцей рэгіёну за выключэннем, магчыма, літоўцаў.

Працэс кансалідацыі беларускага этнасу, ператварэння яго ў сучасную нацыю праходзіў досыць марудна, найперш таму, што адбываўся ва ўмовах адсутнасці нацыянальнай дзяржаўнасці. У складзе Расійскай імперыі Беларусь не з'яўлялася нават адміністрацыйнай адзінкай. Згодна з указам цара Мікалая I ад 18 ліпеня 1840 г. каралася нават ужыванне паняцця «беларускі». Адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел Паўночна-Заходняга краю ажыццяўляўся перш за ўсё з улікам паліцэйскіх і фіскальных мэт царызму, а не этнічнага складу насельніцтва. Беларуская тэрыторыя была размеркавана паміж некалькімі губернямі, межы якіх не адпавядалі этнічным. Гэтыя губерні былі жорстка падпарадкаваны імперскаму цэнтру, але не былі звязаны паміж сабой сістэмай кіравання. Такая палітыка размывала культурна-гістарычную самабытнасць краю.

Другая асаблівасць фарміравання беларускай нацыі, якая тычылася яе знешніх, палітычна-тэрытарыяльных перадумоў, заключалася

ў тым, што беларускі этнічны абшар, у адрозненне ад іншых нацыянальных ускраін імперыі, быў цалкам уключаны ў склад царскай Расіі, не выходзячы нідзе за яе дзяржаўныя межы. З аднаго боку, гэта дазваляла захоўваць цэласнасць этнічнай тэрыторыі беларусаў, з другога – аблягчала царызму ажыццяўленне асімілятарскай палітыкі, бо ў сваім супраціўленні ёй беларускі этнас не меў такой знешняй маральнай і арганізацыйнай падтрымкі, якой для ўкраінцаў Расійскай імперыі была нацыянальна-культурная аўтаномія ў Аўстра-Венгрыі, для літоўцаў – літоўскі этнічны анклаў ва Усходняй Прусіі. Адзначанай асабліва-сцю геапалітычнага размяшчэння беларусаў быў абумоўлены факт, што беларускае пытанне (у адрозненне ад польскага ці нават украінскага) занадта доўга заставалася толькі ўнутранай справай Расіі, а беларускі рух – феноменам толькі ўнутрырасійскага палітычнага жыцця.

Сур’ёзнай перашкодай для нацыянальнай кансалідацыі беларусаў быў канфесіянальны падзел на праваслаўных і католікаў. У канцы XIX ст. у пяці заходніх губернях пражывала каля 5 120 тыс. праваслаўных і каля 1 950 тыс. католікаў. У 1917 г. суадносіны паміж беларусамі-праваслаўнымі і беларусамі-католікамі вызначаліся як 7,5 да 2,5. Рэлігійная раздвоенасць беларускага этнасу шырока выкарыстоўвалася царскімі ўладамі і польскім памешчыцка-клерыкальным нацыяналізмам. Шляхам вытанчанай прапаганды царква і касцёл пераконвалі нацыянальна маласвядомага селяніна і гарадскога абывацеля ў ідэнтычнасці паняццяў «рэлігія» і «нацыянальнасць», унушаючы, што кожны праваслаўны – гэта рускі, а кожны католік – паляк. У другой палове XIX – пачатку XX ст. у дачыненні да Беларусі выразна выявілі сябе на-ступствы яе прамежкавага размяшчэння – паміж праваслаўнай Расіяй і каталіцкай Польшчай.

Найбольшую небяспеку для фарміравання нацыянальнай ідэнтычнасці беларусаў уяўляла русіфікатарская палітыка царызму, якая была накіравана на выцясненне польска-каталіцкага ўплыву ў краі і наданне яму «істинно русского» аблічча. У выніку рэалізацыі выключных законаў, прынятых у 60–70-я гг. XIX ст., істотна дэфармаваліся сацыяльна-эканамічныя і этнанацыянальныя працэсы, палітычнае і культурнае развіццё Беларусі. У сферы культуры, асветы і навукі гэта знайшло адлюстраванне ў русіфікацыі пачатковай і сярэдняй школы, пазбаўленні права на адкрыццё вышэйшых навучальных устаноў, забароне ўжывання ў школе беларускай і польскай моў, фактычнай забароне беларускамоўнага друку, якая існавала аж да рэвалюцыі 1905–1907 гг.

На запаволенасць складвання беларускай нацыі ўплывала невялікая этнакультурная дыстанцыя ад рускага этнасу, у выніку чаго перад беларусамі заставалася небяспека растварэння ў «вялікарасійскім моры»,

палітычная і працоўная эміграцыя з беларускіх зямель, няпэўнасць нацыянальна-гістарычнай атрыбутыкі і сімволікі. Гэтыя і іншыя фактары сталі прычынай таго, што беларускае насельніцтва, найперш яго верхнія слаі, хутка дэнацыяналізавалася.

Такім чынам, найважнейшыя прычыны запаволеннясці беларускага нацыятворчага працэсу наступныя: 1) вясковы характар беларускага культурнага і моўнага свету; 2) адсутнасць значнай нацыянальнай эліты; 3) царская палітыка ў дачыненні да нацыянальнасцей краю; 4) малая магчымасць адмежавання беларусаў ад рускай часткі насельніцтва.

Галоўнай асаблівасцю сацыяльна-класавай структуры беларускай нацыі было тое, што ў асноўных гаспадарчых сферах (землеўладанне і сельская гаспадарка, прамысловасць і гандаль) панавалі памешчыкі, якія па нацыянальнай свядомасці былі палякамі і рускімі, а таксама яўрэйскай буржуазія. Гэта адмоўна адбівалася на станаўленні беларускай нацыі, яе літаратурнай мовы і культуры, якіх яны не прызнавалі. Беларуская аграрная буржуазія была эканамічна слабай і палітычна залежнай ад расійскіх і польскіх інтарэсаў. Палітычная арыентацыя памешчыкаў і буржуазіі Паўночна-Заходняга краю была накіравана супраць беларушчыны і беларускага нацыянальнага руху.

Вызваленчая барацьба беларусаў мела сялянска-народніцкі характар, бо яе сацыяльнай базай з'яўляліся працоўнае сялянства, частка дробнай і сярэдняй шляхты, праслойка гарадскіх рабочых, што захавалі родную мову. У беларускім руху адсутнічалі палітычныя і ідэалагічныя плыні, звязаныя з сацыяльна-класавымі і нацыянальнымі інтарэсамі памешчыкаў і буржуазіі, якія звычайна бралі на сябе ролю кіраўнікоў рухаў за вызваленне прыгнечаных нацый. Менавіта гэта шмат у чым абумовіла слабасць беларускага вызваленчага руху. Згаданыя вышэй фактары фарміравання беларускай нацыі і асаблівасці барацьбы беларусаў за нацыянальнае вызваленне мелі непасрэднае дачыненне да дзейнасці палітычных партый і грамадскіх рухаў на тэрыторыі Беларусі, распрацоўкі імі стратэгіі і тактыкі палітычнай барацьбы, праектаў адраджэння дзяржаўнасці Беларусі, фарміравання знешнепалітычных канцэпцый.

Федэратыўныя праекты беларускіх народнікаў, стварэнне Беларускай сацыялістычнай грамады. Новай ідэйна-тэарэтычнай і палітычнай якасці беларускі нацыянальны рух дасягнуў у канцы XIX ст. у дзейнасці і поглядах народнікаў. Найбольшы ўклад у распрацоўку беларускага пытання і задач нацыянальнага руху ўнесла рэвалюцыйная народніцкая група «Гоман», якая ў 1884 г. нелегальна выдала ў Пецярбургу два нумары аднайменнага часопіса. Гоманаўцы спалучалі ідэі сацыялістаў-рэвалюцыянераў з рэгіянальнымі краёвымі патрабаваннямі беларускіх патрыётаў.

Гоманаўцы ўпершыню не толькі абвясцілі пра існаванне самастойнага беларускага этнасу як «асобнай галіны славянскага племені»¹, але і далі тэарэтычнае абгрунтаванне гэтага тэзіса. Яны вылучылі спецыфічныя ўмовы (кліматычныя, гістарычныя, этнаграфічныя, моўныя) развіцця беларускага этнасу, падкрэслілі адрозненне Беларусі ад Расіі, Польшчы, Украіны, беларускіх інтарэсаў ад польскіх і велікарускіх, указалі на небяспеку растварэння Беларусі ў вялікарасійскім ці польскім моры. Народнікі пратэставалі супраць асіміляцыі беларусаў, выкрывалі рэакцыйнасць поглядаў на беларускі народ, «як на нейкі матэрыял для ўсемагчымых эксперыментаў, а не як на жывую народнасць, здольную распараджацца сабою»². У якасці альтэрнатывы імперскаму абсалютызму гоманаўцы прапанавалі «прынцып абласной самастойнасці як падмурак для будучага федэратыўнага палітычнага ладу»³. Тэзісы аб абласной самастойнасці і павышэнні статусу беларускай мовы абгрунтоўвалі права Беларусі на «аўтаномную федэратыўную самастойнасць Беларусі ў сям’і іншых народнасцей Расіі»⁴. Дзяржаўны лад Расіі пасля звяржэння царызму ўяўляўся гоманаўцам як канфедэрацыя асобных федэрацый.

Беларускую нацыянальна-вызваленчую ідэю паглыбілі погляды і дзейнасць Ф. Багушэвіча (1840–1900) – рэвалюцыйнага дэмакрата, адраджэнца нацыянальнай і гістарычнай свядомасці беларускага народа. Ён падкрэсліваў пераемнасць багатых дзяржаўна-палітычных традыцый ВКЛ з сучаснымі намаганнямі вызваліць Беларусь з-пад палітычнага прыгнёту, адраджіць беларускую мову. У прадмове да зборніка «Дудка беларуская» (1890) Ф. Багушэвіч зрабіў адну з першых у XIX ст. спроб вызначыць межы Беларусі, якія ён акрэсліваў наступным чынам: Беларусь там, «гдзе наша мова жывець: яна ад Вільні да Мазыра, ад Вітэбска за малым не да Чарнігава, гдзе Гродна, Мінск, Магілёў, Вільня і шмат іншых мястэчак і вёсак...»⁵.

На рубяжы XIX–XX стст. у Беларусі ўзніклі палітычныя партыі і арганізацыі, якія фармулявалі праграмныя і тактычныя ўстаноўкі па нацыянальным пытанні. Першай нацыянальнай палітычнай партыяй, якая выступіла за палітычную самастойнасць беларусаў (у форме нацыянальнай аўтаноміі ў складзе Расіі), была Беларуская сацыялістычная грамада (БСГ). Яна была створана ў 1903 г. выхадцамі з беларускай ка-

¹ Публицистика белорусских народников: нелегальные издания белорусских народников (1881–1884) / сост.: С. Х. Александрович, И. С. Александрович. Минск : Изд-во БГУ, 1983. С. 60.

² Тамсама.

³ Тамсама. С. 83–84.

⁴ Тамсама.

⁵ Багушэвіч Ф. Дудка беларуская // Творы. Мінск : Маст. літ., 2001. С. 21.

таліцкай шляхты, студэнтамі пецябургскіх ВНУ В. Іваноўскім, братамі А. і І. Луцкевічамі, А. Пашкевіч (Цёткай), А. Бурбісам і інш. У прынятай у 1903 г. праграме БСГ выступала за звяржэнне самадзяржаўя, але форма будучага дзяржаўнага ладу ў Расіі не вызначалася. У нацыянальным пытанні партыя лічыла неабходным, «каб усе народы мелі як найбольшую свабоду», а найлепшай формай забеспячэння нацыянальнай свабоды бачылася незалежная дэмакратычная рэспубліка. У другой праграме БСГ, прынятай у студзені 1906 г., гаворка ішла пра ўтварэнне пасля звяржэння самадзяржаўя Расійскай федэратыўнай дэмакратычнай рэспублікі са свабодным самавызначэннем і культурна-нацыянальнай аўтаноміяй народнасцей. Для Беларусі яна патрабавала аўтаноміі з мясцовым сеймам у Вільні. Нацыянальным меншасцям краю гарантавалася культурна-нацыянальная аўтаномія.

Беларуская сацыялістычная грамада ў пачатку XX ст. была не толькі першай, але і адзінай нацыянальнай палітычнай партыяй, якая выступала ад імя беларусаў, «беларускага працоўнага народа». Іншых палітычных партый і арганізацый, якія б дзейнічалі ў інтарэсах забеспячэння нацыянальных правоў беларусаў, на тэрыторыі Беларусі не было аж да пачатку Першай сусветнай вайны. Гэтым беларускі нацыянальны рух, які арганізацыйна ўзначаліла БСГ, адрозніваўся ад нацыянальных рухаў палякаў, украінцаў, яўрэяў і іншых народаў, у асяроддзі якіх дзейнічалі розныя нацыянальныя партыі.

Беларусь у канцэпцыях расійскіх, польскіх, літоўскіх і ўкраінскіх палітыкаў. У пачатку XX ст. абвастрыліся супярэчнасці паміж вялікадзяржаўнай палітыкай царызму і шматлікімі народамі Расійскай імперыі, шэраг з якіх ператварыўся ў нацыі і патрабаваў нацыянальнага раўнапраўя (аўтаноміі або незалежнасці). Пазіцыі царскага ўрада па нацыянальным пытанні па-ранейшаму вызначаліся лозунгам захавання «адзінай і непадзельнай Расіі», які быў замацаваны ў Канстытуцыі Расійскай імперыі ад 23 красавіка 1906 г. Усе патрабаванні свабоды нацыянальнага развіцця, а тым больш палітычнай аўтаноміі ці незалежнасці (апошняя патрабавалі толькі Польшча і Фінляндыя), разглядаліся як сепаратысцкія і антыдзяржаўныя.

Беларусы і ўкраінцы ўвогуле не прызнаваліся за самастойныя этнасы і былі пазбаўлены права нават на нацыянальна-культурную аўтаномію. Украінскія і беларускія землі заставаліся тэрыторыяй супярэчнасцей, у тым ліку з памежнымі зонамі палітычнага і культурна-цывілізацыйнага ўплыву. Так, украінскае пытанне ўсё ў большай ступені абцяжарвала адносіны царскай імперыі з Аўстра-Венгрыяй, а беларускае пытанне надалей было шчыльна звязана з расійска-польскім вузлом праблем.

У пачатку XX ст. беларускае адраджэнне і развіццё нацыянальнага руху сталі прадметам увагі і вывучэння з боку публіцыстаў і палітыкаў суседніх народаў, якія таксама былі ў складзе шматнацыянальнай Расійскай імперыі. Гэта тычылася расійскіх, польскіх, літоўскіх, украінскіх вучоных і палітычных дзеячаў, што непасрэдна былі зацікаўлены мэтамі і перспектывамі адраджэння. Іх дзяржаўныя праекты і ўстаноўкі па-рознаму трактавалі становішча беларускага этнасу і ўзровень развіцця беларускага руху, ступень падрыхтаванасці беларусаў да самастойнасці, будучыя формы ўзаемаадносін народаў Расійскай імперыі пасля ліквідацыі самадзяржаўя.

Расійская палітычная думка па-ранейшаму стаяла на пазіцыях апраўдання імперскіх ці жорстка цэнтралізаваных форм існавання Расійскай дзяржавы і кіравання шматлікімі нацыямі і народнасцямі. Тэзіс аб іх зліцці ў адзіны расійскі суперэтнас, куды аўтаматычна ўключалі ўкраінцаў і беларусаў, аб'ядноўваў кансерватараў і лібералаў, манархістаў і кадэтаў, хаця ў іх былі разыходжанні наконт шляхоў і метадаў дасягнення гэтай стратэгічнай мэты.

Асноўнымі прынцыпамі ўрадавай палітыкі сталі тры вядомыя пастулаты рускай нацыянальнай ідэалогіі – праваслаўе, самадзяржаўе і руская народнасць. Ідэалагічнай асновай урадавай палітыкі ў Беларусі з'яўляліся руская нацыянальная дактрына і канцэпцыя заходнерусізму (западнарусізма). Прадстаўнікі заходнерусізму разглядалі Беларусь як Заходнюю Расію, якая непарыўна звязана з цэлым – адзінай вялікай Расіяй, а беларусаў – як частку адзінага рускага народа.

Вакол ідэі адзінай і непадзельнай Расіі аб'ядноўваліся ліберальна-буржуазныя і кансерватыўна-манархічныя колы расійскага грамадства. Вядомы расійскі ліберал П. Струвэ выступіў з заклікам да расійскага грамадства ратаваць агульнарускую культуру ад небяспекі нацыянальных рухаў. Ён лічыў, што рэалізацыя ідэі нацыянальна-дзяржаўнага адраджэння ўкраінцаў і беларусаў «будет неслыханным и величайшим расколом российской нации и станет подлинным государственным и народным бедствием»¹. Намаганні стварыць «малорусскую» і «белорусскую» культуры расійскі ліберал характарызаваў як пагрозу «патраення» рускай культуры ад лемантара да ўніверсітэцкіх падручнікаў па агульнай паталогіі. Каб не дапусціць гэтага, П. Струвэ прапанаваў для ўкраінскага і беларускага нацыянальнага рухаў шлях «скромного областного развития».

¹ Струве П. Б. Общерусская культура и украинский партикуляризм. Ответ украинцу [Электронный ресурс] // Рус. мысль. 1912. № 1. С. 84–85. URL: <https://observed.livejournal.com/4040223.html> (дата обращения: 03.08.2022).

Погляды большасці *польскіх палітыкаў* канца XIX – пачатку XX ст. грунтаваліся на перакананні ў неабходнасці адраджэння польскай дзяржавы ў яе гістарычных межах, дзе беларускія, літоўскія і ўкраінскія землі будуць арганічнай часткай Рэчы Паспалітай. Прадстаўнікі розных палітычных сіл па-рознаму бачылі толькі шляхі адраджэння незалежнай польскай дзяржавы, але ў тэрытарыяльным пытанні іх погляды былі падобныя. Адну з найбольш папулярных канцэпцый сфармуляваў лагер нацыянал-дэмакратаў, так званых эндэкаў, лідарам якіх быў вядомы польскі палітычны дзеяч і публіцыст Р. Дмоўскі. Ён абгрунтаваў ідэю інкарпарацыі, уключэння беларускіх, літоўскіх і ўкраінскіх зямель у склад польскай дзяржавы. Згодна з ёй беларусам і ўкраінцам як народам «негістарычным», «недзяржаўным» адмаўлялася ў праве на ўласную дзяржаўнасць.

Не менш уплывовай і папулярнай была федэралісцкая праграма сацыяліста Ю. Пілсудскага, будучага кіраўніка польскай дзяржавы. Сутнасць праграмы заключалася ў тым, каб у выніку звяржэння царызму і распаду Расійскай імперыі стварыць ва Усходняй Еўропе вялікую і моцную Польшчу. Прадугледжвалася, што адроджаная Рэч Паспалітая паўстане на федэратыўных асновах і ў яе склад увайдучь беларускія, літоўскія і ўкраінскія землі. Кіруючая роля адводзілася польскаму этнічнаму, палітычнаму, эканамічнаму і культурнаму элементу. Нягледзячы на тое што праграма не давала адказу на пытанне, што рабіць, калі народы не захочуць аб'яднацца ў новую Рэч Паспалітую, сацыялісты дэкларавалі добраахвотнае ўваходжанне ў яе склад.

Прадстаўленыя ўплывовыя і папулярныя польскія палітычныя дактрыны, інкарпарацыйная і федэралісцкая, грунтаваліся на ігнараванні правоў беларускага народа на самавызначэнне і вылучалі прэтэнзіі на валоданне беларускімі землямі. Барацьба прыхільнікаў гэтых канцэпцый вызначала шляхі распрацоўкі і рэалізацыі польскай палітыкі адносна Беларусі ў перыяд стварэння польскай дзяржавы і польска-савецкай вайны 1919–1920 гг.

Пасля 1863 г. *літоўскі нацыянальны рух* арыентаваўся пераважна на этнаграфічную мадэль дзяржаўнасці, якая прадугледжвала стварэнне этнанацыянальнай дзяржавы. Дасягненне гэтай мэты літоўскія дзеячы спрабавалі карэкціраваць з улікам гісторыка-прававой пераемнасці традыцый дзяржаўнасці ВКЛ. У гэтых карэкцыях знайшлося месца і для праектаў дзяржаўнасці гістарычнай Літвы (Літвы і Беларусі). У 1905 г., калі літоўскія дзеячы ўпершыню паставілі пытанне аб палітычнай аўтаноміі Літвы, сярод прадстаўнікоў асноўных нацыя-

нальных груп Літвы выявіліся дзве канцэпцыі дзяржаўнасці: 1) гістарычнай Літвы (Літвы і Беларусі) і 2) этнаграфічнай Літвы.

Літоўцы строга прытрымліваліся вызначанай канцэпцыі палітычнай аўтаноміі этнаграфічнай Літвы, згодна з якой дзяржаўныя межы адасабляліся ад этналінгвістычных. Такім чынам, з Латвіяй яны праводзіліся па мяжы, якая даўно сфарміравалася ў літоўска-латышскіх гістарычных, культурных, эканамічных, нацыянальных адносінах; з Польшчай – з улікам нацыянальнага прынцыпу ў Сейненскім і Сувалкаўскім паветах; з Беларуссю яны прыблізна супадалі з мяжой Вілейскага і Дзісенскага паветаў, акрамя таго, да Літвы пераходзілі часткі Гродзенскай губерні і Навагрудскага павета Мінскай губерні.

Апаненты літоўцаў – беларусы, палякі, яўрэі – схіляліся да канцэпцыі палітычнай аўтаноміі гістарычнай Літвы. У іх разуменні гістарычная Літва ўключала ўвесь Паўночна-Заходні край, або этнаграфічную Літву (Ковенскую і частку Віленскай губерні) і Беларусь (Віцебскую, Гродзенскую, Магілёўскую, Мінскую і астатнюю частку Віленскай губерні з Вільняй). Беларусы, палякі і яўрэі зыходзілі з таго, што гістарычная Літва, якая мела цесныя гістарычныя, культурныя і эканамічныя сувязі, павінна стаць непадзельнай. Беларускія дзеячы на падставе канцэпцыі гістарычнай Літвы імкнуліся да супольнай аўтаноміі Літвы і Беларусі, спадзеючыся адмежавацца ад расійскага палітычнага і культурнага ўплыву і з дапамогай адроджанай Літвы (ВКЛ) абудзіць жыццёвыя сілы беларускага народа.

Літоўцы разглядалі сфармуляваны беларусамі і блізкімі да апошніх палякамі і яўрэямі пастулат палітычнай аўтаноміі як нелагічны, бо, на іх думку, беларускі нацыянальны рух яшчэ не абудзіўся і не здолеў адэкватна акрэсліць свае палітычныя мэты. Літоўцы не прымалі канцэпцыю гістарычнай Літвы, якая несла для іх пагрозу стаць нацыянальнай меншасцю, што змяніла б іх ролю як этнічнага народа ў працэсе пераўтварэння ў палітычны народ (нацыю). Яны таксама вельмі засцерагаліся патэнцыяльнай небяспекі пашырэння польскага варыянту культуры ВКЛ на этнічныя літоўскія землі. Канцэпцыя этнаграфічнай Літвы лягла ў аснову літоўскай урадавай палітыкі адносна Беларусі пасля стварэння літоўскай дзяржавы ў 1918 г.

Бліжэйшымі да беларусаў з пункту гледжання гістарычнага вопыту ўзаемаадносін з іншымі народамі ў складзе Расійскай імперыі, узроўню развіцця этнанацыянальных працэсаў і нацыянальнага руху былі ўкраінцы. Украінскае пытанне як міжнародная праблема ўзнікла раней, чым беларускае (у сярэдзіне XIX ст.), а ўкраінскі нацыянальны рух быў значна больш развіты ў параўнанні з беларускім. Украінскія публіцысты раней за іншых заўважылі зараджэнне беларускага руху, падтры-

малі беларускае адраджэнне. Палітычныя канцэпцыі *ўкраінскіх дзеячаў* абапіраліся на федэратыўныя праекты сумеснага жыцця з беларусамі ў складзе славянскай дэмакратычнай федэрацыі. Напрыклад, вядомыя ўкраінскія палітычныя дзеячы і гісторыкі М. Грушэўскі і Д. Дарашэнка разглядалі беларусаў як партнёраў па барацьбе за нацыянальнае вызваленне, звязаных лёсам з украінскім народам. На падставе ўсведамлення, што ўкраінцы і беларусы заўсёды былі «падняволенымі чужых нацый», яны не падтрымлівалі ўкраінскай прэтэнзіі на адзінае прадстаўніцтва нерасійскага дэмакратычнага варыянту ўсходнеславянскага свету.

Выводы

1. Перыяд знаходжання Беларусі ў складзе Расійскай імперыі ахоплівае час ад першага падзелу Рэчы Паспалітай і ўваходжання ўсходнебеларускіх зямель ВКЛ у склад Расіі ў 1772 г. да распаду Расійскай імперыі ў выніку Лютаўскай рэвалюцыі 1917 г. Гэты амаль паўтарывекавы перыяд беларускай гісторыі дзеліцца на два этапы. Галоўны змест першага этапу (1772–1862), з пункту гледжання міжнародных адносін, унутранай і знешняй палітыкі Расіі, склалі наступныя гістарычныя працэсы, з’явы, падзеі: інтэграцыя беларускіх зямель у склад імперыі (палітычная стабілізацыя, уключэнне ва ўнутрырасійскі рынак, развіццё капіталістычных адносін); планы і палітыка царскай Расіі і напалеонаўскай Францыі па выкарыстанні заходніх губерняў напярэдадні, падчас і пасля вайны 1812 г.; зараджэнне беларускага нацыянальнага руху і яго вылучэнне з польскай палітычнай праграмы; праекты польскіх і літвінскіх палітыкаў па аднаўленні незалежнасці Польшчы і ВКЛ падчас напалеонаўскіх войнаў (план М. К. Агінскага); узнікненне «славянскага пытання» ў Расіі і распрацоўка дзекабрыстамі і расійскімі рэвалюцыйнымі дэмакратамі праграм дзяржаўна-палітычнага пераўтварэння расійскай дзяржавы; паўстанне 1830–1831 гг. і змена расійскай палітыкі ў Беларусі ў бок русіфікацыі.

Другі этап ахоплівае перыяд ад паўстання 1863–1864 гг. да звяржэння дынастыі Раманавых у 1917 г. Пасля расійска-французскай вайны беларускія тэрыторыі на працягу 50 гадоў развіваліся ў мірных умовах, пакуль не выбухнула паўстанне ў Польшчы, Літве і Беларусі. У гэты час Польшча і Паўночна-Заходні край зноў сталі аб’ектам пільнай увагі еўрапейскіх краін. У сталіцах вядучых дзяржаў Еўропы абмяркоўваліся розныя варыянты вырашэння польскага пытання, у тым ліку вызначэнне межаў незалежнай польскай дзяржавы. Царскі ўрад быў гатовы часткова пайсці насустрач польскім патрабаванням, аднак рашуча супярэчыў патэнцыяльнай магчымасці аддзялення ад імперыі тэрыторый былога ВКЛ. Еўрапейская дыпламатыя яшчэ не была гатова раз-

глядаць на міжнародным узроўні пытанні аб падтрымцы нацыянальных рухаў народаў Расійскай імперыі, якія толькі ўступілі ў паласу фарміравання нацый: украінскай, беларускай і літоўскай.

2. Пасля задушэння паўстання царскі ўрад пачаў рэалізацыю на тэрыторыі Паўночна-Заходняга краю палітыкі русіфікацыі і дэпаланізацыі. Яе ідэалагічнай асновай стала вялікадзяржаўная расійская дактрына («самадзяржаўе, праваслаўе і народнасць») і канцэпцыя заходнерусізму. Яны разглядалі развіццё беларусаў, як і ўкраінцаў, у непарыўнай сувязі з вялікарасійскім этнасам. Урадавая палітыка дыктавалася інтарэсамі захавання «адзінай і непадзельнай Расіі». Рэлігійны падзел насельніцтва на праваслаўных і католікаў размываў этнацыянальную ідэнтычнасць і культурна-гістарычную самабытнасць краю. Пасля паўстання 1863–1864 гг. на тэрыторыі Беларусі зноў пачалася паласа паўвекавага мірнага развіцця. Да пачатку Першай сусветнай вайны беларускі край прайшоў перыяд паскоранага развіцця капіталістычных адносін, фарміравання беларускай нацыі і нацыянальнага абуджэння.

3. На мяжы XIX–XX стст. на новы ўзровень узняўся беларускі нацыянальны рух, хаця ён саступаў па арганізаванасці, масавасці і ідэйна-палітычнай сталасці іншым нацыянальным рухам народаў Расійскай імперыі: украінскаму і літоўскаму, не кажучы ўжо пра польскі. У беларускім руху выкрышталізаваўся палітычны кампанент, ідэя самастойнасці Літвы-Беларусі, хаця яна насіла пакуль абстрактны характар. Нацыянальна-палітычныя патрабаванні, сфармуляваныя К. Каліноўскім і беларускімі народнікамі (федэратыўныя праекты гоманаўцаў), у пачатку XX ст. знайшлі развіццё ў праграмных палажэннях БСГ, якія прадугледжвалі аўтаномію Беларусі ў складзе Расійскай федэратыўнай дэмакратычнай рэспублікі.

4. У складзе Расійскай імперыі тэрыторыя Беларусі выступала выключна як аб'ект знешняй і ваеннай палітыкі еўрапейскіх дзяржаў (падчас напалеонаўскіх войнаў – Францыі, у перыяд паўстанняў 1830-х і 1860-х гг. – еўрапейскіх краін, у гады імперыялістычнай вайны – Германіі). Геапалітычнае становішча Беларусі вызначалася яе месцам і роляй заходняга фарпоста велізарнай еўра-азіяцкай імперыі. Беларускай праблемы як пытання еўрапейскай палітыкі і дыпламатыі не існавала. Заходнееўрапейскія палітыкі і дыпламаты мелі вельмі цьмянае ўяўленне пра беларусаў, якіх разглядалі як неад'емную частку адзінага велікарускага народа з пэўнай этнаграфічнай спецыфікай. Разам з тым у палітычнай думцы суседніх народаў (рускага, польскага, літоўскага, украінскага) павялічваўся інтарэс да беларусаў, іх нацыянальна-палітычных памкненняў.

Кантрольныя пытанні

1. Назавіце геапалітычныя, эканамічныя і культурныя наступствы далучэння беларускіх зямель да Расіі.
2. У чым заключалася сутнасць плана М. К. Агінскага?
3. Якія спадзяванні звязвалі польскія, беларускія і літоўскія паны і шляхта з Напалеонам і наколькі яны апраўдаліся?
4. Якія былі рашэнні Венскага кангрэса па польскім пытанні?
5. Прааналізуйце дзяржаўныя праекты дзекабрыстаў (канстытуцыя М. Мураўёва і «Руская праўда» П. Пестэля).
6. У чым заключалася гістарычнае значэнне паўстання 1863–1864 гг. у Польшчы, Беларусі і Літве для развіцця беларускага нацыянальнага руху?
7. Раскажыце пра федэратыўныя праекты беларускіх народнікаў.
8. Як расійская палітычная думка разглядала Беларусь і беларусаў?
9. Ахарактарызуйце канцэпцыі польскіх палітычных дзеячаў адносна Беларусі.
10. Якія месца і роля адводзіліся Беларусі ў канцэпцыях літоўскай дзяржаўнасці?

Спіс літаратуры

Беларусь и война 1812 года: документы / сост. А. М. Лукашевич, Д. Л. Яцкевич. – Минск : Беларусь, 2011. – 558 с.

Грыцкевіч, А. Памятныя запіскі Міхаіла Клеафаса Агінскага Аляксандру І у 1811 годзе / А. Грыцкевіч // Адраджэнне : гіст. альм. – 1995. – Вып. 1. – С. 195–223.

Ерашэвіч, А. Палітычныя праекты адраджэння Рэчы Паспалітай і Вялікага Княства Літоўскага ў палітыцы расейскага царызму напярэдадні вайны 1812 г. / А. Ерашэвіч // Гістарычны альманах. – Гародня, 2002. – Т. 6. – С. 84–96.

Ігнатоўскі, У. Гісторыя Беларусі ў XIX і ў пачатку XX стагоддзя / У. Ігнатоўскі. – Мінск : Дзярж. выд-ва Беларусі, 1928. – 251 с.

Каліноўскі, К. За нашу вольнасць: творы, дакументы / К. Каліноўскі. – Мінск : Беларус. кнігазбор, 1999. – 459 с.

Кітурка, Ю. В. Беларусь у палітычных канцэпцыях Ю. Пілсудскага і Р. Дмоўскага (1892–1908 гг.) : аўтарэф. дыс. ... канд. гіст. навук / Ю. В. Кітурка. – Мінск : Ін-т Нац. акад. навук Беларусі, 2001. – 20 с.

Лукашэвіч, А. М. Беларусь напярэдадні і ў час вайны 1812 г. : вучэбна-метады. комплекс / А. М. Лукашэвіч. – Мінск : БДУ, 2004. – 290 с.

Лукашевич, А. М. Западный пограничный регион в военно-стратегических планах Российской империи (конец XVIII в. – 1812 г.) : в 3 кн. / А. М. Лукашевич. – Минск : ИВЦ Минфина, 2012. – Кн. 1 : Политическая ситуация по данным служб разведки и контрразведки. – 358 с.

Лукашевич, А. М. Проекты восстановления Речи Посполитой и Великого Княжества Литовского и их место в военно-стратегическом планировании Российской империи (1810–1812 гг.) / А. М. Лукашевич // Внешняя политика Беларуси в исторической ретроспективе : материалы междунар. науч. конф., Минск, 24–25 мая 2002 г. / Белорус. гос. ун-т. – Минск : Адукацыя і выхаванне, 2002. – С. 46–59.

Луцкевіч, А. Да гісторыі беларускага руху : выбраныя творы / А. Луцкевіч. – Мінск : Беларус. кнігазбор, 2003. – 288 с.

Мемуары Михала Клеофаса Огинского : в 2 т. / пер. с фр. Е. А. Чижевской, Л. А. Казыро. – Минск : Четыре четверти, 2015. – 2 т.

Ревуненков, В. Г. Польское восстание 1863 г. и европейская дипломатия / В. Г. Ревуненков. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1957. – 358 с.

Свиб, А. Ф. Государственно-правовой статус Беларуси в составе России в пореформенный период (1861–1900 гг.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / А. Ф. Свиб. – Минск : БГУ, 1995. – 20 с.

Смалянчук, А. Ф. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй: польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864 – люты 1917 г. / А. Ф. Смалянчук. – СПб. : Неўскі прасцяг, 2004. – 406 с.

Снапкоўская, С. В. Адукацыйная палітыка і школа на Беларусі ў канцы XIX – пачатку XX стст. / С. В. Снапкоўская. – Мінск : НІА, 1998. – 192 с.

Филатова, Е. Н. Конфессиональная политика царского правительства в Беларуси 1772–1860 гг. / Е. Н. Филатова. – Минск : Беларус. навука, 2006. – 192 с.

Цьвікевіч, А. «Западно-руссизм»: Нарысы з гісторыі грамадзкай думкі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в. / А. Цьвікевіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1993. – 348 с.

Швед, В. В. Вялікае княства Літоўскае ў 1812 годзе / В. В. Швед // Беларус. гіст. часоп. – 2000. – № 3. – С. 9–15.

Швед, В. В. Паміж Польшчай і Расіяй: грамадска-палітычнае жыццё на землях Беларусі (1772–1863 гг.) / В. В. Швед. – Гродна : ГрДУ, 2001. – 416 с.

Шмигельскіте-Стукене, Р. Михал Клеофас Огинский: политик, дипломат, министр / Р. Шмигельскіте-Стукене. – Минск : Науч. мир, 2015. – 191 с.

Глава 10

БЕЛАРУСЬ У ГАДЫ ПЕРШАЙ СУСВЕТНАЙ ВАЙНЫ

10.1. Паны і палітыка ваюючых дзяржаў адносна Беларусі

Уплыў вайны на палітычнае становішча Беларусі. З пачаткам баявых дзеянняў на расійска-германскім фронце тэрыторыя Беларусі ператварылася ў зону актыўных этнасацыяльных працэсаў, якія істотна паўплывалі на яе геапалітычнае становішча, барацьбу сацыяльна-палітычных сіл вакол праблемы самавызначэння беларускага народа. Да гэтых працэсаў адносіліся бежанства, эвакуацыя насельніцтва, прадпрыемстваў і ўстаноў, мабілізацыя ў расійскую армію, размяшчэнне на яе тэрыторыі вялікай масы Заходняга фронту, прыцягненне сюды з цэнтральнай Расіі рабочых, служачых і чыноўнікаў для забеспячэння ваенных і тылавых патрэб расійскай арміі.

З пачаткам баявых дзеянняў з тэрыторыі Польшчы і Прыбалтыкі на ўсход накіраваўся паток бежанцаў, частка якіх асела ў Беларусі, у тым ліку каля 200 тыс. бежанцаў-палякаў – у Мінскай, Магілёўскай і Віцебскай губернях. З набліжэннем фронту да Беларусі з тэрыторыі краіны таксама рушылі на ўсход беларускія бежанцы і ўраджэнцы Беларусі. Па стане на 1 лютага 1917 г. колькасць бежанцаў з пяці заходніх губерняў (Віцебскай, Віленскай, Гродзенскай, Магілёўскай і Мінскай) складала 1 130 тыс. чал. Іх большая частка асела ў цэнтральных губернях Расіі, Паволжы, Петраградзе і Маскве. З тэрыторыі беларускіх губерняў за гады вайны было мабілізавана ў расійскую армію каля 800 тыс. чал., што складала больш за палову працаздольных мужчын, і эвакуіравана ці дэманціравана каля трэці прамысловых устаноў.

Расійскі ўрад разглядаў беларускія землі як ваенна-стратэгічны плацдарм у барацьбе з Германіяй і яе саюзнікамі, а пазней – як аб’ект дыпламатычных камбінацый. Пасля паспяховага наступлення расійскай арміі ў жніўні 1914 г. была зроблена спроба стварыць расійскае генерал-губернатарства «Усходняя Прусія», у склад якога ўвайшла Беластоцкая губерня. Заходнія губерні былі ператвораны ў ваенны лагер, дзе былі сканцэнтраваны значныя вайсковыя сілы. У Баранавічах у 1914–1915 гг. размяшчалася Стаўка Вярхоўнага галоўнакамандавання расійскай арміі, пазней яна была перанесена ў Магілёў. Штаб Заходняга фронту і Мінскай ваеннай акругі знаходзіўся ў Мінску.

Восенню 1915 г. нямецкія войскі дасягнулі лініі Дзвінск – Браслаў – Паставы – Смаргонь – Баранавічы – Пінск – Луцк, пасля чаго нямецка-расійскі фронт стабілізаваўся да 18 лютага 1918 г. На працягу амаль двух с паловай гадоў гэты фронт падзяляў Беларусь на дзве часткі. Пад нямецкай акупацыяй апынуліся заходнія тэрыторыі Беларусі плошчай 50 тыс. км², што складала прыкладна чвэрць сучаснай тэрыторыі Беларусі; у 1913 г. там пражывала 2,6 млн чал. У зоне нямецкай акупацыі аказаліся таксама беларусы Беластоцкай, Віленскай губерняў і Аўгустоўскага павета Сувалкаўскай губерні.

Беларускія абшары на ўсход ад лініі германскіх і расійскіх акупаў заставаліся пад юрысдыкцыяй Расіі. У 1917 г. сярод падданных Расійскай імперыі беларусаў (з улікам ваеннаслужачых і бежанцаў) было 5 023 тыс. чал., што складала 3,3 % ад усяго насельніцтва імперыі. У параўнанні з канцом XIX ст. беларусы перамясціліся з чацвёртага на трэцяе месца сярод асноўных этнічных груп насельніцтва краіны (за кошт рэзкага змяншэння колькасці палякаў, асноўная маса якіх засталася на месцы – на захадзе ад лініі фронту).

Па абодва бакі нямецка-расійскага фронту размяшчаліся вялікія арміі – 336 тыс. чал. з германскага боку, больш за 1,5 млн – з расійскага. Разам з імі на Беларусь наплыла маса бежанцаў з Польшчы і Прыбалтыкі, рабочых і чыноўнікаў тылавых устаноў з унутраных губерняў Расіі агульнай колькасцю не менш за 1 млн чал. Гэтыя часовыя насельнікі аб'ектыўна не маглі стаць сацыяльнай базай беларускага нацыянальнага руху, але дзякуючы сваёй колькасці і актыўнасці рабіліся магутным фактарам уплыву на грамадска-палітычнае жыццё краіны.

Адначасова каля 2 млн беларусаў і ўраджэнцаў Беларусі (мабілізаваныя ў армію, эвакуіраваныя рабочыя і служачыя, бежанцы) часткова перамясціліся за межы Беларусі. У іншаэтнічным атачэнні яны больш выразна ўсведамлялі сваю нацыянальную адметнасць і становіліся больш успрымальнымі да ідэй нацыянальнага вызвалення. Аднак, адарваная ад радзімы і расцярушаная па розных кутках і франтах неабсяжнай імперыі, гэтая частка беларускага народа не магла прыняць удзел у палітычнай барацьбе на тэрыторыі краіны, дзе вырашаўся яго лёс.

Выразнай дамінантай на палітычным ландшафце Беларусі ў час рэвалюцыйных падзей 1917–1918 гг. выступаў Заходні фронт расійскай арміі. Ад баяздольнасці гэтай паўтарамільённай масы вайскоўцаў залежалі вынікі вайны для Расіі, а ад іх палітычнай пазіцыі – ход і перспектывы расійскай рэвалюцыі. Салдаты, афіцэры, Стаўка Вярхоўнага галоўнакамандавання, штаб Заходняга фронту рабілі значны ўплыў на ход падзей і вынікі барацьбы за дзяржаўную незалежнасць Беларусі.

Падзенне расійскага царызму вылучыла на першы план прабле-
му нацыянальнага вызвалення нярускіх народаў імперыі. Небывалая
дэмакратызацыя, прыўнесена Лютаўскай рэвалюцыяй, адкрывала
перад беларусамі спрыяльныя магчымасці самастойнага вызначэн-
ня дзяржаўна-палітычнага і нацыянальна-культурнага статусу краю.
Разам з тым рэальная расстаноўка палітычных сіл на тэрыторыі Бела-
русі ўскладняла ўсведамленне яе насельніцтвам патрэбы нацыяналь-
нага самавызначэння. Суадносіны сіл былі не на карысць прыхільнікаў
нацыянальна-тэрытарыяльнай аўтаноміі, не кажучы ўжо пра тых, хто
марыў пра дзяржаўную незалежнасць ад Расіі. Самыя ўплывовыя чын-
нікі палітычнага працэсу (урадавыя і самадзейныя органы кіравання,
Саветы рабочых, салдацкіх і сялянскіх дэпутатаў, камандаванне і сал-
дацкія камітэты Заходняга фронту) былі індэферэнтныя або нават ва-
рожыя да беларускай ідэі, праводзілі вялікадзяржаўніцкую палітыку.
Гэта вельмі важная акалічнасць, спалучаная з запаволенасцю фарміра-
вання беларускай нацыі, абумовіла замаруджанае і надзвычай склада-
нае нацыянальна-дзяржаўнае самасцвярджэнне беларусаў у лёсавызна-
чальныя 1917–1921 гг.

Беларусь у планах Германіі. Для Германіі, якая рыхтавалася да
вайны за перадазел свету і захопу заходніх зямель Расійскай імперыі,
беларускае пытанне, у адрозненне ад украінскага, было зусім нязнач-
ным. У нямецкіх навуковых і палітычных колах Беларусь разглядалі як
неад’емную частку Расіі, якая вылучалася толькі сваёй этнічнай спе-
цыфікай. Да пачатку сусветнай вайны Германія не мела распрацаванай
канцэпцыі асваення тэрыторый на ўсходзе. Прадугледжвалася забраць
у Расіі Польшчу, Фінляндыю і прыбалтыйскія землі. Германскі канцлер
Т. фон Бэтман-Гольвэг 6 жніўня 1914 г. заявіў, што яго краіна жадае выз-
валіць прыгнечаныя народы Расіі і адцясніць расійскі імперыялізм да
маскоўскіх межаў. У далейшым, калі нямецкія войскі прасунуліся ўглыб
Расіі, экспансіянісцкія імкненні Берліна ахапілі Украіну, Беларусь, Крым
і Каўказ. З гэтых тэрыторый меркавалася стварыць буферныя дзяржа-
вы, залежныя ад рэйха.

Блізкія да ўрада Пангерманская ліга і Партыя Бацькаўшчыны лічы-
лі неабходным разбіць Расійскую імперыю і адсунуць яе межы далё-
ка на ўсход. У праграме пасляваеннага ўладкавання Еўропы, прапана-
ванай Пангерманскім саюзам, змяшчаліся патрабаванні аддзяліць ад
Расіі землі Польшчы, Эстляндыі, Ліфляндыі, Курляндыі, Літвы, Бела-
русі і Украіны. Выразнікам гэтых настрояў выступаў вядомы публіцыст
П. Рорбах, аўтар кнігі «Нярускія народы Расіі і мы». Ён падтрымліваў рух
за незалежнасць нярускіх народаў Расійскай імперыі і лічыў неабход-
ным аддзяліць украінцаў і беларусаў ад рускіх. Украіну ён разглядаў як

галоўны фарпост ва Усходняй Еўропе супраць экспансіі Расіі на Захад. Другая група нямецкіх палітыкаў і экспертаў, якую ўзначальваў прафесар О. Герш, развівала палітычны кірунак О. Бісмарка на падтрыманне з Расіяй добрасуседскіх адносін і зыходзіла з таго, што Расія застанецца непадзельнай дзяржавай.

Больш сціпла ставіўся да планаў пашырэння «жыццёвай прасторы» на ўсходзе германскі генералітэт. Начальнік генеральнага штаба генерал Э. фон Фалькенгайн у лістападзе 1914 г. прапаноўваў устанавіць мяжу з Расіяй па лініі Нарва – Вільня – Гродна. Германскія ўрадавыя колы лічылі дастатковым адсунуць Расію ад сваіх усходніх межаў і стварыць для гэтага буферную польскую дзяржаву, а таксама анексіраваць Літву і Курляндыю. Эканамічныя інтарэсы нямецкай прамысловасці ў Расіі супрацьдзейнічалі імкненням да празмернага аслаблення і расчленення Расіі і ўплывалі на зацікаўленасць Берліна як мага хутчэй дасягнуць з апошняй мірнага пагаднення.

Такім чынам, Беларусь, як Украіна, Латгалія (усходняя частка Латвіі) і Эстонія, заставаліся па-за межамі нямецкіх тэрытарыяльных дамаганняў. Гэтыя тэрыторыі планавалася зрабіць своеасаблівай разменнай манетай у дыпламатычным гандлі з Расіяй, калі б яна пагадзілася на заключэнне сепаратнага міру. У 1916 г. адпаведная пазіцыя была пакладзена ў аснову ўсходняй палітыкі рэйха. З гэтай пазіцыі вынікала, што слабасць беларускага нацыянальнага руху была важным, але не вызначальным фактарам, які тлумачыў недастатковую зацікаўленасць рэйха беларускім пытаннем. Галоўным фактарам былі ваенна-стратэгічныя мэты Германіі адносна Расіі. Менавіта таму немцы ў першы перыяд вайны не бралі пад увагу канцэпцыю беларускіх адраджэнцаў аб стварэнні залежнай ад Германіі буфернай беларускай дзяржавы і адпаведным чынам ставіліся да беларускага нацыянальнага руху.

Асаблівасці нямецкай акупацыйнай палітыкі. На акупіраваных усходніх тэрыторыях была створана ваенна-адміністрацыйная адзінка «Обэр Ост» (Верхні Усход) на чале з шэфам генеральнага штаба генералам Э. фон Людэндорфам, агульнае кіраўніцтва гэтай адзінкай ажыццяўляў камандуючы Усходнім фронтам фельдмаршал П. фон Гіндэнбург. «Обэр Ост» плошчай 109 тыс. км² падзяляўся на тры акругі – Курляндыю, Літву і Беластоцка-Гродзенскую акругу, прычым беларускія землі ўваходзілі ў склад дзвюх апошніх акруг. У межах Беластоцка-Гродзенскай акругі апынулася трэцяя частка акупіраваных беларускіх зямель плошчай каля 17 тыс. км². Ад Ліды да Браслава ўсходняя мяжа «Обэр Оста» супадала з сучаснай мяжой паміж Літвой і Беларуссю.

Усходняя лінія «Обэр Оста» супадала з мяжой нямецкіх тэрытарыяльных дамаганняў у Расіі. Разам з усходняй мяжой запраектаванай

польскай дзяржавы яна павінна была раздзяліць тэрыторыі панавання Расіі і Германіі. Рэштка акупіраваных беларускіх зямель плошчай каля 33 тыс. км² уваходзіла ў склад ваенна-аперацыйнай паласы паміж мяжой «Обэр Оста» і лініяй нямецка-расійскіх акупаў. Адносна гэтых тэрыторый урадавыя колы рэйха не мелі анексіянісцкіх планаў. Яны павінны былі стаць прадметам дыпламатычнага гандлю ў будучых мірных перагаворах і вярнуцца да Расіі пасля адмовы апошняй ад прэтэнзій на землі, далучаныя да «Обэр Оста».

Пазіцыя нямецкага ўрада выключала існаванне якіх-небудзь маштабных праектаў накіраваных на стварэння незалежнай беларускай дзяржавы, канфедэрацыі Літвы і Беларусі, уключэння беларускіх зямель у склад Польшчы або федэралізацыі з ёю. Большасць занятых немцамі беларускіх зямель павінна была вярнуцца да Расіі. Наконт той іх часткі, што далучылася да «Обэр Оста», існавалі розныя праекты. Спачатку яе планавалі далучыць да рэйха, у 1917 г. – да Літвы, у 1918 г. частка Беластоцка-Гродзенскай акругі была ўключана ў склад Украіны паводле мірнага дагавора паміж Украінскай Народнай Рэспублікай (УНР) і Чацвярным саюзам. Нарэшце, у 1919 г. Германія перадала іх Польшчы. У такім становішчы, акрамя імкненняў да максімальнай эксплуатацыі гаспадаркі, паводзіны нямецкіх акупацыйных улад абмяжоўваліся рэалізацыяй пэўнай нацыянальна-культурнай палітыкі. Так, немцы прызналі нацыянальную адметнасць беларусаў і прадставілі беларускай мове раўнапраўны статус разам з іншымі мовамі «Обэр Оста», што мела істотнае значэнне для абуджэння беларускай культурна-асветнай працы. Была створана і атрымала развіццё сетка беларускіх пачатковых школ. У кастрычніку 1916 г. на тэрыторыі «Обэр Оста» дзейнічала ўсяго 8 такіх школ, у снежні 1917 г. іх колькасць узрасла да 50, а вясной 1918 г. дасягнула 89.

Немцы ставіліся да беларускага руху скептычна, успрымаючы яго слабым і прасякнутым сімпатыяй да расійскага і іншых славянскіх народаў. Германская палітыка адносна беларусаў абмяжоўвалася ў асноўным культурна-асветніцкімі справамі і не давала падстаў спадзявацца на вырашэнне палітычных задач па дасягненні беларускай незалежнасці з дапамогай Германіі. Тым не менш, незалежна ад прычын такіх адносін рэйха, беларускія дзеячы ў Вільні на чале з братамі Луцкевічамі і В. Ластоўскім разумелі немагчымасць стварэння асобнай дзяржавы ў зоне акупацыі, пад якой знаходзілася чвэрць беларускіх зямель. Гэта абумовіла тактыку іх паводзін: немцаў трэба было пераканаць у мэтазгоднасці стварэння новай самастойнай дзяржаўнай адзінкі ў выглядзе ВКЛ, дзе беларускія і літоўскія землі злучаліся б па прынцыпе аўтаноміі. Такая пазіцыя беларускіх дзеячаў знайшла адлюстраванне ў стварэнні

Канфедэрацыі ВКЛ, іх мемарыялах да рэйхстагу (1 верасня 1917 г.) і нямецкага канцлера (снежань 1917 г.). Аднак гэта канцэпцыя не зацікавіла нямецкія ўлады, якія з 1917 г. імкнуліся да стварэння асобнай літоўскай дзяржавы, куды планавалася ўключыць далучаныя да «Обэр Оста» беларускія землі.

Беларусь у палітыцы Часовага ўрада. Нярускія народы імперыі звязвалі спадзяванні на нацыянальнае вызваленне з падзеннем царызму, але ні Часовы ўрад, ні Петраградскі Савет рабочых і салдацкіх дэпутатаў у сваіх першых дакументах не закраналі праблемы дзяржаўна-палітычнага статусу шматлікіх народаў Расіі, не прадугледжвалі рэфармавання нацыянальна-дзяржаўнага ладу Расійскай імперыі. Выключэнне было зроблена толькі для Фінляндыі і Польшчы, за аднаўленне незалежнасці якіх выказаўся Часовы ўрад. У адказ варшаўская Часовая дзяржаўная рада заявіла прэтэнзіі на «тэрыторыю, што ляжыць паміж этнаграфічнай Польшчай і Расіяй, здаўна звязаную з лёсам Польшчы»¹. Становішча гэтых народаў, паводле меркаванняў рады, «павінна быць вырашана з пункту гледжання інтарэсаў незалежнай Польшчы і з павагай да волі народаў, што насяляюць гэту тэрыторыю»². Такім чынам, ужо на стадыі канстытуіравання польскай дзяржавы было пасеяна зерне тэрытарыяльнага канфлікту з новай Расіяй, у эпіцэнтры якога мусіла апынуцца Беларусь.

Часовы ўрад ухіляўся ад вырашэння задач дзяржаўнага ўладкавання іншых народаў Расіі, спасылаючыся на неправамоцнасць рабіць гэта да Устаноўчага сходу. Такая палітыка цэнтральнага ўраду падштурхнула да арганізацыйнага афармлення нацыянальных рухаў нярускіх народаў. У сакавіку 1917 г. у Кіеве была створана Украінская Цэнтральная рада (УЦР), якая выказалася за пераўтварэнне Расійскай імперыі ў дэмакратычную федэратыўную рэспубліку, дзе кожны народ павінен атрымаць права на нацыянальна-тэрытарыяльную аўтаномію. У склад будучай аўтаномнай Украіны УЦР уключыла Чарнігаўскую губерню, у Суражскім павеце якой, напрыклад, пражывала 70 % беларусаў. Латышскі нацыянальны рух заявіў пра неабходнасць стварэння аўтаномнай Латвіі ў складзе населеных латышамі зямель Курляндскай губерні, чатырох павеатаў Ліфляндскай і трох павеатаў (Рэжыцкага, Люцынскага і Дзвінскага) Віцебскай губерняў. Прадстаўнікі літоўскіх палітычных партый вылучылі патрабаванне стварыць літоўскую адміністрацыйную адзінку

¹ Документы и материалы по истории советско-польских отношений : в 14 т. / отв. ред.: И. А. Хренов, Н. Гонсеровская-Грабовская. М. : Наука, 1963–1986. Т. 1 : Февраль 1917 г. – ноябрь 1918 г. 1963. С. 43–44.

² Тамсама. С. 44.

ў складзе Ковенскай, Сувалкаўскай і Віленскай губерняў, у тым ліку і тых паветаў, дзе літоўцы былі ў меншасці.

Дзяржаваўтваральныя працэсы на тэрыторыях Польшчы, Украіны, Літвы і Латвіі непасрэдна закраналі нацыянальныя інтарэсы беларусаў, ставілі беларускі рух перад неабходнасцю тэрытарыяльнага размежавання з суседзямі. Выказаныя польскімі, літоўскімі і ўкраінскімі палітыкамі прэтэнзіі на землі з пераважна беларускім насельніцтвам не абяцалі лёгкасці ў вырашэнні пагранічных праблем.

Геапалітычная сітуацыя вакол Беларусі няўхільна выносіла ў парадак дня пытанне самавызначэння і фармулявання беларусамі ўласных нацыянальна-дзяржаўных патрабаванняў. Гэтыя патрабаванні спачатку былі абазначаны ў вельмі памяркоўнай форме аўтаноміі Беларусі ў складзе Расійскай дэмакратычнай федэратыўнай рэспублікі. Аднак Часовы ўрад, зыходзячы з эканамічных, геапалітычных і ваенна-стратэгічных інтарэсаў Расіі ў Беларусі, не падтрымаў аўтанамісцкай праграмы, пададзенай яму ў красавіку 1917 г. дэлегацыяй Беларускага нацыянальнага камітэта на чале з Р. Скірмунтам. Па сутнасці, лозунг самавызначэння народаў выкарыстоўваўся Часовым урадам у прапагандысцкіх мэтах, на справе ён усімі спосабамі супраціўляўся спробам народаў дабіцца самастойнасці ці поўнай незалежнасці. Такім чынам, 1 верасня 1917 г. Часовы ўрад абвясціў Расію рэспублікай, але нічога не сказаў пра яе федэратыўны характар, што выклікала незадаволенасць нацыянальных рухаў. У кастрычніку большавікі скінулі ўрад А. Керанскага, а ў пачатку 1918 г. разагналі Устаноўчы сход.

Беларусь у этнапалітыцы агульнарасійскіх партый. Новым важным чыннікам у палітычным жыцці Беларусі пасля падзення царызму стала дзейнасць агульнарасійскіх палітычных партый і арганізацый. Яны рабілі вызначальны ўплыў на расстаноўку сіл і вынікі палітычнай барацьбы па пытаннях нацыянальна-дзяржаўнага будаўніцтва ў краі. Прадстаўнікі гэтых партый, найперш лібералы і сацыялісты, занялі дамінуючае становішча ў цэнтральных і мясцовых органах улады і самакіравання.

Крайні правы фланг расійскага палітычнага спектра займалі **чарнасоценыя партыі і арганізацыі**. Іх крэда ўвасаблялася ў формуле: «За веру праваслаўную, царя самодержавного, отечество неделимое, Россию для русских». Гэтыя партыі цвёрда адстойвалі адзінства і непадзелнасць Расійскай дзяржавы, у якой усе іншародцы павінны быць падпарадкаваны «великорусскому началу». Кансерватыўныя органы расійскага друку выступалі супраць нацыянальнага абуджэння ўкраінцаў і беларусаў, мяркуючы, што ўсякае «аслабленне знітаванасці трох плямёнаў

рускага народа служыць немцам...» і вядзе да разбурэння стратэгічнага адзінства расійскіх франтоў. На правацэнтрысцкіх пазіцыях стаяў «Саюз 17 кастрычніка» (акцябрысты), які таксама абвяшчаў прынцып захавання адзінства і непадзельнасці Расійскай дзяржавы.

Галоўная партыя расійскіх лібералаў – **Канстытуцыйна-дэмакратычная партыя (кадэты)** – пасля Лютаўскай рэвалюцыі была вымушана ўключыць у сваю праграму тэзіс аб праве грамадзян на свабоднае культурнае самавызначэнне, але ў дзяржаўна-палітычнай сферы кадэты заставаліся рупліўцамі адзінай і непадзельнай Расійскай дзяржавы, рашуча адхіляючы патрабаванні даць народам Расіі права на тэрытарыяльную аўтаномію і палітычнае самавызначэнне. Пад напорам нацыянальна-вызваленчых рухаў кадэты пайшлі на пэўныя ўступкі. Іх лідар П. М. Мілюкоў на IX з'ездзе партыі (ліпень 1917 г.) фактычна прызнаў тэрытарыяльную аўтаномію Украіны і дапусціў магчымасць такога ж статусу для іншых народаў у будучым.

Неанародніцкая **Партыя сацыялістаў-рэвалюцыянераў (ПСР, эсэры)** лічыла федэрацыю найбольш прыдатным спосабам уладкавання міжнацыянальных адносін для Расійскай дзяржавы. Для кампактна пражываючых народаў дапускалася нацыянальна-тэрытарыяльная аўтаномія (для Украіны, Беларусі, Літвы, Латвіі, Эстоніі, Грузіі, Арменіі, Азербайджана і інш.). Эсэры лічылі, што ў пасляваенных міжнародных форумах могуць удзельнічаць не толькі дзяржавы, але і народы (нацыі), і прапаноўвалі запрасіць прадстаўнікоў недзяржаўных нацый, у тым ліку Фінляндыі, Польшчы, Украіны, Беларусі, Літвы, Арменіі, на будучую мірную канферэнцыю. Нягледзячы на тое што вылучаная беларускімі нацыянальнымі арганізацыямі канцэпцыя аўтаноміі Беларусі ў складзе агульнарасійскай федэрацыі амаль цалкам упісвалася ў нацыянальную праграму ПСР, спачатку яна выклікала ў мясцовых эсэраў вострае непрыняцце, хаця па меры разгортвання беларускага нацыянальнага руху яны сталі паступова «перафарбоўвацца ў беларускі колер».

Фармальна ўсе плыні **расійскай сацыял-дэмакратыі** кіраваліся праграмай, прынятай у 1903 г. II З'ездам Расійскай сацыял-дэмакратычнай рабочай партыі (РСДРП), якая прызнавала права на самавызначэнне за ўсімі нацыямі, што ўваходзілі ў склад дзяржавы. Разам з тым гэта палажэнне было хутчэй прапагандысцкім лозунгам, чым палітычным арыенцірам сацыял-дэмакратаў у сферы міжнацыянальных адносін. Увогуле, як меншавікі, так і бальшавікі былі прыхільнікамі буйной унітарнай цэнтралізаванай дзяржавы. Беручы пад увагу ўздым нацыянальных рухаў, У. Ленін на працягу 1917 г. эвалюцыяніраваў ад прыхільніка «адзінай і непадзельнай рэспублікі расійскай» да прызнання дапушчаль-

насці федэрацыі. Тым не менш гэта змяненне поглядаў лідара партыі ніяк не адбілася на пазіцыях бальшавікоў, што працавалі ў Беларусі і на Заходнім фронце. Яны не бачылі ў беларусах нацыі, таму не адносілі да іх лозунг аб праве нацыі на самавызначэнне. Бальшавіцкія арганізацыі ў Беларусі і іх лідары адмоўна ставіліся да ідэі яе самавызначэння ў форме не толькі суверэннай рэспублікі, але і аўтаноміі ў складзе Расійскай Савецкай Федэратыўнай Сацыялістычнай Рэспублікі (РСФСР). Яны лічылі дастатковым захаваць Заходнюю вобласць у складзе РСФСР як адміністрацыйна-тэрытарыяльную адзінку.

Такім чынам, агульнарасійскія партыі (кансерватыўныя, ліберальныя, народніцкія, сацыял-дэмакратычныя) у сферы этнапалітыкі зыходзілі з прыярытэту вялікадзяржаўных, агульнадэмакратычных або класавых інтарэсаў. Гэтым яны прынцыпова адрозніваліся ад нацыянальных партый, якія былі лідарамі нацыянальна-вызваленчых рухаў. Для агульнарасійскіх партый нацыянальнае пытанне, як правіла, не мела самадастатковага значэння, тычылася больш палітычнай тактыкі, чым стратэгіі. Іх стаўленне да патрэб і інтарэсаў таго ці іншага народа расійскай дзяржавы ў значнай ступені залежала ад вастрыні нацыянальнай праблемы ў канкрэтным рэгіёне, размаху і сілы нацыянальных рухаў.

10.2. Актывізацыя беларускага нацыянальнага руху

Праекты адраджэння дзяржаўнасці. Найбольш значным палітычным праектам 1915–1917 гг., які прадугледжваў адраджэнне беларускай і літоўскай дзяржаўнасці, быў план стварэння Канфедэрацыі ВКЛ. У снежні 1915 г. у Вільні была створана Часовая рада Канфедэрацыі ВКЛ, якая апублікавала «Універсал» на чатырох мовах (літоўскай, польскай, беларускай і ідыш). З беларускіх дзеячаў у Часовую раду ўваходзілі браты Луцкевічы, В. Ластоўскі, Д. Сямашка. Асноўнай мэтай Канфедэрацыі ВКЛ было аб'яднанне літоўскіх і беларускіх зямель у канфедэратыўную дзяржаву на фундаменце незалежнасці Літвы і Беларусі.

У лютым 1916 г. праект утварэння Канфедэрацыі ВКЛ быў канкрэтызаваны ў адрозне «Грамадзяне!». Планавалася, што ў склад будучай дзяржавы ўвойдуць Віленская і Ковенская губерні, беларускія і літоўскія часткі Сувалкаўскай і Гродзенскай губерняў, літоўская частка Курляндскай губерні і Навагрудскі павет Мінскай губерні. Сталіцай Канфедэрацыі ВКЛ меркавалася зрабіць Вільню, дзе планавалася склікаць Устаноўчы сейм для распрацоўкі канстытуцыі.

У пачатку 1917 г. выявіліся сімптомы, якія ставілі пад пытанне рэалізацыю ідэі адбудовы ВКЛ. Па-першае, гэтыя намеры не адпавядалі стратэгічным інтарэсам Германіі, не зацікаўленай ва ўзнікненні буйной усходнеёрапейскай дзяржавы, хоць і ўлучанай перашапачаткова ў сферу германскага ўплыву. Па-другое, ва ўрадавых колах Германіі актыўна абмяркоўвалася магчымасць падпісання сепаратнага міру з Расіяй. Берлін не намерваўся вяртаць Расіі Польшчу, Курляндыю і Літву, але ўстрымліваўся ад канчатковага вызначэння лёсу акупіраваных беларускіх зямель, адводзячы ім ролю разменнай манеты на будучых мірных перагаворах; па-трэцяе, літоўскія палітыкі баяліся колькаснай перавагі беларусаў у супольнай дзяржаве і імкнуліся да асобнага пагаднення з немцамі; на першае месца яны вылучалі стварэнне ўласнай этнанацыянальнай дзяржавы, выключаючы беларусаў са сваіх планаў. Па-чацвёртае, ад намераў утварыць Канфедэрацыю хутка адышлі віленскія польскія дэмакраты, якія ўжо адкрыта арыентаваліся на федэратыўныя і канфедэратыўныя праекты аднаўлення дзяржаўнасці Польшчы і Літвы.

У другой палове 1917 г. ідэя літоўска-беларускай канфедэрацыі пацярпела канчатковы крах. У верасні 1917 г. у Вільні адбылася нацыянальная літоўская канферэнцыя, якая выказалася за ўтварэнне незалежнай літоўскай дзяржавы ў этнічных межах, але «з неабходнымі для нармальнага гаспадарчага жыцця папраўкамі гэтых межаў». Тут меліся на ўвазе планы ўключэння Віленскай і Гродзенскай губерняў у склад будучай Літвы. Канферэнцыя абрала часовы дарадчы орган – Тарыбу, які быў прызнаны германскім камандаваннем. Беларускія арганізацыі зоны акупацыі востра адрэагавалі на сепаратныя нямецка-літоўскія захады, накіраваўшы імперскаму канцлеру мемарандум з пратэстам.

Літоўскія дзеячы абвясцілі ў лютым 1918 г. аб утварэнні незалежнай літоўскай дзяржавы, у склад якой уключалася значная частка беларускай тэрыторыі (Віленская і часткі Мінскай і Гродзенскай губерняў). Абапіраючыся на Германію, літоўцы спынілі супрацоўніцтва з беларускімі палітыкамі. Аднак апошнія не адмовіліся ад планаў стварэння беларуска-літоўскай канфедэрацыі. У студзені 1918 г. яны стварылі Віленскую беларускую раду на чале з А. Луцкевічам, якая стала прадстаўнічым органам і каардынацыйным цэнтрам беларускіх арганізацый на тэрыторыі Беларусі, акупіраванай Германіяй.

У беларускім нацыянальным руху ад ідэі супольнай беларуска-літоўскай дзяржавы адышла група В. Ластоўскага, які заснаваў летам 1917 г. у Вільні арганізацыю «Сувязь незалежнасці і непадзельнасці Беларусі». Яна адстойвала незалежнасць беларускай дзяржавы ў этнаграфічных межах рассялення беларусаў, выказваючыся як супраць

канфедэрацыі з Літвой, так і супраць краёвай аўтаноміі ў складзе Расіі. «Сувязь» выступала за тое, каб прадстаўнікі беларускага народа з абодвух бакоў фронту былі дапушчаны на пасляваенную міжнародную канферэнцыю, на якой будзе прызнана незалежнасць Беларусі. Гэта арганізацыя вітала абвясчэнне УНР і вылучыла ідэю Беларуска-Украінскай федэратыўнай дзяржавы.

Выхад «беларускага пытання» на міжнародную арэну. Пасля няўдачы з ідэяй Канфедэрацыі ВКЛ кіраўнікі Беларускага народнага камітэта браты Луцкевічы вясной 1916 г. вылучылі праект Злучаных Штатаў ад Балтыйскага да Чорнага мораў, ці Балтыйска-Чарнаморскага саюзу, у складзе Латвіі, Літвы, Беларусі і Украіны. Такое аб'яднанне магло б змяніць традыцыйны баланс сіл ва Усходняй Еўропе, вывесці маладзю дзяржавы з-пад залежнасці ад Расіі і Польшчы, узмацніць іх абароназдольнасць і дапамагчы больш эфектыўна аднавіць разбураную вайной гаспадарку. На Трэцяй канферэнцыі нацый у Лазане 27–29 чэрвеня 1916 г. І. Луцкевіч і В. Ластоўскі агучылі ідэю Балтыйска-Чарнаморскага саюзу. Іх праект уяўляў сабой першую ў гісторыі Беларусі XX ст. знешнепалітычную канцэпцыю.

У маі 1916 г. прадстаўнікі віленскай групы В. Ластоўскі і Я. Салавей прынялі ўдзел у Канферэнцыі народаў Расіі, якая адбылася ў Стакгольме. Канферэнцыя абвясціла стварэнне Лігі іншародцаў Расіі і накіравала тэлеграму прэзідэнту ЗША В. Вільсану, у якой прадстаўнікі розных народаў Расійскай імперыі заклікалі народ ЗША і іншыя народы свету «дапамагчы ў справе вызвалення з-пад расійскай няволі». Беларусы, у прыватнасці, абвінавачвалі ўлады імперыі ў асіміляцыі беларускага насельніцтва.

Беларуская дэлегацыя таксама ўдзельнічала ў Трэцяй канферэнцыі нацый у Лазане. Лазанская канферэнцыя прыняла Дэкларацыю правоў нацыі, якая змяшчала палажэнні аб абароне правоў асобы як часткі нацыі, абароне правоў усёй нацыі, аб праве на нацыянальна-культурную аўтаномію. Беларуская дэлегацыя прадставіла мемарандум, у якім былі сфармуляваны палітычныя патрабаванні беларускага нацыянальнага руху аб утварэнні беларускай дзяржавы. У ім гаварылася: «Цяпер, дзякуючы III-й канферэнцыі народаў, мы маем магчымасць першы раз за 120 гадоў заявіць цывілізаванаму сьвету аб поўным браку ў нас правоў, ад каторага мы цярпелі ў дзяржаве Расійскай. Мы просім у цывілізаваных народаў спагады нам і падтрыманьня, каб прымусіць да пашаны нашых нацыянальных і культурных правоў. Мы можам, нарэшце, спадзявацца, што, які б ня быў канец вайны, народы Эўропы памогуць нам забяспечыць Беларусі ўсе палітычныя і культурныя правы, якія дадуць нашаму народу магчымасць вольна разьвіваць свае інтэлектуальныя,

маральныя і эканамічныя сілы, і што гэтыя правы дадуць нам магчымасць стацца гаспадарамі на нашай уласнай зямлі»¹.

У выніку дзейнасці беларускіх прадстаўнікоў на канферэнцыях у Стакгольме і Лазане ўпершыню на міжнародным узроўні было пастаўлена беларускае пытанне як праблема забеспячэння беларускаму народу яго палітычных і культурных правоў і «вызвалення з-пад расійскай няволі».

Беларускае пытанне разглядалася і на ўнутрырасійскім узроўні. Беларуская дэлегацыя прымала ўдзел у з'ездзе прадстаўнікоў народаў і краёў Расіі, скліканага УЦР у верасні 1917 г. у Кіеве. Гэты так званы з'езд народаў рашуча выказаўся за неадкладнае, не чакаючы Устаноўчага сходу, пераўтварэнне Расіі на федэратыўных асновах, наданне статусу аўтаноміі вялікім тэрыторыям, абвешчэнне раўнапраўя моў, дапушчэнне прадстаўнікоў недзяржаўных нацый на будучы мірны кангрэс. З'езд ухваліў асобную рэзалюцыю «Пра беларусаў». У ёй змяшчаўся зварот да Часовага ўрада неадкладна выдаць дэкрэт пра аўтаномію Беларусі ў межах Расійскай дэмакратычнай федэратыўнай рэспублікі з канчатковым далучэннем да аўтаномнай Беларусі захопленых ворагам мясцовасцей у этнаграфічных межах рассялення беларускага народа.

Распад Расійскай імперыі і актывізацыя беларускага руху. Падзенне царызму і Лютаўская рэвалюцыя спрыялі дынамізацыі нацыянальна-вызваленчага руху, паскарэнню яго эвалюцыі ад агульнай ідэі свабоднай Беларусі да яе канкрэтызацыі ў кірунку незалежнага дзяржаўнага самавызначэння. Пасля Лютаўскай рэвалюцыі актывізаваўся беларускі рух на тэрыторыі Усходняй Беларусі, які на працягу першых двух з паловай ваенных гадоў у межах Расійскай імперыі не меў каардынацыйнага цэнтру і фактычна знаходзіўся ў дэзарганізаваным стане.

У Мінску 25–27 сакавіка 1917 г. адбыўся з'езд прадстаўнікоў беларускіх нацыянальных арганізацый, які абвясціў сябе «вышэйшай краёвай інстытуцыяй», а сваім выканаўчым органам – Беларускі нацыянальны камітэт (БНК). Будучыня Расійскай дзяржавы ўяўлялася дэлегатам з'езда ў «выглядзе федэратыўнай дэмакратычнай рэспублікі, у якой асобныя нацыянальнасці будуць мець свае нацыянальныя парламенты для загадвання ўсімі мясцовымі патрэбнасцямі краю»². Беларусь павінна была атрымаць у абноўленай Расіі статус аўтаномнай дзяржаўна-тэрытарыяльнай адзінкі ў складзе Мінскай, Гродзенскай, Магілёўскай, Віцеб-

¹ Цыт. па: *Турук Ф.* Белорусское движение: очерк истории национального и революционного движения белорусов. Минск : Гос. изд-во, 1921. С. 28.

² Знешняя палітыка Беларусі : зб. дак. і матэрыялаў : у 10 т. Т. 1 : 1917–1922 гг. 1997. С. 15, 18–19.

скай, большай часткі Віленскай і некаторых паветаў Смаленскай і Чарнігаўскай губерняў. Для больш дакладнага вызначэння этнаграфічных межаў Беларусі з'езд стварыў камісію з запрашэннем у яе вядомых вучоных – Я. Карскага, А. Шахматава, М. Любаўскага і М. Доўнар-Запольскага. З'езд прадстаўнікоў беларускіх нацыянальных арганізацый выказаў пратэст супраць намераў Літоўскага нацыянальнага савета ўключыць усю Віленскую губерню ў склад Літвы.

Старшынёй БНК быў выбраны патрыятычна арыентаваны памешчык Р. Скірмунт, з якім звязваліся надзеі на поспех перагавораў з Часовым урадам аб прызнанні БНК вышэйшым органам дзяржаўнай улады на тэрыторыі Беларусі. Беларускі нацыянальны з'езд выказаў лаяльнасць да Часовага ўрада. У дэкларацыі, накіраванай у Петраград, гаварылася пра яго гатоўнасць падтрымаць Часовы ўрад у барацьбе са знешнімі ворагамі за свабоду Расіі і яе народаў. Аднак спадзяванні беларускіх дзеячаў на новыя расійскія ўлады не спраўдзіліся. Як адзначалася, Часовы ўрад стаяў на пазіцыях захавання «адзінай і непадзельнай Расіі», пакідаючы вырашэнне пытання аб дзяржаўным уладкаванні расійскай дзяржавы Устаноўчаму сходу. У час другога з'езда прадстаўнікоў беларускіх партый і арганізацый (ліпень 1917 г., Мінск) большасць дэлегатаў падтрымала ідэю нацыянальна-тэрытарыяльнай аўтаноміі Беларусі ў складзе расійскай дзяржавы. З'езд скасаваў БНК і стварыў замест яго новы каардынацыйны орган – Цэнтральную раду беларускіх арганізацый (ЦРБА). У кастрычніку яна была пераўтворана ў Вялікую беларускую раду.

Пасля Лютаўскай рэвалюцыі ў Беларусі пачаўся працэс стварэння палітычных партый і арганізацый. У сакавіку аднавіла легальную дзейнасць старэйшая беларуская палітычная партыя – БСГ. Канферэнцыя БСГ прыняла рэзалюцыю, у якой выступіла ў падтрымку Часовага ўрада, заклікаўшы працоўны народ аказваць на яго «арганізаваны націск»; салідарызавалася з лозунгам «рэвалюцыйнага абаронніцтва», падкрэсліўшы неабходнасць вызвалення захопленых акупантамі тэрыторый. Галоўным патрабаваннем БСГ у галіне нацыянальна-дзяржаўнага будаўніцтва стаў лозунг аўтаноміі Беларусі ў складзе Расійскай Дэмакратычнай Федэратыўнай Рэспублікі, які быў затым прыняты з'ездам прадстаўнікоў беларускіх партый і арганізацый.

Беларуская сацыялістычная грамада была ініцыятарам склікання Другога з'езда прадстаўнікоў беларускіх партый і арганізацый у ліпені 1917 г., займала кіруючыя пазіцыі ў ЦРБА і Вялікай беларускай радзе. У час рэвалюцыі партыя значна пашырыла свой уплыў сярод інтэлігенцыі, сялян, гараджан, бежанцаў і вайскоўцаў, налічваючы ў кастрычніку 1917 г. каля 10 тыс. членаў. Трэці з'езд БСГ (кастрычнік 1917 г., Мінск)

зацвердзіў новую праграму, заявіўшы пра неабходнасць стварэння беларускай народнай арміі. Ва ўмовах абвастрэння агульнанацыянальнага палітычнага крызісу ў партыі нарасталі ўнутраныя супярэчнасці паміж прыхільнікамі аўтаноміі ў складзе Расійскай Дэмакратычнай Федэратыўнай Рэспублікі і дзяржаўнай незалежнасці Беларусі, а таксама па пытаннях адносін да германскіх акупантаў, зямлі і інш. У 1918 г. БСГ раскалолася на тры партыі. У той час як адна частка грамадоўцаў стала ініцыятарам абвешчэння БНР, другая частка ўдзельнічала ў канстытуіраванні Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі Беларусь (ССРБ) і ўвайшла ў склад яе першага ўрада.

Поруч з праграмай аўтаноміі Беларусі, якую вылучалі адраджэнцы, была прапанавана альтэрнатыўная ёй ідэя аб'яднання беларускіх губерняў у вялікую адміністрацыйна-тэрытарыяльную адзінку – вобласць, якая не мела б нацыянальна-дзяржаўных прэрагатыў, але карысталася б шырокім самакіраваннем і гаспадарчай самастойнасцю. Прыхільнікамі абласніцкай ідэі выступілі групы, што стаялі на пазіцыях заходнерусізму. Пасля падзення самаўладдзя найбольш значныя асяродкі гэтай грамадска-палітычнай плыні аформіліся на ўсходзе Беларусі, у Віцебскай і Магілёўскай губернях, насельніцтва якіх з прычыны абсалютнай перавагі праваслаўных і геаграфічнай блізкасці да Расіі было асабліва падатлівым на русіфікацыю і ўздзеянне афіцыйнай імперскай прапаганды. З крахам царызму намецілася тэндэнцыя да збліжэння левага крыла заходнерусізму з беларускім нацыянальным рухам.

Змаганне за дзяржаўнасць пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі. Кастрычніцкае паўстанне і прыход да ўлады бальшавікоў абвастрылі праблему самавызначэння Беларусі. Расійскі Савет народных камісараў 2 лістапада 1917 г. абвясціў Дэкларацыю правоў народаў Расіі. Яна змяшчала палажэнне аб адмене «ўсіх і ўсялякіх нацыянальных і нацыянальна-рэлігійных прывілеяў і абмежаванняў» (скасаваных Часовым урадам яшчэ ў сакавіку), прадэкларавала «свабоднае развіццё нацыянальных меншасцей і этнаграфічных груп». Новым было прызнанне за народамі Расіі не толькі роўнасці, але і суверэннасці і наданне ім у адпаведнасці з ленінскай этнапалітычнай дактрынай права «на свабоднае самавызначэнне аж да аддзялення і ўтварэння самастойнай дзяржавы»¹. Акцэнтаванне гэтых лозунгаў у разгар змагання за ўладу мела на мэце забяспечыць бальшавікам калі не падтрымку, то хаця б прыхільны нейтралітэт з боку нацыянальна-вызваленчых рухаў, якія ахапілі ўсе ўскраіны былой Расійскай імперыі.

¹ Знешняя палітыка Беларусі : зб. дак. і матэрыялаў : у 10 т. Т. 1 : 1917–1922 гг. 1997. С. 23–24.

Важнай падзеяй у развіцці беларускага нацыянальнага руху стаў Першы Усебеларускі з’езд, які адбыўся ў Мінску 5–18 снежня 1917 г. На ім прысутнічала каля 2 тыс. дэлегатаў, у тым ліку 1167 з правам рашаючага голасу. Гэта быў першы ў гісторыі агульнанацыянальны прадстаўнічы форум беларускага народа. З’езд разгледзеў найважнейшыя праблемы жыцця тагачаснага беларускага грамадства, у тым ліку пытанні нацыянальна-дзяржаўнага будаўніцтва, вайны і міру і ўдзелу Беларусі ў пасляваенным мірным урэгуляванні.

Дэлегаты патрабавалі дапусціць беларусаў на будучую мірную канферэнцыю з мэтай «цэласнасці, непадзельнасці Беларусі і неадарвання яе ад Расійскай Дэмакратычнай Федэратыўнай Рэспублікі і ўсіх астатніх прынцыпаў дэмакратычнага міру, абвешчанага Саветам рабочых, салдацкіх і сялянскіх дэпутатаў»¹, і пастаноўкі пытання аб кампенсацыі беларускаму насельніцтву страт, якія яно панесла ў гады вайны. Акрамя таго, выказваліся патрабаванні расфарміраваць польскія войскі, якія дзейнічалі на тэрыторыі Беларусі. Кіраўнік дэлегацыі РСФСР на мірных перагаворах у Брэст-Літоўску Л. Троцкі 14 снежня 1917 г. па тэлеграфі даў адказ на запыт дэлегатаў з’езда аб тым, якім чынам савецкая дэлегацыя мае намер бараніць інтарэсы беларускага народа. Ён паведаміў: «Советское правительство в полном согласии со своей программой считает, что никто, кроме Белоруссии, не имеет права решать ее судьбу. Эту позицию наша делегация будет защищать и в дальнейших переговорах»².

На з’ездзе пачаліся вострыя дэбаты паміж «радаўцамі» (членамі Вялікай беларускай рады і Цэнтральнай беларускай вайскавай рады) і «абласнікамі» (прыхільнікамі цеснай і непарыўнай сувязі з Расіяй) адносна выбару аптымальнай формы самавызначэння. Прапановы «радаўцаў» абвясціць Беларусь раўнапраўнай рэспублікай у складзе агульнарасійскай федэрацыі народаў і краёў блакіраваліся лідарамі «абласнікоў» як празмерна радыкальныя і небяспечныя. З вялікімі намаганнямі радзе з’езда 17 снежня 1917 г. удалося выпрацаваць кампрамісную формулу арганізацыі ўлады. Яна прадугледжвала стварэнне органа краёвай улады ў асобе Усебеларускага Савета рабочых, салдацкіх і сялянскіх дэпутатаў і ўступленне ў дзелавыя зносіны з цэнтральнай уладай – бальшавіцкім Саветам народных камісараў (СНК). Рэзалюцыя таксама выказалася за ўваходжанне Беларусі ў склад Расійскай Дэмакратычнай Федэратыўнай Рэспублікі.

¹ Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі : у 2 т. / склад. С. Шупа. Вільня ; Нью-Ёрк ; Мінск ; Прага : БІНІМ, 1998–2021. Т. 1, кн. 1 : 1917–1920. С. 40–41.

² Цыт. па: *Чарвякоў А.* За Савецкую Беларусь. Мінск, 1927. С. 50.

Усебеларускаму Савету рабочых, салдацкіх і сялянскіх дэпутатаў даручалася забяспечыць найхутчэйшае скліканне Беларускага ўстаноўчага сходу, каб канчаткова замацаваць легітымны характар самавызначэння Беларусі і стварыць пастаянныя органы ўлады. Аднак сфармуляваная з'ездам канцэпцыя дэмакратычнага шляху да беларускай дзяржаўнасці не адпавядала імкненням бальшавікоў Заходняга фронту да ўстанаўлення сваёй манapolіі на ўладу ў Беларусі. Па загадзе СНК Заходняй вобласці і фронту з'езд у ноч на 18 снежня 1917 г. быў разогнаны ўзброенымі салдатамі. Сілавая акцыя абарвала легітымны і паўнаважны шлях пабудовы беларускай дзяржаўнасці, але не перапыніла працэс нацыянальна-дзяржаўнага самасцвярджэння беларусаў. Рада з'езда і сфарміраваны ёй Выканаўчы камітэт Рады Усебеларускага з'езда перайшлі на нелегальнае становішча. З гэтага часу беларускія нацыянальныя дзеячы актывізавалі намаганні, накіраваныя на дасягненне незалежнасці Беларусі. Пасля эвакуацыі бальшавікоў з Мінска ў лютым 1918 г. на аснове Рады з'езда і яе Выканаўчага камітэта былі створаны вярхоўныя органы БНР.

Выводы

1. З пачаткам Першай сусветнай вайны ва Усходняй Еўропе ўзнялася новая хваля геапалітычнай, ваеннай і дыпламатычнай актыўнасці еўрапейскіх дзяржаў, у эпіцэнтры якой апынулася Беларусь. Яе тэрыторыя стала тэатрам ваенных дзеянняў і наступнай трохгадовай акупацыі нямецкімі войскамі. Напярэдадні і ў пачатку вайны Беларусь не ўяўляла для Германіі істотнай цікавасці, якая трактавала яе як неад'ёмную частку Расіі, што вылучалася толькі сваёй этнічнай спецыфікай. Пасля захопу Украіны, Беларусі, Прыбалтыкі, Крыма і Каўказа Берлін планаваў ператварыць іх у буферныя дзяржавы, залежныя ад рэйха. Большасць занятых беларускіх зямель, акрамя трохвугольніка Гродна – Ліда – Брэст, Берлін збіраўся вярнуць Расіі, што выключала падтрымку ім праектаў стварэння незалежнай беларускай дзяржавы. Істотным у акупацыйнай палітыцы было тое, што немцы прызналі нацыянальную асаблівасць беларусаў і надалі беларускай мове раўнапраўны статус разам з іншымі мовамі «Обэр Оста», што спрыяла абуджэнню беларускай культурна-асветніцкай працы.

2. У гады Першай сусветнай вайны актывізаваўся нацыянальна-вызваленчы рух народаў Расійскай імперыі, накіраваны на дасягненне іх нацыянальных памкненняў – аўтаноміі або незалежнасці. На канферэнцыях народаў Расіі, якія прайшлі ў 1916 г., беларусы ўпершыню агучылі на міжнародным узроўні нацыянальныя патрабаванні – вызваленне беларускага народа ад прыгнёту царызму і барацьба супраць асіміляцыі.

Ажыццявіць свае мэты беларускія дзеячы разлічвалі з дапамогай замежных дзяржаў. Так, упершыню было сфармулявана беларускае пытанне як міжнародная праблема, якая зводзілася ў той момант да задавальнення нацыянальна-культурных патрэб беларускага этнасу і не патрабавала яго дзяржаўнай самастойнасці.

3. У 1915–1917 гг. віленскія беларускія дзеячы выступілі з больш канкрэтнымі і распрацаванымі дзяржаўнымі праектамі: стварэння Канфедэрацыі ВКЛ і Балтыйска-Чарнаморскага саюзу. Гэтыя планы, якія беларусы вылучалі або разам з літоўцамі, палякамі, яўрэямі, украінцамі, або самастойна, адлюстроўвалі эвалюцыю беларускай палітычнай думкі ад ідэі федэратыўных сувязей Беларусі з іншымі народамі будучай Расійскай Дэмакратычнай Федэратыўнай Рэспублікі да большай ступені самастойнасці, хаця ні адна з нацыянальных палітычных сіл не ставіла пытанне аб поўным аддзяленні ад Расіі і стварэнні незалежнай дзяржавы. Такі стан рэчаў зафіксаваны ў рашэнні Усебеларускага з’езда (снежань 1917 г.), якое не ішло далей за патрабаванні аўтаноміі Беларусі ў складзе Расійскай Дэмакратычнай Федэратыўнай Рэспублікі.

4. Часовы ўрад адвергнуў аўтанамісцкую праграму, прапанаваную ў красавіку 1917 г. дэлегацыяй БНК, і не жадаў вырашаць задачы нацыянальна-дзяржаўнага ладу Расіі. Важным фактарам у палітычным жыцці Беларусі пасля падзення царызму стала дзейнасць агульнарасійскіх палітычных партый і арганізацый. Усе яны (кансерватыўныя, ліберальныя, народніцкія, сацыял-дэмакратычныя) у сферы этнапалітыкі зыходзілі з прыярытэту вялікадзяржаўных, агульнадэмакратычных ці класавых інтарэсаў, чым прынцыпова адрозніваліся ад нацыянальных партый. Бачную эвалюцыю ў нацыянальным пытанні ад прыхільніка адзінай дзяржавы да дапушчальнасці федэрацыі зрабіў лідар бальшавікоў У. Ленін. Аднак бальшавікі Беларусі і Заходняга фронту адмоўна ставіліся да ідэі самавызначэння Беларусі ў форме не толькі суверэннай рэспублікі, але і аўтаноміі ў складзе РСФСР.

5. Беларускае пытанне як праблема міжнароднай палітыкі ўзнікла з пачаткам Першай сусветнай вайны, пасля акупацыі Германіяй часткі тэрыторыі Беларусі. Разам з тым па сваім значэнні і ўсвядомленай палітычнымі сіламі неабходнасці вырашэння ён саступаў польскаму, украінскаму, літоўскаму, латышскаму пытанням, займаючы маргінальнае месца ва ўсходнееўрапейскай сістэме міжнародных адносін. Аднак у сувязі з хуткімі зменамі ва ўнутранай і міжнароднай сітуацыі (крах імперыі Раманавых, Кастрычніцкая рэвалюцыя, мірныя перагаворы ў Брэст-Літоўску і наступленне нямецкіх войскаў на Усходнім фронце)

адбывалася радыкалізацыя патрабаванняў беларускага нацыянальнага руху, што ўрэшце прывяло да абвяшчэння незалежнасці БНР 25 сакавіка 1918 г. Гэты акт спрыяў узрастанню значэння беларускага пытання ва ўсходнееўрапейскай палітыцы.

Кантрольныя пытанні

1. У чым заключаўся ўплыў пачатку баявых дзеянняў на расійска-германскім фронце на эканамічнае і палітычнае становішча Беларусі?
2. Якія планы мела Германія адносна заходніх тэрыторый Расійскай імперыі, у тым ліку Беларусі?
3. Апішыце асаблівасці нямецкай палітыкі на акупіраванай тэрыторыі Беларусі.
4. Як Часовы ўрад ставіўся да патрабаванняў нацыянальных рухаў, у тым ліку беларускага?
5. Ахарактарызуйце ролю і месца Беларусі ў этнапалітыцы агульна-расійскіх партый, у тым ліку сацыял-дэмакратаў.
6. Пералічыце дзяржаўныя праекты, з якімі выступілі віленскія беларускія дзеячы ў 1915–1917 гг.
7. Калі ўзнікла беларускае пытанне як праблема міжнароднай палітыкі і з якімі патрабаваннямі выступілі беларускія дзеячы?
8. Назавіце самыя важныя этапы развіцця беларускага нацыянальнага руху на працягу 1917 г.

Спіс літаратуры

Беларусь у палітыцы суседніх і заходніх дзяржаў (1914–1991 гг.) : зб. дак. і матэрыялаў : у 4 т. / М-ва замеж. спраў Рэсп. Беларусь ; Беларус. дзярж. ун-т ; Нац. архіў Рэсп. Беларусь. – Мінск : Юніпак, 2008–2015. – Т. 1 : 1 жніўня 1914 г. – 31 снежня 1919 г. / склад. А. Ф. Вялікі [і інш.] ; рэдкал.: С. М. Мартынаў [і інш.]. – 2008. – 539 с.

Весьялкоўскі, Ю. Беларусь у Першай Сусветнай вайне (гістарычны нарыс) / Ю. Весьялкоўскі. – Беласток ; Лондан : [б. в.], 1996. – 361 с.

Волкава, В. В. Эканамічная палітыка нямецкіх акупацыйных улад у Беларусі ў гады Першай сусветнай вайны (1915 – люты 1918 г.) : аўтарэф дыс. ... канд. гіст. навук / В. В. Волкава. – Мінск : БДУ, 2018. – 25 с.

Игнатенко, И. М. Иностранная военная интервенция в Белоруссии (1917–1920) / И. М. Игнатенко, И. П. Ломако, Е. К. Прыгунова. – Минск : Наука и техника, 1990. – 342 с.

История белорусской государственности : в 5 т. / Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т истории. – Минск : Беларус. навука, 2018–2020. – Т. 3 : Белорусская государственность: от идеи к национальному государству (1917–1939 гг.) /

А. А. Коваленя [и др.] ; отв. ред.: В. Г. Мазец, Н. В. Смехович, С. А. Третьяк. – 2019. – 639 с.

Круталевич, В. А. История Беларуси: становление национальной державности (1917–1922 гг.) / В. А. Круталевич. – 2-е изд., доп. – Минск : Право и экономика, 2003. – 586 с.

Луцкевіч, А. Барацьба за вызваленне / А. Луцкевіч. – Вільня : Ін-т беларусістыкі ; Беласток : Беларус. гіст. т-ва, 2009. – 649 с.

Луцкевіч, А. Да гісторыі беларускага руху: выбраныя творы / А. Луцкевіч ; уклад. А. Сідарэвіча. – Мінск : Беларус. кнігазбор, 2003. – 288 с.

Ляхоўскі, У. В. Адукацыя Беларусі падчас нямецкай акупацыі 1915–1918 гг. / У. В. Ляхоўскі. – Беласток : Беларус. гіст. т-ва ; Вільня : Ін-т беларусістыкі, 2010. – 279 с.

Рудовіч, С. С. Час выбару. Праблема самавызначэння Беларусі ў 1917 г. / С. С. Рудовіч. – Мінск : Тэхналогія, 2001. – 210 с.

Смолянинов, М. М. Беларусь в Первой мировой войне 1914–1918 гг. / М. М. Смолянинов. – 3-е изд. – Минск : Беларус. навука, 2020. – 493 с.

Тихомиров, А. В. Брестский мир 1918 г. и Беларусь / А. В. Тихомиров // Беларус. журн. междунар. права и междунар. отношений. – 1999. – № 2. – С. 44–57.

Трацяк, С. А. Брэсцкі мір і грамадска-палітычныя працэсы ў Беларусі: лістапад 1917 – студзень 1919 г. / С. А. Трацяк. – Мінск : Беларус. навука, 2009. – 208 с.

Турунак, Ю. Беларусь пад нямецкай акупацыяй / Ю. Турунак. – Мінск : Беларусь, 1993. – 227 с.

Хомич, С. Н. Территория и государственные границы Беларуси в XX веке. От незавершенной этнической самоидентификации и внешнеполитического произвола к современному *status quo* / С. Н. Хомич. – Минск : Экономпресс, 2011. – 416 с.

Byelorussian statehood: reader and bibliography / ed. by V. Kipel and Z. Kipel. – New York, 1988. – 398 p.

Rudling, P. A. The Rise and Fall of Belarusian Nationalism. 1906–1931. – Pittsburgh, US : University of Pittsburgh Press, 2014. – 448 p.

Глава 11

ДЫПЛАМАТЫЯ БЕЛАРУСКАЙ НАРОДНАЙ РЭСПУБЛІКІ (1918–1925)

11.1. Міжнароднае становішча Беларусі і дыпламатыя БНР у 1918 г.

Брэсцкі мір. Абвяшчэнне БНР. Разгон Усебеларускага з'езда су-паў з пачаткам мірных перагавораў у Брэст-Літоўску паміж дзяржавамі Чацвярнага саюза і Савецкай Расіяй. Выканкам Рады Усебеларускага з'езда 19 студзеня 1918 г. апублікаваў Дэкларацыю Беларускай мірнай дэлегацыі, якая была накіравана на перагаворы ў Брэст-Літоўску. У дакуменце выкладаліся прынцыпы, мэты і задачы знешнепалітычнай дзейнасці будучай БНР. Некаторыя яго пункты, якія тычыліся дыпламатыі і знешнеэканамічнай палітыкі, былі практычна ідэнтычны амерыканскай знешнепалітычнай праграме пасляваеннага ўрэгулявання, выкладзенай 8 студзеня 1918 г. у «Чатырнаццаці пунктах» прэзідэнта ЗША В. Вільсана.

У першым пункце Дэкларацыі гаварылася, што ўся Беларусь у сваіх этнаграфічных межах з'яўляецца адзінай і непадзельнай і ўваходзіць як раўнапраўная аўтаномная частка ў Расійскую Дэмакратычную Федэратыўную Рэспубліку. Для аказання дапамогі Беларусі ў аднаўленні яе эканомікі ваюючым дзяржавам прапанавалася стварыць міжнародны фонд, за кошт якога павінны быць вернуты бежанцы і кампенсаваны страты насельніцтву. Пасля вяртання беларускіх бежанцаў на радзіму меркавалася правесці свабоднае галасаванне ўсяго дарослага насельніцтва Беларусі па пытанні дзяржаўнай прыналежнасці. Дэкларацыя прапанавала пакласці ў аснову ўсеагульнага дэмакратычнага светаўладкавання мір без анексіі і кантрыбуцый і прынцып самавызначэння народаў.

Выканкам Усебеларускага з'езда накіраваў у Брэст-Літоўск дэлегацыю ў складзе А. Цвікевіча, С. Рак-Міхайлоўскага, І. Серады для абароны правоў і інтарэсаў Беларусі пры падпісанні мірнага дагавора. Паўнамоцтвы беларускіх прадстаўнікоў не былі прызнаны дэлегацыямі, якія вялі перагаворы ў Брэст-Літоўску, але яны атрымалі статус саветнікаў дэлегацыі УНР, якая была афіцыйна дапушчана на перагаворы. Беларуская дэлегацыя сустрэлася з членамі германскай дэлегацыі і перадала ім мемарандум, у якім гаварылася пра стварэнне беларускай дзяржавы

ў яе этнаграфічных і гістарычных межах. У дакуменце змяшчаўся пратэст супраць умоў мірнага дагавора, па якіх частка беларускіх тэрыторый адыходзіла да Германіі, а таксама супраць таго, што дагавор не прадугледжваў выплату кампенсацыі беларускаму насельніцтву за страты, якія яно панесла падчас вайны.

У сувязі з эвакуацыяй з Мінска ў Смаленск Абласнога выканаўчага камітэта Саветаў рабочых, салдацкіх і сялянскіх дэпутатаў Заходняй вобласці і фронту (Аблвыканкамзах) Выканкам Рады Усебеларускага з'езда 21 лютага 1918 г. выдаў Першую Устаўную грамату да народаў Беларусі. У ёй абвешчалася аб стварэнні часовага ўрада Беларусі – Народнага Сакратарыята. На чале ўрада стаў адзін з лідараў БСГ Я. Варонка. Ён жа ўзначаліў першы ўрад БНР, створаны пасля прыняцця Трэцяй Устаўной граматы, заняўшы ў ім таксама пасаду міністра (народнага сакратара) замежных спраў. Выканкам Рады Усебеларускага з'езда 9 сакавіка 1918 г. прыняў Другую Устаўную грамату, якая абвешчала БНР у межах рассялення і колькаснай перавагі беларускага насельніцтва, а ўжо 19 сакавіка Выканкам Рады Усебеларускага з'езда быў перайменаваны ў Раду БНР.

Ход мірных перагавораў у Брэст-Літоўску і іх вынікі радыкалізавалі пазіцыю прыхільнікаў беларускай незалежнасці. Рада БНР 25 сакавіка 1918 г. прыняла Трэцюю Устаўную грамату, якая абвешчала незалежнасць новай дзяржавы – Беларускай Народнай Рэспублікі. У тэксце дакумента гаварылася: «Год назад народы Беларусі разам з народамі Расіі скінулі ярмо Расійскага царызму, які найцяжэй прыціснуў быў Беларусь; не пытаючыся народу, ён кінуў наш край у пажар вайны, якая чыста зруйнавала гарады і вёскі беларускія. Цяпер мы, Рада Беларускай Народнай Рэспублікі, скідаем з роднага краю апошняе ярмо дзяржаўнай залежнасці, якое гвалтам накінулі расейскія цары на наш вольны і незалежны край. Ад гэтага часу Беларуская Народная Рэспубліка абвешчаецца незалежнай і вольнай дзяржавай...»¹.

Грамата заяўляла, што старыя дзяржаўныя сувязі страчваюць моц, паколькі яны дазволілі чужому ўраду (меўся на ўвазе ўрад РСФСР) заключыць у Брэсце грабежніцкі для Беларусі мір, падзяліўшы яе на часткі, а ўрад БНР будзе імкнуцца ўстанавіць адносіны з зацікаўленымі дзяржавамі з мэтай перагляду той часткі мірнага дагавора, якая тычыцца Беларусі, і падпісаць мірны дагавор з усімі ваюючымі дзяржавамі. Заяўлялася, што народы Беларусі шляхам склікання Устаноўчага сойма маглі самі вырашаць пытанне аб будучай форме дзяржаўнасці. У грамаце

¹ Кароткі нарыс узнікнення Беларускай Народнай Рэспублікі [Электронны рэсурс]. URL: <https://be.wikisource.org> (дата звароту: 22.04.2022).

вызначалася тэрыторыя БНР, якая павінна ахапіць усе землі, дзе беларускае насельніцтва мела перавагу: Магілёўшчыну, беларускія часткі Міншчыны, Гродзеншчыны (у тым ліку Гродна і Беласток), Віленшчыну, Віцебшчыну, Смаленшчыну, Чарнігаўшчыну і памежныя часткі суседніх губерняў, заселеных беларусамі.

Аднак 3 сакавіка 1918 г. у Брэст-Літоўску паміж Германіяй, Аўстра-Венгрыяй, Балгарыяй і Турцыяй з аднаго боку і Савецкай Расіяй – з другога быў падпісаны мірны дагавор на ўмовах, прадыктаваных Германіяй. Тэрыторыя Беларусі была падзелена па лініі Дзвінск – Свянцаны – Ліда – Пружаны – Брэст. Заходняя частка Беларусі (Гродзенская губерня і частка Віленскай губерні з Вільняй) уключалася ў склад Германіі пад назвай «Усходняя Прусія», а яе насельніцтва становілася падданымі Германіі. Тэрыторыя на захад ад лініі Рыга – Дзвінск – Свянцаны – Ліда – Пружаны адыходзіла да Літвы. Цэнтральная частка (Мінская губерня, частка Віцебскай і Магілёўскай губерняў) абвешчвалася часова акупіраванай тэрыторыяй. Усходнія раёны Беларусі заставаліся ў складзе РСФСР, а дзесяць паведаў Гродзеншчыны, Магілёўшчыны, Міншчыны і Чарнігаўшчыны адыходзілі да УНР у адпаведнасці з мірным дагаворам паміж УНР і дзяржавамі Чацвярнага саюза.

Знешнепалітычныя мэты і задачы БНР. У знешнепалітычнай дзейнасці галоўнымі задачамі ўрада БНР было прызнанне незалежнасці Беларусі замежнымі дзяржавамі і ўстанаўленне з імі дыпламатычных адносін, а таксама вырашэнне пытання аб межах. Неадкладнага вырашэння патрабавалі праблемы, звязаныя з вяртаннем на радзіму бежанцаў, атрыманнем грашовых пазык ад урадаў УНР і іншых дзяржаў, устанаўленнем гандлёва-эканамічных адносін з суседнімі краінамі.

У 1918 г. знешнепалітычнымі прыярытэтамі БНР былі адносіны з Германіяй, Украінай і Літвой. У радыётэлеграме ад 18 красавіка, адпраўленай з Кіева, кіраўнік дэлегацыі БНР па знешніх перагаворах А. Цвікевіч паведамляў урадам усіх еўрапейскіх дзяржаў, у тым ліку Савецкай Расіі, аб абвешчэнні незалежнасці БНР, асноўных прынцыпах яе дзяржаўнага будаўніцтва, тэрыторыі і дзяржаўных межах. У тэлеграме гаварылася, што БНР не можа прызнаць Брэсцкі мір, паколькі ён парушае тэрытарыяльную цэласнасць краіны, і выказвалася імкненне ўступіць у перагаворы аб дружалюбных адносінах і дзяржаўных межах з суседнімі і іншымі еўрапейскімі дзяржавамі. На гэта была скіравана дзейнасць Стратэгічнай камісіі пры Радзе БНР і Камісіі па міжнародных справах пры Народным Сакратарыяце.

У Дэкларацыі Народнага Сакратарыята БНР ад 21 мая 1918 г. гаварылася, што межы Беларусі патрэбна праводзіць па нацыянальным прын-

цыпе, улічваючы таксама гістарычныя, геаграфічныя і эканамічныя аспекты. У прыватнасці, Дэкларацыя заяўляла, што ўрад БНР павінен дабівацца ўстанаўлення мяжы з Літвой па Віленшчыне і Гродзеншчыне, з Украінай – па Гродзеншчыне, Міншчыне, Палессі і Чарнігаўшчыне. Вырашаць складаныя памежныя пытанні ўрад БНР збіраўся шляхам узаемнай згоды, дзеля чаго ён прапаноўваў правесці адпаведныя перагаворы з Літвой і Украінай. Што тычылася мяжы з Польшчай, то БНР лічыла, што ёю павінна была стаць старая мяжа Польскага Каралеўства з Гродзенскай губерняй. Паколькі палякі гэты факт прызналі, то, на думку ўрада БНР, паміж Беларуссю і Польшчай у гэтым пытанні ніякай спрэчкі быць не павінна.

Пытанне аб межах для БНР заставалася вельмі важным і балючым. Усе суседнія дзяржавы мелі тэрытарыяльныя прэтэнзіі да БНР і імкнуліся пашырыць свае межы за кошт далучэння беларускіх зямель. Пры тым, калі Германія, Літва, Латвія і Украіна прэтэндавалі на пэўныя часткі тэрыторыі Беларусі, якія яны лічылі сваімі, то Савецкая Расія ды Польшча разлічвалі пры спрыяльных абставінах завалодаць цалкам тэрыторыяй новаўтворанай дзяржавы і такім чынам вырашыць для сябе беларускае пытанне. З другога боку, БНР была абвешчана на тэрыторыі больш за 400 тыс. км² з насельніцтвам больш за 12 млн чал. Этнаграфічны прынцып, пакладзены ў аснову яе тэрытарыяльнага вызначэння, ахопліваў шэраг спрэчных тэрыторый па ўсім перыметры граніц БНР.

Аднымі з першых з тэрытарыяльнымі прэтэнзіямі на беларускія землі выступілі польскія палітычныя колы, якія імкнуліся пашырыць межы будучай польскай дзяржавы на ўсход ад лініі, што была прынята Брэсцкім мірным дагаворам. У сакавіку 1918 г. у Берліне на неафіцыйнай сустрэчы прадстаўнікоў польскіх урадавых колаў і дэпутатаў рэйхстага абмяркоўвалася пытанне аб тым, каб перадаць Польшчы Мінскую, Гродзенскую і Беластоцкую губерні ў якасці кампенсацыі за адмову ад прэтэнзій на познанскія землі. Віленская Беларуская Рада выказала рашучы пратэст супраць плануемага пазделу беларускіх зямель і ідэі кампенсацыі Польшчы за кошт беларускіх тэрыторый. Яна зазначыла, што Гродзенская, большая частка Віленскай губерняў і Аўгустоўскі павет Сувалкаўскай губерні маюць у сваёй большасці беларускае насельніцтва. У сакавіку і жніўні 1918 г. кіраўнікі Рады і ўрада БНР двойчы накіроўвалі тэлеграмы нямецкаму канцлеру Г. Гертлінгу, у якіх выказвалі пратэст супраць планаванага адарвання часткі тэрыторый Беларусі з мэтай пашырэння межаў польскай дзяржавы, і выказвалі надзею, што Германія не дазволіць ігнараваць нацыянальныя правы беларускага народа.

Неўзабаве пасля абвяшчэння незалежнасці ў кіраўніцтве БНР наметліся тэндэнцыі да федэралізацыі. Такого погляду прытрымлівалася большасць прадстаўнікоў беларускай дэлегацыі ў Кіеве, якая прызнала немагчымым у бліжэйшай будучыні існаванне Беларусі ў ізаляванай самастойнай форме і выказалася за неабходнасць федэрацыі з адной з суседніх дзяржаў. Яны меркавалі, што немагчымасць самастойнага існавання БНР вынікала з эканамічнай залежнасці ад больш моцных суседзяў і адсутнасці ў Беларусі выхаду да мора. Прадстаўнікі дыпламатычнай місіі ва Украіне лічылі, што для беларускай дзяржавы існуюць дзве магчымасці выйсця з гэтай сітуацыі – федэрацыя з Украінай ці Літвой, якая абапіралася на Германію і была звязана з ёй дзяржаўнымі канвенцыямі.

Прыхільнікі федэрацыі з Літвой апелявалі да слабасці апошняй у культурных і эканамічных адносінах, што выключала магчымасць падпарадкавання Літве, і да магчымасці захавання за Беларуссю заходніх і паўночна-заходніх абласцей, перададзеных Літве паводле Брэсцкага міру. Прыхільнікі федэрацыі з Украінай тлумачылі свой выбар магчымасцю атрымання ад паўднёвай суседкі неабходных тавараў і харчавання, роднаснымі сувязямі беларускага і ўкраінскага народаў і выходам да Чорнага мора. Беручы пад увагу ўсю адказнасць пытання пра ўступленне ў федэрацыю з замежнымі дзяржавамі і значны раскід у пазіцыях розных палітычных сіл, урад і Рада БНР вырашылі адкласці вырашэнне гэтага пытання да склікання Устаноўчага сейма.

Барацьба ўрада БНР за незалежнасць і непадзельнасць Беларусі ў яе гістарычных і этнаграфічных межах ужо ў 1918 г. прынесла вынікі. Суседнія дзяржавы, што прэтэндавалі на беларускія землі, былі пастаўлены перад фактам, што на этнічнай беларускай тэрыторыі ўтворана дзяржава, якая валодае найбольшымі гістарычнымі, прававымі і іншымі падставамі лічыць гэтыя землі сваімі (беларускімі). Новаўтвораную БНР і яе знешнепалітычную дзейнасць не маглі праігнараваць бальшавікі, якія вымушаны былі адказаць на гэта абвяшчэннем беларускай дзяржаўнасці на савецкі лад. Паказальна, што межы БССР, прынятыя на Паўночна-Заходняй абласной канферэнцыі Расійскай сацыял-дэмакратычнай рабочай партыі (бальшавікоў) (РСДРП(б)) у снежні 1918 г., амаль супадалі з этнічнымі граніцамі Беларусі, вызначанымі ў Трэцяй Устаўной грамаце Рады БНР.

Стаўка на Германію. Кіраўнікі БНР шукалі падтрымкі ў Германіі, якая прызнала незалежнасць УНР і заключыла з ёй мірны дагавор, падтрымлівала антыбальшавіцкія ўрады на Каўказе і літоўскую Тарыбу. Германская палітыка ў адносінах да нацыянальных рэгіёнаў былой Расійскай імперыі абназдзейвала лідараў БНР. Вясной 1918 г. дзеячы БНР

сталі прыкладаць намаганні, каб нармалізаваць адносіны з Германіяй і атрымаць яе дапамогу ў будаўніцтве незалежнай беларускай дзяржавы.

Робота вялася ў двух кірунках: развіццё адносін з урадавымі ўстановамі ў Берліне і з германскімі ваеннымі коламі на Усходнім фронце. На наступны дзень пасля прыняцця Другой Устаўной граматы, 10 сакавіка 1918 г., урад БНР паведаміў ураду Германіі пра абвешчэнне БНР, а 5 красавіка урад БНР звярнуўся да германскага канцлера з просьбай аб афіцыйным прызнанні незалежнасці Беларусі. У адказ на Другую і Трэцюю Устаўныя граматы рэйхсканцлер паведаміў Народнаму Сакратарыату, што Берлін разглядае Беларусь як частку Савецкай Расіі і, згодна з умовамі Брэсцкага міру, не можа без дазволу ўрада РСФСР прызнаць новыя дзяржавы, утвораныя на тэрыторыі былой Расійскай імперыі.

Не атрымаўшы чаканай падтрымкі з боку ўрада Германіі, кіраўнікі БНР вырашылі звярнуцца непасрэдна да імператара Вільгельма II. Магчыма, да гэтага іх падштурхнуў рэскрыпт імператара аб прызнанні незалежнасці Літоўскай Рэспублікі. На закрытым пасяджэнні Рады БНР 25 красавіка пасля гарачай дыскусіі большасцю галасоў быў прыняты тэкст тэлеграмы германскаму імператару, якая была накіравана ў Берлін. Рада БНР выказвала падзяку за вызваленне Беларусі нямецкімі войскамі «з цяжкага ўціску чужога пануючага здзеку і анархіі» і прасіла кайзера аб абароне БНР «дзеля ўмацаванняй дзяржаўнай незалежнасці і недзялімасці края ў сувязі з Германскай Імперыяй»¹. Аднак і гэты крок не дасягнуў мэты: Берлін адказаў маўчаннем. Вернападданніцкая тэлеграма прывяла да адстаўкі першага Народнага Сакратарыята і расколу Рады.

Тым жа днём, 25 красавіка, дэлегацыя БНР у Кіеве перадала паслу Германіі пры ўрадзе УНР мемарыял па беларускім пытанні. У дакуменце прапаноўвалася прызнаць незалежнасць БНР і садзейнічаць захаванню тэрытарыяльнага адзінства беларускай дзяржавы, выказвалася гатоўнасць да ўсталявання канструктыўных адносін з нямецкімі акупаванымі ўладамі. Урад БНР імкнуўся запэўніць Германію ў тым, што этнаграфічная Беларусь, якая спрадвечна цягнулася да Захаду, не дасць магчымасці ўзмацніцца і стаць вялікімі дзяржавамі Польшчы і Расіі, зацікавіць Берлін Беларуссю як буферам паміж гэтымі дзвюма дзяржавамі, а таксама беларускім рынкам, але гэтыя захады засталіся безвыніковымі.

У адрозненне ад палітыкаў у Берліне прадстаўнікі нямецкага ваеннага камандавання на Усходнім фронце выказвалі большую зацікаўленасць беларускім пытаннем. Перадysлакаваны ў маі ў Мінск штаб гер-

¹ Кароткі нарыс узнікнення Беларускай Народнай Рэспублікі.

манскай 10-й арміі пашырыў правы Рады і Народнага Сакратарыята. Камандуючы 10-й арміяй генерал Э. фон Фалькенгайн прадаставіў Радзе права мець пры нямецкіх камендантах сваіх саветнікаў, права свабоднага перамяшчэння і ўдзелу ў вырашэнні ўсіх гаспадарчых, культурна-асветніцкіх і прафесійных пытанняў разам з акупацыйнымі ўладамі. Немцы перадалі ў кампетэнцыю органаў БНР гандаль, прамысловасць, сацыяльнае забеспячэнне, дазволілі дзейнасць у сферы міжнароднай палітыкі. Нямецкая ваенная адміністрацыя лічыла, што гэта дзяржаўная праца не выходзіць за межы норм, замацаваных у канвенцыях і правілах вядзення вайны.

Паміж Савецкай Расіяй і Германіяй 27 жніўня 1918 г. быў падпісаны дадатковы дагавор, згодна з якім германская армія вызваляла тэрыторыю на ўсход да р. Бярэзіны. Германія, як і ў Брэсцкім мірным дагаворы, зноў дала згоду на неўмяшанне ў адносіны паміж РСФСР і новымі рэспублікамі, што ўзніклі на тэрыторыі былой Расійскай імперыі, і абяцала не падтрымліваць стварэння новых дзяржаў на гэтай тэрыторыі. Супраць умоў Дадатковага дагавора Рада БНР выказала пратэст, які быў праігнараваны немцамі і бальшавікамі. У кастрычніку Берлін наведала дэлегацыя БНР, каб дабіцца ад новага германскага ўрада афіцыйнага прызнання незалежнасці Беларусі, прадастаўлення ўраду БНР права на ажыццяўленне функцый дзяржаўнага будаўніцтва і кіравання, папрасіць ваеннай дапамогі ў арганізацыі самаабароны. Аднак новы кіраўнік урада Германіі М. Бадэнскі адмовіўся прымаць беларускую дэлегацыю.

Пасля Лістападаўскай рэвалюцыі ў Германіі і заканчэння Першай сусветнай вайны нямецкія войскі, згодна з патрабаваннем Антанты, пакінулі тэрыторыю Літвы і Беларусі. Замест іх тэрыторыю Заходняй Беларусі занялі польскія войскі. Адначасовы націск з боку Чырвонай арміі і польскіх войскаў вымусіў урад БНР у снежні 1918 г. пакінуць Мінск і пазней перайсці на становішча ўрада ў выгнанні. Адным з галоўных цэнтраў беларускай палітычнай эміграцыі стала Германія. У сакавіку 1919 г. у Берлін прыбыў старшыня ўрада БНР А. Луцкевіч. Тут была створана надзвычайная дыпламатычная місія БНР, якая стала першым дыпламатычным прадстаўніцтвам рэспублікі за межамі былой Расійскай імперыі. Дыпламатычная місія БНР была зарэгістравана нямецкімі ўладамі, а яе супрацоўнікі забяспечаны харчовымі карткамі. У Берліне была заснавана і Беларуская служба друку і тэлеграфнай інфармацыі (Беларускае прэс-бюро).

Адносіны з РСФСР і УНР. Адным з найбольш важных пытанняў, якое паўстала перад БНР пасля абвяшчэння незалежнасці, была праблема ўстанаўлення «найбольш правільных і справядлівых адносін з Ве-

лікаросіях»¹. Разумеючы, што будучыня беларускай дзяржаўнасці залежыць ад Савецкай Расіі, урад БНР неаднаразова рабіў спробы ўстанавіць з РСФСР дыпламатычныя адносіны і заключыць з ёй дагаворы аб прызнанні незалежнасці і дзяржаўных межах. Так, 25 сакавіка 1918 г. А. Цвікевіч быў прызначаны кіраўніком дэлегацыі БНР па знешніх перагаворах у Кіеве і Маскве. Дэлегацыя атрымала паўнамоцтвы весці перамовы і падпісваць дагаворы аб межах паміж Беларуссю і Расіяй; аб беларуска-расійскім паштовым, дарожным, тарыфным, мытным урэгуляванні. Са жніўня 1918 г. А. Цвікевіч выконваў абавязкі старшыні надзвычайнай місіі БНР у Маскве.

У маі 1918 г. А. Цвікевіч звярнуўся да прадстаўніка РСФСР ва Украіне Х. Ракоўскага з просьбай аб прызнанні Другой і Трэцяй Устаўных грамат, накіраванні ўсім еўрапейскім дзяржавам радыётэлеграмы пра абвяшчэнне незалежнасці БНР, а таксама з прапановай заключыць паміж БНР і РСФСР дагавор аб прызнанні і дзяржаўных межах. У час перагавораў з Х. Ракоўскім А. Цвікевіч выказаў імкненне ўрада БНР усталяваць цесную сувязь з савецкім урадам і прасіў савецкую дэлегацыю падтрымаць Беларусь у спрэчцы аб межах з Украінай. Прапановы беларусаў былі выслуханы з увагай, і ім была абяцана дапамога ў вырашэнні пастаўленых пытанняў.

Народны Сакратарыят 30 мая 1918 г. прызначыў генеральным консулам БНР у Маскве А. Бурбіса, які меў паўнамоцтвы дыпламатычнага прадстаўніка пры Народным камісарыяце замежных спраў і ўрадзе РСФСР. Ён быў упаўнаважаны заключыць з РСФСР пагадненні аб аднаўленні тавараабмену, наладжванні чыгуначнай, паштовай і тэлеграфнай сувязі. Улічваючы складанае ўнутрыпалітычнае становішча ва ўмовах акупацыі, Народны Сакратарыят прадпісаў свайму дыпламатычнаму прадстаўніку працаваць у кантакце з нямецкім паслом у Маскве В. фон Мірбахам.

У верасні 1918 г., падчас афіцыйнага візіту ў Кіеў надзвычайнай урадавай дэлегацыі БНР на чале з А. Луцкевічам, адбыліся яго перагаворы з прадстаўніком СНК РСФСР Х. Ракоўскім, на якіх абмяркоўвалася пытанне межаў і магчымасць федэрацыі БНР з Савецкай Расіяй. Набліжэнне бальшавіцкіх войскаў да Мінска Рада імкнулася выкарыстаць для наладжвання кантактаў з савецкім урадам. Каб паказаць лаяльнасць да Савецкай Расіі, Рада сфарміравала аднародна-сацыялістычны ўрад на чале з лідарам сацыял-дэмакратычнай партыі А. Луцкевічам, але пасля таго як значную частку Беларусі занялі войскі Чырвонай арміі і была абвешчана БССР, цікавасць ленінскага ўрада да перагавораў і кантактаў з урадам БНР знікла.

¹ Кароткі нарыс узнікнення Беларускай Народнай Рэспублікі.

На працягу 1918 г. урад БНР вёў перагаворы з урадам УНР па пытанні ўстанаўлення дзяржаўнай мяжы паміж Украінай і Беларуссю. Дзеля гэтага была створана сумесная беларуска-ўкраінская камісія. У сувязі з расійска-ўкраінскімі мірнымі перагаворамі Стратэгічная камісія і Камісія міжнародных спраў БНР распрацавалі прапановы аб межах з Украінай і Расіяй. Яны павінны былі праходзіць па тэрыторыі Чарнігаўскай, Калужскай, Смаленскай, Цвярской і Пскоўскай губерняў. Падрабязнае апісанне межаў БНР было накіравана ўрадам Германіі, Украіны, РСФСР і Латвіі.

Дэлегацыя БНР у Кіеве перадала ўкраінскаму боку праект прэлімінара дагавора паміж УНР і БНР па пытанні аб дзяржаўных межах, які прадугледжваў устанаўленне мяжы па ўзаемнай згодзе і без удзелу трэцяга боку. Беларускі ўрад абавязаўся ўлічыць надзённыя патрэбы Украіны ў вызначэнні яе межаў. У сваю чаргу урад УНР абавязаўся аказаць сяброўскую падтрымку ўраду БНР у яго перагаворах з «Вялікаросіяй аб прызнанні незалежнасці БНР і па пытанні аб правядзенні беларуска-вялікарускай мяжы»¹.

У адпаведнасці з падрыхтаваным у жніўні 1918 г. праектам мірнага дагавора паміж РСФСР і УНР да Украіны адыходзілі Пінскі, Мазырскі, Рэчыцкі паветы Мінскай губерні, Гомельскі павет Магілёўскай губерні з р. Прыпяццю і чыгуначнай лініяй Пінск – Гомель, Мглінскі, Суражскі, Старадубскі, Навазыбкаўскі і частка Гарадзенскага паветаў Чарнігаўскай губерні. Гэты дакумент выклікаў пратэст з боку беларускай місіі ў Кіеве. Міністру замежных спраў УНР была накіравана афіцыйная нота дыпламатычнай місіі БНР, у якой выказвалася ўпэўненасць, што Украіна як сяброўская да Беларусі дзяржава не дапусціць вырашэння пытання аб мяжы без непасрэднага ўдзелу беларускай дэлегацыі. Урад БНР выступіў за вызначэнне дзяржаўных межаў паміж БНР, УНР і РСФСР па этнаграфічным прынцыпе. Дыпламатычная місія БНР у Кіеве пратэставала таксама супраць «украінізацыі» паўднёвых беларускіх паветаў. Намеры Украіны ў дачыненні да Беларусі падтрымліваліся Германіяй, якая мела планы далучыць да сваёй тэрыторыі Беласточчыну, а Гродзеншчыну і Віленшчыну аддаць Літве.

У час перагавораў з УНР беларуская дыпламатыя імкнулася дабіцца прызнання БНР і наладзіць з Украінай гандлёва-эканамічныя адносіны. Пытанне аб межах было вырашана адкладчы да лепшых часоў. У справе прызнання ўрад БНР дасягнуў поспеху. Урад Дырэкторыі УНР 24 красавіка 1918 г. заявіў аб прызнанні БНР, што, аднак, не было паўнацэнным прызнаннем дэ-юрэ, а лічылася маўклівым, ці ўскосным, прызнаннем. Паміж БНР і УНР адбыўся абмен дыпламатычнымі місіямі.

¹ Кароткі нарыс узнікнення Беларускай Народнай Рэспублікі.

У красавіку 1918 г. ва Украіну была накіравана надзвычайная дэлегацыя ўрада БНР на чале з А. Цвікевічам, якая заснавала ў Кіеве беларускую місію. У кампетэнцыю дыпламатычных прадстаўнікоў БНР уваходзіла вырашэнне пытання аб атрыманні пазыкі для Беларусі і аднаўлення таварнага абмену паміж дзвюма краінамі. Урад УНР прадаставіў ураду БНР грашовую пазыку, якую, аднак, удалося атрымаць толькі часткова, паколькі пасля захопу Украіны Савецкай Расіяй сродкі УНР у германскіх банках былі арыштаваны. У красавіку 1918 г. у Кіеве была адкрыта Беларуская гандлёвая палата, яе кіраўнік М. У. Доўнар-Запольскі падпісаў з прадстаўнікамі УНР гандлёвае пагадненне. Была таксама створана Беларуская цэнтральная гандлёвая палата ў Мінску, якая займалася наладжваннем гандлёвых адносін БНР з Германіяй, Расіяй, Украінай, Паўднёва-Усходнім саюзам.

У жніўні 1919 г. быў распрацаваны праект сакрэтнага дагавора паміж БНР і УНР, які прадугледжваў стварэнне беларуска-ўкраінскай федэрацыі. Канкрэтна гаворка ішла аб правядзенні ўзгодненай знешняй палітыкі, стварэнні ваеннага саюзу для абароны тэрыторыі дзвюх краін, у першую чаргу для іх вызвалення ад бальшавіцкай акупацыі, вызначэнні мяжы па этнаграфічным прынцыпе з эканамічнымі папраўкамі, прыняцці гандлёвай канвенцыі. Разам з тым рэалізацыя гэтага, як і іншых праектаў супрацоўніцтва паміж БНР і УНР, аказалася немагчымай з-за таго, што абвешчаныя на тэрыторыі Украіны і Беларусі нацыянальныя дзяржавы былі ліквідаваны Савецкай Расіяй. Украінскі ўрад дапамагаў Народнаму Сакратарыяту БНР у справе інфармавання замежных урадаў пра абвешчэнне незалежнасці БНР і наступных крокаў на міжнароднай арэне. Дыпламатычныя прадстаўнікі абедзвюх дзяржаў узаемадзейнічалі на Парыжскай мірнай канферэнцыі. Назапашаны вопыт супрацоўніцтва паміж палітычнымі органамі і дзеячамі БНР і УНР захаваліся і актуалізаваўся ў міжваенны перыяд у форме ўзаемнай падтрымкі і салідарнасці дзеячаў беларускай і ўкраінскай эміграцыі.

11.2. Дыпламатычная актыўнасць органаў БНР у 1919–1920 гг.

Праблема міжнароднага прызнання БНР. З сярэдзіны 1918 г. кіраўніцтва БНР актывізавала намаганні, накіраваныя на вылучэнне праблемы незалежнасці Беларусі, і вывела іх на міжнародны ўзровень. Летам былі наладжаны консульскія адносіны з урадамі УНР, Дона, Паўночнага Каўказа, Літвы, Латвіі, Чэхаславакіі і РСФСР. Урад БНР накіраваў дэлегацыі ў Кіеў, Маскву, Берлін, Капенгаген, Берн, Швейцарыю і ЗША.

У лісце да прэзідэнта ЗША В. Вільсана падкрэслівалася, што адзіным выратаваннем ад прасоўвання бальшавіцкай рэвалюцыі на Захад можа стаць прызнанне незалежнасці БНР.

Урады дзяржаў Заходняй Еўропы і ЗША лічылі, што прызнанне БНР магло паспрыяць умацаванню становішча РСФСР, бо пазбавіла б гэтыя дзяржавы магчымасці мець непасрэдную мяжу з Расіяй. Менавіта таму Англія, Францыя і ЗША не імкнуліся прызнаваць незалежнасць Беларусі. Тым не менш 16 чэрвеня 1918 г. А. Цвікевіч ад імя ўрада БНР перадаў дыпламатычнаму прадстаўніку ЗША ноту аб дзяржаўнай незалежнасці Беларусі. Яму было даручана ўступіць у перагаворы з урадамі ЗША, Францыі, Вялікабрытаніі і Савецкай Расіі аб прызнанні БНР. Урад БНР усё яшчэ спадзяваўся на дапамогу Германіі ў справе дзяржаўнага будаўніцтва Беларусі. У сувязі з гэтым у кастрычніку 1918 г. былі накіраваны ноты кіраўніку рэйхстага і канцлеру Германіі. Урад БНР звярнуўся да ўрада Аўстрыйскай імперыі з просьбай аб прызнанні Беларусі «самастойнай рэспублікай, канчаткова аддзеленай ад Расіі». У звароце гаварылася пра неабходнасць захаваць Беларусь у натуральных гістарычных, этнаграфічных і эканамічных межах, выказваліся надзеі на наладжванне добрых адносін з Аўстрыяй. У снежні 1918 г. урадавая дэлегацыя БНР удзельнічала на пасяджэнні прадстаўнікоў ЗША, Вялікабрытаніі і Францыі ў Ясах, дзе яна азнаёміла саюзнікаў са становішчам Беларусі і заявіла аб імкненні беларускага народа да незалежнасці. Для ўдзельнікаў канферэнцыі быў падрыхтаваны мемарандум аб гістарычным развіцці беларускага народа і карта этнаграфічных межаў Беларусі.

Беларускай Народнай Рэспубліцы, як і іншым новым дзяржаўным утварэнням, што паўсталі на тэрыторыі былой Расійскай імперыі, не ўдалося дасягнуць поспехаў у барацьбе за міжнароднае прызнанне. Аднак некалькі еўрапейскіх дзяржаў (УНР, Германія, Чэхаславакія, Латвія, Эстонія) ажыццявілі маўклівае, ці ўскоснае, прызнанне БНР. Адзінай дзяржавай, што прызнала БНР дэ-факта, была Фінляндыя. Пазней фінскі ўрад пад ціскам Вялікабрытаніі ў студзені 1920 г. фактычна дэзавуіраваў сваю згоду на прызнанне і адмовіўся прымаць прадстаўніцтва БНР. Самым галоўным было тое, што БНР не прызналі дзяржавы пераможнай кааліцыі – Антанты, – якія вызначалі новы расклад сіл у Еўропе: Вялікабрытанія, Францыя і ЗША.

Пазіцыя брытанскага ўрада па пытанні прызнання БНР была негатыўнай, бо ў Лондане яе лічылі міфічнай, эфемернай ці папяровай дзяржавай. Форын-офіс (тагачасная неафіцыйная назва Міністэрства замежных спраў і міжнароднага развіцця Вялікабрытаніі), адказваючы на зварот урада Даніі, адзначыў, што Вялікабрытанія не прызнала БНР дэ-факта, а ў Лондане няма яе прадстаўніка. Гэта стала падставай

для дацкага ўрада, каб адмовіцца ад прызнання БНР. Міністр замежных спраў Даніі ў сувязі са зваротам урада БНР аб прызнанні выказаў спачуванне беларускай справе, але адмоўна адказаў на просьбу. Ён падкрэсліў, што пытанне аб прызнанні можа быць пастаўлена толькі пасля таго, як міжнароднае становішча БНР канчаткова вызначыцца, прынамсі, пасля прызнання беларускага ўрада краінамі Антанты. Капенгаген забараніў адкрыццё консульства БНР у Даніі з-за адсутнасці тэрыторыі ў беларускага ўрада.

Галоўнай перашкодай у справе прызнання БНР замежныя ўрады лічылі нестабільнасць сітуацыі на тэрыторыі былой Расійскай імперыі і адсутнасць з боку ўрада БНР кантролю над тэрыторыяй Беларусі. Старшыня ўрада А. Луцкевіч пісаў старшыні Рады БНР Я. Лёсіку 29 кастрычніка 1919 г., што краіны Еўропы шмат абяцаюць, але не спяшаюцца ажыццяўляць свае абяцанні. Заходнія дзяржавы не прызналі незалежнасць Беларусі і рэальна ёй не дапамагалі. Францыя, Бельгія, Англія, ЗША шмат разоў абяцалі падпісаць з БНР гандлёвыя пагадненні, але ніводнага пагаднення так і не было падпісана. А. Луцкевіч з горыччу зазначаў, што БНР не мае тэрыторыі, сталіцы, дзяржаўнага апарату, арміі, фінансаў, а гэта адмоўна адбіваецца на вырашэнні пытання аб прызнанні і эфектыўнасці дыпламатыі БНР.

У 1918 г. пачалося фарміраванне сеткі пастаянных прадстаўніцтваў БНР за мяжой. У 1918–1921 гг. дыпламатычныя прадстаўніцтвы БНР дзейнічалі ў Балгарыі (консульскае аддзяленне ў Сафіі), Германіі (місія і консульства ў Берліне), Грузіі (місія ў Тбілісі), Даніі (консульства ў Капенгагене), Латвіі (ваенна-дыпламатычная місія і консульства ў Рызе), Літве (дыпламатычная місія і консульства ў Коўна), РСФСР (консульства ў Маскве), Турцыі (консульства ў Стамбуле), Украіне (місія, консульства і гандлёва-прамысловая палата ў Кіеве), Фінляндыі (місія ў Хельсінкі), Францыі (місія ў Парыжы), Вялікабрытаніі (місія ў Лондане), Чэхаславакіі (місія і консульства ў Празе), Эстоніі (пашпартны аддзел Рыжскай ваенна-дыпламатычнай місіі ў Таліне), Югаславіі (консульскае аддзяленне ў Бялградзе). Іх асноўнымі задачамі было інфармаванне грамадскасці аб становішчы і праблемах Беларусі, забеспячэнне маральнай, матэрыяльнай і фінансавай падтрымкі барацьбы за незалежнасць і непадзельнасць Беларусі, арганізацыя беларусаў за межамі этнічнай тэрыторыі, абарона правоў беларусаў за мяжой, наладжванне эканамічных і культурных сувязей Беларусі з замежнымі дзяржавамі.

Адной з форм дыпламатычнай дзейнасці БНР было стварэнне інфармацыйных бюро, ці прэс-бюро, пры дыпламатычных прадстаўніцтвах, ваенна-дыпламатычных місіях і іншых прадстаўніцтвах за

мяжой. Іх асноўнай мэтай было інфармаванне міжнароднай грамадскасці аб Беларусі і дзейнасці ўрада БНР. Першае прэс-бюро было адкрыта пры надзвычайнай місіі БНР у Берліне ў 1919 г. Яно выдавала спецыяльны бюлетэнь на беларускай і нямецкай мовах. У тым жа годзе прэс-бюро адкрылася пры ваенна-дыпламатычнай місіі БНР у Рызе. Інфармацыйныя аддзелы пры дыпламатычных прадстаўніцтвах дзейнічалі ў Коўна і Капенгагене.

Формы міжнароднай дзейнасці БНР удасканалеваліся. Калі ў 1918 г. гэта былі ў асноўным надзвычайныя дэлегацыі і дыпламатычныя місіі, то ў 1919–1920 гг. БНР мела ў шэрагу краін пастаянныя дыпламатычныя прадстаўніцтвы, значна павялічылася колькасць консульскіх устаноў за мяжой, з'явіліся ваенна-дыпламатычныя місіі, інфармацыйныя бюро. З-за недахопу кваліфікаваных кадраў урад БНР накіроўваў за мяжу надзвычайныя місіі з канкрэтнымі даручэннямі і на невялікі тэрмін. Часта беларускія дыпламаты прадстаўлялі інтарэсы БНР адразу ў некалькіх краінах. Напрыклад, Я. Варонка быў упаўнаважаны ў ліпені 1918 г. прадстаўляць БНР адначасова ў Літве, Малдове, Грузіі, Украіне і дзяржаўных утварэннях на поўдні Расіі (Дон, Кубань і інш.).

Дзеячы БНР імкнуліся заручыцца падтрымкай веймарскай Германіі, разглядаючы яе як краіну, якая магла б скласці процівагу імперыялістычным памкненням Польшчы і РСФСР. У ліпені 1920 г. урад БНР накіраваў у Берлін Я. Варонку з паўнамоцтвамі надзвычайнага і паўнамоцнага пасла БНР у Германіі. Яму было даручана дабівацца прызнання ўрадам Германіі незалежнасці і суверэннасці Беларусі, прасіць яе падтрымкі ў пытанні вываду з тэрыторыі Беларусі ўсіх акупацыйных войск, вывучыць магчымасці наладжвання нямецка-беларускага тавараабмену і прадастаўлення Германіяй грашовай пазыкі для БНР. Нямецкі ўрад адмовіўся прызнаць незалежнасць Беларусі, паколькі яе тэрыторыя была акупіравана палякамі і бальшавікамі, а ўрад БНР нікім не быў прызнаны. Берлін, звязаны ўмовамі Версальскага мірнага дагавора, таксама не мог прызнаць БНР раней, чым гэта зрабілі б краіны Антанты. Разам з тым, як адзначыў міністр замежных спраў Германіі В. Сіманс у інструкцыі нямецкім дыпламатычным прадстаўнікам ад 4 лістапада 1920 г., Германія прызнавала БНР дэ-факта. Згодна з тагачаснымі патрабаваннямі міжнароднага права гэта было маўклівае, ці ўскоснае, прызнанне.

Удзел дэлегацыі БНР у Парыжскай мірнай канферэнцыі. Савет народных міністраў БНР 22 студзеня 1919 г. звярнуўся да старшыні Парыжскай мірнай канферэнцыі з мемарандумам, у якім заклікаў падтрымаць беларускі народ у імкненні да дзяржаўнай незалежнасці і дапусціць на канферэнцыю дэлегатаў БНР. Мемарандум быў складзены

А. Луцкевічам на падставе працы М. Доўнар-Запольскага «Асновы дзяржаўнасці Беларусі». У ім змяшчаліся кароткі агляд гісторыі Беларусі да абвяшчэння БНР, тэкст Трэцяй Устаўной граматы БНР, пратэст супраць увядзення ў Беларусь савецкай сістэмы кіравання і прымусовага злучэння БССР з РСФСР.

У чэрвені 1919 г. беларускую дэлегацыю ўзначаліў кіраўнік урада БНР А. Луцкевіч. Яна азнаёміла канферэнцыю з мемуарамі і картай з апісаннем этнаграфічных межаў Беларусі. Урад БНР звярнуўся да канферэнцыі з просьбай «развязаць беларускае пытанне ва ўсёй яго шырыні і даць Беларускаму народу помач у яго дзяржаўным будаўніцтве ў этнаграфічных межах»¹. Аднак спробы дабіцца прызнання БНР і вырашыць на канферэнцыі беларускае пытанне скончыліся няўдала. Беларуская дэлегацыя, як і шэраг іншых прадстаўнікоў новаабвешчаных дзяржаў, не атрымала дазволу на ўдзел у рабоце кіруючых органаў канферэнцыі. Антанта падзяліла ўсходнееўрапейскія землі на зоны ўплыву яшчэ да прыезду беларускай дэлегацыі ў Парыж. Беларусь разам з Польшчай трапіла ў зону ўплыву Францыі.

У Парыжы А. Луцкевіч сустракаўся з прадстаўнікамі іншых дэлегацый, ваенна-палітычных і эканамічных колаў заходніх краін. Беларуская дэлегацыя рабіла шмат намаганняў, каб зацікавіць вядучыя еўрапейскія краіны магчымасцямі беларускай эканомікі і перспектывамі замежных капіталаўкладанняў. Яна настойліва імкнулася стварыць беларускую армію з былых беларускіх ваеннаслужачых, якія апынуліся ў Францыі і Афрыцы. Акрамя таго, А. Луцкевіч падпісаў з прадстаўнікамі ўрада Францыі гандлёвую дамову, якая, аднак, не набыла юрыдычнай сілы.

Прадстаўнікі БНР бралі ўдзел у сумесных акцыях дэлегацый утвораных на тэрыторыі былой Расійскай імперыі дзяржаў. У чэрвені 1919 г. дэлегацыі сямі рэспублік (БНР, УНР, Латвіі, Эстоніі, Грузіі, Азербайджана і Паўночнага Каўказа) звярнуліся да канферэнцыі з просьбай тэрмінова прызнаць іх незалежнасць, але зварот не быў прыняты пад увагу кіраўнічымі органамі канферэнцыі. Дэлегацыя БНР спрабавала ўсталяваць адносіны з расійскімі манархічнымі коламі, якія шукалі магчымасцей выкарыстання беларусаў у барацьбе супраць Савецкай Расіі. Аднак далей заяў расійскіх палітыкаў аб аўтаноміі Беларусі ў складзе «адзінай і нападзельнай Расіі» справы не пайшлі.

Беларуская праблематыка разглядалася на канферэнцыі ў кантэксце рускага і польскага пытанняў. Беларуская дэлегацыя ў Парыжы падрыхтавала пратэст супраць антыбеларускай палітыкі палякаў і накіра-

¹ Кароткі нарыс узнікнення Беларускай Народнай Рэспублікі.

вала яго ў Палату дэпутатаў, Сенат Францыі, кіруючыя органы мірнай канферэнцыі, усім дэлегацыям, англійскаму прэм’ер-міністра Д. Лойд Джорджу. У снежні 1919 г. Вярхоўны савет Антанты зацвердзіў часовую лінію ўсходняй мяжы Польшчы (якая з ліпеня 1920 г. атрымала назву лініі Керзана). У аснове гэтай пагранічнай лініі ляжаў этнаграфічны прынцып.

На мірнай канферэнцыі дэлегацыя БНР сутыкнулася з супрацьдзеяннем літоўскай дэлегацыі, якая адмовілася ад сумесных дзеянняў і ўвогуле была супраць абмеркавання беларускага пытання, асабліва ў кантэксце прыналежнасці Віленшчыны і Гродзеншчыны. Інакш складаліся адносіны з Латвіяй. Яе дэлегацыя ў спецыяльным мемарандуме падтрымала БНР і яе імкненне да незалежнасці. Між урадамі БНР і Латвіі ў Парыжы было падпісана пагадненне аб межах, згодна з якім мяжа павінна быць вызначана двухбаковай камісіяй на аснове этнаграфічнага прынцыпу. Латвія, Эстонія і Фінляндыя заяўлялі аб сваёй зацікаўленасці ў тым, каб БНР увайшла ў Саюз балтыйскіх дзяржаў. Аднак пасля падпісання мірнага дагавора паміж РСФСР і Латвіяй ад 11 жніўня 1920 г. дыпламатычныя адносіны паміж Латвіяй і БНР былі спынены. Латвійскі ўрад прапанаваў ураду В. Ластоўскага пакінуць тэрыторыю Латвіі. Прэзідыум Рады і ўрад БНР пераехалі ў сталіцу Літвы Коўна (Каўнас).

Адносіны з Польшчай, РСФСР і Літвой. Польская палітыка на ўсходзе будавалася на двух асноўных прынцыпах: забяспечыць польскай дзяржаве абарону ад Савецкай Расіі шляхам пераносу сваіх межаў як мага далей на ўсход; захаваць у межах польскага ўплыву ўсе землі былой Рэчы Паспалітай. Пасля абвяшчэння 11 лістапада 1918 г. незалежнасці Польскай дзяржавы, яе ўрад актывізаваў сваю палітыку на ўсходзе з мэтай далучэння Віленскай і Гродзенскай губерняў. У снежні 1918 г. і студзені 1919 г. А. Луцкевіч як прэм’ер-міністр і міністр замежных спраў БНР накіроўваў у сувязі з гэтым міністру замежных спраў Польшчы ноты пратэсту. Урад БНР выступаў супраць выбараў у польскі сейм на этнічных беларускіх землях, далучэння да Польшчы беластоцкіх зямель, усеагульнай мабілізацыі ў польскую армію. Польскі ўрад пакінуў гэтыя ноты без адказу.

У час першай польскай акупацыі (вясна 1919 – вясна 1920 гг.) палякі абяцалі беларусам самакіраванне, свабоду і рэалізацыю ў будучым права на самавызначэнне. Гэта знайшло пазітыўны водгук у насельніцтва, а ўрад БНР вярнуўся з эміграцыі. У Мінск пераехалі старшыня Рады БНР Я. Лёсік, яго намеснік А. Смоліч, іншыя дзеячы БНР. У другой палове 1919 г. дыпламатыя БНР пераарыентавалася на магчымасць захавання дзяржаўнасці пры падтрымцы Польшчы і стварэнне польска-бела-

рускай федэрацыі. У жніўні 1919 г. у Парыжы адбылася сустрэча А. Луцкевіча і прэм'ер-міністра Польшчы І. Падарэўскага, дзе прапаноўваўся праект аб'яднання Беларусі і Польшчы з сумеснай замежнай палітыкай, войскам, гандлем, поштай. Прадугледжвалася таксама ваенная дапамога Беларусі з боку Польшчы і вызначэнне беларуска-польскай мяжы на аснове плебісцыту. Па запрашэнні І. Падарэўскага старшыня ўрада БНР прыехаў у Варшаву, дзе сустрэў далёка не дыпламатычны прыём і аказаўся ў стане інтэрніраванага. Толькі 22 кастрычніка 1919 г. яго прыняў начальнік польскай дзяржавы Ю. Пілсудскі. Ён заявіў, што жадаў бы дапамагчы вызваліцца Беларусі з-пад улады Расіі, але паколькі Антанта не прызнае беларускай дзяржаўнасці, то адзіным выйсцем застаецца прызнанне Антантай межаў Рэчы Паспалітай 1772 г. з аўтаноміяй для Беларусі. А. Луцкевіч не пагадзіўся з такім падыходам, жадаючы, каб Ю. Пілсудскі прызнаў права Беларусі на дзяржаўную самастойнасць. Сустрэча не дала практычных вынікаў. Ю. Пілсудскі загадаў распусціць Раду БНР, а А. Луцкевіч змог вярнуцца ў Мінск.

Пасяджэнне Рады БНР адбылося ў Мінску ў снежні 1919 г. і скончылася расколам Рады і ўрада: адзін урад працягваў узначальваць А. Луцкевіч, на чале другога стаў В. Ластоўскі. Адною з прычын расколу сталі супрацьлеглыя падыходы да пошукаў знешнепалітычнай арыентацыі і моцных саюзнікаў. Пасля таго як краіны Антанты на Парыжскай мірнай канферэнцыі адмовіліся прызнаць незалежнасць БНР, А. Луцкевіч і яго паплечнікі пачалі арыентавацца на саюз з Польшчай, за якой стаяла Францыя, а В. Ластоўскі арыентаваўся на Літву. Няўдалая спроба палякаў знайсці ўзаемаразуменне з кіраўніцтвам БНР выклікала негатыўную рэакцыю Ю. Пілсудскага. Ён заявіў аб намеры падтрымліваць нацыянальна-культурнае развіццё беларусаў, аднак без палітычнай падтрымкі «беларускай фікцыі». У лютым 1920 г. А. Луцкевіч пакінуў пасаду старшыні Рады народных міністраў і адышоў ад актыўнай палітычнай дзейнасці.

Дыпламатычныя намаганні Рады і ўрада БНР у 1920 г. былі сканцэнтраваны на барацьбе супраць падзелу Беларусі, які планавалі Масква і Варшава. Прадстаўнік Беларускай партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў П. Бадунова правяла перагаворы з прадстаўнікамі ЦК РКП(б) і Усерасійскага цэнтральнага выканаўчага камітэта (УЦВК), настойваючы на прызнанні незалежнасці Беларусі ў яе этнаграфічных межах, стварэнні беларускай арміі і прызнанні ўрада В. Ластоўскага. Расійскія прадстаўнікі заявілі, што РСФСР выступае за прызнанне незалежнасці ўсіх самаабвешчаных народаў, у тым ліку і беларускага, калі ён гэтага пажадае. Яны адзначылі, што Савецкай Расіі лепш межаваць на Захадзе з незалежнай Беларуссю, чым з Польшчай. Бальшавікі не прырэчылі

і супраць прызнання ўрада В. Ластоўскага, а П. Бадуновой абяцалі падтрымку ў арганізацыі беларускай культурна-асветніцкай працы ў Смаленскай, Магілёўскай і Віцебскай губернях. Трэба адзначыць, што гэтыя абяцанні былі прадыхаваны тактычнымі меркаваннямі ленінскага ўрада ў час польска-савецкай вайны, зыход якой заставаўся няпэўны.

Калі ў кастрычніку 1920 г. у Рызе пачаліся савецка-польскія мірныя перагаворы, урад БНР паставіў сваёй мэтай сарваць іх і выкрыць антыбеларускія планы РСФСР і Польшчы. Са свайго боку расійска-ўкраінская і польская дэлегацыі дамовіліся не дапусціць абмеркавання беларускага пытання. З іх агульнай згоды дэлегацыя БНР не была дапушчана за стол перагавораў, а пратэсты Міністэрства беларускіх спраў Літвы былі праігнараваны.

Расчараванне ў магчымасці аказаць уплыў на ход перагавораў паміж РСФСР і Польшчай прымусіла ўрад В. Ластоўскага актывізаваць супрацоўніцтва з Літвой, з якой урад БНР 11 лістапада 1920 г. заключыў у Коўна дагавор. Літоўскі ўрад афіцыйна прызнаў урад БНР на чале з В. Ластоўскім і абавязаўся аказаць яму фінансавую і дыпламатычную падтрымку. Урад БНР абавязаўся падтрымліваць літоўскі ўрад у барацьбе за вызваленне віленскіх зямель ад польскай акупацыі. Пасля падпісання дагавора літоўскі сейм прыняў дэкларацыю, у якой абавязваўся прадставіць Усходняй Літве (Гродзеншчыне і Віленшчыне) тэрытарыяльную аўтаномію з цэнтрам у Вільні. Літоўскі ўрад таксама запэўніў В. Ластоўскага, што гэтыя землі будуць знаходзіцца ў складзе літоўскай дзяржавы толькі на аснове федэрацыі. Аднак на самой справе літоўцы, выкарыстоўваючы ўрад БНР у сваіх мэтах, былі зацікаўлены ў інкарпарацыі Віленскага краю ў склад Літвы.

У 1920 г. органы БНР былі вымушаны канчаткова перанесці дзейнасць за межы Беларусі. Кіраўніцтва БНР і беларускія палітычныя партыі імкнуліся да перагляду Рыжскага мірнага дагавора і пратэставалі супраць падзелу Беларусі. Так, 25 сакавіка 1921 г. урад БНР выступіў з адозвай «Усяму культурнаму свету», у якой заявіў, што мір, разрываючы на часткі жывы арганізм Беларусі, ніколі не будзе прызнаны беларускім народам і што беларускі народ будзе змагацца за сваю незалежнасць і непадзельнасць. Урад В. Ластоўскага накіраваў 26 мемарандумаў і дэкларацый на адрас Лігі Нацый, Парыжскай мірнай канферэнцыі, краін Антанты і іншых дзяржаў з заклікам не дапусціць несправядлівасці ў адносінах да Беларусі і не прызнаваць Рыжскі мір. Аднак голас прадстаўнікоў БНР не быў пачуты. Нягледзячы на сустрэчы кіраўнікоў урада БНР з прадстаўнікамі Лігі Нацый і іх інтарэс да віленскага пытання, Ліга Нацый не лічыла беларускае пытанне міжнароднай праблемай.

11.3. Дыпламатыя БНР у перыяд эміграцыі

Пражская і Берлінская канферэнцыі, самаліквідацыя ўрада БНР.

Для кансалідацыі беларускіх нацыянальных сіл у эміграцыі ўрад БНР і партыя беларускіх эсэраў правялі ў верасні 1921 г. у Празе першую Беларускую нацыянальна-палітычную нараду (канферэнцыю). У ёй удзельнічалі 37 прадстаўнікоў беларускіх палітычных партый і арганізацый з Літвы, Латвіі, Заходняй Беларусі, Германіі і Чэхаславакіі. Нарада абмеркавала шэраг пытанняў праграмнага і палітычнага характару і прыняла па іх рэзалюцыі.

У рэзалюцыі па пытанні аб дзяржаўным будаўніцтве Беларусі адзначалася, што «Беларусь павінна быць дзяржавай непадзельнай і ні ад кога незалежнай». Нарада падкрэсліла, што ніякія знешнепалітычныя арыентацыі не могуць быць падставай дзяржаўнага будаўніцтва Беларусі, а адзінай сілай, якая забяспечыць нармальнае развіццё краіны, з'яўляецца працоўны народ. Рэзалюцыя прызнавала адзіным заканадаўчым органам Беларусі Раду БНР, а адзіным выканаўчым органам улады – урад БНР (кабінет В. Ластоўскага), які меў мандат ад Рады БНР. Нарада паставіла аб'яднаць вакол урада БНР усе беларускія партыі, арганізацыі і групы. У рэзалюцыі «Аб Рыжскім трактаце» нарада заклікала ўсе актыўныя беларускія сілы да самай рашучай рэвалюцыйнай барацьбы супраць падзелу Беларусі.

Адной з апошніх спроб урада БНР дабіцца міжнароднага прызнання быў удзел яе дэлегацыі на чале са старшынёй урада В. Ластоўскім і міністрам замежных спраў А. Цвікевічам у рабоце Генуэзскай канферэнцыі па эканамічных і фінансавых пытаннях (красавік – май 1922 г.). Беларуская дэлегацыя ставіла на мэце дабіцца перагляду Рыжскага мірнага дагавора, уключыць у парадак дня работы канферэнцыі пытанне аб незалежнасці Беларусі, а таксама патрабаваць кампенсацыі страт, якія панесла краіна ў выніку Першай сусветнай вайны. Дэлегацыя нанесла візіт старшыні канферэнцыі, прэм'ер-міністра Італіі Л. Факта, і ўручыла яму мемарандум урада БНР з просьбай аб пераглядзе Рыжскага міру і прызнанні БНР незалежнай дзяржавай. Мемарандум быў разгледжаны на пасяджэнні палітычнай камісіі, але ў выніку маўклівай згоды паміж дэлегацыямі РСФСР і Польшчы не быў вынесены на разгляд пленарнага пасяджэння. Напярэдадні Генуэзскай канферэнцыі ўрад Савецкай Расіі накіраваў запыт ураду Італіі з патрабаваннем, каб на ёй не прысутнічалі прадстаўнікі несавецкіх урадаў, існуючых на тэрыторыі Расіі.

Дадзеныя абставіны вымусілі беларускую дэлегацыю пайсці на рашучы крок, і В. Ластоўскі і А. Цвікевіч накіравалі заяву на адрас кан-

ферэнцыі, у якой было сказана аб іх згодзе на далучэнне Вільні і Віленскага краю да Літвы. Гэта выклікала вельмі негатыўную рэакцыю з боку беларускай палітычнай эміграцыі і прывяло да адстаўкі ўрада В. Ластоўскага. У жніўні 1923 г. урад БНР узначаліў А. Цвікевіч. У сакавіку 1923 г. Канферэнцыя паслоў у Парыжы прызнала ўсходнія граніцы Польшчы, якія былі ўсталяваны Рыжскім мірным дагаворам 1921 г., у тым ліку ўваходжанне Вільні і Віленскага краю ў склад Польшчы. Літоўскі ўрад узяў курс на прыпыненне падтрымкі ўрада БНР і яго выцёсканне з тэрыторыі Літвы. Восенню 1923 г. кіруючыя колы БНР пераехалі з Коўна ў Прагу.

Пралікі ў дыпламатычнай дзейнасці побач з пагаршэннем матэрыяльнага становішча лідараў эміграцыі прывялі да крызісу ўрада БНР у 1923 г. На настрой палітычнай эміграцыі значны ўплыў аказалі падзеі у СССР і Савецкай Беларусі: пачатак нэпа, беларусізацыя, амністыя дзеячам БНР, узбуйненне тэрыторыі БССР у 1924 г. Новы старшыня ўрада БНР А. Цвікевіч і яго прыхільнікі лічылі, што савецкая ўлада, стаўшы на шлях дэмакратызацыі, здольна здзейсніць нацыянальна-культурнае адраджэнне і аб'яднанне Беларусі.

На II Усебеларускай канферэнцыі (кастрычнік 1925 г., Берлін) А. Цвікевіч і яго паплечнікі, дзейнічаючы, аднак, ад свайго імя, прынялі рашэнне прыпыніць работу ўрада БНР і прызнаць сталіцу БССР г. Мінск «адзіным цэнтрам беларускага адраджэння», на які павінен арыентавацца беларускі рух за кардонам. Рашэнне аб ліквідацыі ўрада БНР было прынята ў выніку змовы А. Цвікевіча з прадстаўнікамі ЦК КП(б)Б, якія імкнуліся такім чынам дэмаралізаваць палітычную эміграцыю і раскалоць кіраўніцтва БНР. Старшыня Рады БНР П. Крачэўскі і яго намеснік В. Захарка аб'явілі дзеянні групы А. Цвікевіча неправамоцнымі, авантурнымі і здрадніцкімі. Як паказалі наступныя падзеі, самаліквідацыя ўрада БНР і пераезд значнай часткі лідараў палітычнай эміграцыі ў БССР аказаліся трагічнай памылкай.

У канцы 1920-х гг., пасля вяртання ў БССР большасці ўдзельнікаў беларускага руху, Рада БНР прыпыніла сваю дзейнасць у якасці калегіяльнага органа (ад яе імя выступалі старшыня і яго намеснік, які адначасова лічыўся старшынёй урада БНР). Выканаўчая ўлада перайшла ў рукі Прэзідыума Рады, які не прызнаў рашэнні Берлінскай канферэнцыі. Рада БНР нікому не перадавала свой мандат. Старшыня Рады П. Крачэўскі і яго намеснік В. Захарка не прызнавалі Савецкую Беларусь. Галоўныя органы, дзяржаўная пячатка і дзяржаўны архіў БНР засталіся ў Празе. Прадстаўнікі кіруючых органаў БНР рабілі ўсё магчымае для захавання пераемнасці ўлады і прадаўжэння дзейнасці органаў БНР. Так, 3 кастрычніка 1925 г. В. Захарка стаў старшынёй Рады

міністраў БНР. Да 8 сакавіка 1928 г. ён быў намеснікам старшыні Рады БНР П. Крачэўскага, а пасля яго смерці заняў пасаду прэзідэнта Рады БНР і адначасова заставаўся старшынёй Рады міністраў БНР. Гэтыя пасады ён займаў да 6 сакавіка 1943 г., калі па завяшчанні здаў усе паўнамоцтвы М. Абрамчыку. У 1928 г. урад Чэхаславакіі ў сувязі з прызнаннем СССР вымушаны быў прыпыніць афіцыйныя дыпламатычныя адносіны з урадам БНР, але прэзідэнт Рады БНР супрацоўнічаў з рускай і ўкраінскай эміграцыяй, праяўляў міжнародную актыўнасць у абароне правоў і інтарэсаў Беларусі, пісаў мемарандумы і пратэсты ў Лігу Нацый, дыпламатычным прадстаўнікам іншых краін.

Беларуская палітычная эміграцыя ў 1918–1939 гг. Найбольш значнымі падзеямі, якія выклікалі масавую палітычную эміграцыю з Беларусі ў канцы 10-х – пачатку 20-х гг. XX ст., з’яўляліся Першая сусветная вайна, Кастрычніцкая рэвалюцыя і Грамадзянская вайна ў Расіі, дзяржаваўтваральныя працэсы ў Беларусі, барацьба суседніх дзяржаў за ўплыў і дамінаванне на яе тэрыторыі. Галоўнымі прычынамі палітычнай эміграцыі былі ўстанаўленне савецкай улады ў Беларусі і пераслед прыхільнікаў БНР.

У міжваенны перыяд склаліся тры плыні масавай беларускай эміграцыі:

1) палітычная эміграцыя – Рада, урад і ваенныя фарміраванні БНР, кіраўніцтва партыі беларускіх эсэраў, прадстаўнікі іншых нацыянальных арганізацый і груп;

2) працоўная сялянская эміграцыя – жыхары Заходняй Беларусі, якія перасяляліся на амерыканскі кантынент і ў краіны Заходняй Еўропы;

3) унутраная і знешняя эміграцыя з Савецкай Беларусі.

З тэрыторыі БССР па сацыяльна-эканамічных і палітычных прычынах (працоўная міграцыя, вайсковая служба, рэпрэсіі, высылкі, уцёкі) у іншыя раёны СССР, перш за ўсё ў Сібір, Казахстан і Далёкі Усход, мігрыравала і было вывезена каля 1,6 млн чал. З тэрыторыі Заходняй Беларусі, што ўваходзіла ў склад Польшчы, эмігрыравала каля 250 тыс. чал., якія выехалі пераважна ў ЗША, Канаду, Аргенціну, а таксама ў краіны Еўропы – Францыю, Германію, Бельгію, Галандыю і інш. Колькасць палітычнай эміграцыі складала больш за 10 тыс. чал.

Найбольш актыўныя і ўплывовыя беларускія эмігранцкія арганізацыі склаліся ў Латвіі, Літве, Чэхаславакіі, Францыі, ЗША і Аргенціне. Цэнтрамі беларускай палітычнай дзейнасці ў Еўропе былі Берлін, Прага, Парыж і іншыя гарады Францыі. У Чэхаславакіі, урад якой сімпатызаваў славянскім эмігрантам, дзейнічала самая шматлікая група беларускай эміграцыі; у Празе знаходзіліся ўрад і Рада БНР, лідары эсэраў і іншых палітычных арганізацый, студэнцкія і маладзёжныя арганізацыі.

У Францыі, дзе пражывала больш за 50 тыс. чал. з Заходняй Беларусі, у 1930 г. быў створаны Саюз беларускай працоўнай эміграцыі, які налічваў некалькі тысяч членаў і праводзіў актыўную нацыянальную дзейнасць.

У 1923 г. у Чыкага была створана Беларуская-Амерыканская нацыянальная асацыяцыя, якую ўзначаліў першы старшыня ўрада БНР Я. Варонка. У ЗША, дзе ў міжваенны перыяд пасялілася каля 100 тыс. беларусаў, арганізацыя беларускага жыцця стрымлівалася недахопам адукаваных і нацыянальна свядомых элементаў сярод эмігрантаў. У многіх выпадках у беларускія арганізацыі пранікалі левыя элементы, якія бралі кіраўніцтва ў свае рукі і праводзілі яго ў прасавецкім і пракамуністычным кірунку. У Лацінскай Амерыцы, дзе пражывала каля 350 тыс. беларусаў, найбольш арганізаванай была дыяспара ў Аргенціне. Тут у 1939 г. беларускія культурна-асветніцкія арганізацыі аб'ядналіся ў Федэрацыю беларускіх таварыстваў, дзейнасць якой вызначалася прасавецкімі настроямі і арыентацыяй на рускую культуру. У Амерыцы значная частка беларускіх эмігрантаў трапіла пад уплыў рускіх і польскіх арганізацый або далучылася да ўкраінскіх. Напрыклад, выхадцы з Заходняй Беларусі складалі большасць створаных у 1930-я гг. у Канадзе рускіх клубаў, аб'яднаных у 1942 г. у Федэрацыю рускіх канадцаў.

У 1922–1930 гг. у сейме Польскай Рэспублікі дзейнічаў Беларускі пасольскі клуб, куды ўваходзілі 11 паслоў (дэпутатаў), што прадстаўлялі практычна ўсе беларускія палітычныя партыі Заходняй Беларусі. У лік паслоў уваходзілі такія вядомыя дзеячы, як Б. Тарашкевіч, С. Рак-Міхайлоўскі, П. Мятла, А. Станкевіч, Ф. Ярэміч, А. Аўсянік, В. Рагуля, А. Уласаў. Беларускія паслы энергічна адстойвалі сацыяльныя і нацыянальныя правы беларусаў, рэзка пратэставалі супраць польскай асіміляцыйнай палітыкі, звярталіся да міжнароднай падтрымкі ў Лігу Нацый.

Паколькі асноўны паток эмігрантаў ішоў з Заходняй Беларусі, то палітыка-ідэалагічная дзейнасць беларускага замежжа была накіравана пераважна супраць Польшчы і яе палітыкі нацыянальнага ўціску беларусаў. Крытыка і абвінавачванні савецка-камуністычнай сістэмы не гучалі так моцна, асабліва ў 1920-я гг., калі зменахвасцкая¹ эміграцыя ўсклала на СССР надзеі на ўз'яднанне Заходняй Беларусі з БССР. Ажыццяўленне гэтых надзей, якое было зроблена савец-

¹ Зменахвасцтва — ідэяна-палітычная плынь у эміграцыйных колах у 1921–1922 гг., якая грунтавалася на магчымасці прыняць вынікі Кастрычніцкай рэвалюцыі і супрацоўнічаць з бальшавікамі. Атрымала назву ад зборніка артыкулаў «Зменахв» («Смена вех»).

кім урадам у верасні 1939 г. у форме ваеннай акцыі супраць Польшчы, паставіла беларускіх нацыянальных дзеячаў і палітычную эміграцыю перад новымі выпрабаваннямі.

Высновы

1. Беларуская Народная Рэспубліка з'яўляецца першай гістарычнай спробай аднаўлення беларускай дзяржаўнасці ў XX ст. Галоўнымі знешне-палітычнымі перадумовамі, якія паскорылі абвясчэнне незалежнасці БНР, былі зрыў РСФСР мірных перагавораў у Брэст-Літоўску, нямецкае наступленне на ўсход і заключэнне Брэсцкага мірнага дагавора, які падзяліў Беларусь. Скарыстаўшы ўцёкі бальшавікоў з Мінска, Рада БНР абвясціла незалежнасць Беларусі ад Савецкай Расіі і запатрабавала перагляду Брэсцкага міру ў той яго частцы, якая тычыцца Беларусі. Апошняе патрабаванне, аднак, аказалася нерэальным і невыканальным.

2. З-за слабасці беларускага нацыянальнага руху, цяжкіх знешне-палітычных умоў, выкліканых акупацыямі, ваеннымі дзеяннямі на тэрыторыі Беларусі, нежаданнем найбольш моцных суседзяў (Савецкай Расіі і Польшчы) стварэння самастойнай беларускай дзяржавы, адсутнасці міжнароднай падтрымкі, БНР не змагла аформіцца як незалежная дзяржава, і праз два гады пасля яе абвясчэння палітычныя структуры (Рада і ўрад) былі вымушаны пакінуць тэрыторыю Беларусі і перайсці ў эмігранцкае становішча.

3. Знешнія палітыка і дыпламатыя БНР былі накіраваны на міжнароднае прызнанне, вырашэнне памежных праблем з суседнімі дзяржавамі, захаванне незалежнасці і тэрытарыяльнай цэласнасці Беларусі. У вырашэнні гэтых цяжкіх і складаных задач дыпламатыя БНР дабілася няшмат. Аднак таго, што было зроблена, не трэба недаацэньваць. Да дасягненняў палітыкаў і дыпламатаў БНР адносяцца інстытуцыяналізацыя міжнародных кантактаў беларускіх прадстаўнікоў, стварэнне сеткі міжнародных прадстаўніцтваў БНР за мяжой, пачатак ажыццяўлення двухбаковай і шматбаковай дыпламатыі, знешняй культурнай палітыкі і прапаганды. Дзякуючы дыпламатыі БНР беларускае пытанне было выведзена на міжнародную арэну, а дзяржавы Антанты і Ліга Нацый так ці інакш былі вымушаны рэагаваць на звароты прадстаўнікоў БНР. Нягледзячы на адсутнасць шырокага міжнароднага прызнання, некалькі еўрапейскіх дзяржаў (Фінляндыя, УНР, Германія, Чэхаславакія, Літва, Латвія, Эстонія) ажыццявілі маўклівае, ці ўскоснае, прызнанне БНР.

4. Недахопы дыпламатычнай дзейнасці БНР тлумачыліся неспрыяльнымі знешнімі абставінамі і суб'ектыўнымі момантамі. Істотнай

заганай палітычнай дзейнасці БНР было тое, што ў яе кіраўніцтве не было адзінства па асноўных пытаннях дзяржаўнага будаўніцтва і знешнепалітычнай арыентацыі. Неаднаразовыя рэарганізацыі і расколы Рады і ўрада істотна аслаблялі і дыскрэдытавалі палітыку і дыпламатыю БНР у вачах нацыянальных палітычных сіл і міжнародных партнёраў. Членам урада і Рады БНР не хапала ведаў, досведу і навыкаў працы ў сферы дзяржаўнага кіравання і дыпламатыі. Адчуваўся недахоп кваліфікаваных дыпламатычных кадраў з веданнем замежных моў. Яшчэ больш вострай была праблема фінансавага забеспячэння знешнепалітычнай дзейнасці. Дыпламатычныя мерапрыемствы не заўсёды рыхтаваліся і праводзіліся на недастатковым прафесійным узроўні.

5. Абвяшчэнне БНР, унутраная і знешняя палітыка яе органаў мелі важнае гістарычнае значэнне. Абвяшчэнне незалежнасці БНР 25 сакавіка 1918 г. азначала, што беларуская нацыянальная ідэя знайшла сваё адлюстраванне ў легітымным акце стварэння новай дзяржавы. Канстытуяванне БНР адбылося на ўсіх беларускіх этнічных землях у форме дэмакратычнай рэспублікі. Фактам абвяшчэння незалежнасці Беларусі і наступнай палітычнай дзейнасцю «бацькі-заснавальнікі» БНР даказалі, што беларускі народ мае тыя ж самыя правы на ўласную дзяржаўнасць, як і іншыя народы Усходняй Еўропы, якія атрымалі свабоду ў выніку спынення існавання Расійскай, Германскай і Аўстра-Венгерскай імперый.

6. Абвясціўшы незалежнасць і выявіўшы моцную палітычную волю для яе захавання, «бацькі-заснавальнікі» БНР не змаглі зберагчы сваё «дзіця». Міжнародная абстаноўка і ўнутраная слабасць сталі асноўнымі прычынамі няўдачы ў рэалізацыі праекта БНР. Тым не менш зробленая беларускімі палітычнымі дзеячамі праца па стварэнні БНР і прадстаўніцтве інтарэсаў Беларусі на міжнароднай арэне аказалася не марнай. Імкненні беларусаў да нацыянальнай дзяржаўнасці не змаглі ігнараваць мясцовыя бальшавікі і ленінскі ўрад. Стварэнне БССР было адказам на гістарычную ініцыятыву лідараў нацыянальнага руху.

Кантрольныя пытанні

1. Як Брэсцкі мір уплываў на ўнутранае і міжнароднае становішча Беларусі?
2. Пералічыце знешнепалітычныя перадумовы абвяшчэння незалежнасці БНР.
3. Ахарактарызуйце знешнепалітычныя мэты і задачы БНР.

4. Раскажыце пра знешнепалітычныя прыярытэты ўрада БНР у 1918 г.

5. Назавіце найважнейшыя дасягненні дыпламатыі БНР.

6. У чым заключаліся недахопы дыпламатычнай дзейнасці БНР?

7. Чаму БНР не сфарміравалася як дзяржава?

8. У чым заключаюцца гістарычная роля і значэнне БНР?

Спіс літаратуры

Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі : у 2 т. / склад. С. Шупа. Вільня ; Нью-Ёрк ; Мінск ; Прага : БІНІМ, 1998–2021. Т. 1, кн. 1 : 1917–1920.

Беларуская Народная Рэспубліка ў гісторыі беларускай нацыянальнай дзяржаўнасці : зб. арт. / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск : Беларус. навука, 2020. – 221 с.

Беларусь у палітыцы суседніх і заходніх дзяржаў (1914–1991 гг.) : зб. дак. і матэрыялаў : у 4 т. / М-ва замеж. спраў Рэсп. Беларусь ; Беларус. дзярж. ун-т ; Нац. архіў Рэсп. Беларусь. – Мінск : Юніпак, 2008–2015. – Т. 1 : 1 жніўня 1914 г. – 31 снежня 1919 г. / склад.: А. Ф. Вялікі [і інш.] ; рэдкал.: С. М. Мартынаў [і інш.]. – 2008. – 539 с. ; Ч. 2 : 3 студзеня 1920 – 18 сакавіка 1921 гг. / склад.: А. Ф. Вялікі [і інш.] ; рэдкал.: С. М. Мартынаў [і інш.]. – Мінск : Юніпак, 2008. – 393 с.

Государственные границы Беларуси : сб. док. и материалов : в 2 т. / сост. В. Е. Снапковский [и др.]. – Минск : БГУ, 2012. – Т. 1 : март 1917 – ноябрь 1926. – 495 с.

Круталевич, В. А. История Беларуси: становление национальной державности (1917–1922 гг.) / В. А. Круталевич. – 2-е изд., доп. – Минск : Право и экономика, 2003. – 586 с.

Ладысеў, У. Ф. Паміж Усходам і Захадам: Станаўленне дзяржаўнасці і тэрытарыяльнай цэласнасці Беларусі (1917–1939 гг.) / У. Ф. Ладысеў, П. І. Брыгадзін. – Мінск : БДУ, 2003. – 307 с.

Луцкевіч, А. Барацьба за вызваленне / А. Луцкевіч. – Вільня : Ін-т беларусістыкі ; Беласток : Беларус. гіст. т-ва, 2009. – 650 с.

Мазец, В. Беларуская Народная Рэспубліка: асноўныя вехі станаўлення / В. Мазец // Беларус. гіст. часоп. – 2018. – № 3. – С. 19–24.

Мигун, Д. А. Беларусь в германо-советских отношениях (ноябрь 1918 – июнь 1941 гг.) / Д. А. Мигун. – Минск : Изд. центр БГУ, 2013. – 302 с.

Міхалюк, Д. Беларуская Народная Рэспубліка ў 1918–1920 гг.: Ля вытокаў беларускай дзяржаўнасці / Д. Міхалюк. – Смаленск : Інбелкульт, 2015. – 496 с.

Паўлава, Т. Я. Вытокі дыпламатыі БНР / Т. Я. Паўлава // Беларус. журн. міжнарод. права і міжнарод. адносін. – 1999. – № 3. – С. 51–54.

Паўлава, Т. Я. Знешнепалітычная дзейнасць і дыпламатыя БНР у 1918 г. / Т. Я. Паўлава // Беларус. гіст. часоп. – 2000. – № 1. – С. 24–28.

Павлова, Т. Я. К вопросу о границах БНР / Т. Я. Павлова // Беларус. журн. міжнарод. права і міжнарод. адносін. – 1999. – № 1. – С. 77–83.

Павлова, Т. Я. Внешнеполитическая деятельность Белорусской Народной Республики (1918–1920 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / Т. Я. Павлова. – Минск : БГУ, 2000. – 20 с.

Ціхаміраў, А. В. Беларусь у сістэме міжнародных адносін перыяду пасляваеннага ўладкавання Еўропы і польска-савецкай вайны (1918–1921 гг.) / А. В. Ціхаміраў. – Мінск : Экаперспектыва, 2003. – 400 с.

Смалянчук, А. Ф. Раман Скірмунт (1868–1939): жыццёпіс грамадзяніна Краю / А. Ф. Смалянчук. – Мінск : Зміцер Колас, 2018. – 692 с.

Снапкоўскі, У. Е. Брытанскі ўрад і прызнанне БНР (1919–1920 гг.) / У. Е. Снапкоўскі // Народы и культуры славянского мира Восточной Европы в исторической ретроспективе (Беларусь, Украина, Россия, Польша) : сб. науч. ст. / Междунар. ассоц. белорусистов. – Гродно : ЮрСаПринт, 2020. – С. 178–182.

Снапкоўскі, У. Е. Дыпламатыя БНР: што здолела зрабіць непрызнаная рэспубліка для беларускай дзяржаўнасці / У. Е. Снапкоўскі // Беларуская Народная Рэспубліка ў гісторыі беларускай нацыянальнай дзяржаўнасці : зб. арт. / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск : Беларус. навука, 2020. – С. 79–89.

Чернякевич, А. М. БНР. Триумф побежденных / А. М. Чернякевич. – Минск : А. Н. Янушкевич, 2018. – 302 с.

Snapkouski, U. Węzeł polsko-białoruski 1918–1921: Dokumenty i materiały / U. Snapkouski ; wybór i oprac. W. Materski. – Warszawa : In-t studiów politycz. Polsk. akad. nauk, 2018. – 859 s.

Глава 12

ЗНЕШНЕПАЛІТЫЧНАЯ ДЗЕЙНАСЦЬ БЕЛАРУСКАЙ САВЕЦКАЙ САЦЫЯЛІСТЫЧНАЙ РЭСПУБЛІКІ (1919–1939)

12.1. Абвяшчэнне ССРБ і яе міжнароднае становішча

Стварэнне ССРБ і яе першыя знешнепалітычныя акцыі. Палітыка Савецкай Расіі ў беларускім пытанні з'яўлялася самым важным знешнепалітычным фактарам, які прадвызначаў дзяржаваўтваральныя працэсы на тэрыторыі Беларусі. Гэта было бачна на прыкладзе абвяшчэння БНР, чаму садзейнічала РСФСР, вымушаная падпісаць Брэсцкі мір. Знешнепалітычныя меркаванні мелі вырашальнае значэнне ў планах ленінскага ўрада па стварэнні беларускай савецкай дзяржавы. У канцы 1918 г. ва ўрадзе РСФСР атрымала дамінаванне думка аб неабходнасці стварэння на заходніх межах савецкай дзяржавы ланцуга буферных рэспублік, каб пазбавіць капіталістычныя краіны прамого кантакту з бальшавіцкай Расіяй. Абвяшчэнне Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі Беларусь¹ 1 студзеня 1919 г. мела на мэце «замкнуць цепь советски-самоопределившихся образований»² вакол Савецкай Расіі. Такі аргумент быў сфармуляваны І З'ездам КП(б)Б у сувязі з рашэннем аб пераўтварэнні Заходняй камуны ў самастойную ССРБ.

Знешнепалітычныя моманты знайшлі сваё адлюстраванне ў дакументах аб канстытуіраванні беларускай савецкай рэспублікі. У Маніфесце Часовага рэвалюцыйнага рабоча-сялянскага ўрада Беларусі ад 1 студзеня 1919 г. па-за законам аб'яўлялася «продажная буржуазная Белорусская рада» (БНР), бальшавікі не маглі дараваць ёй арыентацыю на Германію і краіны Антанты. Маніфест тлумачыў усім працоўным, што, «защищая Советскую Белоруссию, они защищают Советскую Россию, защищают мировую Революцию, интересы трудового народа и светлое торжество мирового Социализма»³. Абвяшчэнне «перад усім

¹ У першыя гады існавання ўжываліся розныя назвы беларускай савецкай дзяржавы, самымі распаўсюджанымі сярод якіх былі (у абрэвіятуры) ССРБ і БССР. У навуковай і вучэбнай літаратуры прыярытэт у выкарыстанні аддаецца назве БССР.

² Пратакол І З'езда КП(б)Б. Мінск, 1934. С. 15.

³ 1 января 1919 года. Временное рабоче-крестьянское советское правительство Белоруссии : док. и материалы / сост. В. Д. Селеменев [и др.]. Минск : Лима-риус, 2005. С. 26–27.

светам» «вольнай Беларускай Савецкай Рэспублікі» сведчыла пра яе імкненне выйсці на міжнародную арэну ў якасці суверэннай дзяржавы і дабівацца міжнароднага прызнання.

Палітыка ленінскага ўрада ў беларускім пытанні мянялася ў залежнасці ад абставін. Хоць ССРБ была абвешчана суверэннай дзяржавай, але міжнародныя ваенна-палітычныя ўмовы не спрыялі ўмацаванню яе незалежнасці. Пагроза польскай інтэрвенцыі прымусіла бальшавіцкае кіраўніцтва ўжо на стадыі юрыдычнага афармлення ССРБ пайсці на яе скасаванне. Так, 16 студзеня 1919 г. ЦК РКП(б) без папярэдняга ўзгаднення з беларускім урадам і ЦК КП(б)Б прыняў рашэнне аб выдзяленні з ССРБ Віцебскай, Смаленскай і Магілёўскай губерняў і перадачы іх у склад РСФСР. Гэта прадугледжвалася правесці праз мясцовыя Саветы і Усебеларускі з'езд Саветаў, што і было зроблена пазней.

Адначасова бальшавіцкае кіраўніцтва вылучыла план аб'яднання Беларусі і Літвы ў адзіную савецкую рэспубліку пад назвай Літоўска-Беларускай ССР (ЛітБелССР). Вылучалася ідэя стварэння больш устойлівай буфернай дзяржавы, якую савецкі ўрад разлічваў выкарыстаць для адмежавання РСФСР ад Польшчы, каб прадухіліць адкрытую вайну з ёю, а таксама падавіць ініцыятыву беларускіх і літоўскіх нацыянальна-дэмакратычных партый, якія выступалі за прызнанне незалежнасці БНР і Літоўскай Рэспублікі. Пытанне аб тэрыторыі беларускай савецкай рэспублікі і федэратыўных адносінах з РСФСР было абмеркавана 22 студзеня 1919 г. на пасяджэнні ЦБ КП(б)Б з удзелам члена ЦК РКП(б) А. Іофэ. Прадстаўнік цэнтра паведаміў удзельнікам нарады пра рашэнне ЦК РКП(б) абмежаваць памеры ССРБ «геаграфічна неабходнымі граніцамі, гэта значыць Мінскай і Гродзенскай губернямі»¹.

Складванне «міждзяржаўных» адносін паміж РСФСР і ССРБ адбывалася на падставе «рэвалюцыйнай мэтазгоднасці» і «сацыялістычнага права». Разам з тым ленінскі ўрад, зыходзячы з абвешчанага ім права нацый на самавызначэнне, імкнуўся аформіць адносіны з новымі савецкімі рэспублікамі са знешнім захаваннем тагачасных норм міжнароднага права. У гэтым сэнсе важнае значэнне для фарміравання патэнцыяльна раўнапраўных і добрасуседскіх адносін паміж ССРБ і РСФСР мела пастава прэзідыума УЦБК ад 31 студзеня 1919 г. «Аб прызнанні незалежнасці Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі». У ёй пацвярджалася, што РСФСР будзе ўсімі спосабамі дапамагаць працоўным масам Беларусі ў абароне свабоды і незалежнасці; падкрэслівалася, што факт прыналежнасці Беларусі да былой царскай імперыі не накладвае на ССРБ ніякіх абавязацельстваў.

¹ 1 января 1919 года. Временное рабоче-крестьянское советское правительство Белоруссии. С. 77.

Пытанні міжнароднага прызнання і знешняй палітыкі ССРБ, вызначэння яе межаў, адносін з РСФСР і іншымі савецкімі рэспублікамі знайшлі пэўнае адлюстраванне ў рашэннях Першага Усебеларускага з'езда Саветаў (2–3 лютага 1919 г., Мінск). У Канстытуцыі ССРБ, якую прыняў з'езд, не змяшчалася палажэнняў аб асновах і прынцыпах знешняй палітыкі новаўтворанай дзяржавы. У звароце з'езда «Да ўсіх народаў і іх урадаў» абвешчалася гатоўнасць рабочых і сялян Беларусі жыць у міры і сяброўстве з усімі народамі. Выказвалася ўпэўненасць, што «самастойная Сацыялістычная Савецкая Беларуская Рэспубліка будзе прызнана ўсімі народамі паасобна, як яна прызнана брацкай Расійскай Сацыялістычнай Федэратыўнай Савецкай Рэспублікай». З'езд звярнуўся да ўсіх народаў і ўрадаў з прапановай неадкладна ўступіць у непасрэдныя дыпламатычныя адносіны з ССРБ, але яна засталася без адказу. Ніякіх канкрэтных захадаў у справе міжнароднага прызнання і ўстанаўлення дыпламатычных адносін з замежнымі дзяржавамі ўрад ССРБ не прадпрымаў.

У Дэкларацыі аб устанаўленні цеснай федэратыўнай сувязі паміж Савецкай Беларуссю і РСФСР прызнавалася неабходнасць устанавіць эканамічныя і палітычныя сувязі са сваім «старэйшым братам» – РСФСР. З'езд заклікаў «усе брацкія незалежныя сацыялістычныя рэспублікі» ўстанавіць па прыкладзе ССРБ федэратыўныя сувязі з Савецкай Расіяй. Першы Усебеларускі з'езд Саветаў вызначыў тэрыторыю ССРБ у складзе Мінскай і Гродзенскай губерняў і прыняў рашэнне аб утварэнні ЛітБелССР, у склад якой увайшлі тэрыторыі Віленскай, Мінскай, часткі Ковенскай і Гродзенскай губерняў. Пры вызначэнні граніц з РСФСР ЦВК і ўрад ЛітБелССР згадзіліся на перадачу РСФСР Дзісенскага павета Віленскай губерні і Рэчыцкага павета Мінскай губерні.

Галоўнай знешне- і ваенна-палітычнай праблемай ЛітБелССР было прадухіленне вайны з Польшчай. Часовы рабоча-сялянскі ўрад Літоўскай ССР і ЦВК ССРБ 16 лютага 1919 г. накіравалі ноту польскаму ўраду з прапановай стварыць змешаную камісію для мірнага ўрэгулявання спрэчных тэрытарыяльных пытанняў і ўсталявання дзяржаўнай мяжы паміж ЛітБелССР і Польшчай, а 28 лютага ЦВК ЛітБелССР выдаў Дэкларацыю аб знешняй палітыцы, у якой зноў выказвалася гатоўнасць «вырашаць усе спрэчныя пытанні палюбоўна і міралюбіва». Дэкларацыя зноў заклікала «ўсе народы і іх урады» прызнаць Сацыялістычную Савецкую Рэспубліку Літвы і Беларусі і ўступіць з ёю ў адносіны. У ночце да ўрадаў ЗША, Вялікабрытаніі, Францыі і Японіі ад 1 сакавіка СНК ЛітБелССР даў згоду на ўдзел у канферэнцыі на Прынцавых астравах для вырашэння спрэчных пытанняў паміж урадамі, што ўтварыліся на тэрыторыі былой Расійскай імперыі. Тым не менш усе гэтыя прапановы засталіся без адказу. Польшча і краіны Антанты не прызнавалі ЛітБелССР

і адмаўляліся ўступаць з ёй у перагаворы. У ліпені 1919 г. у сувязі з тым, што польскія войскі акупіравалі тры чвэрці тэрыторыі Беларусі і Літвы, ЛітБелССР фактычна спыніла сваё існаванне. Юрыдычна яна была ліквідавана пасля падпісання мірнага дагавора паміж РСФСР і Літвой і другога абвяшчэння незалежнасці БССР 31 ліпеня 1920 г.

Стварэнне рэспубліканскага Народнага камісарыята замежных спраў (НКЗС). Дыпламатычная служба Савецкай Беларусі пачала фарміравацца пасля першага абвяшчэння ССРБ. У склад урада З. Жылуновіча ўвайшоў У. Фальскі, стаўшы першым наркамам замежных спраў БССР. Публічнае паведамленне аб пачатку дзейнасці НКЗС датуецца 22 студзеня 1919 г., калі ў газеце «Звезда» была змешчана кароткая нататка аб тым, што «комиссариат по внешним делам открыл свою деятельность» і размяшчаецца ў Мінску на вул. Койданаўская, 21 (сёння – вул. Рэвалюцыйная, 15). Тады ў НКЗС працавала 12 асоб. Гэта дата стала падставай для выбару кропкі адліку пачатку дзейнасці беларускай дыпламатычнай службы.

Што датычыцца асобы У. Фальскага, то на пасадзе камісара замежных спраў першага беларускага савецкага ўрада аказаўся чалавек з незакончанай вышэйшай адукацыяй па лясной справе, акцёр, тэатральны і грамадскі дзеяч, палітык левай арыентацыі, потым бальшавік, нацыянал-камуніст, які ў канцы 1918 г. апынуўся сярод кіруючых дзеячаў Беларускага нацыянальнага камітэта (Белнацкам) у Маскве ў той вырашальны момант, калі ўтваралася ССРБ і фарміраваўся яе ўрад. Трэба адзначыць, што І. Сталін настойліва падтрымліваў яго кандыдатуру з улікам таго, што У. Фальскі быў паплечнікам З. Жылуновіча, які набіраў у сваю каманду беларусаў-камуністаў. Таксама І. Сталін, які яшчэ не перайшоў на пазіцыі расійскага вялікадзяржаўніка, вырашыў падтрымаць гэту групу, каб супрацьпаставіць яе дзеячам Аблвыканкамзаха, што займалі адкрыта антыбеларускія пазіцыі. Пасля месячнага знаходжання на пасадзе наркама замежных спраў У. Фальскі стаў адной з першых ахвяр рэпрэсій савецкай улады, будучы двойчы асуджаным да расстрэлу, якога, аднак, яму ўдалося пазбегнуць. З 1925 г. жыў у Кіеве, дзе стаў дырэктарам драматычнага тэатра, аднак Народны камісарыят унітарных спраў (НКВС) адшукаў яго і там, і на гэты раз смяротны прыгавор быў прыведзены ў выкананне.

У структуры ўрада, што быў зацверджаны на пасяджэнні ЦБ КП(б)Б 20 студзеня 1919 г., наркамат замежных спраў ужо адсутнічаў. Сесія ЦВК Беларусі 5 лютага 1919 г. зацвердзіла кіраўнікоў наркаматаў і іх намеснікаў. Наркамам замежных спраў быў прызначаны М. Пятроў, паплечнік Г. Чычэрына. Ён уваходзіў у склад Малога Прэзідыума ЦВК ССРБ, які складаўся з трох чалавек: А. Мяснікова – старшыні, наркамаў замеж-

ных і ўнутраных спраў. На пасяджэнні ЦБ КП(б)Б М. Пятроў заявіў, што Беларусь не мае ніякай неабходнасці ў правядзенні самастойнай знешняй палітыкі; дастаткова мець невялікі тэхнічны апарат пад кіраўніцтвам аднаго з членаў Прэзідыума ЦВК. У сувязі з гэтым ён адмовіўся ад паўнамоцтваў наркама замежных спраў. У складзе СНКЛітБелССР пасаду наркама замежных спраў займаў старшыня СНК В. Міцкевіч-Капсукас.

Адной з першых спраў было стварэнне пры камісарыяце аддзела па зборы матэрыялаў аб бясчынствах і злоўжываннях нямецкіх акупацыйных улад на тэрыторыі Беларусі. Эканамічна-прававому аддзелу НКЗС даручалася ажыццявіць збор і распрацоўку звестак аб распарэджэннях і дзеяннях нямецкіх акупацыйных войскаў на тэрыторыі Беларусі і зрабіць падлік страт адносна дзяржавы, устаноў і прыватных асоб. Урад таксама даручыў НКЗС хадайнічаць перад цэнтральнымі органамі ўлады РСФСР аб вяртанні беларускай рэспубліцы ўсёй эвакуіраванай маёмасці.

Актыўнасць НКЗС ССРБ не паспела як след разгарнуцца ў выніку шэрагу прычын: пераўтварэнняў урада, што прывяло да фактычнай ліквідацыі камісарыята; ліквідацыі ССРБ і стварэння ЛітБелССР; наступлення польскіх войскаў і заняцця імі Мінска. Баявыя дзеянні на тэрыторыі Беларусі, неабходнасць жорсткай цэнтралізацыі знешняй палітыкі ў руках Масквы не выклікалі патрэбы ў самастойнай знешнепалітычнай дзейнасці рэспублікі. Знешнепалітычнае ведамства Савецкай Беларусі нараджалася ў драматычных умовах. З трэцяга заходу была падбрана адпаведная кандыдатура члена ўрада па замежных справах (У. Фальскі), які прабыў на гэтай пасадзе крыху больш за месяц. Яго пераемнік М. Пятроў, займаючы супрацьлеглыя, вялікадзяржаўныя пазіцыі, не лічыў патрэбнымі для невялікай рэспублікі мець уласную знешнюю палітыку і паўнаважны камісарыят замежных спраў. Ён не бачыў перспектывы ў незалежным існаванні беларускай дзяржавы і адмовіўся ад паўнамоцтваў камісара па замежных справах. Гераічнае і трагічнае, выпадковае і заканамернае пераплялося ў лёсах беларускай дыпламатычнай службы, і гэта было характэрна і ў яе першыя месяцы існавання, і ў наступныя дзесяцігоддзі.

12.2. Беларусь і савецка-польская вайна 1919–1920 гг.

Другое абвяшчэнне незалежнасці ССРБ. У час савецка-польскай вайны Беларусь выступала як аб'ект ваеннай палітыкі і дыпламатыі Савецкай Расіі і Польшчы. Савет народных камісараў РСФСР 28 студзеня 1920 г. выступіў з заявай аб асновах савецкай палітыкі адносна Польшчы,

у якой пацвярджалася безумоўнае прызнанне незалежнасці і суверэннасці Польскай Рэспублікі. Савецкі ўрад абавязваўся паважаць недатыкальнасць лініі Беларускага фронту, што ішла па пунктах Дрыса, Дзісна, Полацк, Барысаў, Парычы, Пціч і Белакаровічы. Тады лінія савецка-польскага размежавання праходзіла на 300 км на ўсход ад будучай лініі Керзана, ці ўсходняй мяжы Польшчы, што была вызначана ў снежні 1919 г. Парыжскай мірнай канферэнцыяй. Аднак польскі ўрад разлічваў захапіць усю Беларусь, Украіну, Літву і пры падтрымцы Францыі адмовіўся ад гэтых выгадных для яго прапаноў.

Між тым Літва, карыстаючыся дзяржаўна-палітычным вакуумам, які ўзнік на тэрыторыі Беларусі пасля самаліквідацыі ЛітБелССР, вырашыла анексіраваць беларускія паўночна-заходнія землі. На мірных перагаворах з РСФСР, якія пачаліся ў Маскве ў маі 1920 г., літоўская дэлегацыя настойвала на ўключэнні ў склад Літвы тэрыторый Ковенскай, Віленскай, Сувалкаўскай і Гродзенскай губерняў (з гарадамі Беласток, Бельск, Гродна, Брэст, Кобрын, Пружаны), Навагрудскага павета Мінскай губерні. У адказ на гэта дэлегацыя РСФСР прадставіла этнаграфічную карту з указаннем на тое, што літоўцы пражываюць толькі на тэрыторыі Сувалкаўскай, Ковенскай і заходняй часткі Віленскай губерні (без Вільні). Разам з тым ва ўмовах падрыхтоўкі да контрнаступлення супраць польскіх войскаў і для забеспячэння нейтралітэту Літвы Савецкая Расія згадзілася перадаць ёй частку беларускіх зямель.

Паводле мірнага дагавора ад 12 ліпеня 1920 г. вызначалася дзяржаўная мяжа паміж РСФСР і Літвой, у адпаведнасці з якой у склад літоўскай дзяржавы ўваходзілі Вільня і частка этнічных беларускіх зямель, у тым ліку Ашмяны, Браслаў, Гродна, Ліда, Паставы. На аснове палажэнняў гэтага дагавора ўрад РСФСР перадаў Літве Вільню, якую Чырвоная армія заняла 14 ліпеня 1920 г. У адпаведнасці з дагаворам літоўскі ўрад абавязваўся спыніць дзейнасць на тэрыторыі краіны антысавецкіх арганізацый і груп, у тым ліку органаў БНР. Праз месяц, 11 жніўня 1920 г., у Маскве быў падпісаны мірны дагавор паміж РСФСР і Латвіяй, паводле якога Дзвінскі, Рэжыцкі і Люцынскі паветы і дзве воласці Дрысенскага павета, якія дагэтуль належалі Віцебскай губерні, перадаваліся Латвіі. Паводле даных беларускага географа А. Смоліча, на гэтых землях плошчай каля 6 тыс. кв. верст пражывала 150 тыс. беларускага насельніцтва.

Пасля аднаўлення савецкай улады на тэрыторыі Беларусі 31 ліпеня 1920 г. была прынята Дэкларацыя аб абвешчэнні незалежнасці ССРБ. Яна пацвярджала палажэнні Маніфеста Часовага ўрада Беларусі ад

1 студзеня 1919 г. і абвясчала рэспубліку ў межах Мінскай і Гродзенскай губерняў. Адзначалася, што ССРБ будзе вызначаць сваю заходнюю мяжу па этнаграфічнай граніцы паміж Беларуссю і сумежнымі буржуазнымі дзяржавамі (меліся на ўвазе Польшча і Літва). Што тычылася межаў з РСФСР і Украінскай ССР (УССР), то Дэкларацыя прадугледжвала іх вызначэнне шляхам свабоднага волевыяўлення беларускага народа на павятовых і губернскіх з'ездах Саветаў у згодзе з урадамі РСФСР і УССР. Дэкларацыя заяўляла аб перадачы беларускай рэспублікай «на ўвесь час рэвалюцыйных войнаў» сваіх узброеных сіл у распараджэнне адзінага камандавання ўсіх савецкіх рэспублік, якое ажыццяўлялася РСФСР. Выказвалася гатоўнасць таксама ўзгадняць дыпламатычныя выступленні рэспублікі з дзеяннямі РСФСР¹.

Пытанне аб заходняй мяжы ССРБ вырашалася ў ходзе польска-савецкай вайны. Міністр замежных спраў Вялікабрытаніі Дж. Керзан 11 ліпеня 1920 г. прапанаваў заключыць перамір'е і адвесці бальшавіцкія і польскія войскі на лінію Гродна – Ялаўка – Няміраўка – Брэст-Літоўскі і далей па тэрыторыі Украіны да Карпат. Лінія Керзана адпавядала ў асноўным этнаграфічнай мяжы паміж Польшчай з аднаго боку і Беларуссю і Украінай – з другога. Аднак па ваенна-палітычных меркаваннях яна была адхілена як савецкім, так і польскім урадамі. Пасля паражэння Чырвонай арміі пад Варшавай польскія войскі занялі значную частку Беларусі. Савецкі ўрад быў вымушаны пайсці на перагаворы аб міры.

Статус Беларусі на савецка-польскіх перагаворах. Рыжскі мір.

Мірныя перагаворы з Польшчай вяла расійска-ўкраінская дэлегацыя на чале з членам ЦК РКП(б) А. Іофэ. Польская дэлегацыя згадзілася па патрабаванні РСФСР на самастойны ўдзел УССР у перагаворах, але рашуча выступіла супраць такога ж удзелу БССР, адмаўляючы ёй у статусе незалежнай і суверэннай дзяржавы. На перагаворах Польшча хацела мець справу толькі з РСФСР як спадкаемніцай Расійскай імперыі, каб такім чынам узяць рэванш за падзелы Рэчы Паспалітай.

У такіх складаных знешнепалітычных умовах Ваенна-рэвалюцыйны камітэт (ВРК) БССР пастанавіў 10 верасня 1920 г. выдаць РСФСР «самы шырокі мандат на вядзенне мірных перагавораў з Польшчай па пытанні, галоўным чынам, вызначэння межаў Беларусі»². Адзначым, што ВРК жадаў мець прадстаўнікоў Савецкай Беларусі ў перагаворах з Польшчай, але наркам замежных спраў РСФСР Г. Чычэрын быў супраць. Свае до-

¹ Знешняя палітыка Беларусі : зб. дак. і матэрыялаў : у 10 т. Т. 1 : 1917–1922 гг. 1997. С. 184–186.

² Тамсама. С. 195.

вады ён тлумачыў тым, што ўдзел чацвёртай дзяржавы (БССР) ускладніць і зацягне перагаворы, а беларуская дэлегацыя «там перакуліць усе нашы дыпламатычныя камбінацыі»¹.

Перадача паўнамоцтваў ураду РСФСР на вядзенне перагавораў з Польшчай была выклікана некалькімі прычынамі. Па-першае, БССР знаходзілася ў стадыі канстытуцыйнага афармлення, калі большая частка беларускіх зямель не ўваходзіла ў яе склад. Па-другое, федэратыўныя адносіны з РСФСР развіваліся на аснове аб'яднаных ваенных і дыпламатычных дзеянняў, якімі кіраваў і якія ажыццяўляў урад РСФСР. Па-трэцяе, Польшча афіцыйна не прызнавала Савецкую Беларусь.

Старшыня ВРК А. Чарвякоў быў накіраваны для ўдзелу ў рыжскіх перагаворах, але ніякага афіцыйнага статусу не атрымаў, з'яўляючыся экспертам расійскай дэлегацыі. Пісьмова ён інфармаваў кіраўніцтва рэспублікі пра ход перагавораў, адзначаючы, што Беларусь у іх удзелу не прымае «ні пад якім відам». Старшыня ВРК добра разумеў драматызм свайго становішча, калі пісаў, што падзел Беларусі ўжо прадвызначаны, а ўдзел у перагаворах наўвекі кампраметуе яго добрае беларускае імя.

У Рызе 12 кастрычніка 1920 г. быў падпісаны Дагавор аб перамір'і і прэлімінарных умовах міру. Другі Усебеларускі з'езд Саветаў (13–17 снежня 1920 г.) ратыфікаваў гэты Дагавор і пацвердзіў мандат ВРК ураду РСФСР на права заключэння міру і ўстанаўлення мяжы ад імя БССР, а таксама прызнаў правільнасць палітычнай лініі расійска-ўкраінскай дэлегацыі ў справе абароны інтарэсаў Савецкай Беларусі ў ходзе перагавораў. Як вядома, супрацьлеглую пазіцыю адносна «ганебнага міру» занялі кіруючыя органы БНР і беларускія нацыянальныя палітычныя партыі і арганізацыі.

У Рызе 18 сакавіка 1921 г. быў падпісаны мірны дагавор паміж РСФСР і УССР з аднаго боку і Польшчай – з другога. У прэамбуле адзначалася, што ўрад РСФСР падпісвае дагавор «за сябе і па ўпаўнаважанні Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі»². У арт. 2 дагавора гаварылася, што бакі, «у адпаведнасці з прынцыпам самавызначэння народаў, прызнаюць незалежнасць Украіны і Беларусі, а таксама згаджаюцца і пастанаўляюць, што ўсходнюю граніцу Польшчы, г. зн. граніцу паміж Расіяй, Беларуссю і Украінай з аднаго боку і Польшчай – з другога, складае лінія...»³, пасля чаго давалася падрабязнае апісанне савецка-польскай граніцы. Прызнанне Польшчай незалежнасці Украіны і Бела-

¹ Беларусь у палітыцы суседніх і заходніх дзяржаў (1914–1991 гг.) : зб. дак. і матэрыялаў : у 4 т. Т. 1, ч. 2 : 3 студзеня 1920 – 18 сакавіка 1921 гг. 2008. С. 258.

² Тамсама.

³ Тамсама.

русі азначала прызнанне ёю УССР і БССР дэ-юрэ. Нягледзячы на агаворку ў прэамбуле на конт «упаўнаважання з боку БССР», заходнія дзяржавы пазней сталі лічыць БССР такім жа раўнапраўным удзельнікам мірнага дагавора, як РСФСР і УССР.

Паводле арт. 3 Расія і Украіна адмаўляліся ад усякіх правоў і дамаганняў на землі, што размешчаны на захад ад граніцы. Польшча адмаўлялася на карысць Украіны і Беларусі ад усякіх правоў і дамаганняў на землі, што размешчаны на ўсход ад гэтай граніцы. Паводле арт. 7 Польшча абавязвалася прадаставіць рускім, беларусам і ўкраінцам, якія знаходзіліся на яе тэрыторыі, на аснове прынцыпу раўнапраўя нацыянальнасцей усе правы для свабоднага развіцця культуры, мовы і выканання рэлігійных абрадаў. Такія ж правы гарантаваліся палякам на тэрыторыі Расіі, Украіны і Беларусі.

Паводле Рыжскага мірнага дагавора да Польшчы адыходзіла беларуская тэрыторыя плошчай 98 815 км² з насельніцтвам каля 3,2 млн чал. За БССР захаваліся толькі шэсць павеятаў Мінскай губерні (Мінскі, Барысаўскі, Бабруйскі, Ігуменскі, Мазырскі і Слуцкі) з тэрыторыяй 52,4 тыс. км², на якой пражывала больш за 1 544 тыс. чал. Рэспубліка займала тады прыкладна шостую частку этнічнай тэрыторыі Беларусі. У пачатку 1920-х гг. беларускія землі ўваходзілі ў склад трох суседніх з БССР дзяржаў: РСФСР, Польшчы, Літвы.

Рыжскі мірны дагавор быў першым легітымным міжнародна-прававым актам XX ст., які замацаваў за Беларуссю (назвы беларускай дзяржавы ў тэксце не дадзена) і беларускім народам шэраг найважнейшых атрыбутаў дзяржаўнасці і нацыянальных правоў (статус БССР як незалежнай дзяржавы, гатоўнасць усталяваць з ёй дыпламатычныя адносіны, міжнародна прызнаная мяжа з заходняй дзяржавай, нацыянальныя правы беларусаў у Польшчы, якія да таго ж былі гарантаваны і Малой канстытуцыяй ад 17 сакавіка 1921 г., як і правы палякаў у Савецкай Беларусі).

Для выканання пастановаў прэлімінарнага і канчатковага дагавораў быў створаны шэраг двухбаковых савецка-польскіх камісій, у працы якіх удзельнічала расійска-ўкраінская дэлегацыя (да якой пазней далучыліся прадстаўнікі БССР) з аднаго боку і польская – з другога. Змешаная камісія па рэпатрыяцыі выканала вялікую працу па арганізацыі перамяшчэння бежанцаў і іншых асоб. У Польшчу з тэрыторыі савецкіх рэспублік з красавіка 1921 г. па красавік 1924 г. выехаў 1,1 млн чал., з іх палякі складалі каля 25 %, 65 % – беларусы і ўкраінцы, пераважна сяляне (бежанцы, ваеннапалонныя і інтэрніраваныя). Найбольшая колькасць рэпатрыянтаў выехала праз тэрыторыю БССР (чыгуначную станцыю Негарэлае пад Мінскам). З Польшчы ў савецкія рэспублікі выехала значна меншая колькасць людзей: у 1921 г. каля 50 тыс. чал.

Дзейнасць змешаных камісій па выкананні ўмоў Рыжскага міру, якія мелі непасрэднае дачыненне да інтарэсаў БССР, была звязана з урэгуляваннем пагранічных інцыдэнтаў, рэпатрыяцыяй насельніцтва, дэлімітацыяй і дэмаркацыяй граніцы, вяртаннем маёмасці і культурных каштоўнасцей. Рэспубліка не мела сваіх прадстаўнікоў у большасці камісій, за выключэннем пагранічнай. Характар і напрамкі дзейнасці камісій на тэрыторыі БССР вызначаліся НКЗС РСФСР/СССР, а інтарэсы рэспублікі ўлічваліся пры супадзенні з інтарэсамі Савецкай Расіі і для стварэння дадатковага ціску на польскі бок.

12.3. Знешнепалітычная актыўнасць БССР у 1920–1923 гг.

Дзейнасць рэспубліканскага НКЗС. Толькі пасля другога абвяшчэння ССРБ НКЗС рэспублікі стаў складвацца як знешнепалітычная ўстанова. Беларускі СНК 22 жніўня 1921 г. зацвердзіў Палажэнне аб Народным камісарыяце замежных спраў. З гэтага часу наркамат узначаліў старшыня СНК ССРБ А. Чарвякоў. Падкрэслім, што НКЗС ствараўся як орган урада ССРБ для ўсебаковага ажыццяўлення адносін рэспублікі з дзяржавамі і народамі, якія не ўваходзілі ў склад РСФСР. Адносіны з савецкімі рэспублікамі рэгуляваліся на аснове федэратыўных прынцыпаў.

На НКЗС ССРБ ускладаліся наступныя функцыі: дыпламатычныя адносіны і перагаворы; выкананне пастановаў урада рэспублікі аб заключэнні дагавораў і пагадненняў з замежнымі дзяржавамі; збор звестак аб палітычным і эканамічным жыцці замежных дзяржаў і інфармаванне ўрада рэспублікі на аснове гэтых звестак; знешнепалітычнае інфармаванне аб грамадскім і палітычным жыцці беларускай савецкай рэспублікі; абарона знешнепалітычных і знешнеэканамічных інтарэсаў ССРБ, а таксама яе грамадзян у час іх знаходжання за мяжой; кіраўніцтва выкананнем падпісаных дагавораў і пагадненняў з замежнымі дзяржавамі і садзейнічанне ўрадам іншых дзяржаў у ССРБ у задавальненні іх законных патрабаванняў. Народны камісарыят замежных спраў складаўся з чатырох аддзелаў: палітычнага, эканамічна-прававога, інфармацыі і друку, кіраўніцтва справамі. У яго склад, акрамя цэнтральных устаноў, уваходзілі прадстаўніцтвы БССР за мяжой, якіх не было створана, і прадстаўніцтвы БССР у савецкіх рэспубліках (адзінае такое прадстаўніцтва было адкрыта ў Маскве).

Фармальна НКЗС рэспублікі валодаў дастаткова шырокімі паўнамоцтвамі, але практычна ўсе знешнепалітычныя функцыі былі перада-

дзены НКЗС РСФСР. Прадстаўнікі ЦК РКП(б), расійскага СНК і НКЗС кардынавалі і ў значнай ступені кіравалі партыйнай і савецкай работай у рэспубліцы. Тым не менш міжрэспубліканскія дагаворы паміж РСФСР і іншымі савецкімі рэспублікамі, у тым ліку Дагавор аб ваенна-гаспадарчым саюзе паміж РСФСР і ССРБ, не прадугледжвалі аб'яднання НКЗС. Рэспублікі, як і маскоўскі цэнтр, імкнуліся захаваць хоць фармальную самастойнасць у міжнародных справах.

У Маскве 24 сакавіка 1921 г. было адкрыта Паўнамоцнае прадстаўніцтва БССР пры СНК РСФСР. Ініцыятыва стварэння прадстаўніцтва належала беларускаму кіраўніцтву, якому давялося пераадолюваць аб'якаваць расійскага НКЗС. Функцыі гэтага органа заключаліся ў прадстаўніцтве інтарэсаў урада рэспублікі пры ўрадзе РСФСР, выкананні ролі сувязнога звяна ў адносінах беларускага СНК з урадамі замежных дзяржаў, візіраванні пашпартоў усіх падданных замежных краін, што прыбывалі на тэрыторыю БССР. Паўнамоцнае прадстаўніцтва выконвала ўсе найважнейшыя функцыі дыпламатычнага прадстаўніцтва і карысталася дыпламатычным імунітэтам і прывілеямі. У ССРБ інтарэсы РСФСР афіцыйна прадстаўляў расійскі консул, які таксама карыстаўся дыпламатычным імунітэтам і прывілеямі. Пасля стварэння СССР Паўнамоцнае прадстаўніцтва БССР было пераўтворана ў Пастаяннае прадстаўніцтва БССР пры СНК СССР.

Юрыдычны статус БССР быў вельмі няпэўным і супярэчлівым. Фармальна яна лічылася незалежнай савецкай рэспублікай, а фактычна з'яўлялася аўтаномнай вобласцю РСФСР, што пацвярджалася рашэннямі III З'езда КП(б) Беларусі (лістапад 1920 г.). Яе адносіны з РСФСР будаваліся не на раўнапраўных, федэратыўных пачатках, а на аснове аўтаноміі. У асяроддзі партыйна-дзяржаўнага кіраўніцтва Беларусі дамінавала думка, што заявы пра суверэннасць рэспублікі маюць толькі «фасаднае» знешнепалітычнае значэнне. Сакратар ЦБ КП(б) В. Кнорын сцвярджаў у артыкуле «Мір і Беларусь» (кастрычнік 1920 г.): «Беларусь вызначалася як Савецкая Рэспубліка, якая ўваходзіць у Расійскую Федэрацыю, і такой яна будзе»¹.

Некаторае размежаванне кампетэнцыі паміж дзяржаўнымі органамі абедзвюх рэспублік адбылося пасля заключэння Дагавора аб ваенным і гаспадарчым саюзе паміж РСФСР і БССР ад 21 студзеня 1921 г. Дагавор, выходзячы з прызнання незалежнасці і суверэннасці кожнага з бакоў, прадугледжваў аб'яднанне камісарыятаў ваенных і марскіх спраў, замежнага гандлю, фінансаў, працы, шляхоў зносін, пошты і тэлеграфа. Аб'яднаныя камісарыяты ўваходзілі ў склад СНК РСФСР і мелі

¹ Кнорин В. Мир и Белоруссия // Звезда. 1920. 11 окт.

сваіх упаўнаважаных ва ўрадзе БССР. На тэрыторыю рэспублікі аўтаматычна распаўсюджваліся рашэнні ЦК РКП(б), УЦВК і СНК РСФСР. Фінансы, знешнепалітычная дзейнасць, ваеннае будаўніцтва, транспарт БССР рэгламентаваліся кіраўніцтвам РСФСР. Тым не менш НКЗС БССР захаваўся.

У 1918–1920 гг. савецкія рэспублікі заключылі з РСФСР шэраг двухбаковых дагавораў, якія аформілі саюзныя адносіны. Так, 1 чэрвеня 1919 г. УЦВК апублікаваў Дэкрэт аб аб'яднанні савецкіх рэспублік Расіі, Украіны, Латвіі, Літвы, Беларусі для барацьбы з міжнародным імперыялізмам, што азначала стварэнне ваенна-палітычнага саюза савецкіх рэспублік; 28 снежня 1920 г. РСФСР і УССР падпісалі саюзны рабоча-сялянскі дагавор, паводле якога яны ўступалі ў ваенны і гаспадарчы саюз. Па яго ўзоры быў заключаны Дагавор паміж БССР і РСФСР ад 16 студзеня 1921 г. У гэты час складаецца адзіны фронт савецкіх рэспублік з РСФСР у ажыццяўленні знешняй палітыкі. Гэта выражалася ў заключэнні савецкімі рэспублікамі спецыяльных пагадненняў з расійскім НКЗС, іх сумесным удзеле ў міжнародных дагаворах і канферэнцыях, пастаянным узгадненні знешнепалітычных і дыпламатычных дзеянняў з РСФСР праз сваіх паўнамоцных прадстаўнікоў.

Развіццё дагаворных адносін паміж савецкімі рэспублікамі і пашырэнне іх знешнепалітычнай дзейнасці патрабавала стварэння іх дыпламатычнага саюзу вакол РСФСР. Важны крок у гэтым напрамку быў зроблены ў сувязі з падрыхтоўкай да Генуэзскай міжнароднай канферэнцыі па эканамічных і фінансавых пытаннях, якая адбылася ў красавіку – маі 1922 г. У Маскве 22 лютага было праведзена пасяджэнне паўнамоцных прадстаўнікоў РСФСР, Украіны, Беларусі, Арменіі, Азербайджана, Грузіі, Бухары, Далёкаўсходняй Рэспублікі і Харэзма. На ім быў падпісаны пратакол, паводле якога РСФСР упаўнаважвалася прадстаўляць і абараняць на Канферэнцыі інтарэсы ўсіх савецкіх рэспублік, падпісваць ад іх імя дагаворы і іншыя акты з замежнымі дзяржавамі. Ад імя БССР пратакол падпісаў старшыня ЦВК і СНК БССР, наркам замежных спраў А. Чарвякоў. Са свайго боку ўрад РСФСР абавязваўся цвёрда абараняць інтарэсы рэспублік і інфармаваць іх аб ходзе Канферэнцыі.

Пасля заключэння Рыжскага мірнага дагавора ўрад БССР прыкладаў як узгодненыя з РСФСР і УССР, так і самастойныя дзеянні па нармалізацыі адносін з Польшчай. Прадстаўнікі РСФСР, УССР і БССР з аднаго боку і Польшчы – з другога падпісалі 1 чэрвеня 1921 г. у Мінску пратакол аб пагаджальных камісіях па ліквідацыі пагранічных інцыдэнтаў. У пачатку інтарэсы Беларусі ў змешанай пагаджальнай камісіі абаранялі прадстаўнікі РСФСР, а з кастрычніка 1921 г. БССР непасрэдна ўдзельні-

чала ў яе працы. Пытанні, звязаныя з выкананнем умоў Рыжскага дагавора, урад Савецкай Беларусі вырашаў як праз Маскву, так і самастойна. Старшыня СНК і наркам замежных спраў БССР А. Чарвякоў 21 жніўня 1921 г. накіраваў асабістую ноту міністру замежных спраў Польшчы з пратэстам супраць парушэння нацыянальных і культурных правоў беларускага насельніцтва ў Польшчы. Яна, аднак, выклікала незадаволенне Г. Чычэрына, які палічыў, што Мінск перавышае свае паўнамоцтвы, паколькі нота «занадта мяккая».

Прызнанне БССР дэ-юрэ Польшчай і Германіяй. Паводле Рыжскага дагавора прадугледжвалася ўстанаўленне дыпламатычных адносін паміж РСФСР, УССР і БССР з аднаго боку і Польшчай – з другога адрazu ж пасля ратыфікацыі дагавора. Масква і Харкаў наладзілі дыпламатычныя адносіны з Варшавай, аднак Мінск гэтага зрабіць не паспеў ці не здолеў. Польскі бок прапаноўваў ператварыць змешаную рэпатрыяцыйную камісію ў Мінску ў дыпламатычную місію, але абмену дыпламатычнымі прадстаўніцтвамі паміж Мінскам і Варшавай перашкодзіла ўтварэнне СССР і перадача савецкімі рэспублікамі сваіх знешнепалітычных паўнамоцтваў саюзным органам. Адзінае, чаго дамогся беларускі ўрад, заключалася ў тым, што пасол СССР у Польшчы па сумяшчальніцтве з’яўляўся паслом БССР у гэтай краіне. У лютым 1924 г. у Мінску было адкрыта польскае консульства, якое пазней атрымала статус генеральнага. Узаемаадносіны з Польшчай рэгуляваліся таксама праз Паўнамоцнае прадстаўніцтва БССР у Маскве.

Другой дзяржавай капіталістычнага свету, якая прызнала БССР дэ-юрэ, была Германія. Упаўнаважаныя ўрадаў шасці савецкіх рэспублік, у тым ліку ўпаўнаважаны прадстаўнік БССР М. Красцінскі, і прадстаўнік урада Германіі А. Мальцан 5 лістапада 1922 г. падпісалі ў Берліне Дагавор аб распаўсюджванні Рапальскага дагавора паміж РСФСР і Германіяй ад 16 красавіка 1922 г. на адпаведныя савецкія рэспублікі. Берлінскі дагавор даваў рэспублікам права адкрыць у Германіі дзяржаўныя гандлёвыя бюро на ўмовах, якія адпавядалі прававому статусу гандлёвага прадстаўніцтва РСФСР. Пры падпісанні Берлінскага дагавора рэйхсканцлер Германіі Ё. Вірт заявіў паўнамоцнаму прадстаўніку РСФСР у Германіі М. Красцінскаму, што Германія прызнае БССР і ўстанаўлівае з ёй дыпламатычныя і консульскія адносіны да ратыфікацыі Дагавора. Такім чынам, 2 красавіка 1923 г. М. Красцінскі як паўнамоцны прадстаўнік БССР у Германіі ўручыў даверчую грамату прэзідэнту Германіі Ф. Эберту. Адпаведна 13 снежня 1922 г. Прэзідэнт ЦВК БССР і 31 жніўня 1923 г. рэйхстаг Германіі ратыфікавалі Берлінскі дагавор, а 26 кастрычніка 1923 г. яны абмяняліся ў Берліне ратыфікацыйнымі граматамі.

Беларуская ССР падтрымлівала адносіны з Латвіяй, Літвой, Эстоніяй, Аўстрыяй, Чэхаславакіяй, Турцыяй, Італіяй, Вялікабрытаніяй і некаторымі іншымі дзяржавамі праз дэлеганне сваіх праў і даручэнне ажыццяўляць яе прадстаўніцтва органам знешніх адносін РСФСР. Разам з тым гэта не былі адносіны, заснаваныя на прызнанні дэ-факта, паколькі яго рэспубліка не атрымала. Тым не менш БССР асобна ці разам з РСФСР і УССР заключыла ў 1921–1923 гг. 12 міжнародных дагавораў і пагадненняў, у тым ліку пагадненні з Эпідэмічнай камісіяй Лігі Нацый, санітарныя канвенцыі з Латвіяй, Эстоніяй і Польшчай. Важнейшымі сярод іх былі Рыжскі мірны дагавор, адным з бакоў якога заходні дзяржавы лічылі БССР, і Дагавор аб распаўсюджванні Рапальскага дагавора на іншыя савецкія рэспублікі. Тры савецкія рэспублікі, потым СССР, падпісалі з Польшчай консульскую, санітарную, ветэрынарную, чыгуначную, паштова-тэлеграфную канвенцыі, што стварыла дагаворна-прававую базу для вырашэння наспелых пагранічных праблем і развіцця міжнароднага супрацоўніцтва. Беларуская ССР з’яўлялася раўнапраўным удзельнікам савецка-польскіх пагадненняў і іх выканаўцам, хаця яе роля пры іх распрацоўцы і наступнай рэалізацыі магла быць значна большай. Гэтаму перашкаджалі цэнтралізатарскія памкненні Масквы і моцная залежнасць ад яе маленькай, шасціпавятовай рэспублікі. У снежні 1922 г. дэлегацыя БССР прымала ўдзел у Маскоўскай канферэнцыі па раззбярэнні.

Дзейнасць Амерыканскай адміністрацыі дапамогі ў Беларусі. Важнай старонкай замежнай прысутнасці на тэрыторыі Беларусі з’яўлялася дзейнасць Амерыканскай адміністрацыі дапамогі (*American Relief Administration, ARA*), няўрадавай гуманітарнай арганізацыі ЗША. Яна была створана ў 1919 г. па распараджэнні прэзідэнта ЗША В. Вільсана для аказання дапамогі еўрапейскім краінам, якія пацярпелі ад Першай сусветнай вайны. Нягледзячы на прыватны характар, яна атрымлівала значныя грашовыя сродкі ад урада ЗША, а яе дырэктарам быў прызначаны міністр гандлю Г. Гувер, які пазней стаў прэзідэнтам ЗША. Большая частка дапамогі ARA на тэрыторыі былой Расійскай імперыі была размеркавана ў Паволжы, якое ў 1921–1922 гг. ахапіў моцны голад.

Частка дапамогі ARA была накіравана на тэрыторыю Беларусі. Яе дастаўкай займаліся польскае і рускае аддзяленні арганізацыі. Пасля стварэння СССР рускае аддзяленне ARA было перайменавана ў савецкае, якое займалася дапамогай РСФСР, БССР і УССР. З лета 1920 г. ARA пачала ажыццяўляць харчовую дапамогу дзецям на тэрыторыях БССР і УССР. У адносінах з ARA савецкі ўрад кіраваўся перш за ўсё палітычнымі меркаваннямі. Ён імкнуўся выкарыстаць прысутнасць

гэтай амерыканскай арганізацыі на савецкай тэрыторыі для прызнання РСФСР урадам ЗША і ўстанаўлення дыпламатычных адносін з імі. Пасля вызвалення тэрыторый Беларусі і Украіны ад польскіх войскаў прадстаўнікі АРА паставілі перад савецкім урадам пытанне аб заключэнні афіцыйнага пагаднення, якое гарантавала б бяспеку аперацый па аказанні дапамогі, і звярнулі ўвагу на неабходнасць дапамагаць Беларусі.

Дзейнасць АРА ажыццяўлялася шляхам адпраўлення харчовых пасылак, медыцынскай дапамогі і дапамогі бежанцам. Амерыканская адміністрацыя дапамогі пачала свае аперацыі ў Мінску, Віцебску і Гомелі ў пачатку 1922 г. Савецкі ўрад маўкліва сабатаваў дапамогу Беларусі і Украіне, імкнучыся накіраваць яе ў Паволжа. Аднак прадстаўнікі АРА адзначалі, што становішча Беларусі цяжкае і ёй патрэбна падтрымка. Паводле даных АРА, у «адным з беларускіх гарадкоў 30 % насельніцтва памерла ад тыфу, а астатнія 70 % бягуць на захад, каб выратавацца ад гэтай хваробы»¹.

Амерыканская адміністрацыя дапамогі спрыяла беларускім уладам у справе бежанцаў, якія вярталіся ў Польшчу і дзяржавы Балтыі ці былі вымушаны пакінуць РСФСР. Мінск як апошняя савецкая станцыя на шляху ў Варшаву быў самым буйным эвакуацыйным пунктам. Акрамя таго, АРА праз медыцынскую праграму змагалася з пагрозай эпідэміі. Яна поўнасю абсталявала лагер для 15 тыс. бежанцаў у мястэчку Козырава за 6 км ад Мінска. У Віцебск і Віцебскую вобласць да 15 мая 1923 г. было накіравана 58 269 харчовых пасылак, 747 пасылак з вопраткай, 6 тыс. пайкоў для 1751 дзіцяці. У Віцебску 32 бальніцы і іншыя медыцынскія ўстановы забяспечваліся медыцынскімі прэпаратамі, інструментамі, мылам, вопраткай.

У 1923 г. у сувязі з паляпшэннем эканамічнай сітуацыі ў СССР АРА спыніла працу, а потым – і сваё існаванне. Усяго ў 1919–1924 гг. Усходняя Беларусь (Мінск, Віцебск і Гомель) атрымала 2 732 тыс. долараў ЗША, ці 4,5 % з 63 млн долараў дапамогі АРА, накіраванай на савецкую тэрыторыю, у тым ліку 18,5 % амерыканскіх пасылак коштам 1 069 тыс. долараў ЗША. У лісце ад 27 чэрвеня 1923 г. на імя ўпаўнаважанага АРА ў Беларусі ЦВК БССР выказаў гарачую ўдзячнасць арганізацыі і ўсяму амерыканскаму народу «за нястомную і вельмі плённую паўтарагадовую працу, зробленую ім у межах Беларусі»². У лісце, у прыватнасці, адзна-

¹ Kipel A. The American Relief Administration (ARA) in Byelorussia: a Contribution to the History of Byelorussian-American Relations // Запісы Беларускага інстытута навукі і мастацтва (Нью-Йорк). 1978. № 16. Р. 68–69.

² Знешняя палітыка Беларусі : зб. дак. і матэрыялаў. Т. 2 : 1923–1927 гг. С. 38.

чалася, што дзякуючы дапамозе АРА Савецкая Беларусь vyrатавала тысячы дзяцей, якія аказаліся на вуліцы ў выніку доўгіх войнаў і акупацыі, змагла хутчэй аднавіць сельскую гаспадарку і прамысловасць, дабіцца поспехаў у культурным будаўніцтве; ЦВК БССР з задавальненнем канстатаваў добразычлівыя адносіны, якія ўстанавіліся паміж АРА і беларускім урадам.

12.4. Міжнароднае становішча і замежныя сувязі БССР пасля стварэння СССР

Стварэнне СССР і абмежаванне знешнепалітычных паўнамоцтваў БССР. Чатыры савецкія рэспублікі – РСФСР, УССР, БССР і Закаўказская Савецкая Федэратыўная Сацыялістычная Рэспубліка (у складзе Азербайджанскай, Армянскай і Грузінскай ССР) – 30 снежня 1922 г. падпісалі Дэкларацыю і Дагавор аб стварэнні Саюза Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік. Уступленне БССР у склад СССР прадвызначыла пачатак новага этапу ў гісторыі беларускай дзяржаўнасці, прывяло да істотнага змянення месца і ролі знешнепалітычных функцый рэспублікі. Паводле Саюзнага дагавора прадстаўніцтва СССР у міжнародных адносінах пераходзіла ў рукі саюзных органаў. У сувязі з уступленнем у сілу Дэкларацыі і Дагавора аб утварэнні СССР 23 ліпеня 1923 г. наркам замежных спраў СССР Г. Чычэрын накіраваў прадстаўнікам усіх дзяржаў, акрэдытаваных у СССР, у тым ліку Германіі, Вялікабрытаніі, Кітаю, ноты з паведамленнем аб перадачы НКЗС СССР права на вядзенне ўсіх міжнародных адносін ад імя СССР. Старшыня ЦВК і СНК, наркам замежных спраў БССР А. Чарвякоў 12 верасня 1923 г. выступіў з заявай аб перадачы ўраду СССР паўнамоцтваў БССР на вядзенне ўсіх яе міжнародных спраў, у тым ліку на ажыццяўленне знешнегандлёвых адносін, мытнай справы, кіраванне шляхамі зносін, поштай і тэлеграфам, заключэнне канцэсійных дагавораў.

Наркам замежных спраў СССР Г. Чычэрын 8 лістапада 1923 г. зацвердзіў паўнамоцтвы ўпаўнаважанага НКЗС СССР пры СНК БССР М. Ітві (М. Падгорнаў), які з 1922 г. працаваў намеснікам наркама замежных спраў БССР. Прэзідыум ЦВК БССР 30 лістапада 1923 г. прыняў пастанову аб рэарганізацыі цэнтральных устаноў БССР, паводле якой НКЗС БССР быў пераўтвораны ва Упраўленне ўпаўнаважанага НКЗС СССР у Беларусі (пазней – пры СНК БССР) з перадачай яму спраў, маёмасці і архіва былога НКЗС Беларусі. Такой жа рэарганізацыі падлягалі Упраўленне ўпаўнаважанага Народнага камісарыята знешняга гандлю РСФСР пры СНК БССР (Белзнешгандаль) і іншыя ўпраўленні, створаныя ў 1921 г.

Прэзідыум ЦВК БССР 18 студзеня 1924 г. зацвердзіў Палажэнне аб правах і абавязках упаўнаважанага НКЗС СССР пры ўрадзе саюзнай рэс-

публікі. У кампетэнцыю ўпаўнаважанага ўваходзілі: інфармаванне рэспубліканскіх органаў аб міжнароднай палітыцы і дзейнасці НКЗС СССР; інфармаванне НКЗС СССР аб мерапрыемствах саюзнай рэспублікі ў галіне адносін з замежнымі дзяржавамі; пастанова перад НКЗС СССР знешнепалітычных пытанняў, якія маюць асобнае значэнне для саюзнай рэспублікі; кіраўніцтва ўсімі органамі НКЗС СССР на тэрыторыі саюзнай рэспублікі; вырашэнне пытанняў, звязаных са становішчам іншаземцаў на тэрыторыі саюзнай рэспублікі; выключнае права адносін з консульскімі і іншымі афіцыйнымі прадстаўніцтвамі замежных дзяржаў, якія знаходзяцца на тэрыторыі саюзнай рэспублікі. Упаўнаважаны НКЗС СССР зацвярджаўся і адклікаўся пастановай СНК СССР па прадстаўленні НКЗС СССР, якая папярэдне ўзгаднялася з ЦВК саюзнай рэспублікі. Ён уваходзіў у СНК саюзнай рэспублікі з правам дарадчага ці вырашальнага голаса ў залежнасці ад адпаведнай пастановы ЦВК саюзнай рэспублікі.

У наступныя гады паўнамоцтвы ўпаўнаважанага НКЗС СССР удакладняліся. Гэта знайшло адлюстраванне ў змяненнях і дапаўненнях Палажэння аб НКЗС СССР, што былі прыняты ЦВК і СНК СССР у верасні 1926 г. Асобы, якія займалі пасаду ўпаўнаважанага НКЗС СССР пры СНК БССР, неаднаразова мяняліся (М. Ітві, С. Казюра, А. Ульянаў, Я. Густыр, Я. Ільінскі, І. Карташоў). У другой палове 1930-х гг. Упраўленне ўпаўнаважанага НКЗС СССР пры СНК БССР фактычна спыніла сваю дзейнасць. Вядома, што апошнім ўпаўнаважаным быў І. Карташоў, зацверджаны на гэтую пасаду СНК СССР 31 сакавіка 1934 г. Фармальна рэспубліканскія ўпраўленні былі ліквідаваны ў 1938 г. Усе пытанні, звязаныя з міжнароднымі справамі рэспублікі, вырашала саюзнае знешнепалітычнае ведамства, зыходзячы з інтарэсаў і меркаванняў цэнтральных органаў улады.

У першыя гады пасля стварэння СССР дыпламатычныя прадстаўнікі БССР за мяжой працягвалі сваю дзейнасць. У адпаведнасці з Палажэннямі аб НКЗС СССР урад БССР меў магчымасць прызначаць спецыяльных сакратароў і саветнікаў у дыпламатычныя прадстаўніцтвы СССР тых краін, да якіх рэспубліка мела асобны інтарэс. З чэрвеня 1925 г. на працягу некалькі гадоў саветнікам па справах БССР (у рангу аташэ) пры пасольстве СССР у Польшчы з'яўляўся А. Ульянаў, якога на гэтую пасаду вылучыў беларускі ўрад. Ён падтрымліваў пастаянную сувязь з ЦК КП(б)Б і ўрадам БССР, выконваў іх даручэнні і інфармаваў аб сваёй дыпламатычнай дзейнасці. А. Ульянаў з'яўляўся таксама прадстаўніком ЦК КП(б)Б у Польшчы і выконваў партыйныя заданні ЦК КПЗБ і КПП. У 1927–1928 гг. ён выконваў абавязкі пасла СССР у Польшчы. У кастрычніку 1928 г. другім саветнікам Паўнамоцнага прадстаўніцтва СССР

у Польшчы быў прызначаны прадстаўнік БССР Ф. Браўковіч, які пазней працаваў першым саветнікам і выконваючым абавязкі паўнамоцнага прадстаўніка.

Як і іншыя саюзныя рэспублікі, БССР магла ўдзельнічаць у распрацоўцы знешнепалітычнай лініі СССР праз сваіх прадстаўнікоў у саюзных органах улады, Пастаяннае прадстаўніцтва БССР пры СНК СССР, якое падтрымлівала кантакты з НКЗС СССР і замежнымі дыпламатычнымі прадстаўніцтвамі, акрэдытаванымі ў Маскве. Рэспубліка ўдзельнічала ў распрацоўцы саюзных актаў, якія рэгулявалі дзейнасць дыпламатычных і консульскіх прадстаўніцтваў СССР за мяжой і замежных дзяржаў на тэрыторыі СССР. Пытанні міжнароднага становішча СССР і рэалізацыі савецкай знешняй палітыкі знаходзілі вельмі сціплае адлюстраванне ў дзейнасці і рашэннях Усебеларускіх з'ездаў Саветаў, ЦВК БССР і яго Прэзідыума, СНК БССР і ЦК КП(б)Б, якія аднагалосна ўхвалялі і падтрымлівалі стратэгічную лінію і канкрэтныя акты знешняй палітыкі СССР. Партыйна-дзяржаўныя органы БССР з канца 1920-х гг. не ставілі перад саюзным кіраўніцтвам сур'ёзных і важных знешнепалітычных прапаноў.

Пасля заключэння Рыжскага дагавора савецкая дыпламатыя выкарыстоўвала пытанне аб прыцясненні беларусаў і ўкраінцаў у Польшчы для аказання ціску на польскі ўрад. Найбольш вострыя дыскусіі паміж Масквой і Варшавай па пытанні аб нацыянальных меншасцях адбыліся ў маі 1924 г. Спачатку Г. Чычэрын накіраваў міністэрству замежных спраў Польшчы ноту пратэсту супраць бясчынстваў польскай адміністрацыі на тэрыторыі Заходняй Беларусі і Заходняй Украіны і парушэння польскім бокам абавязкаў па арт. 7 Рыжскага дагавора, які тычыўся забеспячэння правоў нацыянальных меншасцей. Варшава расцаніла савецкую ноту як спробу ўмяшання ва ўнутраныя справы Польшчы. У новай ноце была выказана пагроза спыніць выкананне матэрыяльных абавязкаў па Дагаворы. У адказ польскі ўрад запатрабаваў іх лаяльнага выканання. На гэтым СССР вырашыў спыніць дыскусію па праблеме нацыянальных меншасцей, якая тычылася і савецкіх абавязацельстваў адносна палякаў на тэрыторыі СССР.

Тэрытарыяльная прыналежнасць Заходняй Беларусі, асабліва Вільні і Віленскага краю, стварала напружанасць у адносінах СССР, Польшчы і Літвы. Літва з мэтай супрацьдзеяння польскім прэтэнзіям на тэрыторыю Віленшчыны 28 верасня 1926 г. заключыла з СССР Дагавор аб узаемным ненападзе і нейтралітэце. Гэты дакумент пацвердзіў, што мірны дагавор паміж РСФСР і Літвой ад 12 ліпеня 1920 г. застаецца асновай адносін паміж імі. У віленскім канфлікце паміж Польшчай і Літвой СССР выступаў на баку Літвы, не прызнаючы разам з ёю рашэнняў Лігі Нацый аб перадачы Вільні і Віленскага краю Польшчы.

Савецкі ўрад імкнуўся выкарыстаць тэрыторыю Заходняй Беларусі як плацдарм для дзейнасці, накіраванай на ўнутранае аслабленне Польшчы. Паўнамоцны прадстаўнік СССР у Польшчы П. Войкаў у запісцы ад 16 кастрычніка 1925 г. прасіў Маскву тэрмінова павялічыць матэрыяльную дапамогу рэвалюцыйным элементам на гэтай тэрыторыі. Савецкія спецслужбы актыўна процідзейнічалі стварэнню і ўмацаванню беларускіх і ўкраінскіх нацыянальных аб'яднанняў, гатовых да супрацоўніцтва з польскім урадам. Савецкі Саюз аказваў падтрымку партызанскім дзеянням на ўсходніх тэрыторыях Польшчы, у сувязі з чым польскі ўрад неаднаразова заяўляў пратэсты, якія савецкі бок адхіляў. Увогуле, праблема Заходняй Беларусі хоць і не займала цэнтральнага месца ў савецка-польскіх адносінах, але аказвала негатыўны уплыў на іх стан.

Замежныя гандлёвыя і культурныя сувязі. У 1920-х – пачатку 1930-х гг. актыўна развіваліся гандлёва-эканамічныя сувязі БССР. З 1922 па 1932 г. экспарт рэспублікі павялічыўся з 3 207 да 24 800 тыс. руб. (больш чым у сем разоў). Па тэмпах росту экспарту БССР выйшла на адно з першых месцаў сярод саюзных рэспублік. Больш чым у пяць разоў павялічылася наменклатура вывозімых тавараў. Інтэнсіўна развіваўся імпарт, які павялічыўся з 1 205 тыс. руб. у 1922 г. да 6360 тыс. руб. у 1929 г. (амаль у шэсць разоў). Аб'ём тавараабароту за гэты перыяд павялічыўся з 4 412 да 26 960 тыс. руб. (больш чым у шэсць разоў). Экспартна-імпартныя аперацыі характарызваліся станючым сальда гандлёвага балансу, якое павялічылася з 2 002 тыс. руб. у 1922 г. да 14 240 тыс. руб. у 1929 г. (больш чым у сем разоў).

Да канца 1920-х гг. знешнегандлёвыя органы БССР пераадолелі пасрэдніцкі характар гандлю і ўстанавілі эфектыўныя і ўзаемавыгадныя гандлёвыя адносіны з замежнымі дзяржавамі. У знешнегандлёвых аперацыях БССР удзельнічалі 14 краін свету, у тым ліку асноўныя краіны Заходняй Еўропы, ЗША, Кітай, Іран, Афганістан. Прадпрыемствы і аб'яднанні Беларусі ажыццяўлялі знешнегандлёвыя сувязі праз упраўленне ўпаўнаважанага Народнага камісарыята знешняга гандлю СССР пры СНК БССР. Яно выдавала дазволы на ўвоз імпартных і вываз экспартных тавараў, кіравала камерцыйнай дзейнасцю Дзяржаўнай экспартна-імпартнай канторы (Белзнешгандлю). Гандлёвыя прадстаўніцтвы Белзнешгандлю і Наркамата гандлю БССР, а таксама прадстаўніцтвы, канторы, бюро лесаэкспартных трэстаў Беларусі дзейнічалі ў Берліне, Лондане, Варшаве і Рызе. У беларускім экспарце найбольш значную ролю адыгрывалі Германія, Латвія і Англія, у імпарце – Польшча з Данцыгам, Германія і Англія. Найбольш буйным імпарцёрам беларускіх тавараў была Германія.

Структура беларускага экспарту набліжалася да ўзроўню прамыслова развітых краін. У 1932 г. удзельная вага прамысловай прадукцыі ў экспарце рэспублікі складала каля 60 %. У экспарце пераважалі прадукты жывёлагадоўлі, тэхнічныя культуры, лесаматэрыялы і прадукты дрэваапрацоўкі. Доля БССР у агульнасаюзным экспарце ў канцы 1920-х гг. была невялікай (менш за 1,5 %), аднак у вывазе некаторых тавараў яна адыгрывала даволі значную ролю. Так, удзельная вага БССР у агульнасаюзным экспарце шчацінны складала 22 %, пянькі – 17 %, ільну – 5 %. Гэтыя даныя тычыліся экспартных аперацый рэспубліканскіх знешнегандлёвых арганізацый. З улікам паставак беларускіх тавараў агульнасаюзнымі экспартнымі аб'яднаннямі доля БССР у экспарце СССР яшчэ больш павялічвалася. З 1926 па 1932 г. аб'ём прамысловага экспарту павялічыўся ў 15 разоў.

Знешні гандаль БССР адыгрываў істотную ролю ва ўмацаванні эканомікі рэспублікі, з'яўляўся важнай крыніцай накаплення сродкаў для патрэб індустрыялізацыі. Паступленні ў дзяржаўны бюджэт ад усіх знешнегандлёвых аперацый у канцы 1920-х гг. складалі не менш за 45 млн руб. Знешнегандлёвыя сувязі зрабілі значны ўклад у тэхнічную рэканструкцыю народнай гаспадаркі, пераадоленне харчовага крызісу, стымуляванне тавараабмену паміж горадамі і вёскай, умацаванне матэрыяльна-тэхнічнай базы сельскай гаспадаркі.

Першым замежным рынкам, адкрытым для БССР у пачатку 1920-х гг., была Польшча і Латвія. Рыжскі мір садзейнічаў аднаўленню гандлёвых сувязей савецкіх рэспублік з краінамі Заходняй Еўропы. Аднак гандлёвы тавараабарот з Польшчай развіваўся вельмі нераўнамерна. Імпарт з Польшчы, які ў 1921 г. складаў 95 % усяго імпарту БССР, істотна скараціўся і вагаўся ў другой палове 1920-х г. у межах 5–10 %. Экспартны асартымент складалі пераважна прадукты жывёлагадоўлі, імпартны – прамысловыя тавары, сельскагаспадарчыя прылады, каменны вугаль. У 1930-я гг. адбылося поўнае ўключэнне знешняга гандлю БССР у агульнасаюзную сістэму знешнеэканамічных сувязей, што дае падставы казаць пра ўдзел БССР у агульнасаюзным гандлі з Польшчай. Роля рэспублікі звязалася да нарыхтоўкі тавараў на экспарт і размеркавання атрыманых з цэнтра імпартных паставак. Увогуле, доля БССР у агульнасаюзным экспарце пастаянна ўзрастала. У параўнанні з 1926/27 гаспадарчым годам у 1932 г. яна вырасла ў тры разы, што значна перавышала паказчыкі РСФСР і УССР. Тым не менш удзельная вага гандлю з Польшчай у агульным тавараабароце БССР зменшылася.

У 1920-я гг. адбывалася развіццё міжнародных культурных і навуковых сувязей БССР. Устанаўліваліся асабістыя кантакты беларускіх пісьменнікаў і вучоных (Янкі Купалы, Якуба Коласа, Цішкі Гартнага,

Уладзіміра Пічэты) з замежнымі калегамі, пачыналася знаёмства замежных чытачоў з беларускай мастацкай літаратурай. На беларускую мову сталі перакладацца творы французскіх, нямецкіх, польскіх, чэшскіх пісьменнікаў. Інстытут беларускай культуры (Інбелкульт), створаны ў 1922 г., наладзіў узаемны абмен працамі з навуковымі ўстановамі і ВУН Англіі, Германіі, ЗША, Канады, Польшчы, Францыі, Чэхаславакіі і інш.

Беларускія вучоныя ўдзельнічалі ў шэрагу міжнародных кангрэсаў і канферэнцый. Выкладчыкі Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта падтрымлівалі сувязі з А. Эйнштэйнам. Вучоныя-славісты з замежных краін удзельнічалі ў навуковай канферэнцыі па рэформе правапісу ў Мінску (1926). Замежныя пісьменнікі і вучоныя Ян Райніс, Матэ Залка, Поль Вайян-Куцэр'е, Здэнек Неедлы, Ганна Зэгерс і інш. наведалі Беларусь. У 1927 г. Дзяржаўная бібліятэка БССР абменьвалася літаратурай з 90 ўстановамі 23 краін (найбольш актыўна – з Германіяй, ЗША, Польшчай). Разам з тым існавалі цяжкасці для замежных паездак беларускіх дзеячаў культуры. У лісце кіраўніцтва Інбелкульту да СНК БССР (чэрвень 1925 г.) звярталася ўвага на тое, што за час існавання БССР не было ніводнай камандзіроўкі беларускіх пісьменнікаў за мяжу, у той час калі наркаматы асветы РСФСР і УССР пасылалі за мяжу расійскіх і ўкраінскіх дзеячаў навукі, літаратуры і мастацтва. Інбелкульт прасіў арганізаваць замежныя камандзіроўкі ў Германію і Францыю для Цішкі Гартнага, Янкі Купалы і Міхася Чарота.

У кастрычніку 1926 г. СНК БССР зацвердзіў Статут Таварыства культурных сувязей Савецкай Беларусі з замежнымі краінамі, якія разумеліся як азнаямленне замежных краін з дзяржаўнымі, сацыяльна-эканамічнымі, нацыянальна-культурнымі дасягненнямі Савецкай Беларусі і як азнаямленне насельніцтва БССР са становішчам і культурнымі дасягненнямі замежа. У той час найбольш цесныя сувязі падтрымліваліся з грамадскасцю Польшчы, Чэхаславакіі, краін Балтыі. Увогуле, замежныя культурныя і грамадскія кантакты БССР былі даволі абмежаванымі і жорстка падпарадкоўваліся палітыка-ідэалагічным устаноўкам цэнтра.

Высновы

1. Абвяшчэнне БССР было як адказам на гістарычную ініцыятыву «бацькоў-заснавальнікаў» БНР, так і вынікам развіцця беларускага нацыянальнага руху, у якім прысутнічаў моцны сацыялістычны кампанент. Галоўным знешнепалітычным фактарам, які абумовіў стварэнне беларускай савецкай дзяржаўнасці, была палітыка Савецкай Расіі. Ленінскі ўрад лічыў неабходным фарміраванне на заходніх межах РСФСР ланцуга буферных савецкіх рэспублік, каб адгарадзіцца ад прамога кантакту з капіталістычнымі краінамі. У гэтым ланцугу не хапала

беларускага звяна. Абвяшчэнне БССР мела на мэце замкнуць ланцуг савецкіх рэспублік вакол РСФСР.

2. Нягледзячы на тое што БССР была абвешчана суверэннай дзяржавай, міжнародныя ваенна-палітычныя ўмовы не садзейнічалі ўмацаванню яе незалежнасці. Палітыка ленінскага ўрада ў беларускім пытанні была вымушана прыстасоўвацца да знешнепалітычных абставін, якія хутка мяняліся. Пагроза з боку Польшчы вымусіла бальшавіцкае кіраўніцтва на стадыі юрыдычнага афармлення БССР пайсці на яе фактычную ліквідацыю, ці «распалавіньванне». У студзені 1919 г. ЦК РКП(б) прыняў рашэнне выдзеліць са складу БССР Віцебскую, Смаленскую і Магілёўскую губерні і перадаць іх у склад РСФСР, а таксама аб'яднаць Мінскую і Гродзенскую губерні з Літвой у ЛітБелССР. Дагавор паміж РСФСР і Літоўскай Рэспублікай і паўторнае абвяшчэнне незалежнасці БССР 31 ліпеня 1920 г. азначалі канец існавання ЛітБелССР.

3. Першы этап знешнепалітычнай дзейнасці БССР ахопліваў 1919–1923 гг. У гэты час адбыўся выхад беларускай савецкай дзяржавы на міжнародную арэну, хаця ён быў абмежаваным і выяўляўся ў большай ступені ва ўзаемаадносінах БССР з суседнімі краінамі Усходняй Еўропы (РСФСР і Польшчай). Знешнепалітычная дзейнасць БССР адбывалася ў складаных міжнародных і ўнутраных умовах: стварэнне новых дзяржаў у Цэнтральнай і Усходняй Еўропе, замежная інтэрвенцыя і вострая палітычная барацьба па пытаннях нацыянальна-дзяржаўнага будаўніцтва на тэрыторыі Беларусі. Створаная па волі і ў знешнепалітычных інтарэсах Савецкай Расіі БССР выступала ў рэгіянальнай палітыцы як праваднік знешнепалітычнай лініі Масквы.

4. Для часткі кіраўнікоў БССР (камуністаў-інтэрнацыяналістаў) былі характэрны нацыянальны нігілізм і гатоўнасць ахвяраваць нацыянальнымі інтарэсамі беларускага народа на карысць справы сацыялістычнай рэвалюцыі ў Савецкай Расіі і ва ўсім свеце. Паняцці «нацыянальныя інтарэсы» ці «знешняя палітыка Беларусі» былі чужымі і незразумелымі для бальшавіцкага кіраўніцтва БССР, значная частка якога да таго ж не была беларускай па паходжанні. Незайздросная роля аб'екта замежнай палітыкі мацнейшых дзяржаў і становішча буфернай дзяржавы паміж РСФСР і Захадам прадвызначылі падзелы тэрыторыі Беларусі ў 1919–1921 гг., самы значны з якіх адбыўся ў адпаведнасці з Рыжскім мірам.

5. У студзені 1919 г. быў створаны НКЗС БССР, што паклала пачатак дыпламатычнай службе Беларусі. Сваю актыўнасць НКЗС разгарнуў у 1921 г., пасля заканчэння ваенных дзеянняў на тэрыторыі Беларусі. Яго работа развівалася ў рэчышчы фарміравання федэратыўных адносін з РСФСР і іншымі савецкімі рэспублікамі. У рамках дыпламатычнага саюзу савецкіх рэспублік, які склаўся напярэдадні Генуэзскай канферэнцыі,

БССР дэлегавала знешнепалітычныя паўнамоцтвы РСФСР. Адначасова рэспубліка здзяйсняла пэўныя самастойныя акцыі ў адносінах з Польшчай, заключыла шэраг пагадненняў з балтыйскімі дзяржавамі і Лігай Нацый. З боку Польшчы і Германіі БССР атрымала прызнанне дэ-юрэ, але не паспела ўсталяваць з імі дыпламатычныя адносіны ў сувязі з перадачай знешнепалітычных паўнамоцтваў саюзнаму цэнтру. З шэрагам еўрапейскіх дзяржаў рэспубліка ажыццяўляла адносіны праз дэлеганне сваіх правоў і даручэнне ажыццяўляць яе прадстаўніцтва органам знешніх адносін РСФСР.

6. Беларуская ССР прымала актыўны ўдзел у стварэнні СССР, стаўшы адной з рэспублік – заснавальніц Савецкага Саюза. Важную ролю ва ўмацаванні беларускай дзяржаўнасці адыгралі ўзбуйненні тэрыторыі рэспублікі ў 1924 і 1926 гг. З уваходжання ў склад СССР пачаўся новы этап знешнепалітычнай дзейнасці ўсіх саюзных рэспублік. Пасля перадачы паўнамоцтваў на вядзенне міжнародных спраў саюзнаму НКЗС знешнепалітычная дзейнасць БССР хутка згасла і фактычна спынілася. Разам з тым у 1920-я гг. актыўна развіваліся міжнародныя эканамічныя і культурныя сувязі рэспублікі. Па лініі АРА жыхары Усходняй і Заходняй Беларусі атрымалі значную гуманітарную дапамогу. У 1930-я гг. суверэнітэт БССР набыў больш фармальны і дэкларатыўны характар. З устанаўленнем аўтарытарна-бюракратычнай мадэлі сацыялізму ў СССР, умацаваннем унітарызму ў развіцці савецкай федэрацыі і нарастаннем пагрозы вайны БССР разам з астатнімі саюзнымі рэспублікамі трапіла ў міжнародную ізаляцыю.

Кантрольныя пытанні

1. Якія былі знешнепалітычныя прычыны стварэння БССР?
2. Назавіце важнейшыя рашэнні ленінскага ўрада па беларускім пытанні, прынятыя ў студзені 1919 г.
3. Растлумачце прычыны абвяшчэння ЛітБелССР.
4. У чым выяўлялася знешнепалітычная актыўнасць БССР у 1919–1923 гг.?
5. Калі быў створаны НКЗС БССР? Назавіце першых наркамаў замежных спраў БССР.
6. Пералічыце міжнародныя дагаворы, згодна з якімі адбываліся падзелы тэрыторыі Беларусі.
7. Якія дзяржавы прызналі БССР дэ-юрэ?
8. Ахарактарызуйце змены ў знешнепалітычным статусе БССР пасля стварэння СССР.
9. Дайце ацэнку дзейнасці АРА ў Беларусі.

Спіс літаратуры

1 января 1919 года: Временное рабоче-крестьянское советское правительство Белоруссии : док. и материалы / В. Д. Селеменев [и др.]. – Минск : Лима-риус, 2005. – 304 с.

Бароўская, В. М. Беларускае пытанне на савецка-польскіх перагаворах 1918–1921 гг. / В. М. Бароўская. – Мінск : Беларус. навука, 2017. – 269 с.

Валаціч, М. Лінія Керзана на фоне падзей і тэрытарыяльных змен ва Усходняй Еўропе / М. Валаціч // Спадчына. – 1993. – № 5. – С. 4–21 ; № 6. – С. 16–33.

Гамулка, К. Паміж Польшчай і Расіяй: Беларусь у канцэпцыях польскіх палітычных фарміраванняў (1918–1922) : пер. з пол. / К. Гамулка. – Вільня : Выд-ва Еўрап. гуманітар. ун-та, 2008. – 256 с.

Кавалёва, Л. А. Узнікненне і дзейнасць наркамата замежных спраў БССР у 1919–1920 гг. / Л. А. Кавалёва // Вес. Акад. навук Беларусі. Сер. гуманітар. навук. – 1993. – № 1. – С. 43–49.

Ковалева, Л. А. Внешнеполитическая деятельность Советской Белоруссии (1919–1929 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / Л. А. Ковалева. – Минск : Ин-т истории Нац. акад. наук Беларуси, 1993. – 26 с.

Колонтай, З. Неизвестный Фальский. Его судьба и время / З. Колонтай // Беларус. думка. – 2019. – № 4. – С. 72–81.

Короткова, Д. А. Белорусские земли в советско-польских отношениях. Разменная карта в противостоянии двух держав. 1918–1921 гг. / Д. А. Короткова. – М. : Центрполиграф, 2019. – 222 с.

Космач, В. А. Советская Беларусь и Германия в 1917–1932 гг.: кампании солидарности, торговля, культурный обмен (уроки истории для современности) / В. А. Космач. – Витебск : Изд-во ВГУ, 2001. – 156 с.

Кравченко, П. К. Экономические и культурные связи БССР с зарубежными странами (1926–1932 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / П. К. Кравченко. – Минск : Ин-т истории Нац. акад. наук Беларуси, 1976. – 23 с.

Круталевич, В. А. История Беларуси: становление национальной державности (1917–1922 гг.) / В. А. Круталевич. – 2-е изд., доп. – Минск : Право и экономика, 2003. – 586 с.

Ладысеў, У. Ф. Паміж Усходам і Захадам: Станаўленне дзяржаўнасці і тэрытарыяльнай цэласнасці Беларусі (1917–1939 гг.) / У. Ф. Ладысеў, П. І. Брыгадзін. – Мінск : БДУ, 2003. – 307 с.

Осипович, А. И. БССР и Великобритания: пролетарская солидарность и гуманитарные контакты, экономические, научные и культурные связи в 1921–1938 гг. : автореф. дис. ... канд. ист. наук / А. И. Осипович. – Минск : БГУ, 2004. – 20 с.

Рижский мир в судьбе белорусского народа. 1921–1953 гг. : в 2 кн. / редкол. А. А. Коваленя [и др.]. – Минск : Беларус. навука, 2013–2014.

Романовский, Д. В. Внешнеэкономические связи БССР с зарубежными странами (на примере работы Госторгбела в 1922–1931 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / Д. В. Романовский. – Минск : Ин-т истории Нац. акад. наук Беларуси, 2003. – 22 с.

Снапкоўскі, У. Аб дзейнасці Камісарыята замежных спраў ССРБ (студзень – люты 1919 г.) / У. Снапкоўскі // Беларус. думка. – 2019. – № 4. – С. 58–65.

Снапкоўскі, У. Е. Беларуска-польскія адносіны (1918–1989 гг.): даследаванні, дакументы, ілюстрацыі і карты / У. Е. Снапкоўскі. – Мінск : Энцыклапедыкс, 2013. – 234 с.

Снапкоўскі, У. Знешнепалітычная дзейнасць Беларускай ССР (1919–1929 гг.) / У. Снапкоўскі // Беларус. гіст. часоп. – 2001. – № 3. – С. 28–41.

Снапкоўскі, У. Е. Шлях скрозь стагоддзе: беларуска-польскія адносіны (1918–2017 гг.) / У. Е. Снапкоўскі. – Мінск : БДУ, 2017. – 287 с.

Ціхаміраў, А. В. Беларусь у сістэме міжнародных адносін перыяду пасляваеннага ўладкавання Еўропы і польска-савецкай вайны (1918–1921 гг.) / А. В. Ціхаміраў. – Мінск : Экаперспектыва, 2003. – 400 с.

Цынкевіч, В. М. Палітычныя ўзаемадачыненні паміж БССР і Польскай Рэспублікай у 1921–1929 гг. : аўтарэф. дыс. ... канд. гіст. навук / В. М. Цынкевіч. – Мінск : БДУ, 2004. – 20 с.

Цынкевіч, В. М. Беларуска-польскія гандлёва-эканамічныя сувязі ў 1923–1939 гг. / В. М. Цынкевіч // Беларус. журн. междунар. права и междунар. отношений. – 2002. – № 2. – С. 56–59.

Глава 13

БЕЛАРУСЬ У ГЕАПАЛІТЫЦЫ І ДЫПЛАМАТЫІ ПЕРЫЯДУ ДРУГОЙ СУСВЕТНАЙ ВАЙНЫ

13.1. Беларусь і геапалітычныя пераўтварэнні ва Усходняй Еўропе ў 1939–1941 гг.

Далучэнне Заходняй Беларусі да БССР. Напярэдадні і ў пачатку Другой сусветнай вайны тэрыторыя Беларусі (БССР і Заходняя Беларусь, якая ўваходзіла ў склад Польшчы) стала аб'ектам актыўнай дыпламатычнай і ваенна-палітычнай дзейнасці з боку галоўных актараў міжнароднай палітыкі ва Усходняй Еўропе – Савецкага Саюза і фашысцкай Германіі.

Кіраўніцтва Германіі, рыхтуючыся да вайны з Польшчай, прапанавала савецкаму ўраду заключыць пакт аб ненападзе і дало згоду на прыняцце савецкай ініцыятывы аб размежаванні сфер уплыву абедзвюх дзяржаў ва Усходняй Еўропе. Наркам замежных спраў СССР В. Молатэў і міністр замежных спраў Германіі І. Рыбентроп 23 жніўня 1939 г. падпісалі ў Маскве савецка-германскі Дагавор аб ненападзе тэрмінам на 10 гадоў. Паводле Дагавора СССР і Германія абавязваліся ўстрымацца ад прымянення сілы і агрэсіўных дзеянняў у адносінах адзін да аднаго як асобна, так і сумесна. Аналагічныя дамоўленасці з Германіяй былі ў той перыяд у Вялікабрытаніі і Францыі.

Да Дагавора быў прыкладзены Дадатковы сакрэтны пратакол, які размяжоўваў сферы ўзаемных інтарэсаў СССР і Германіі ва Усходняй Еўропе. У адпаведнасці з п. 1 пратакола ў выпадку тэрытарыяльна-палітычнага пераўладкавання абласцей, што ўваходзілі ў склад прыбалтыйскіх дзяржаў (Фінляндыі, Эстоніі, Латвіі, Літвы), паўночная граніца Літвы з'яўляецца адначасова граніцай сфер інтарэсаў СССР і Германіі. Абодва бакі прызнавалі інтарэсы Літвы адносна Віленскай вобласці. У п. 2 пратакола адзначалася, што ў выпадку тэрытарыяльна-палітычнага пераўладкавання абласцей, што ўваходзілі ў склад Польскай дзяржавы, граніца сфер інтарэсаў СССР і Германіі будзе праходзіць прыблізна па лініі рэк Нарэў, Вісла і Сан. Гэта азначала, што ў сферу інтарэсаў СССР пераходзілі, акрамя Заходняй Беларусі і Заходняй Украіны, таксама частка Польшчы да Варшавы. Пытанні аб захаванні незалежнасці Польшчы і яе межах бакі пакідалі для вырашэння ў будучым «у ад-

паведнасці з дружалюбнай узаемнай згодай». У п. 3 Германія прызнавала інтарэс СССР да Бесарабіі, якая з 1918 г. уваходзіла ў склад Румыніі.

Пасля нападения Германіі на Польшчу і пачатку Другой сусветнай вайны нямецкі пасол у СССР Ф. Шуленбург паставіў 3 верасня 1939 г. перад наркамам замежных спраў СССР В. Молатавым пытанне аб магчымасці для СССР заняць частку Польшчы, што была аднесена да «рускай сферы ўплыву». Для аказання ціску на савецкае кіраўніцтва германскія войскі 9 верасня 1939 г. перайшлі дэмаркацыйную лінію, што была ўсталявана сакрэтным пратаколам, і занялі Брэст. Газета «Правда» 14 верасня апублікавала артыкул «Аб унутраных прычынах ваеннага паражэння Польшчы», у якім канстатавалася, што прыгнёт і нераўнапраўнае становішча нацыянальных меншасцей сталі крыніцай слабасці Польскай дзяржавы і ўнутранай прычынай яе паражэння. Асабліва ўвага звярталася на бяспраўнае становішча 11 млн украінцаў і беларусаў.

Намеснік наркама замежных спраў СССР У. Пацёмкін 17 верасня 1939 г. уручыў польскаму паслу ў Маскве В. Гжыбоўскаму ноту савецкага ўрада. У ёй гаварылася, што, паколькі Польская дзяржава фактычна спыніла сваё існаванне, савецкі ўрад аддаў распараджэнне Чырвонай арміі перайсці граніцу і ўзяць пад сваю абарону жыццё і маёмасць насельніцтва Заходняй Украіны і Заходняй Беларусі. Афіцыйна гэта абгрунтоўвалася тым, што Польшча стала зручным полем для выпадковасцей і нечаканасцей, якія могуць стварыць пагрозу СССР, а дзеянне папярэдніх савецка-польскіх дагавораў спынілася. Сцвярджэнне, што Польская дзяржава фактычна перастала існаваць, супярэчыла нормам міжнароднага права, таму што часовая акупацыя не магла перакрэсліць факт існавання дзяржавы як суб'екта міжнароднага права, які прызнаваўся саюзнікамі і нейтральнымі дзяржавамі.

У той жа дзень войскі Чырвонай арміі перайшлі савецка-польскую граніцу і да 25 верасня занялі тэрыторыю Заходняй Беларусі. Большасць беларускага насельніцтва шчыра вітала прыход Чырвонай арміі, звязваючы з ім надзеі на вызваленне ад польскага нацыянальнага ўціску і лепшае жыццё «пад Саветамі». Польская армія практычна не аказвала супраціўлення савецкім войскам, атрымаўшы адпаведны загад з боку вярхоўнага галоўнакамандуючага. Савецкія войскі спыніліся прыкладна на лініі Керзана.

У Маскве 28 верасня 1939 г. В. Молатаў і І. Рыбентроп падпісалі Дагавор аб дружбе і граніцы паміж СССР і Германіяй. Ён прадугледжваў «аднаўленне міру і парадку» на тэрыторыі «былой Польскай дзяржавы» і ажыццяўленне тут «неабходнага дзяржаўнага пераўладкавання» (на захад ад вызначанай мяжы яно праводзілася Германіяй, на ўсход – СССР). Урады СССР і Германіі заявілі, што разглядаюць гэтае «пераўладкаванне» як «надзейны фундамент для далейшага развіцця сяброўскіх ад-

носін паміж сваімі народамі»¹. Дагавор усталяваў граніцу паміж абедзвюма дзяржавамі па лініі рэк Піса, Нараў, Буг, Вісла, Сан. Германія абавязвалася не ўмешвацца ў справы Заходняй Украіны і Заходняй Беларусі.

Быў таксама падпісаны сакрэтны пратакол, паводле якога Літва ўключалася ў сферу інтарэсаў СССР, а Германія ўзамен атрымлівала частку Польшчы (Люблінскае і частку Варшаўскага ваяводстваў). Паводле другога сакрэтнага пратакола бакі абавязваліся не дапускаць на тэрыторыі сваіх краін варожай польскай агітацыі. Дадзены пратакол урэгуляваў пытанне аб перасяленні немцаў, што пражывалі на тэрыторыі СССР, на захад, а беларусаў і ўкраінцаў, што пражывалі на захад ад усталяванай граніцы, – у СССР.

Крыху пазней, 16 лістапада 1939 г., было падпісана савецка-германскае пагадненне аб узаемным перасяленні з СССР асоб нямецкай нацыянальнасці, а з вобласці дзяржаўных інтарэсаў Германіі (тэрыторыі Польшчы) – асоб украінскай, беларускай і літоўскай нацыянальнасцей. Паводле яго каля 25 тыс. немцаў выехалі з Заходняй Беларусі ў Германію, а з Польшчы ў Беларусь вярнулася каля 15 тыс. беларусаў. Савецкі ўрад не праявіў зацікаўленасці ў перасяленні яўрэяў з нямецкай зоны акупацыі ў СССР. Тым не менш праз слаба абсталяваную савецка-германскую граніцу з тэрыторыі Польшчы ў СССР уцяклі каля 200 тыс. яўрэяў, у тым ліку каля 120 тыс. апынуліся ў Заходняй Беларусі.

Дамоўленасць паміж СССР і Германіяй аб ненападзе была часовым кампрамісам, неабходным абодвум бакам, хоць і па розных прычынах. Для СССР гэта стала вымушаным крокам ва ўмовах крытычнай міжнароднай сітуацыі, нарастання небяспекі фашысцкай агрэсіі ў Еўропе і японскага мілітарызму ў Азіі, пагрозы міжнароднай ізаляцыі і магчымай вайны на два франты. Аднак мэта адвесці ад СССР пагрозу вайны не была дасягнута, а пралікі, звязаныя з абавязацельствамі СССР перад Германіяй, абцяжарылі наступствы вераломнай нацысцкай агрэсіі.

Крытычная пераацэнка савецка-германскіх дамоўленасцей 1939–1941 гг. адбылася ва ўмовах палітыкі перабудовы, галоснасці і дэмакратызацыі. Другі з’езд народных дэпутатаў СССР 24 снежня 1989 г. прыняў пастанову «Аб палітычнай і прававой ацэнцы савецка-германскага Дагавора аб ненападзе ад 1939 года», у якой пацвердзіў, што гэты дакумент, а таксама Дагавор аб дружбе і граніцы паміж СССР і Германіяй ад 28 верасня 1939 г. і іншыя савецка-германскія дамоўленасці ў адпаведнасці з нормамі міжнароднага права страцілі сілу ў момант нападу на-

¹ Документы внешней политики СССР / М-во иностр. дел Рос. Федерации. М. : Госполитиздат : Междунар. отношения, 1957– . Т. 22 : 1939 год. Кн. 2 : 1 сентября бря – 31 декабря 1939 г. 1992. С. 134.

ня Германіі на СССР. Было асуджана падпісанне сакрэтнага дадатковага пратакола ад 23 жніўня 1939 г. і іншых сакрэтных дамоўленасцей з Германіяй; сакрэтныя пратаколы прызнаны юрыдычна неправамернымі і несапраўднымі з моманту іх падпісання.

Для Беларусі голоўным наступствам савецка-германскага Дагавора аб ненападзе і сакрэтнага пратакола да яго стала гістарычна справядлівая для беларускага народа падзея – уз’яднанне Заходняй Беларусі з БССР. Сёння 17 верасня адзначаецца ў Беларусі як Дзень нацыянальнага адзінства. Аднак нацыянальнае ўз’яднанне беларусаў было дасягнута экстрэмальнымі сродкамі ў надзвычайна складаных міжнародных абставінах. Менш як праз тры тыдні пасля прыходу новая ўлада абвясціла выбары ў Народны сход Заходняй Беларусі. Выбары адбыліся 22 кастрычніка 1939 г. пад наглядам камуністычных актывістаў і падраздзяленняў Народнага камісарыята ўнутраных спраў (НКУС), а 30 кастрычніка Народны сход у Беластоку прагаласаваў за прыняцце Заходняй Беларусі ў Савецкі Саюз і яе ўз’яднанне з БССР. Гэтыя просьбы былі задаволены Вярхоўным Саветам СССР 2 лістапада і Вярхоўным Саветам БССР 12 лістапада 1939 г.

Тэрыторыя БССР павялічылася са 125,6 да 225,6 тыс. км², насельніцтва – з 5 млн 562 тыс. чал. да 10 млн 239 тыс. чал. Такім чынам быў скасаваны падзел Беларусі паводле Рыжскага мірнага дагавора і беларускі народ уз’яднаўся ў адной дзяржаве. Тым не менш граніца паміж дзвюма часткамі рэспублікі заставалася пад моцнай аховай аж да лета 1941 г., пакуль яе не знеслі па дарозе на Маскву нямецкія танкі. Пасля ўз’яднання Заходняй Беларусі паступова саветызавалася і ачышчалася ад «ненадзейных элементаў». З кастрычніка 1939 г. да часу нямецкага нападу на СССР з Заходняй Беларусі (разам з Вільняй) было дэпартавана каля 300 тыс. чал., больш за 125 тыс. чал. рэпрэсіравана. Страты насельніцтва кампенсаваліся наплывам кадраў з іншых рэгіёнаў СССР – пераважна небеларусаў.

Пераход Вільняншчыны і іншых беларускіх зямель да Літвы. Падчас паходу Чырвонай арміі ў Заходнюю Беларусь была вызвалена Вільня, якую беларускія кіраўнікі ўпэўнены разглядалі як будучую сталіцу Заходняй Беларусі. Аднак у Маскве і Берліне выпявалі іншыя планы. Нагадаем, што паводле сакрэтнага пратакола да Дагавора аб ненападзе прадугледжвалася ўключэнне Літвы з Вільняй у склад Германіі. Паводле сакрэтнага пратакола да Дагавора аб дружбе і граніцы паміж СССР і Германіяй Літва пераходзіла ў савецкую сферу ўплыву, узамен чаго СССР саступаў Германіі Люблінскае і частку Варшаўскага ваяводстваў з правабярэжнай часткай Варшавы, якія былі захоплены нямецкімі войскамі. Праблема прыналежнасці Вільні пераходзіла са сферы міждзяржаўных савецка-германскіх узаемаадносін у сферу савецка-літоўскіх узаемаадносін і савецкай унутранай палітыкі.

Загад аб далучэнні Вільні да Літвы савецкія ўлады ў Заходняй Беларусі атрымалі ў канцы верасня 1939 г. Пра гэта сведчыць спешка з рэпрэсіямі супраць беларускіх палітычных лідараў на тэрыторыі Віленшчыны, якую НКВС імкнуўся завяршыць да перадачы яе Літве. Былі арыштаваны лідар беларускага нацыянальнага руху ў Заходняй Беларусі А. Луцкевіч, сенатар польскага сейма В. Багдановіч, адзін з пачынальнікаў беларускага нацыянальнага адраджэння А. Трэпка, паэт М. Краўцоў, журналіст У. Самойла, адзін з лідараў беларускіх хрысціянскіх дэмакратаў Я. Пазняк і інш.

У Маскве 3 кастрычніка 1939 г. пачаліся перагаворы паміж урадамі СССР і Літвы, якія завяршыліся 10 кастрычніка падпісаннем Дагавора аб перадачы горада Вільні і Віленскай вобласці і аб узаемадапамозе паміж Савецкім Саюзам і Літвой. Яго падпісалі Старшыня СНК, наркам замежных спраў В. Молатаў і міністр замежных спраў Літвы Ю. Урбшыс. У арт. 1 Дагавора значылася: «У мэтах замацавання дружбы паміж СССР і Літвой горад Вільня і Віленская вобласць перадаюцца Савецкім Саюзам Літоўскай Рэспубліцы з уключэннем іх у склад дзяржаўнай тэрыторыі Літвы і ўстанаўленнем граніц паміж СССР і Літоўскай Рэспублікай згодна з прыкладзенай картай, прычым больш дакладна гэтая граніца будзе апісана ў дадатковым пратаколе»¹. Віленшчына (тэрыторыя 7 129 км² з насельніцтвам 457 тыс. жыхароў) адлучалася ад Заходняй Беларусі і перадавалася Літве.

Дагавор прадугледжваў пропуск савецкіх войскаў праз літоўскую тэрыторыю, узбраенне на льготных умовах літоўскага войска, няўдзел у кааліцыях, накіраваных супраць аднаго з бакоў. Савецкі Саюз абяцаў Літве не перашкаджаць у яе самастойнай унутранай і знешняй палітыцы, захоўваць яе суверэнітэт. Тэрмін дзеяння Дагавора ў частцы, што тычылася абавязацельстваў узаемнай дапамогі, складаў 15 гадоў. Канфідэнцыяльны пратакол устанаўліваў колькасць савецкага ваеннага кантынгента ў Літве ў 20 тыс. чал. наземных і паветраных узброеных сіл. Ён таксама прадугледжваў, што бок, які меў абавязацельствы для аказання дапамогі, мог у выпадку вайны другога боку з трэцяй дзяржавай заставацца нейтральным. Праз некалькі дзён Дагавор быў ратыфікаваны Прэзідыумам Вярхоўнага Савета СССР і Сеймам Літвы.

Супраць далучэння Вільні і Віленшчыны да Літвы выступіў урад Польшчы, не падтрымаў Дагавор Вялікабрытанія і Францыя. Германія яшчэ да пачатку ваеннай кампаніі супраць Польшчы заахвочвала Літву на захоп Віленшчыны, аб чым літоўскі ўрад інфарміраваў Лондан. Бер-

¹ Полпреды сообщают... Сборник документов об отношениях СССР с Латвией, Литвой и Эстонией. Август 1939 г. — август 1940 г. / М-во иностр. дел СССР. М. : Междунар. отношения, 1990. С. 92.

лін абяцаў Літве ваенную дапамогу ў выпадку паходу на Вільню, але літоўскі ўрад стаў на шлях мірнага вырашэння віленскага пытання. Пасля ратыфікацыі Дагавора Літва паставіла перад Масквой пытанне аб унясенні карэктыў у вызначэнне граніцы, каб далучыць да яе тэрыторыі, што былі заселены літоўцамі. Савецкі ўрад выказаў гатоўнасць да нязначных зрухаў граніцы, не змяняючы яе асноўнага кірунку.

У жніўні 1940 г. канчаткова праявіліся мэты перадачы Віленшчыны Літве, калі Чырвоная армія заняла ўсю краіну разам з дзвюма астатнімі балтыйскімі рэспублікамі, Латвіяй і Эстоніяй. На 7-й сесіі Вярхоўнага Савета СССР разглядалася пытанне аб уваходжанні балтыйскіх рэспублік у склад СССР. Першы сакратар ЦК КП(б)Б П. Панамарэнка ўнёс ад імя ўрада і Прэзідыума Вярхоўнага Савета БССР прапанову аб далучэнні да Літоўскай ССР Свянцянскага раёна і часткі тэрыторыі з пераважаючым літоўскім насельніцтвам Відзаўскага, Гадучішкага, Астравецкага, Воранаўскага і Радуньскага раёнаў. У той час яны знаходзіліся ў складзе Вілейскай і Баранавіцкай абласцей БССР. Прапанова П. Панамарэнкі ўвайшла ў Закон аб прыняцці Літоўскай ССР у склад СССР ад 3 жніўня 1940 г. У лістападзе 1940 г. ад Беларусі на карысць Літвы былі адлучаны Свянцянны (Швянчоніс), Салечнікі (Шальчынінкай) і вядомы курорт Друскенікі (Друскенінкай). Гэта тэрыторыя складала 2 600 км² з насельніцтвам 65 тыс. чал.

Адзінай беларускай сілай, якая пратэставала супраць чарговага падзелу Беларусі, была Рада БНР, што знаходзілася ў Празе. Так, 12 кастрычніка 1939 г. старшыня Рады БНР В. Захарка накіраваў пратэст прэзідэнту Літвы А. Сметоне супраць падпісання Дагавора «аб пераходзе да Літвы беларускага горада Вільні і беларускіх зямель Віленскай вобласці»¹, у якім указаў на адказнасць Літвы перад беларускім народам за гэты незаконны акт. Галоўнымі прычынамі такіх «падарункаў», зразумела, былі не ўлік інтарэсаў нацыянальнага складу насельніцтва, а палітычныя і ваенна-стратэгічныя разлікі сталінскага кіраўніцтва. Яно вырашыла чарговы раз «аддзячыць» Літве і ўзбуйніць яе за кошт Беларусі.

13.2. Беларусь у планах і палітыцы фашысцкай Германіі

Беларусь у нацысцкіх праектах расчляннення СССР. Беларускае пытанне не набыло ў Германіі істотнага значэння пасля прыходу нацыстаў да ўлады ў 1933 г. Да 1940 г. тут не было распрацавана ніякіх

¹ Знешняя палітыка Беларусі : зб. дак. і матэрыялаў : у 10 т. Т. 3 : 1928 г. — чэрвень 1941 г. 2001. С. 179—181.

праграм расчлянення СССР. Праўда, беларускім і ўкраінскім пытаннем у Польшчы цікавіліся нямецкія дзяржаўныя органы, знешнепалітычнае ведамства нацысцкай партыі і разведка. Без уліку геапалітычнага фактару Польшчы (антысавецкае супрацоўніцтва з ёй або вывад яе з гультні як дзяржавы) для Германіі немагчыма было дасягнуць непасрэднага кантакту з межамі СССР. Пачынаючы з 1935 г. А. Гітлер неаднаразова спрабаваў схіліць польскі ўрад да сумеснага паходу на СССР, мэтай якога было б, між іншым, заняцце Украіны і Беларусі. Апошні раз гэтая прапанова ўзнаўлялася нацысцкім фюрэрам у студзені 1939 г., у час спаткання з польскім міністрам замежных спраў Ю. Бэкам, аднак польскі ўрад на яе не пагадзіўся. На пэўны час праблема Украіны і Беларусі знікла з палітычнага гарызонта Германіі.

Прыхільнікам расчлянення СССР выступаў кіраўнік ведамства знешняй палітыкі Нацыянал-сацыялістычнай нямецкай рабочай партыі (ням. *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei – NSDAP* (НСДАП)) А. Розэнберг, які імкнуўся стварыць на тэрыторыі Заходняй Украіны і Заходняй Беларусі палітычны плацдарм для запланаванага нападу на СССР. У 1939–1940 гг. на тэрыторыі Германіі і акупіраваных немцамі тэрыторыях Польшчы і Чэхіі, галоўным чынам у Варшаве, Лодзі і Празе, узнікла некалькі беларускіх арганізацый. Акрамя эмігрантаў, яны аб'ядноўвалі беларусаў, якія служылі ў польскай арміі і ў верасні 1939 г. трапілі ў нямецкі палон, а таксама дзеячаў, якія перайшлі ў зону нямецкай акупацыі пасля перадачы Віленшчыны Літве. На базе гэтых арганізацый у Берліне ўтварылася некалькі палітычных згуртаванняў беларускай дыяспары – Беларускае прадстаўніцтва, Беларускі камітэт самапомачы, група «Цэнтр». Гэтыя групы спадзяваліся выступіць у ролі прадстаўнікоў беларускага народа і патэнцыяльных палітычных партнёраў Германіі, імкнучыся навязаць ёй аптымальныя, на іх погляд, спосабы вырашэння беларускага пытання пасля спадзяванага разгрому СССР. Беларускія згуртаванні імкнуліся атрымаць ад немцаў прызнанне і падтрымку, каб дасягнуць галоўнага палітычнага ўплыву ў Беларусі пасля яе акупацыі. Створаная 19 чэрвеня 1941 г. група «Цэнтр» (на чале з М. Шчорсам) прэтэндавала на ролю кіраўніка і каардынатора дзейнасці беларускай эміграцыі ў Германіі і Генеральнай губерні. Стварэнне гэтага органа за некалькі дзён да нападу на СССР сведчыла пра тое, што ён збіраўся ў спрыяльных умовах аб'явіць сябе часовым урадам Беларусі.

Пасля заняцця Чэхіі нямецкімі войскамі лідары беларускай дыяспары ў Празе І. Ермачэнка і прэзідэнт Рады БНР В. Захарка накіравалі А. Гітлеру 20 красавіка 1939 г. мемарыял з просьбай прыняць пад увагу беларускае пытанне ў планаваным разгроме і расчляненні СССР. Гэты

дакумент не быў праігнараваны. Беларускіх дзеячаў запрасілі на канферэнцыю ў Міністэрства замежных спраў у Берліне, дзе іх запэўнілі, што Германія супраць канцэпцыі «адзінай і непадзельнай Расіі».

Палітычныя мэты адносна заходніх савецкіх рэспублік А. Гітлер упершыню сфармуляваў 21 ліпеня 1940 г., калі паведаміў германскаму генералітэту пра рашэнне напасці на СССР. На яго думку, на заходніх абшарах СССР павінны былі ўтварыцца тры асобныя дзяржаўныя арганізмы – Украіна, Беларусь і федэрацыя Прыбалтыйскіх рэспублік. У наступных выказваннях фюрэр акрэсліваў іх ролю як залежных ад Германіі і «вольных ад Сталіна рэспублік»¹, як буфераў Трэцяга рэйха. У сакавіку 1941 г. А. Гітлер гаварыў пра Украіну, Беларусь і балтыйскія краіны як дзяржавы-пратэктараты, якія «павінны быць сацыялістычнымі, аднак не мець уласнай інтэлігенцыі»². Пры распрацоўцы дырэктыў для плана «Барбароса» нямецкае галоўнае камандаванне ўзброеных сіл прадугледжвала падзел акупіраваных тэрыторый паводле нацыянальнай спецыфікі і тактычнага размежавання вайсковых груп на тры абшары: «Поўнач» (Прыбалтыка), «Цэнтр» (Беларусь) і «Поўдзень» (Украіна).

На нарадзе з генераламі 30 сакавіка 1941 г. фюрэр сфармуляваў задачы рэйха «ў дачыненні да Расіі – разграміць яе ўзброеныя сілы, знішчыць дзяржаву». Тады ж ён абмаляваў будучую палітычную карту СССР: «Будучая карціна палітычнай карты Расіі: Паўночная Расія адыдзе да Фінляндыі; пратэктараты ў Прыбалтыцы, Украіне, Беларусі»³. Пазіцыі А. Розэнберга, прызначанага міністрам акупіраваных усходніх зямель (Остміністэрыум), адносна Беларусі былі даволі скептычнымі. Ён не планаваў прызнання незалежнага дзяржаўнага статусу Беларусі як, напрыклад, Украіны. У маі 1941 г. А. Розэнберг выказаўся за злучэнне Беларусі з прыбалтыйскімі краінамі ў адным Рэйхскамісарыяце Остланд, што і было рэалізавана ў час акупацыі.

У мемарандуме міністэрства А. Розэнберга ад 2 красавіка 1941 г. выкладаліся прынцыпы нямецкай акупацыйнай палітыкі на тэрыторыі СССР. У ім гаварылася, што сучасная бальшавіцкая Расія, як і былая царская, уяўляе сабой кангламерат вельмі разнастайных этнічных груп. Ён узнік у выніку анексіі Расіяй як роднасных, так і зусім чужых дзяржаўных утварэнняў, што дае Германіі шанец выкарыстоўваць нацыянальныя супярэчнасці ў СССР у сваіх інтарэсах. Асобны пункт у мемаран-

¹ Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записи начальника генерального штаба сухопутных войск, 1939–1942 гг. : пер. с нем. : в 3 т. М. : Воениздат, 1968–1971. Т. 2 : От запланированного вторжения в Англию до начала Восточной кампании. 1969. С. 429–430.

² Тамсама. С. 431.

³ Тамсама.

думе быў прысвечаны Беларусі, адносна якой вылучаліся тры істотныя асаблівасці: 1) яна ахоплівае вельмі адсталую ў эканамічных і культурных адносінах частку СССР; 2) гэта другі па велічыні яўрэйскі рэзервуар СССР пасля Украіны, бо тут размешчаны такія насычаныя яўрэйствам гарады, як Беласток, Мінск, Полацк, Віцебск і інш.; 3) спроба абудзіць у беларусаў уласнае нацыянальнае жыццё і стварыць жыццяздольнае дзяржаўнае ўтварэнне можа лічыцца мерапрыемствам надзвычай працяглым і складаным, але яна павінна быць зроблена, каб аслабіць цэнтральную частку Расіі. Гэта прапаноўвалася ажыццявіць шляхам пашырэння межаў Беларусі на ўсход за кошт Вялікаросіі. Яе сталіцай меркавалася зрабіць Смаленск. Беларусі можна было б перадаць у адміністрацыйным і этнічным сэнсе палову Смаленскай і частку Калінінскай вобласці. У выніку мяжа краіны наблізілася б да Масквы прыкладна на 250 км. У гэтым жа дакуменце гаварылася, што калі будзе палічана мэтазгодным абудзіць у беларусаў уласнае палітычнае жыццё, то не варта расцяняць тэрыторыю Беларусі, напрыклад, перадаваць яе землі генерал-губернатарству, утворанаму на тэрыторыі Польшчы.

Акупацыйная палітыка і ваенныя страты. Пасля хуткай акупацыі Беларусі (да канца жніўня 1941 г.) яе тэрыторыя была падзелена на некалькі асобных частак. «Генеральная акруга Беларусь», якая складала прыкладна трэцюю частку тэрыторыі БССР, была ўключана ў «Рэйхскамісарыят Остланд» з рэзідэнцыяй у Каўнасе, потым – Рызе. Яна была падзелена на дзесяць акруг (гебітаў): Баранавіцкую, Барысаўскую, Вілейскую, Ганцавіцкую, Глыбоцкую, Лідскую, Мінскую, Навагрудскую, Слоніўскую, Слуцкую. Паўночна-заходнія раёны Брэсцкай і Беластоцкай абласцей нямецкія ўлады далучылі да Усходняй Прусіі; паўднёвыя раёны Брэсцкай, Пінскай, Палескай і Гомельскай абласцей – да «Рэйхскамісарыята Украіна»; паўночна-заходнія раёны Вілейскай вобласці ўключылі ў «Генеральную акругу Літва»; Віцебскую, Магілёўскую, частку Гомельскай і Мінскай абласцей – у зону армейскага тылу. Каб кампенсаваць тэрытарыяльныя страты Беларусі на карысць Украіны і Літвы, якія складалі 68 тыс. км², ці 30 % ад даваеннай плошчы БССР, міністэрства А. Розэнберга планавала далучыць да «Генеральнай акругі Беларусь» Смаленшчыну са Смаленскам. Аднак А. Гітлер не падтрымаў гэту ідэю, і Остміністэрыюм са снежня 1941 г. лічыў, што даваенная граніца паміж БССР і РСФСР павінна аддзяляць беларускі абшар ад расійскага.

У параўнанні з Украінай і балтыйскімі рэспублікамі, якія ўвайшлі ў якасці сістэмаўтваральных тэрыторый у склад адпаведных рэйхскамісарыятаў «Украіна» і «Остланд», дзяржаўна-палітычны статус Беларусі заставаўся для Германіі найбольш нявызначаным на працягу ўсёй вайны.

Для немцаў Беларусь была, выказваючыся словамі В. Кубэ, «імглістым геаграфічным паняццем». Яе тэрыторыя была моцна ўрэзана. Паводле генеральнага плана «Ост» у Беларусі прадугледжвалася пакінуць для анямечвання і выкарыстання ў якасці рабочай сілы не болей за 25 % беларусаў, астатніх меркавалася перасяліць на ўсход. План быў разлічаны на 30 гадоў. У заўвагах да плана «Ост» было запісана: «Да пытання аб беларусах... Трэба зыходзіць з таго, што беларусы з'яўляюцца найбольш бяскрыўдным і таму самым бяспечным для нас народамі»¹. Тым не менш і гэты «бяскрыўдны» народ чакала незайздросная будучыня. Напрыклад, беларусаў, якія засталіся на тэрыторыі Беларусі, меркавалася поўнаасцю анямечыць з прычыны адсутнасці ў іх нацыянальнага пачуцця.

З пачаткам вайны вылучанае А. Гітлерам пытанне «вольных ад Сталіна рэспублік» было знята з парадку дня берлінскай палітыкі. Фюрэр разлічваў, што перамога над СССР прыйдзе хутка і таму не бачыў патрэб у палітычным супрацоўніцтве з насельніцтвам занятых зямель. Замест раней запланаваных адміністрацыйных адзінак – Прыбалтыкі, Беларусі і Украіны – дэкрэт Гітлера ад 17 ліпеня 1941 г. прадугледжваў стварэнне рэйхскамісарыятаў на чале з нямецкімі чыноўнікамі. Гэта азначала адмову фюрэра ад ідэі пераўтварэння гэтых абшараў у васальныя тэрыторыі і пераход на пазіцыі іх поўнай каланізацыі.

У дакуменце А. Розенберга ад 21 ліпеня 1941 г., накіраваным шэфу галоўнага камандавання вермахта, кіраўніку абвера і рэйхскамісару Остланда Х. Лозе, змяшчаліся першыя інструкцыі для рэйхскамісарыята Остланд. «Мэта дзейнасці рэйхскамісара Эстоніі, Латвіі, Літвы і Беларусі заключаецца ў фарміраванні тут рэйхспратэктарата, а потым у пераўтварэнні гэтай тэрыторыі ў частку вялікагерманскага рэйха шляхам прыцягнення да супрацоўніцтва паўнацэнных з расавага пункту гледжання элементаў і мер па перасяленні. Балтыйскае мора павінна стаць унутраным паўночным морам пад уладаннем Германіі»².

Адносна Беларусі ў дакуменце канстатавалася, што тут быў і застаецца даволі моцна акрэслены рух за незалежнасць, які, аднак, большавікам удалося падавіць. Паводле А. Розенберга, нямецкая палітычная прапаганда павінна падкрэсліваць, што большавізм ліквідаваў бы ўсе гэтыя народы, калі б германскі рэйх не ўзяў іх тэрыторыю пад абарону.

¹ Великая Отечественная война советского народа (в контексте Второй мировой войны). Хрестоматия : пособие / сост. А. А. Коваленя [и др.] ; под ред. А. А. Ковалени. Минск : Изд. центр БГУ, 2022. С. 149.

² Прибалтика: свидетельствуют документы // Правда. 1990. 8 апр. ; *Житорчук Ю.* Так кто же виноват в трагедии 1941 года? М. : АСТ ; СПб. : Полигон, 2008. С. 127.

У культурным жыцці неабходна адразу ж спыніць спробы стварэння ўласных эстонскіх, латышскіх, літоўскіх і беларускіх універсітэтаў і ВНУ, але не перашкаджаць стварэнню рамесных вучылішчаў і невялікіх тэхнічных навучальных устаноў. У міжнацыянальных адносінах ставілася задача распальваць непрязныя адносіны беларусаў да Расіі.

Жахі сталінскага рэжыму выклікалі ў многіх беларусаў неабгрунтаваныя спадзяванні, што нацысцкі «новы парадак» будзе больш гуманым. Беларускія дзеячы і актывісты, памятаючы пра трагедыі камуністычнага і польскага рэжымаў, рабілі стаўку на немцаў, якія дазволілі пачаткі цывільнай адміністрацыі і нацыянальна-культурнай дзейнасці. Насельніцтва акупіраванай Беларусі даволі хутка змяніла свае адносіны да немцаў на рэзка варожыя. Пасля забойства мінскімі падпольшчыкамі генеральнага камісара В. Кубэ яго наступнік генерал К. фон Готберг імкнуўся спалучаць жорсткія рэпрэсіі з саступкамі беларускаму нацыяналізму. У снежні 1943 г. была створана Беларуская цэнтральная рада (БЦР) – дапаможны орган кіравання, асноўнай статутнай задачай якой была «мабілізаваць усе сілы беларускага народа на знішчэнне бальшавізму»¹.

З дазволу нямецкіх улад 27 чэрвеня 1944 г. БЦР склікала Другі Усебеларускі з'езд, на якім прысутнічала 1 039 дэлегатаў. З'езд пацвердзіў Трэцюю Статутную грамату БНР ад 25 сакавіка 1918 г., заявіў аб непрызнанні беларускай дзяржаўнасці ў форме БССР, абвясціў аб канчатковым разрыве з Расіяй, падкрэсліўшы, што «голас Масквы і СССР у беларускіх справах не мае ніякай праўнай сілы»². Пасля гэтага прадстаўнікі калабарацыі спешна пакінулі Мінск, пад якім разгортваліся баі за вызваленне горада.

Для дасягнення галоўных мэт германскай этнапалітыкі ў Беларусі міністэрства ўсходніх тэрыторый і кіраўніцтва «Генеральнай акругі Беларусь» выкарыстоўвалі шырокі набор сродкаў культурнай, адукацыйнай, лінгвістычнай, канфесійнай, тэрміналагічнай і нават геральдычнай палітыкі. Па сваіх задумках і маштабах нямецкая культурна-нацыянальная палітыка мела на мэце змену нацыянальнай ідэнтычнасці беларусаў і ўвядзенне іх у адпаведнасць з планамі В. Кубэ ва ўлонне нардычнай расы. Пэўныя вынікі ў дадзеным напрамку былі дасягнуты, нягледзячы на кароткатэрміновую працягласць рэалізацыі гэтай палітыкі, напружаную ваенную абстаноўку, дзейнасць партызан, супярэчнасці ў палітыцы нямецкіх акупацыйных улад.

¹ Знешняя палітыка Беларусі : зб. дак. і матэрыялаў : у 10 т. Т. 4 : Чэрвень 1941 г. — жнівень 1945 г. / склад. Н. М. Дзятчык [і інш.]. 2001. С. 234.

² Тамсама.

Да першых і досыць глыбокіх пераўтварэнняў можна было аднесці змену назвы краіны і народа («Вайсрутэнія» замест «Беларусь» і «вайс-рутэны» замест «беларусы»), увядзенне новай сімволікі, пашырэнне ўжывання беларускай мовы і забарона навучання на рускай, стварэнне Беларускай аўтакефальнай праваслаўнай царквы, незалежнай ад Маскоўскага патрыярхата. Частка мерапрыемстваў па рэалізацыі нямецкай этнапалітыкі засталася ў стадыі задум або першапачатковых крокаў: увядзенне лацінскага шрыфта для беларускай мовы, стварэнне беларускага ўніверсітэта і акадэміі навук. У 1943–1944 гг. акупацыйныя ўлады ўсё больш схіляліся да неабходнасці «справядлівых» межаў Беларусі (аднаўлення даваенных савецкіх). Нямецкая акупацыйная палітыка выкарыстоўвала ў сваіх мэтах заганы савецкай нацыянальнай палітыкі (сталінскія рэпрэсіі супраць нацыянальнай інтэлігенцыі і русіфікацыю). У надзеі на тое, што гітлераўскі «новы парадак» будзе лепшы за савецкую ўладу, беларускія дзеячы, якія сталі на шлях супрацоўніцтва з акупацыйнымі ўладамі, зрабілі стаўку на Трэці рэйх. Пазней, зразумеўшы памылковасць свайго выбару, яны мусілі пакінуць Беларусь і сысці ў эміграцыю.

Што датычыцца вынікаў баявых дзеянняў і нямецка-фашысцкай акупацыі ў гады Вялікай Айчыннай вайны, то Беларусь страціла кожнага трэцяга жыхара, але, нават залітая крывёй, разрабаваная і напаўразбураная, не здавалася. Сярод 3,4 млн савецкіх воінаў, якія ўдзельнічалі ў баявых дзеяннях на франтах Вялікай Айчыннай вайны, больш за 1,3 млн – беларусы і ўраджэнцы Беларусі. На беларускай зямлі праходзілі такія маштабныя баі і ваенныя аперацыі, як абарона Брэсцкай крэпасці ў першыя дні вайны і «Баграціён», адна з найвялікшых наступальных аперацый у Другой сусветнай вайне. На тэрыторыі Беларусі разгарнуўся найбуйнейшы ў Еўропе партызанскі і падпольны рух, у шэрагах якога змагаліся больш за 374 тыс. партызан, больш за 70 тыс. удзельнікаў налічвала антыфашысцкае падполле. У Мінску дзейнічала самае вялікае гарадское антыфашысцкае падполле ў Еўропе.

Страты і разбурэнні вымяраюцца вялікімі лічбамі. На беларускай зямлі былі разрабаваны і разбураны 209 з 270 гарадоў. Фашысты правялі ў Беларусі больш за 140 карных аперацый, поўнасю або часткова знішчыўшы 5454 вёскі. Сумна вядомым сімвалам бязлітаснай расправы стала спаленая разам з людзьмі вёска Хатынь, лёс якой падзялілі сотні вёсак краіны. На тэрыторыі Беларусі фашысты стварылі больш за 260 лагераў смерці і месц масавага знішчэння людзей. У гэтым трагічным спісе – чацвёрты па велічыні ў Еўропе лагер смерці «Трасцянец», дзе загінула больш за 200 тыс. чал. У лагерах на тэрыторыі Беларусі нацысты знішчылі амаль 1,5 млн чал. – не толькі мясцо-

вых жыхароў, але і вывезеных з Аўстрыі, Польшчы, Чэхаславакіі, Францыі, Германіі. У студзені 2022 г. у Рэспубліцы Беларусь прыняты Закон «Аб генацыдзе беларускага народа», згодна з якім генацыдам прызнаюцца дзеянні нацыстаў і іх памагатых у гады Вялікай Айчыннай вайны і пасля яе, да 31 снежня 1951 г. Закон прыняты з мэтай захавання памяці аб мільёнах савецкіх грамадзян, якія сталі ахвярамі ў гады вайны і пасляваенны перыяд.

13.3. Дыпламатычная барацьба вакол усходняй мяжы Польшчы

Праблема ўсходняй мяжы Польшчы ў 1941–1944 гг. Вераснёўская ваенная акцыя 1939 г. Германіі і СССР супраць Польшчы прывяла да паражэння савецка-польскіх адносін. Польскі эміграцыйны ўрад, падначаленыя яму падпольныя палітычныя і ваенныя арганізацыі на тэрыторыі былой Польскай дзяржавы, куды ўключаліся і землі Заходняй Украіны і Заходняй Беларусі, фактычна знаходзіліся ў стане вайны як з Германіяй, так і з СССР. Польскі эміграцыйны ўрад, створаны ў кастрычніку 1939 г. у Францыі на чале з генералам У. Сікорскім, не прызнаваў законнасць дагавораў паміж Германіяй і СССР адносна Польшчы, у тым ліку ўключэнне тэрыторый Заходняй Украіны і Заходняй Беларусі (разам з Віленшчынай) у склад СССР. Пасля 17 верасня 1939 г. СССР у прапагандзе польскага супраціўлення падаваўся як «акупант нумар два», саюзнік Трэцяга рэйха.

Пасля нападу Германіі на СССР польскаму ўраду пад ціскам Вялікабрытаніі прыйшлося адкарэкціраваць сваю пазіцыю. Паміж СССР і Польшчай 30 ліпеня 1941 г. у Лондане быў заключаны дагавор аб устаўленні дыпламатычных адносін і супрацоўніцтве ў вайне, які падпісалі савецкі пасол у Вялікабрытаніі І. Майскі і генерал У. Сікорскі. СССР прызнаваў, што савецка-германская дамоўленасць 1939 г. адносна тэрытарыяльных змяненняў у Польшчы страціла сваю сілу. Аднак такая фармулёўка давала магчымасць рознай інтэрпрэтацыі. Палякі лічылі Заходнюю Украіну і Заходнюю Беларусь сваёй тэрыторыяй, савецкі ўрад таксама не збіраўся адмаўляцца ад гэтых зямель.

У лютым 1942 г. польскі ўрад стварыў Армію Краёву (АК) – падпольную ваенную арганізацыю, якая дзейнічала на тэрыторыі Польшчы і Заходняй Беларусі, Заходняй Украіны і Літвы з мэтай аднаўлення Польскай дзяржавы ў межах 1 верасня 1939 г. Армія Краёва прытрымлівалася лозунга «двух ворагаў» і вяла барацьбу на два флянты – супраць немцаў і супраць бальшавікоў. У той час сярод палітычных сіл Польшчы існавалі

дзе супрацьлеглыя пазіцыі на конт усходняй мяжы дзяржавы. З аднаго боку – Польская рабочая партыя, Саюз польскіх патрыётаў, якія прызнавалі права этнічнай большасці беларусаў і ўкраінцаў на тэрыторыі Заходняй Беларусі і Заходняй Украіны; з другога – эмігранцкі ўрад, які адмаўляў законнасць уз’яднання беларусаў і ўкраінцаў у межах сваіх нацыянальных дзяржаў, выступаў за захаванне мяжы паміж СССР і Польшчай, вызначанай Рыжскім мірным дагаворам 1921 г.

Вялікабрытанія і ЗША, хоць і не прызнавалі законнасць уключэння Заходняй Беларусі і Заходняй Украіны ў склад СССР і новай мяжы паміж СССР і Польшчай, схіляліся да прызнання лініі Керзана ў якасці савецка-польскай мяжы. Па меры ўзмацнення пазіцыі СССР у антыгітлераўскай кааліцыі роля Сталіна ў польскім пытанні становілася ўсё больш падобнай на ролю арбітра. Ён добра разумеў, што ў пытанні мяжы польскі ўрад не можа разлічваць на падтрымку заходніх дзяржаў.

На Тэгеранскай канферэнцыі 1943 г. кіраўнікі СССР, ЗША і Вялікабрытаніі прызналі лінію Керзана ў якасці будучай савецка-польскай мяжы. У заяве савецкага ўрада ад 11 студзеня 1944 г. выказвалася гатоўнасць унесці змяненні ў межы 1939 г. на карысць Польшчы ў раёнах з перавагай польскага насельніцтва. Польскі эмігранцкі ўрад адрэагаваў на савецкую заяву мемарандумам, у якім увага савецкага ўрада звярталася на тое, што змяненні граніц саюзных рэспублік павінны быць санкцыяніраваны гэтымі рэспублікамі. Таксама канстатавалася, што лінія Керзана не абавязана на юрыдычную базу і не можа служыць граніцай паміж Польшчай і СССР.

У сакавіку 1944 г. на 6-й сесіі Вярхоўнага Савета БССР старшыня Прэзідыума Вярхоўнага Савета Н. Наталевіч у дакладзе аб стварэнні наркаматаў абароны і замежных спраў БССР значную ўвагу надаў адносінам паміж Беларуссю і Польшчай. Ён адзначыў, што ў адпаведнасці з заявай савецкага ўрада ад 11 студзеня 1944 г. да Польшчы павінна была адыходзіць большасць раёнаў Беластоцкай вобласці. Н. Наталевіч звярнуўся да Вярхоўнага Савета БССР з просьбай разгледзець пытанне аб межах і папрасіў савецкі ўрад пры вызначэнні мяжы паміж СССР і Польшчай ўлічыць законнае і справядлівае жаданне беларускага народа аб’яднаць усе спрадвечныя беларускія землі ў адзіную беларускую савецкую дзяржаву. Гэтыя просьбы не былі ўлічаны ні савецкім кіраўніцтвам, якое павалонтарысцку вырашала пагранічныя праблемы саюзных рэспублік, ні Вярхоўным Саветам БССР, які не адважыўся без згоды Масквы разглядаць пытанне аб змяненні граніцы Беларусі.

За два дні да пачатку фарсіравання савецкімі войскамі Буга і ўступлення на польскую зямлю, 15 ліпеня 1944 г., упаўнаважаны Краёвай Рады Нарадовай Э. Асубка-Мараўскі і старшыня Галоўнага ўпраўлення

Саюза польскіх патрыётаў В. Васілеўская звярнуліся з лістом да І. Сталіна, дзе паставілі пытанне аб перадачы Польшчы заходняй часткі Беластоцкай вобласці. У Маскве 24–26 ліпеня адбыліся перагаворы паміж савецкім урадам і дэлегацыяй Польскага камітэта нацыянальнага вызвалення (ПКНВ), важнае месца ў якіх заняло пытанне аб дзяржаўнай мяжы паміж СССР і Польшчай. Польская дэлегацыя прапанавала лінію мяжы ў адпаведнасці з этнічным прынцыпам, што азначала прызнанне факта ўваходжання Заходняй Беларусі і Заходняй Украіны ў склад СССР. Савецкі праект спалучаў этнічны прынцып са стратэгічнымі меркаваннямі адносна Усходняй Прусіі: прадугледжваў перадачу СССР Кёнігсберга, а Польшчы – Беластоцкай вобласці і Сувалак.

Перагаворы праходзілі цяжка. Палякі вылучылі на пярэдні план пытанне аб перадачы Белавежскай пушчы. Калі дэлегацыі ПКНВ не ўдалося дабіцца пагаднення ў час гутарак з В. Молатавым і А. Вышыньскім, абмеркаванне было перанесена ў кабінет І. Сталіна. Пасля настойлівых просьбаў членаў польскай дэлегацыі ён нарэшце згадзіўся перадаць Польшчы Белавежу разам з часткай Белавежскай пушчы, але адзначыў, што ён павінен узгадніць гэтае пытанне з беларусамі.

Ужо 27 ліпеня 1944 г. В. Молатаў і кіраўнік польскай дэлегацыі Э. Асубка-Мараўскі падпісалі сакрэтнае пагадненне паміж СССР і ПКНВ аб савецка-польскай мяжы. У яго аснову была пакладзена лінія Керзана з адступленнямі на карысць Польшчы на беларускім участку мяжы Беластоцкай вобласці і часткі Белавежскай пушчы. Гэтае пагадненне мела падрыхтоўчы, часовы характар, паколькі яшчэ не быў сфарміраваны польскі ўрад нацыянальнага адзінства. Што тычылася сталінскай рэплікі «параіцца з беларусамі», то яна гучала рытарычна, але пакідала прастору для маневра. Ніякага сапраўднага абмеркавання пагранічных праблем з беларускім кіраўніцтвам не было. Яно прымала ўсё, што вырашалася ў Крамлі.

Польскі эмігранцкі ўрад па-ранейшаму адмаўляўся прызнаваць лінію Керзана і заключае ПКНВ з СССР пагадненне аб мяжы. Пра гэта сведчылі перагаворы ў Маскве прадстаўнікоў СССР з дэлегацыяй польскага эмігранцкага ўрада ў Лондане на чале з прэм’ер-міністрам С. Мікалайчыкам, якія адбыліся ў жніўні і кастрычніку 1944 г. У мемарандуме польскага ўрада ад 29 жніўня 1944 г. гаварылася, што канчатковае ўрэгуляванне польска-савецкай мяжы павінен зацвердзіць канстытуцыйны сейм, што неабходна таксама правесці добраахвотны абмен насельніцтвам (польскім, беларускім і ўкраінскім). Лонданскі ўрад не прызнаваў пагадненняў аб абмене насельніцтвам, заключаных Украінскай, Беларускай і Літоўскай ССР з ПКНВ, падкрэсліваючы, што ўрады савецкіх рэспублік робяць спробы змяніць на сваю

карысць этнічны склад тэрыторый Заходняй Беларусі і Заходняй Украіны. Аднак нельга забываць, што польскі ўрад у 1921–1939 гг. праводзіў на «ўсходніх крэсах» палітыку змянення этнічнага складу насельніцтва, перасяляючы сюды асаднікаў і аб'яўляючы беларусаў-католікаў палякамі.

Ялцінскія дамоўленасці і савецка-польскі Дагавор аб дзяржаўнай мяжы. На Крымскай канферэнцыі 1945 г. І. Сталін, Ф. Рузвельт і У. Чэрчыль дамовіліся, што ўсходняя мяжа Польшчы пройдзе ўздоўж лініі Керзана з адступленнямі ад яе ў некаторых раёнах ад 5 да 8 км на карысць Польшчы. Нягледзячы на сцвярджэнні І. Сталіна, што лінія Керзана на беларускім участку няправільная і Беласточчына належыць беларускай этнічнай тэрыторыі, ён аддаў яе Польшчы.

Пасля Патсдамскай канферэнцыі 1945 г., якая ўрэгулявала пытанне аб заходняй мяжы Польшчы, узнікла неабходнасць падвесці юрыдычную базу і пад усходнюю мяжу. У Маскве 16 жніўня 1945 г. намеснік Старшыні СНК СССР В. Молатаў і Старшыня Савета Міністраў Польскай Рэспублікі Э. Асубка-Мараўскі падпісалі Дагавор аб савецка-польскай дзяржаўнай мяжы ўзамен пагаднення ад 27 ліпеня 1944 г., што азначала прызнанне ўрадам Польшчы лініі Керзана ў якасці савецка-польскай мяжы. Імкнучыся мацней прывязаць Польшчу да СССР, І. Сталін пайшоў насустрач яе інтарэсам. Дагавор прадугледжваў адступленні на карысць Польшчы ад лініі Керзана не да 5–8 км, як было вырашана ў Ялце, а на 30 км. Савецкі Саюз саступаў Польшчы тэрыторыю на 30 км у глыбіню Украіны і на 17 км у глыбіню Беларусі. Ад Беларусі адыходзілі 17 раёнаў Беластоцкай вобласці з Беластокам і 3 раёны Брэсцкай вобласці (частка Белавежскай пушчы). Польскі бок перадаваў БССР 15 вёсак, населеных пераважна беларусамі.

Савецкі варыянт лініі Керзана адразу ад Беларусі тэрыторыю плошчай 14,3 тыс. км² з насельніцтвам, паводле перапісу 1931 г., каля 722 тыс. чал., а паводле перапісу 1946 г. – каля 638 тыс. чал. Беласточчына, далучаная да Польшчы, уяўляла сабой тэрыторыю, якая раўнялася палове плошчы такіх сярэдніх еўрапейскіх краін, як Албанія ці Бельгія. Савецкае кіраўніцтва ахвотна аддавала сатэлітнай Польшчы Беласточчыну, таму што яе насяляла ў большасці беларускае каталіцкае насельніцтва, да якога Масква ставілася з недаверам ці ўвогуле ваража. Згодна з данымі 1921 г., там пражывала 61 % католікаў, каля 23 % праваслаўных, 15 % яўрэяў. Аналізуючы геапалітычныя разлікі І. Сталіна, неабходна звярнуць увагу і на тое, што паўночная частка Усходняй Прусіі, якая магла з'яўляцца для Беларусі натуральным выходам да Балтыйскага мора, была тым не менш далучана да РСФСР.

Карэкціроўкі савецка-польскай мяжы ў працэсе яе дэмаркацыі былі нязначныя і не маглі ўнесці істотных змяненняў у яе праходжанне, па-

колькі прынцыповыя палітычныя рашэнні былі прыняты пры падпісанні Дагавора ад 16 жніўня 1945 г. Найбольш значнымі былі карэкціроўкі ў раёне Белавежскай пушчы, якія сягалі 7 км на ўсход ад умоўнай лініі мяжы. Дэмаркацыя мяжы адбывалася не толькі ў атмасферы «сяброўства і ўзаемаразумення паміж абодвума бакамі», як паведамляла тагачасная прэса, але і сутыкнення пазіцый і ўзаемнай няўступлівасці. Па шэрагу пытанняў савецкі бок праявіў гатоўнасць да кампрамісаў і пагадзіўся на саступкі на карысць польскага боку. Дзейнасць змешанай дэмаркацыйнай камісіі паказвае, што абедзве дэлегацыі былі скіраваны на цвёрдае адстойванне дзяржаўных інтарэсаў. Беларуская ССР, як і дзве астатнія саюзныя рэспублікі (УССР і Літоўская ССР), інтарэсы і межы якіх непасрэдна закранала праца па дэмаркацыі савецка-польскай мяжы, не прымалі ўдзелу ў працэсе ўстанаўлення граніцы, не мелі сваіх прадстаўнікоў у савецкай камісіі і памежных падкамісіях.

Падрыхтоўка, падпісанне і ратыфікацыя Дагавора аб савецка-польскай мяжы былі ажыццёўлены без удзелу ўпаўнаважаных прадстаўнікоў БССР, як і іншых зацікаўленых саюзных рэспублік. Дагавор не абмяркоўваўся ў вышэйшых органах дзяржаўнай улады і кіравання УССР, БССР і Літоўскай ССР, чые нацыянальныя інтарэсы ён непасрэдна закранаў. У савецкай дзяржаўнай сістэме не было прадугледжана палітыка-прававога механізму ўзаемадзеяння і каардынацыі паміж цэнтрам і рэспублікамі пры вырашэнні пытанняў аб межах рэспублік і Саюза. Дагавор парушаў палажэнні Канстытуцыі СССР і Канстытуцыі БССР, якія патрабавалі згоды саюзнай рэспублікі на змяненне яе межаў. Такой згоды рэспублікі не давалі, і іх згоды на гэты крок савецкага ўрада ў Маскве не прасілі.

Высновы

1. Напярэдадні і ў гады Другой сусветнай вайны Беларусь з'яўлялася аб'ектам геапалітычных стратэгий, дыпламатычных камбінацый і тэатрам ваенных дзеянняў паміж СССР і Германіяй. Вайна пачалася з гістарычна справядлівай для беларускага народа падзеі – уз'яднання Заходняй Беларусі і БССР, што было дасягнута дзякуючы савецкай знешняй і ваеннай палітыцы ў надзвычайных міжнародных умовах. Для беларусаў радасць уз'яднання Усходняй і Заходняй Беларусі аказалася азмрочанай стратай часткі тэрыторыі толькі што далучанай Заходняй Беларусі. Аб'яднанай Беларусі прыйшлося заплаціць за вызваленчы паход Чырвонай арміі перадачай Вільні і Віленскай вобласці Літве, што адбылося ў адпаведнасці з савецка-літоўскім Дагаворам ад 10 кастрычніка 1939 г. У 1940 г. да Літвы адышлі і іншыя беларускія землі.

2. У планах разгрому і расчлянення СССР, якія выношваліся нацыскай Германіяй, важнае месца займалі заходнія савецкія рэспублікі. На заходніх прасторах СССР А. Гітлер планаваў стварыць тры асобныя дзяржаўныя арганізмы – Украіну, Беларусь і федэрацыю Прыбалтыйскіх рэспублік. Ім адводзілася роля залежных ад Германіі і «вольных ад Сталіна» рэспублік, буфераў Трэцяга рэйха, дзяржаў-пратэктаратаў. Пры распрацоўцы плана «Барбароса» галоўнае нямецкае камандаванне ўзброеных сіл прадугледжвала падзел акупіраваных тэрыторый згодна з нацыянальнай спецыфікай і тактычным размежаваннем трох воінскіх фарміраванняў: «Поўнач» (Прыбалтыка), «Цэнтр» (Беларусь) і «Поўдзень» (Украіна). Пасля акупацыі тэрыторыя Беларусі была злучана з прыбалтыйскімі краінамі ў адным рэйхскамісарыяце «Остланд».

3. Паводле нацыскага плана «Ост» меркавалася каланізаваць тэрыторыю Беларусі, перасяліць большасць беларусаў ва ўсходнія раёны Расіі, астатніх ператварыць у танную працоўную сілу. Існаванне бездзяржаўнасці і ўласнай нацыянальнай інтэлігенцыі – вось што нёс для Беларусі «новы парадак». Як першая (1915–1918), так і другая (1941–1944) нямецкія акупацыі выкарыстоўвалі заганы і недахопы расійскай і савецкай нацыянальнай палітыкі ў Беларусі. Гэта выяўлялася ў падтрымцы з боку акупантаў нацыянальна-культурнай дзейнасці беларускіх арганізацый і спарадзіла калабарацыянізм.

4. З пачаткам вайны СССР з Германіяй у зусім іншым ракурсе паўстала праблема ўсходняй мяжы Польшчы. Савецкі Саюз прызнаваў, што савецка-германскія пагадненні адносна тэрытарыяльных змяненняў у Польшчы страцілі сілу, аднак не збіраўся адмаўляцца ад Заходняй Украіны і Заходняй Беларусі. Сярод палітычных сіл Польшчы існавалі дзве супрацьлеглыя пазіцыі ў адносінах да ўсходняй мяжы. Левы лагер прызнаваў новую польска-савецкую мяжу, устаноўленую ў кастрычніку 1939 г. Эмігранцкі ўрад доўгі час не прызнаваў законнасць уключэння Заходняй Беларусі і Заходняй Украіны ў склад СССР і новай мяжы паміж СССР і Польшчай, аднак пад ціскам Вялікабрытаніі і ЗША ён пайшоў на прызнанне лініі Керзана. Яна і стала асновай савецка-польскай мяжы, устаноўленай пагадненнямі ў Ялце і Дагаворам ад 16 жніўня 1945 г.

5. Другая сусветная і Вялікая Айчынная войны скончыліся перамогай СССР і іншых дзяржаў антыгітлераўскай кааліцыі. Для Беларусі яны завяршыліся вызваленнем ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў і вяртаннем савецкай сістэмы кіравання. У гады вайны БССР панесла каласальныя людскія і матэрыяльныя страты, гібель мільёнаў людзей, знішчэнне дзясяткаў гарадоў і тысяч населеных пунктаў, вымушаную эміграцыю

сотняў тысяч жыхароў рэспублікі. У 1946 г. урад БССР паставіў у ААН пытанне аб выдачы і пакаранні ваенных злачынцаў і працягваў займацца ім усе пасляваенныя гады.

6. У завяршальны перыяд Вялікай Айчыннай вайны адбыліся змяненні ў тэрытарыяльным складзе БССР. Савецкі ўрад падпісаў з польскім урадам пагадненні аб перадачы апошняй Беласточчыны і часткі Белавежскай пушчы і аб абмене насельніцтвам, уключыў у склад РСФСР Калініградскі анклаў, на які разлічвала беларускае кіраўніцтва. Разам з тым Мінску ўдалося адстаяць Полацкую вобласць, якую ў Маскве хацелі перадаць у склад РСФСР. Вырашаныя савецкім урадам ваюнтарысцкім шляхам пытанні аб межах Беларусі (з Літвой і Польшчай) гальванізаваліся ў 1990 г. і прывялі да ўскладнення адносін БССР з Варшавай і Вільнюсам.

Кантрольныя пытанні

1. Назавіце знешнепалітычныя перадумовы ўз'яднання Заходняй Беларусі і БССР.

2. Якім чынам адбылося далучэнне Вільні і Віленскай вобласці да Літвы?

3. Якое месца займала Беларусь у нацысцкіх праектах расчлянення СССР?

4. Раскажыце пра асаблівасці нямецкай акупацыйнай палітыкі на тэрыторыі Беларусі ў 1941–1944 гг.

5. Што вы ведаеце пра лінію Керзана?

6. Пералічыце міжнародныя пагадненні, якія ляглі ў аснову савецка-польскай мяжы.

7. Які ўплыў на Беларусь аказалі вынікі Другой сусветнай вайны?

Спіс літаратуры

Советский союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. : сб. док. : в 6 т. / М-во иностр. дел СССР. – М. : Политиздат, 1978–1980.

СССР и Литва в годы Второй мировой войны : сб. док. : в 2 т. / Ин-т истории Литвы ; сост. А. Каспаравичюс, Ч. Лауринавичюс, Н. Лебедева. – Вильнюс : Ин-т истории Литвы, 2006–2012.

Іваноў, М. Праблема прыналежнасці Вільні і беларускае нацыянальнае пытанне ў 1939 г. / М. Іваноў // Беларус. гіст. часоп. – 1994. – №1. – С. 32–38.

История белорусской государственности : в 5 т. / Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т истории. – Минск : Беларус. навука, 2018–2020. – Т. 4 : Белорусская

государственность накануне и в период Великой Отечественной войны и послевоенного восстановления (1939–1953 гг.). – 2019. – 567 с.

Назаўжды разам (да 80-годдзя ўз’яднання Заходняй Беларусі з БССР) : зб. арт. / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск : Беларус. навука, 2021. – 293 с.

Снапковский, В. Е. Белоруссия в этнополитике нацистской Германии 1939–1944 гг. / В. Е. Снапковский // Этнокультурная идентичность народов Украины, Белоруссии и Польши: механизмы формирования и способы проявления / Рос. акад. наук, Ин-т славяноведения. – М. : Ин-т славяноведения, 2011. – С. 311–336.

Снапкоўскі, У. Е. Шлях скрозь стагоддзе: беларуска-польскія адносіны 1918–2017 гг. / У. Е. Снапкоўскі. – Мінск : БДУ, 2017. – 287 с. : іл.

Снапкоўскі, У. Е. Беларусь у геапалітыцы і дыпламатыі перыяду Другой сусветнай вайны / У. Е. Снапкоўскі // Беларус. журн. междунар. права и междунар. отношений. – 2000. – № 1. – С. 45–54.

Снапковский, В. Е. О советско-германском сотрудничестве при подготовке и осуществлении военной кампании СССР против Польши в сентябре 1939 г. / В. Е. Снапковский // Западная Белоруссия и Западная Украина в 1939–1941 гг.: люди, события, документы : материалы междунар. науч. конф., Москва, 17 сент. 2009 г. / отв. ред.: О. В. Петровская, Е. Ю. Борисёнок. – СПб. : Алетей, 2011. – С. 77–102.

Турунак, Ю. Беларусь пад нямецкай акупацыяй / Ю. Турунак. – Мінск : Беларусь, 1993. – 227 с.

Турунак, Ю. Беларускае пытанне ў палітыцы лонданскага лагера (1941–1944) / Ю. Турунак // Спадчына. – 1997. – № 3. – С. 104–133.

Хомич, С. Территория и государственные границы Беларуси в XX веке. От незавершенной этнической самоидентификации и внешнеполитического произвола к современному *status quo* / С. Хомич. – Минск : Экономпресс, 2011. – 415 с.

Глава 14

ДРУГІ ВЫХАД БЕЛАРУСІ НА МІЖНАРОДНУЮ АРЭНУ (1944 г. – канец 1940-х гг.)

14.1. Шлях Беларусі ў ААН

Вяртанне БССР знешнепалітычных паўнамоцтваў. Новы этап знешнепалітычнай дзейнасці БССР, як і астатніх саюзных рэспублік, пачаўся ў 1944 г. Вярхоўны Савет СССР 1 лютага 1944 г. прыняў Закон «Аб прадастаўленні саюзным рэспублікам паўнамоцтваў у галіне знешніх зносін і аб пераўтварэнні ў сувязі з гэтым Народнага камісарыята замежных спраў з агульнасаюзнага ў саюзна-рэспубліканскі народны камісарыят». Саюзныя рэспублікі атрымалі права ўступаць у непасрэдныя адносіны з замежнымі дзяржавамі, заключаць з імі пагадненні, абменьвацца дыпламатычнымі і консульскімі прадстаўнікамі. Закон унёс змены ў Канстытуцыю СССР 1936 г., дапоўніўшы яе арт. 18-а, які замацаваў права кожнай саюзнай рэспублікі ўступаць у непасрэдныя адносіны з замежнымі дзяржавамі. Да паўнамоцтваў СССР адносілася ўстанаўленне агульнага парадку ва ўзаемаадносінах саюзных рэспублік з замежнымі дзяржавамі. За цэнтральнымі органамі захоўвалася прадстаўніцтва СССР у міжнародных адносінах, заключэнне, ратыфікацыя і дэансацыя дагавораў СССР з іншымі дзяржавамі і ўсе іншыя правы ў галіне міжнародных адносін, якія былі прадугледжаны арт. 14 і 49 Канстытуцыі СССР. У сувязі з прыняццем Закона ад 1 лютага 1944 г. ліквідаваліся ўпраўленні ўпаўнаважаных НКЗС СССР пры СНК саюзных рэспублік. На працягу года ў рэспубліках былі створаны свае НКЗС і прызначаны іх кіраўнікі. Рашэнні Вярхоўнага Савета СССР прадугледжвалі таксама стварэнне вайсковых фарміраванняў саюзных рэспублік і рэспубліканскіх наркаматаў абароны.

У сакавіку 1944 г. 6-я сесія Вярхоўнага Савета БССР, якая сабралася ў вызваленым ад акупантаў Гомелі, абмеркавала пытанне аб стварэнні саюзна-рэспубліканскіх наркаматаў замежных спраў і абароны. У дакладзе старшыні Прэзідыума Вярхоўнага Савета БССР Н. Наталевіча падкрэслівалася, што пашырэнне правоў саюзных рэспублік у галіне абароны і знешніх адносін з'яўляецца важным крокам у развіцці беларускай дзяржаўнасці, адзначалася вялікае практычнае значэнне выхаду БССР на міжнародную арэну. Ён вылучыў тры асноўныя прынцыпы будучай знешнепалітычнай дзейнасці рэспублікі: 1) выхад на міжнарод-

ную арэну ў якасці самастойнай дзяржавы ў складзе СССР; 2) знешняя палітыка на аснове ўзрастаючай гаспадарчай, палітычнай і культурнай моцы ўсяго СССР; 3) належнае месца на міжнароднай арэне, паколькі па ўзроўні прамысловай і сельскагаспадарчай вытворчасці, культурнага развіцця, багатай гістарычнай мінуўшчыны, колькасці насельніцтва і плошчы тэрыторыі БССР супастаўляльная з многімі дзяржавамі Еўропы і іншых кантынентаў.

Першачарговымі мэтамі і задачамі знешняй палітыкі БССР Н. Наталевіч сфармуляваў наступныя: 1) набліжаць перамогу над фашызмам і выставіць рахунак Германіі за страты, якія панесла Беларусь у гады вайны; 2) умацоўваць палітыку міру, наладжваць і пашыраць сувязі з усімі свабодалюбівымі краінамі, у першую чаргу саюзнымі па антыгітлераўскай кааліцыі; 3) усталяваць дружалюбныя і добрасуседскія адносіны з Польшчай. У сувязі з гэтым Н. Наталевіч звярнуўся з просьбай да савецкага кіраўніцтва ўлічыць законныя інтарэсы беларускага народа пры вызначэнні дзяржаўных межаў паміж СССР і Польшчай.

Даклад старшыні Прэзідыума Вярхоўнага Савета БССР Н. Наталевіча быў, па сутнасці, першым у гісторыі БССР разгорнутым публічным выступленнем аднаго з беларускіх кіраўнікоў па пытаннях знешняй палітыкі. У ім былі сфармуляваны прынцыпы, мэты і задачы знешнепалітычнай дзейнасці БССР, якімі рэспубліка збіралася кіравацца ў перыяд заканчэння вайны і пасляваенных гады. У дакладзе змяшчаліся такія смелыя і нязвыклыя для беларускіх кіраўнікоў выразы, як, напрыклад, «знешняя палітыка БССР» замест паняцця «знешнепалітычная дзейнасць». Фармулёўка «БССР выходзіць на міжнародную арэну як самастойная дзяржава ў складзе СССР» адлюстроўвала супярэчлівы дзяржаўны статус рэспублікі ў складзе савецкай шматнацыянальнай дзяржавы імперскага тыпу. Разам з тым Н. Наталевіч абгрунтавана аддаваў прыярытэт адносінам з Польшчай, але не адважыўся паставіць пытанне аб неабходнасці ўдзелу рэспублікі ў справе ўрэгулявання савецка-польскай мяжы, як гэта зрабілі ў той час украінцы.

Вярхоўны Совет БССР 24 сакавіка 1944 г. прыняў Закон «Аб стварэнні саюзна-рэспубліканскага Народнага камісарыята замежных спраў Беларускай ССР». У адпаведнасці з ім Канстытуцыя БССР 1937 г. была дапоўнена арт. 16-а, паводле якога рэспубліка атрымала права ўступаць у непасрэдныя адносіны з замежнымі дзяржавамі, заключаць з імі пагадненні, абменьвацца дыпламатычнымі і консульскімі прадстаўнікамі. Змяненні, якія тычыліся знешнепалітычных паўнамоцтваў вышэйшых органаў дзяржаўнай улады, былі ўнесены і ў іншыя артыкулы Канстытуцыі БССР. Намеснік старшыні СНК БССР К. Кісялёў 30 сакавіка быў прызначаны наркамам замежных спраў БССР. У 1946 г. НКЗС быў перай-

менаваны ў Міністэрства замежных спраў БССР. З 1937 г. К. Кісялёў займаў пасаду рэспубліканскага наркама аховы здароўя, у 1938–1940 гг. быў старшынёй СНК БССР, з 1943 г. працаваў першым намеснікам старшыні СНК БССР. Урач па спецыяльнасці, кандыдат медыцынскіх навук, ён стаў дыпламатам па прызначэнні і прызванні, займаў пасаду міністра замежных спраў больш за дваццаць гадоў (1944–1966) і да 1958 г. з’яўляўся намеснікам старшыні ўрада БССР.

Барацьба вакол «справы Х» на канферэнцыях у Думбартан-Оксе і Ялце. Са жніўня 1944 г., калі Савецкі Саюз у Думбартан-Оксе ўпершыню вылучыў прапанову аб уключэнні ў склад Міжнароднай арганізацыі бяспекі ўсіх 16 савецкіх саюзных рэспублік, да мая 1945 г., калі Устаноўчая канферэнцыя ААН у Сан-Францыска прыняла рашэнне аб уключэнні БССР і УССР у лік заснавальнікаў новай міжнароднай арганізацыі, вакол пытання аб членстве савецкіх рэспублік вялася напружаная дыпламатычная барацьба паміж Савецкім Саюзам і яго заходнімі саюзнікамі па антыгітлераўскай кааліцыі. Асноўныя вехі гэтай барацьбы – канферэнцыі ў Думбартан-Оксе, Ялце і Сан-Францыска.

Савецкае кіраўніцтва пачало рыхтавацца да выхаду саюзных рэспублік на міжнародную арэну і стварэння іх уласных НКЗС з вясны 1943 г., калі вызначыўся карэнны паварот у ходзе вайны на карысць антыгітлераўскай кааліцыі. У сувязі з распрацоўкай планаў пасляваеннага ўладкавання свету, якім займаліся заходнія дзяржавы, перад Савецкім Саюзам рэальнай станавілася небяспека аказацца ў адзіноце ці ў лепшым выпадку мець толькі некалькі саюзнікаў як у будучай Міжнароднай арганізацыі бяспекі, так і на канферэнцыях па пытаннях пасляваеннага мірнага ўрэгулявання. Для ўмацавання пазіцый СССР на міжнароднай арэне савецкае кіраўніцтва вырашыла дабівацца так званага множнага прадстаўніцтва саюзных рэспублік у міжнародных арганізацыях і асамблеях.

Першая спроба легалізацыі множнага прадстаўніцтва СССР была зроблена ў ліпені 1943 г., калі Масква папрасіла асобнае членства для сямі саюзных рэспублік, што панеслі найбольшыя страты ў вайне (Украіна, Беларусь, Малдова, Літва, Латвія, Эстонія і Карэла-Фінская ССР), у Камісіі ААН па ваенных злачынствах. Аднак ЗША і Вялікабрытанія адхілілі просьбу СССР, матывуючы адмову адсутнасцю ў рэспублік канстытуцыйных паўнамоцтваў для выдзення знешнепалітычнай дзейнасці. Гэта падштурхнула савецкае кіраўніцтва да таго, каб вярнуць рэспублікам знешнепалітычныя паўнамоцтвы, якія яны дэлегавалі саюзнаму цэнтру пры ўступленні ў СССР.

З улікам таго, што Вялікабрытанія магла разлічваць у міжнародных арганізацыях і на канферэнцыях на падтрымку дзяржаў – членаў Брытанскай садружнасці нацый, а ЗША – абавірацца на галасы залежных

ад іх краін Лацінскай Амерыкі, Савецкі Саюз вырашыў таксама стварыць сабе шматгалосую падтрымку ў асобе саюзных рэспублік. Аднак у адрозненне ад Канады ці Аўстраліі, Аргенціны ці Бразіліі УССР і БССР, як і іншыя саюзныя рэспублікі, не з'яўляліся суверэннымі і незалежнымі дзяржавамі, а цалкам падпарадкоўваліся Маскве, саюзнаму партыйна-дзяржаўнаму кіраўніцтву.

Для англа-амерыканскай дыпламатыі аказалася поўнай нечаканасцю вылучаная кіраўніком савецкай дэлегацыі А. Грамыкам на канферэнцыі прадстаўнікоў СССР, ЗША і Вялікабрытаніі ў Думбартан-Оксе 28 жніўня 1944 г. прапанова-патрабаванне аб уключэнні ўсіх 16 савецкіх саюзных рэспублік у лік першапачатковых дзяржаў-членаў новай міжнароднай арганізацыі. Яно выклікала эфект выбуху бомбы, пасяджэнне кіраўнікоў дэлегацый СССР, ЗША і Вялікабрытаніі было перапынена. Першай рэакцыяй намесніка дзяржаўнага сакратара ЗША Э. Стэцініуса і намесніка міністра замежных спраў Вялікабрытаніі А. Кадогана было здзіўленне, нязгода і прадбачанне вялікіх цяжкасцей у рэалізацыі савецкай прапановы.

Супраць патрабавання СССР катэгарычна выступілі прэзідэнт ЗША Ф. Рузвельт і дзяржаўны сакратар К. Хэл. Сур'ёзную занепакоенасць пастаноўкай пытання аб членстве 16 рэспублік у новай арганізацыі выказаў Ф. Рузвельт у пасланні да І. Сталіна 1 верасня 1944 г. Амерыканскі прэзідэнт адзначаў, што савецкае патрабаванне можа паставіць пад пагрозу ўвесь праект стварэння міжнароднай арганізацыі, і выказваў гатоўнасць абмеркаваць прапанову пасля таго, як яна пачне сваю працу. У адказе І. Сталіна ад 7 верасня падкрэслівалася выключна важнае значэнне, якое савецкі кіраўнік надаваў гэтаму пытанню, адзначалася, што такія савецкія рэспублікі, як Украіна і Беларусь, па колькасці насельніцтва і па палітычным значэнні пераўзыходзяць некаторыя дзяржавы, аднесеныя да ліку ініцыятараў стварэння новай арганізацыі. Савецкі кіраўнік, сустрэўшы рэзкае супрацьдзеянне ЗША максімальнаму задавальненню савецкай просьбы, невыпадкова пазначыў Украіну і Беларусь у ліку першых рэспублік-кандыдатаў на першапачатковае членства ў арганізацыі. Гэтае пытанне атрымала ў дакументах дзяржаўнага дэпартаменту ЗША, а пасля ў заходняй літаратуры, назву «пытанне Х», ці «справа Х». Э. Стэцініус завёў спецыяльную папку, у якой захоўваліся сапраўдныя пратаколы канферэнцыі ў Думбартан-Оксе, што мелі дачыненне да «справы Х». Аб існаванні гэтай папкі акрамя яго ведалі толькі Ф. Рузвельт і К. Хэл. Прэзідэнт указаў Э. Стэцініусу трымаць «справу Х» пад вялікім сакрэтам.

Пытанне аб першапачатковых членах будучай арганізацыі ў Думбартан-Оксе вырашыць не ўдалося, паколькі ЗША і Вялікабрытанія пя-

рэчылі членству савецкіх рэспублік. Разам з тым амерыканцы былі настроены на ўпартую барацьбу з савецкім рэвалюцыйным патрабаваннем. Збіраючыся на канферэнцыю ў Крым, Ф. Рузвельт у размове з групай сенатараў заявіў, што ў выпадку вылучэння І. Сталіным просьбы аб членстве 16 рэспублік, ён запатрабуе членства ўсіх 48 штатаў сваёй дзяржавы.

Да Ялцінскай канферэнцыі ўрады СССР і ЗША падрыхтавалі кампрамісныя патрабаванні па працэдуры галасавання ў Савеце Бяспекі і першапачатковаму членству. Прапановы Вашынгтона па працэдуры галасавання ўлічвалі пункт гледжання Масквы аб неабходнасці безумоўнага адзінагалосся пастаянных членаў Савета Бяспекі па ўсіх найважнейшых пытаннях. Савецкі ўрад, у сваю чаргу, адмовіўся ад патрабавання членства для ўсіх 16 рэспублік і вылучыў просьбу аб уключэнні ў лік заснавальнікаў арганізацыі трох ці па меншай меры дзвюх рэспублік – Украіны, Беларусі і Літвы. Аргументуючы просьбу, В. Молатаў падкрэсліў, што названыя рэспублікі панеслі найвялікшыя страты ў вайне і былі першымі тэрыторыямі, што падвергліся нямецкай агрэсіі.

Уключэнне Літвы ў формулу «тры ці дзве савецкія рэспублікі» мела для савецкага кіраўніцтва мэтай празандзіраваць магчымасць прызнання Захадам інкарпарацыі прыбалтыйскіх краін у склад СССР. Паколькі ЗША і Вялікабрытанія па-ранейшаму адмаўляліся прызнаваць уключэнне Літвы, Латвіі і Эстоніі ў склад СССР, то яны негатыўна аднесліся да прапановы аб допуску Літвы ў першапачатковыя члены арганізацыі. У далейшым яе кандыдатура савецкім урадам не вылучалася.

Ф. Рузвельт і У. Чэрчыль падтрымалі просьбу І. Сталіна з улікам шырокага разумення міжнароднай палітыкі. Яны лічылі сваім маральным абавязкам дапусціць у арганізацыю краіны, якія першымі прынялі на сябе ўдар фашысцкай Германіі, не скарыліся ворагу і ўнеслі значны ўклад у агульную справу антыгітлераўскай кааліцыі. Ф. Рузвельт і У. Чэрчыль таксама разумелі, што два галасы не будуць мець для СССР прынцыповага значэння на форуме Генеральнай Асамблеі. (У час правядзення Крымскай канферэнцыі ў склад ААН уваходзіла менш за 40 дзяржаў.) Невыпадкава Ф. Рузвельт хутка адмовіўся ад сваёй просьбы аб двух дадатковых месцах у Генеральнай Асамблеі. Дамоўленасць аб Украіне і Беларусі па ініцыятыве Ф. Рузвельта і У. Чэрчыля была ўключана ў сакрэтны пратакол Ялцінскай канферэнцыі. У Савецкім Саюзе пра яе было вядома вельмі вузкаму колу асоб. Не ведалі пра гэта і кіраўнікі БССР. Украіна і Беларусь, якія паводле сталінскай тэрміналогіі кваліфікаваліся як «дзве асноўныя рэспублікі СССР», з’яўляліся аб’ектамі вялікай і складанай дыпламатычнай гульні паміж СССР і заходнімі саюзнікамі.

Уключэнне БССР у першапачатковыя члены ААН на Сан-Францыскай канферэнцыі. Пасля Крымскай канферэнцыі савецкае

кіраўніцтва вырашыла, што прыйшла чарга ўключыць у гульню зацікаўленыя рэспублікі. У сакавіку 1945 г. урады УССР і БССР, якія не атрымалі запрашэнняў на Устаноўчую канферэнцыю ААН у Сан-Францыска, па ўказанні з Масквы заявілі, што накіруюць свае дэлегацыі нават пры адсутнасці афіцыйных запрашэнняў. Гэты нечаканы ход савецкай дыпламатыі абвастрыў рознагалосці паміж СССР і заходнімі краінамі, накіліў атмасферу вакол падрыхтоўкі Канферэнцыі ў Сан-Францыска. Адміністрацыя ЗША пры падтрымцы брытанскага ўрада энергічна прэрэчыла, адзначаючы, што рашэнне Крымскай канферэнцыі не прадугледжвала ўдзелу дэлегацый Украіны і Беларусі ў Сан-Францыскай канферэнцыі. Аднак дзякуючы намаганням савецкай дыпламатыі, асабліва В. Молатава і А. Грамыкі, удалося дамагчыся згоды ад ЗША, Вялікабрытаніі і Кітая падтрымаць на канферэнцыі савецкую просьбу аб запрашэнні прадстаўнікоў Украіны і Беларусі ў Сан-Францыска. В. Молатаў нават заявіў, што, калі дэлегацыі савецкіх рэспублік не будуць запрошаны, ён катэгарычна адмовіцца прыехаць у Сан-Францыска.

Канчатковае пытанне аб членстве Украіны і Беларусі ў Міжнароднай арганізацыі бяспекі было вырашана на Устаноўчай канферэнцыі ААН у Сан-Францыска (25 красавіка – 26 чэрвеня 1945 г.). Так, 27 красавіка канферэнцыя адзінагалосна прыняла рашэнне аб уключэнні УССР і БССР у лік першапачатковых членаў міжнароднай арганізацыі, а 30 красавіка, таксама адзінагалосна, усе 47 краін – удзельнікі канферэнцыі прагаласавалі за запрашэнне дэлегацый УССР і БССР на ўстаноўчы форум ААН. За гэтае рашэнне галасавалі і ўсе лацінаамерыканскія краіны ў абмен на дадзенае СССР абавязацельства падтрымаць запрашэнне Аргенціны. На 1-м пасяджэнні кіраўнікоў дэлегацый (Кіруючага камітэта) 27 красавіка кіраўнік дэлегацыі СССР В. Молатаў зрабіў ад імя ўрадаў УССР і БССР заявы, у якіх выказвалася іх жаданне далучыцца да міжнароднай арганізацыі і прыняць удзел у Канферэнцыі. Заява ўрада БССР у адрас Сан-Францыскай канферэнцыі была падпісана старшынёй СНК БССР П. Панамарэнкам і наркамам замежных спраў К. Кісялёвым.

Генеральны сакратар Сан-Францыскай канферэнцыі А. Хіс 1 мая 1945 г. паслаў з Вашынгтона ў Мінск тэлеграму наркаму замежных спраў К. Кісялёву, у якой паведамляў аб рашэнні запрасіць БССР стаць паўнапраўным членам міжнароднай арганізацыі, а яе прадстаўнікам прапаноўваў неадкладна прыбыць для ўдзелу ў канферэнцыі. Прэзідыум Вярхоўнага Савета БССР 30 красавіка прызначыў дэлегацыю БССР на Сан-Францыскую канферэнцыю ў складзе К. Кісялёва (кіраўнік дэлегацыі), Г. Байдакова, А. Жэбрака, У. Перцава, Ф. Шмыгава. Дэлегацыя

атрымала паўнамоцтвы падпісаць канчатковы тэкст Статута Усеагульнай міжнароднай арганізацыі для падтрымання міру і бяспекі пры ўмове яго наступнай ратыфікацыі ў адпаведнасці з законамі БССР.

Дэлегацыя БССР прыступіла да работы Сан-Францыскай канферэнцыі 8 мая і зрабіла канструктыўны ўклад у распрацоўку Статута ААН. Дэлегацыя БССР адстойвала права вета пастаянных членаў Савета Бяспекі, выступала за ўключэнне ў Статут ААН палажэнняў аб самавызначэнні народаў і сацыяльна-эканамічных правах чалавека, забеспячэнні інтарэсаў каланіяльных і залежных народаў і краін, за дакладнае вызначэнне агрэсіі, строгае выкарыстанне санкцый да парушальнікаў Статута, прычыла супраць допуску франкісцкай Іспаніі ў ААН.

Прадстаўнікі 50 дзяржаў, у тым ліку СССР, УССР і БССР, 26 чэрвеня падпісалі Статут ААН, Статут Міжнароднага Суда і Часовае пагадненне аб стварэнні Падрыхтоўчай камісіі. Прэзідыум Вярхоўнага Савета БССР 30 жніўня ратыфікаваў Статут ААН. Ратыфікацыйная грамата БССР была здадзена на захаванне 24 кастрычніка 1945 г., як і ратыфікацыйныя граматы СССР і УССР. У гэты ж дзень Статут ААН набыў сілу. Устаноўчая канферэнцыя ААН у Сан-Францыска з'явілася першым міжнародным форумам XX ст., у якім дэлегацыя Беларусі ўдзельнічала на раўнапраўнай і правамоцнай аснове.

Нягледзячы на тое, што вярхоўныя органы рэспублікі не ставілі перад І. Сталіным і савецкім кіраўніцтвам пытання аб выхадзе на міжнародную арэну ці ўключэнні ў склад міжнароднай арганізацыі, і тое, як яно было вырашана, уваходжанне БССР у ААН мела вялікае гістарычнае значэнне, адпавядала нацыянальным інтарэсам беларускага народа. Подпіс БССР пад Статутам ААН азначаў, што сусветнае супольніцтва фармальна прызнавала яе суверэннай і незалежнай дзяржавай, якой яна фактычна не з'яўлялася ў складзе ўнітарнага Савецкага Саюза. Рэспубліка атрымлівала ўсе прывілеі і імунітэты ААН, права выбірацца ў яе галоўныя органы, у тым ліку ў Савет Бяспекі, магчымасць удзельнічаць у абмеркаванні ўсіх сусветных праблем, даводзіць сваю пазіцыю да ААН, уносіць на яе разгляд уласныя прапановы і заўвагі. Больш за 40 гадоў ААН была для Беларусі адзіным акном у знешні свет.

14.2. Галоўныя кірункі знешнепалітычнай дзейнасці БССР

Прыярытэты беларускай актыўнасці ў ААН. Першы этап знешнепалітычнай дзейнасці БССР пасля яе аднаўлення ахоплівае 1944–1953 гг. Гэта час другога (пасля 1918–1922 гг.) выхаду Беларусі на міжнародную

арэну, фарміравання асноўных кірункаў дыпламатычнай актыўнасці БССР, станаўлення яе дыпламатычнай службы. У апошнія ваенныя і першыя пасляваенныя гады знешнепалітычная дзейнасць БССР была асабліва актыўнай і прыкметнай. Дэлегацыя БССР удзельнічала ў працы Падрыхтоўчай камісіі ААН у Лондане (лістапад – снежань 1945 г.), 1-й і наступных сесій Генеральнай Асамблеі ААН, была абрана ў 1946 г. у члены Эканамічнага і Сацыяльнага Савета. Беларусь заключыла пагадненне з ЮНРРА (Адміністрацыя дапамогі і аднаўлення Аб'яднаных Нацый; англ. *United Nations Relief and Rehabilitation Administration, UNRRA*) і атрымала дапамогу з боку гэтай міжнароднай арганізацыі, удзельнічала ў працы Парыжскай мірнай канферэнцыі і падпісала мірныя дагаворы з былымі саюзнікамі фашысцкай Германіі. Беларускі ўрад зрабіў заяву па германскім пытанні і заключыў пагадненне з польскім урадам аб абмене насельніцтвам.

У студзені 1946 г. дэлегацыя БССР разам з 50 іншымі дэлегацыямі краін – заснавальніц ААН уключылася ў працу 1-й сесіі Генеральнай Асамблеі. Па яе ініцыятыве ў лютым 1946 г. была прынята адна з першых рэзалюцый Генеральнай Асамблеі – аб выдачы і пакаранні ваенных злачынцаў, якая патрабавала ад усіх краін прыняцця актыўных мер па выяўленні, арышце і высылцы ваенных злачынцаў у тыя краіны, дзе яны здзейснілі свае злачынствы, для суда і пакарання згодна з законам гэтых дзяржаў. Беларуская дэлегацыя вылучыла свае прапановы і папраўкі па праблемах бежанцаў і перамешчаных асоб, падпечных тэрыторый, настойвала на прыняцці больш рашучых мер уздзеяння на франкісцкі рэжым у Іспаніі (аж да разрыву дыпламатычных і эканамічных адносін), абараняла правы індыйскага насельніцтва ў Паўднёвай Афрыцы.

На наступных сесіях Генеральнай Асамблеі беларускія дыпламаты выступалі супраць спроб рэвізіі Статута ААН, якія тычыліся перш за ўсё абмежавання права вета, падтрымлівалі прапановы дэлегацыі СССР аб усеагульным скарачэнні ўзбраенняў, мерах супраць прапаганды і падпальшчыкаў новай вайны, забароне атамнай зброі і скарачэнні ўзбраенняў і ўзброеных сіл пастаянных членаў Савета Бяспекі ААН, заключэнні Пакта пяці вялікіх дзяржаў па ўмацаванні міру. Савецкія ініцыятывы па пытаннях міжнароднага міру і бяспекі складана было выканаць на практыцы; яны мелі прапагандысцкі характар і былі адхілены большасцю галасоў заходніх краін.

У 1946–1948 гг. БССР была прынята ў чатыры спецыялізаваныя ўстановы ААН: Міжнародны саюз электрасувязі, Сусветны паштовы саюз, Сусветную метэаралагічную арганізацыю, Сусветную ахову здароўя (СААЗ). Аднак актыўнага ўдзелу ў іх працы не прымала,

а з пачаткам халоднай вайны ў адпаведнасці з указаннямі Масквы засяродзілася на канфрантацыі з заходнімі дзяржавамі. У 1949 г. дэлегацыі СССР, УССР, БССР і іншых краін Усходняй Еўропы па загадзе з Масквы пакінулі СААЗ і працягвалі ўдзельнічаць толькі ў трох з 11 спецыялізаваных устаноў ААН. Міністр замежных спраў БССР К. Кісялёў прапанаваў у 1947 г. саюзнаму кіраўніцтву, каб СССР, УССР і БССР уступілі ў ЮНЕСКА, але ў той час кіраўніцтва Міністэрства замежных спраў СССР (асабліва першы намеснік міністра А. Вышыньскі) лічыла неэтазгодным уступаць у арганізацыю, дзе панавала англа-амерыканская большасць. Уваход СССР, УССР і БССР у ЮНЕСКА адбыўся ў 1954 г. пасля прыходу да ўлады новага савецкага кіраўніцтва.

У 1948 г. беларуская дэлегацыя ўстрымалася ў ліку васьмі дэлегацый (савецкі блок, Паўднёва-Афрыканская Рэспубліка, Саудаўская Аравія) падчас прыняцця 3-й сесіяй Генеральнай Асамблеі ААН Усеагульнай дэкларацыі правоў чалавека, у 1950 г. байкатавала працу Генеральнай Асамблеі астатніх органаў і камітэтаў ААН у знак пратэсту супраць таго, што месца Кітая ў ААН працягваў займаць гамінданаўскі рэжым (урад Рэспублікі Кітай, які знаходзіўся на в. Тайвань). Пазіцыя БССР па ўсіх пытаннях парадку дня Генеральнай Асамблеі і іншых органаў ААН дыктавалася неабходнасцю строгага выканання дырэктыў Палітбюро ЦК ВКП(б)-КПСС і асабіста І. Сталіна.

З 11 найважнейшых міжнародных дакументаў у галіне правоў чалавека, прынятых ААН у 1948–1953 гг., БССР удзельнічала ў чатырох: Канвенцыі аб прадукіненні злачынства генацыду і пакаранні за яго (1948), Канвенцыі аб барацьбе з гандлем людзьмі і эксплуатацыяй прастытуцыі трэцімі асобамі (1949), Канвенцыі аб палітычных правах жанчын (1952), Пратаколе аб унясенні змен у Канвенцыю аб нявольніцтве ад 1926 г. (1953). Аднак СССР, УССР і БССР не былі ўдзельнікамі такіх міжнародных пагадненняў у галіне правоў чалавека, як Канвенцыя аб свабодзе асацыяцыі і абароне правоў на арганізацыю (1948), Канвенцыя аб праве на арганізацыю і заключэнне калектывных дагавораў (1949), Канвенцыя аб роўным узнагароджанні (1951), Канвенцыя аб міжнародным праве абвяржэння (1952). Гэтыя міжнародныя пагадненні супярэчылі палітычнай сутнасці сталінскага рэжыму, таму СССР, УССР і БССР далучыліся да іх пасля смерці савецкага кіраўніка. Характэрна, што ўсе падпісаныя СССР, УССР і БССР дакументы ў галіне правоў чалавека былі ратыфікаваны з агаворкамі. Яны тычыліся неабавязковасці для іх юрысдыкцыі Міжнароднага суда па пытаннях тлумачэння, карыстання і выканання падпісаных канвенцый. У той час савецкая дыпламатыя актыўна выкарыстоўвала практыку агаворак і заяў пры падпісанні міжнародных пагадненняў.

У 1946–1953 гг. дэлегацыя БССР унесла ў розныя органы ААН 21 прапанову, з якіх былі прыняты толькі 4, у прыватнасці: рэзалюцыя аб выдачы і пакаранні ваенных злачынцаў, дадатак да аднаго з артыкулаў Усеагульнай дэкларацыі правоў чалавека, папраўкі да Канвенцыі аб палітычных правах жанчын і да праекта рэзалюцыі аб аказанні тэхнічнай дапамогі слабаразвітым краінам. Генеральная Асамблея адхіляла неаднаразовыя беларускія прапановы па праблеме бежанцаў, перамешчаных асоб, апатрыдаў і беспадданных, якія прадугледжвалі прымусовую рэпатрыяцыю грамадзян БССР і асоб беларускай нацыянальнасці.

Беларусь і Украіна, стаўшы членамі ААН, не маглі рэалізаваць свае канстытуцыйныя правы на ўстанаўленне дыпламатычных адносін з замежнымі дзяржавамі. На сваіх першых прэс-канферэнцыях у Сан-Францыска (май 1945 г.) наркамы замежных спраў БССР і УССР К. Кісялёў і Д. Мануільскі гаварылі аб магчымасці хуткага ўстанаўлення дыпламатычных адносін рэспублік з замежнымі дзяржавамі, у першую чаргу з ЗША і Вялікабрытаніяй, але гэта не ўваходзіла ў планы саюзнага цэнтра. У 1945 г. саюзны ўрад не падтрымаў прапанову польскага ўрада аб адкрыцці консульстваў Польшчы ў Кіеве, Мінску і Вільні. У 1953 г. кангрэс ЗША абмяркоўваў пытанне аб устанаўленні дыпламатычных адносін з Украінай і Беларуссю. Аднак дзяржаўны дэпартамент палічыў гэта бесперспектыўнай справай, якая не адпавядала інтарэсам краіны, і больш да акрэсленага пытання кангрэс і адміністрацыя ЗША не вярталіся.

Негатыўны ўплыў на развіццё замежных сувязей рабіла падазронасць да ўсіх, хто меў кантакты з іншаземцамі, а таксама разгорнутая пасля вайны кампанія па барацьбе з касмапалітызмам і нізкапаклонствам перад Захадам. Да такіх праяўленняў старання выканаўцы часта адносілі натуральную цікавасць да замежнага вопыту грамадскага жыцця, развіцця навукі і іншых сфер культуры. Для ўдасканалення і пашырэння міжнародных адносін важнае значэнне меў Указ Прэзідыума Вярхоўнага Савета БССР ад 25 жніўня 1948 г. «Аб парадку зносін устаноў Беларускай ССР і іх службовых асоб з установамі і службовымі асобамі замежных дзяржаў», паводле якога такія зносіны маглі ажыццяўляцца толькі праз Міністэрства замежных спраў БССР.

Беларуска-польскае пагадненне аб перасяленні. Першай яскравай праявай знешнепалітычнай дзейнасці Беларусі пасля аднаўлення дзейнасці НКЗС было пагадненне паміж урадам БССР і ПКНВ ад 9 верасня 1944 г. аб эвакуацыі беларускага насельніцтва з тэрыторыі Польшчы і польскіх грамадзян з тэрыторыі БССР. Яго падпісалі ў Любліне старшыня СНК БССР П. Панамарэнка і старшыня ПКНВ Э. Асубка-Мараўскі. Пагадненне тычылася рэпатрыяцыі беларускага і польскага насельні-

цтва ў сувязі са зменай савецка-польскай мяжы. Аналагічныя пагадненні з ПКНВ былі падпісаны ўрадамі УССР і Літоўскай ССР.

У адпаведнасці з пагадненнем эвакуацыі падлягалі ўсе грамадзяне беларускай, украінскай, рускай і русінскай¹ нацыянальнасцей, што пражывалі на тэрыторыі Польшчы (на захад ад лініі Керзана) і жадалі перасяліцца ў Беларусь, а таксама ўсе палякі і яўрэі, што былі ў польскім грамадзянстве да 17 верасня 1939 г., пражывалі ў Заходняй Беларусі і жадалі перасяліцца ў Польшчу. У першую чаргу рэпатрыяцыя тычылася насельніцтва заходніх абласцей Беларусі і беларуска-польскага памежжа. Перасяленне насіла добраахвотны характар, што магло быць выкладзена як вусна, так і пісьмова перад перасяленчымі камісіямі. Першыя цягнікі ў Польшчу выехалі з Баранавіч, Гродна, Стаўбцоў і Ваўкавыску ў лістападзе 1944 г., але масавае перасяленне пачалося з вясны наступнага года і працягвалася да канца 1940-х гг.

Тэрміны заканчэння перасялення неаднаразова падаўжаліся. Першапачаткова ўрад БССР планаваў скончыць яго да 1 лютага 1945 г. Аднак масавая рэгістрацыя палякаў на выезд аказалася нечаканай для беларускіх улад. Стала відавочна, што ў вызначаны тэрмін яны не змогуць перасяліць у Польшчу ўсіх жадаючых. З другога боку, польскія ўлады не маглі прыняць усіх перасяленцаў з ССР. У выніку беларуска-польскіх перагавораў 25 лістапада 1945 г. у Варшаве быў падпісаны дадатковы пратакол аб прадаўжэнні тэрміну перасялення да 15 чэрвеня 1946 г. Аднак і гэты тэрмін пазней быў прадоўжаны да 1 студзеня 1947 г.

У 1944–1948 гг. у Польшчу з СССР перасялілася 1 417 583 чал., у тым ліку з Украіны каля 788 тыс. (52 %), Беларусі – 274 163 (18 %), Літвы – 197 тыс. (13 %), з астатніх раёнаў СССР – 259 тыс. (17 %). Рэпатрыяцыю скарысталі 60–70 % польскага насельніцтва, што пражывала на тэрыторыі СССР. Для выезду з Беларусі зарэгістраваліся 537 284 чал., не атрымалі права на выезд ці добраахвотна адмовіліся выехаць 305 132 чал. Яны адмовіліся пераязджаць, калі пераканаліся, што іх жыццё ў камуністычнай Польшчы не будзе лепшым, чым пры савецкай уладзе.

Нацыянальны склад перасяленцаў з БССР быў наступны: палякаў – 269 027 чал. (98,12 %), яўрэяў – 4531 чал. (1,65 %), астатніх – 605 чал. (0,23 %). Пераважная колькасць насельніцтва выязджала ў Польшчу з тэрыторыі Гродзенскай, Маладзечанскай, Баранавіцкай і Брэсцкай абласцей. Па сацыяльным і прафесійным складзе сярод рэпатрыянтаў выдзяляліся наступныя групы: сяляне – 91 тыс. чал. (35 %), асобы без

¹ Русіны – усходнеславянскае насельніцтва Галіччыны (Галіцыі), Букавіны і Закарпацця, якое ўваходзіла ў склад Аўстра-Венгерскай імперыі, а таксама жыхары Валыні і Холмшчыны.

акрэсленага роду заняткаў – 68 тыс. чал. (26,5 %), работнікі разумовай працы – 60 тыс. чал. (23 %), працоўныя – больш за 12 тыс. чал. (5 %), рамеснікі – 12 тыс. чал. (4,5 %).

Самыя вялікія цяжкасці ў справе рэпатрыяцыі выклікалі вызначэнне нацыянальнасці і праблема маёмасці. Беларусы каталіцкага веравызнання запісваліся ў палякі, каб вырвацца з-пад камуністычнай улады, але калі яны пераканаліся, што перасяленне ў Польшчу, якая саветызавалася, не ўратуе іх ад гэтага, то многія адмовіліся ад выезду. З тэрыторыі Заходняй Беларусі (з улікам Віленшчыны і іншых беларускіх раёнаў, што перайшлі да Літвы ў 1939–1940 гг.) у 1944–1947 гг. выехала ў Польшчу 452 176 чал., з якіх 395 тыс. складалі беларусы-католікі (каля 90 %), 45 тыс. – палякі і 10–12 тыс. яўрэяў. Пераважная частка перасяленцаў накіроўвалася на заходнія землі Польшчы, якія яна атрымала за кошт Германіі паводле Патсдамскіх пагадненняў.

Паміж урадамі СССР і Польшчы 6 ліпеня 1945 г. было падпісана Пагадненне аб праве на выхад з савецкага грамадзянства асоб польскай і яўрэйскай нацыянальнасцей, што пражывалі ў СССР, аб іх эвакуацыі ў Польшчу і аб праве на выхад з польскага грамадзянства да асоб рускай, украінскай, беларускай, русінскай і літоўскай нацыянальнасцей, што пражывалі на тэрыторыі Польшчы, і аб іх эвакуацыі ў СССР. Пагадненне датычылася галоўным чынам палякаў і яўрэяў, якія былі дэпартаваны ў аддаленыя раёны СССР у 1939–1941 гг. У 1945–1949 гг. паводле гэтага Пагаднення з СССР выехала 263 966 асоб польскай і яўрэйскай нацыянальнасцей. Усяго ў Польшчу ў 1944–1949 гг. было пераселена 674 тыс. выхадцаў з беларускай этнічнай тэрыторыі (з улікам Віленшчыны і тых, хто пераехаў з іншых краін), сярод якіх 469 тыс. беларусаў, 120 тыс. палякаў, 85 тыс. яўрэяў.

З Польшчы ў СССР з верасня 1944 г. па 31 снежня 1946 г. перасялілася 518 219 чал., у тым ліку ва УССР – 482 107, БССР – 35 961 чал. Заяў на выезд у БССР было пададзена звыш 46 тыс., гэта значыць не скарысталіся сваім правам на выезд звыш 10 тыс. чал. Польскія ўлады і савецкія спецорганы меркавалі перасяліць 701 361 украінцаў, 79 267 беларусаў, 42 343 рускіх (пераважна гэта былі беларусы праваслаўнага веравызнання), 8 тыс. літоўцаў, што былі зарэгістраваны савецкімі перасяленчымі камісіямі. Гэта акцыя мела ў значнай ступені прымусовы характар, бо мала хто хацеў добраахвотна перасяляцца ў СССР. У выніку партызанскага руху ў раёнах перасялення, у тым ліку на Беласточчыне, дзе дзейнічала Беларуска-паўстанцкая армія «Чорны Кот», высяленне ў СССР да канца 1946 г. было спынена. Усяго ў 1946 г. на тэрыторыі Польшчы пражывала 1 082 тыс. беларусаў, у тым ліку ў Беласточчыне 632 тыс., заходніх акругах – 300 тыс., Прусіі і Памераніі – 135 тыс., Цэнтральнай

Польшчы – 15 тыс. У 1956 г. колькасць беларусаў у Польшчы складала 1 207 500 чал., у тым ліку на вышэйазначаных тэрыторыях адпаведна: 691 тыс., 350 тыс., 150 тыс. і 16 тыс. чал.

Беларуска-польскае пагадненне аб эвакуацыі насельніцтва ад 9 верасня 1944 г. і дадатковы пратакол да яго ад 25 лістапада 1945 г. з’яўляліся першымі дакументамі двухбаковага характару, што былі заключаны ўрадам БССР з замежнай дзяржавай (Польшчай). У 1946–1952 гг. БССР падпісала з Польшай яшчэ тры пагадненні, якія тычыліся перадачы беларускіх зуброў, а таксама ўзаемаразлікаў у сувязі з эвакуацыяй насельніцтва і дэмаркацыяй мяжы. У наступныя дзесяцігоддзі аж да 1989 г. урад БССР не заключаў двухбаковых дагавораў і пагадненняў з замежнымі дзяржавамі.

Дзейнасць ЮНРРА ў Беларусі. Членства БССР у ААН дазволіла рэспубліцы атрымаць міжнародную дапамогу з боку ЮНРРА. Пагадненне аб стварэнні ЮНРРА было падпісана ў Вашынгтоне 9 лістапада 1943 г. прадстаўнікамі 44 краін. Ад імя СССР пагадненне падпісаў пасол СССР у ЗША А. Грамыка. Асноўнай мэтай гэтай арганізацыі было аказанне дапамогі краінам, якія пацярпелі ў Другой сусветнай вайне, у аднаўленні іх эканомікі. Фонд дапамогі ЮНРРА складаўся з узносаў краін, тэрыторыя якіх не была акупіравана ворагам, у памеры не менш за 1 % ад нацыянальнага даходу краіны за 1943 г. (пазней узнос быў павялічаны да 2 %). Усе астатнія краіны заклікаліся Саветам ЮНРРА зрабіць свой узнос у справу дапамогі па меры магчымасці. Савецкі Саюз быў вызвалены ад выплаты ўзносаў. Пастаўкі ў пацярпелыя краіны былі бясплатнымі і ў асноўным ажыццяўляліся дзяржавамі, якія не пацярпелі ад вайны, – ЗША, Канадай, Аўстраліяй, краінамі Лацінскай Амерыкі.

У жніўні 1945 г. БССР і УССР былі прыняты ў члены ЮНРРА. Тады ўрад СССР звярнуўся да ЮНРРА з просьбай аб выдзяленні 700 млн дол. ЗША для аказання дапамогі і аднаўлення Беларусі і Украіны. Прызнаючы вялікія страты, панесеныя імі ў гады вайны, члены ЦК ЮНРРА, прадстаўнікі Вялікабрытаніі, Канады і ЗША згадзіліся аказаць ім дапамогу ў памеры 250 млн дол. ЗША. Просьбу СССР было вырашана аформіць як зварот ад імя ўрадаў абедзвюх рэспублік. Была дасягнута дамоўленасць для максімальнага спрашчэння працэдуры абмеркавання зваротаў, хуткага прыняцця рашэнняў і аказання дапамогі. У верасні 1945 г. Камітэт па забеспячэнні прыняў рашэнне аб выдзяленні 61 млн. дол. ЗША для аказання дапамогі Беларусі і 189 млн дол. ЗША – Украіне.

Перагаворы ў Вашынгтоне аб заключэнні звычайных пагадненняў паміж ЮНРРА і ўрадамі Беларусі і Украіны праходзілі складана. Галоўнымі спрэчнымі пытаннямі былі функцыі і колькасць місій ЮНРРА, якія павінны былі сачыць за размеркаваннем тавараў. Так, ЮНРРА катэга-

рычна адмаўлялася ўключаць у тэксты пагадненняў палажэнні пра колькасць місій, аднак у выглядзе выключэння пагадзілася прыняць тлумачальныя лісты ад прадстаўнікоў БССР і УССР, дзе падкрэслівалася іх жаданне мець невялікія па колькасці місіі. Жорсткая лінія дэлегацыі СССР па пытанні аб функцыях і колькасці місій ЮНРРА ставіла пад пагрозу магчымасць хуткага заключэння пагадненняў. Кіраўніцтва ЮНРРА заявіла, што, калі на перагаворах не будзе дасягнуты значны прагрэс, яно спыніць адпраўку грузаў у СССР.

Пагадненні паміж ЮНРРА і ўрадамі БССР і УССР былі падпісаны ў Вашынгтоне 18 снежня 1945 г. Пагадненне паміж урадам БССР і ЮНРРА падпісалі ад БССР Л. Камінскі і генеральны дырэктар Г. Лімэн. Яно прадугледжвала задавальненне заявак Беларусі да 30 чэрвеня 1946 г. на суму 61 млн дол. ЗША. Тэксты пагадненняў зафіксавалі абавязацельства ўрадаў БССР і УССР інфармаваць місіі аб размеркаванні паставак і даваць місіям магчымасць назіраць за іх размеркаваннем на ўсіх стадыях. Місія ЮНРРА ў Беларусі дзейнічала з красавіка 1946 г. па сакавік 1947 г. Яна размяшчалася ў Мінску, яе супрацоўнікамі і кіраўнікамі былі пераважна грамадзяне ЗША (па чарзе гэта былі Р. Скандрэт, Р. Фрэйз і Т. Уолер).

Паміж місіяй і органамі ўрада БССР існавала дзелавое супрацоўніцтва. Кіраўніцтва і каардынацыю работ, звязаных з атрыманнем, размяшчэннем, размеркаваннем грузаў, ажыццяўляла ўпраўленне па пастаўках ЮНРРА пры СНК (пазней – Савеце Міністраў) БССР. Асноўная частка тавараў ЮНРРА размяркоўвалася сярод гарадскіх жыхароў, паколькі лічылася, што большасць сельскіх раёнаў самазабеспечваецца. Перавага ў размеркаванні аддавалася цяжарным жанчынам, кормячым маці, дзецям, ветэранам вайны, спецыялістам і навуковым работнікам.

У жніўні 1946 г. генеральны дырэктар ЮНРРА Ф. ла Гардзія наведаў Беларусь і Украіну з мэтай вывучэння ў першую чаргу харчовага становішча ў гэтых рэспубліках. Ён выказаў глыбокае задавальненне пазіцыямі ўрадаў УССР і БССР у справе размеркавання сярод насельніцтва тавараў і супрацоўніцтвам паміж ўрадамі рэспублік і місіямі ЮНРРА. Праграма паставак ЮНРРА для Беларусі выконвалася з канца 1945 г. па 31 сакавіка 1947 г., хаця некаторыя тавары працягвалі паступаць пасля яе заканчэння. За гэты тэрмін Беларусь атрымала тавараў коштам 60 820 000 дол. ЗША агульнай вагой 141 853 т. Асноўнымі катэгорыямі паставак былі (у акругленых лічбах): харчовыя тавары – 29,6 млн; абсталяванне і тавары для прамысловага аднаўлення – 17,8 млн; адзенне, тэкстыль і абутак – 7 млн; тавары для аднаўлення сельскай гаспадаркі – 5,4 млн; медыцынскае абсталяванне і лекі – каля 1 млн дол. ЗША.

За выключэннем хлеба, збожжа і бульбы, харчаванне, якое паступала па лініі ЮНРРА, складала больш за 90 % усіх харчовых тавараў

у крамах рэспублікі. Тры чвэрці аб'ёму харчовага забеспячэння бальніц, дзіцячых дамоў і школ у Брэсце і Баранавічах ішло па юнраўскай праграме. Перавага сярод харчовых тавараў належала мясу, малочным прадуктам, тлушчу, алею, якія амаль цалкам адсутнічалі на ўнутраным рынку. У выкананні праграмы прамысловага аднаўлення ЮНРРА галоўную ўвагу ўдзяляла пастаўкам абсталявання для гарадской інфраструктуры і камунікацый, стымуляванню тарфяной і будаўнічай прамысловасці, вытворчасці канструкцыйных матэрыялаў.

Памер дапамогі, якую атрымала Беларусь, складаў 2,6 % паставак ЮНРРА для Еўропы ў грашовым эквіваленце і 0,9 % – у вазе. Доля Украіны складала адпаведна 7,9 і 1,5 %. Аб'ём дапамогі ЮНРРА Беларусі і Украіне быў найменшым сярод еўрапейскіх краін-атрымальніц, за выключэннем Албаніі. Беларусь і Украіна разам з іншымі васьмю еўрапейскімі дзяржавамі адносілася да «групы А», якая карысталася прыярытэтам у пастаўках. Беларусь атрымала тавараў у разліку 5,8 дол. ЗША на душу насельніцтва, Украіна – 5,2 дол. ЗША. Самыя высокія паказчыкі прыходзіліся на долю Грэцыі – 46,7 дол. ЗША на душу насельніцтва. Большая частка кошту праграм ЮНРРА для Беларусі і Украіны прыходзілася на тавары ЗША (72 %). У цэлым дапамога ЮНРРА задавальняла толькі самыя неабходныя патрэбы рэспублікі, пра што неаднаразова заяўлялі кіраўнікі беларускай місіі.

У 1947 г. ЮНРРА спыніла існаванне ў сувязі з тым, што ЗША, якія дамінавалі ў гэтай арганізацыі і неслі асноўны цяжар выдаткаў па аказанні дапамогі, палічылі яе мэты выкананымі. Працяг дзейнасці ЮНРРА ва ўмовах абвастрэння адносін паміж былымі саюзнікамі па антыгітлераўскай кааліцыі не адпавядаў палітычным мэтам кіруючых колаў ЗША. У 1946–1947 гг. афіцыйныя прадстаўнікі СССР, БССР і УССР неаднаразова выказвалі падзяку ЮНРРА за падтрымку, якую атрымалі Беларусь і Украіна, але пазней, у гады халоднай вайны, савецкія ўлады замоўчвалі дапамогу арганізацыі.

Удзел дэлегацыі БССР у Парыжскай мірнай канферэнцыі. Статус паўнапраўнага члена ААН дазволіў Беларусі прыняць удзел у Парыжскай мірнай канферэнцыі (29 ліпеня – 15 кастрычніка 1946 г.), прысвечанай распрацоўцы мірных дагавораў дзяржаў-пераможцаў з былымі саюзнікамі фашысцкай Германіі (Італіяй, Румыніяй, Балгарыяй, Венгрыяй і Фінляндыяй). У рабоце канферэнцыі ўдзельнічалі дэлегацыі 21 дзяржавы, якія зрабілі найбольшы ўклад у перамогу над фашысцкай кааліцыяй, у тым ліку СССР, УССР і БССР. Савецкі Саюз настойваў на тым, каб уключыць у склад удзельнікаў канферэнцыі таксама Літву, Латвію і Эстонію, але заходнія дзяржавы адхілілі гэта патрабаванне. На маскоўскай нарадзе міністраў замежных спраў СССР, ЗША і Вялікабрытаніі (снежань 1945 г.)

было прынята рашэнне аб тым, што ў мірнай канферэнцыі будуць удзельнічаць пяць вялікіх дзяржаў – СССР, ЗША, Вялікабрытанія, Кітай і Францыя, а таксама «ўсе члены Аб'яднаных Нацый, якія актыўна ўдзельнічалі ў вайне супраць варожых дзяржаў у Еўропе сваімі значнымі ваеннымі кантынгентамі»¹.

У склад дэлегацыі БССР уваходзілі сем паўнамоцных дэлегатаў на чале з кіраўніком К. Кісялёвым і два прадстаўнікі. Беларуская дэлегацыя, якая дзейнічала ў адпаведнасці з агульнасаюзнай лініяй і падзелаў працы паміж трыма савецкімі дэлегацыямі, падтрымлівала практы мірных дагавораў і выступала з прапановамі і заўвагамі. Яна складала разам з дэлегацыямі СССР, УССР, Польшчы, Чэхаславакіі і Югаславіі так званы славянскі блок, галоўныя намаганні якога былі накіраваны на абарону інтарэсаў краін народнай дэмакратыі, былых саюзнікаў фашысцкай Германіі (Балгарыі, Венгрыі і Румыніі). Члены дэлегацыі ўдзельнічалі ў рабоце 10 камісій, зрабілі 50 выступленняў у камісіях і на пленарных пасяджэннях канферэнцыі; БССР была абрана ў склад мандатнай камісіі. Найбольшую актыўнасць беларускія дыпламаты праявілі ў Эканамічнай камісіі па Балканах і Фінляндыі, Эканамічнай камісіі па Італіі, балгарскай і венгерскай камісіях; К. Кісялёў узначальваў Камісію па палітычных і тэрытарыяльных пытаннях для Балгарыі і выступаў у абарону яе інтарэсаў.

У атмасферы вострай палітычнай і дыпламатычнай барацьбы паміж савецкім і заходнім блокам прадстаўнікі БССР часам праяўлялі спроччаны, прадыхаваны з Масквы, падыход да вырашэння канкрэтных пытанняў мірнага ўрэгулявання, выступалі супраць выкарыстання Міжнароднага суда для вырашэння спрэчак адносна тлумачэння ці выканання мірных дагавораў з былымі саюзнікамі Германіі. У час канферэнцыі і пасля яе завяршэння кіраўніцтва Балгарыі і Югаславіі, адзначаючы вырашальную ролю Савецкага Саюза ў адстойванні інтарэсаў гэтых дзяржаў, выказвала за гэта падзяку і дэлегацыі БССР.

Важную ролю дэлегацый УССР і БССР у правядзенні агульнасаюзнай дыпламатычнай лініі ў Парыжы адзначалі заходнія дыпламаты, журналісты і даследчыкі. Кіраўнік дэлегацыі ЗША, дзяржаўны сакратар Д. Бірнс пісаў у мемуарах, што з дапамогай галасоў Украіны і Беларусі дэлегацыя СССР змагла правесці шэраг рашэнняў, прыняцце якіх было б немагчыма без падтрымкі гэтых дзвюх савецкіх рэспублік. Назіральнікі канстатавалі, што ў чатырох камісіях па тэрытарыяльных і палітычных

¹ Московское совещание министров иностранных дел Советского Союза, Соединенных Штатов и Соединенного Королевства / М-во иностр. дел СССР. М. : Госполитиздат, 1946. С. 3–4.

пытаннях, за выключэннем італьянскай, і ў адной з дзвюх эканамічных камісій СССР меў трэць галасоў, што перашкаджала прыняццю нявыгадных для Масквы рашэнняў.

Тэксты мірных дагавораў канчаткова былі ўзгоднены ў лістападзе – снежні 1946 г. на сесіі Савета міністраў замежных спраў (СМЗС) СССР, ЗША, Вялікабрытаніі, Францыі і Кітая ў Нью-Йорку. Міністр замежных спраў БССР К. Кісялёў 10 лютага 1947 г. падпісаў у Парыжы мірныя дагаворы з Балгарыяй, Венгрыяй, Румыніяй, Італіяй і Фінляндыяй. Прэзідыум Вярхоўнага Савета БССР ратыфікаваў іх 13 верасня 1947 г. Такім чынам, БССР унесла свой уклад у справу еўрапейскага мірнага ўрэгулявання.

Праблема бежанцаў і перамешчаных асоб і беларуская дыпламатыя. У пачатку дзейнасці БССР у ААН адным з прыярытэтных напрамкаў стала праблема бежанцаў і перамешчаных асоб. У першыя пасляваенныя гады яна набыла для Савецкага Саюза вялікае сацыяльна-эканамічнае і палітыка-ідэалагічнае значэнне. Гаворка ішла пра вяртанне на радзіму каля 7 млн савецкіх грамадзян, якія былі вывезены гітлераўцамі з СССР ці пакінулі тэрыторыю краіны пад страхам пакарання з боку савецкай улады за здзейсненае пад прымусам супрацоўніцтва з нямецка-фашысцкім акупацыйным рэжымам, а таксама па іншых палітычных, ідэалагічных, рэлігійных і асабістых матывах. У канцы вайны большасць з гэтых людзей знаходзілася на тэрыторыі Германіі і Аўстрыі.

Савецкі ўрад быў вельмі зацікаўлены ў тым, каб рэпатрыіраваць (вярнуць на радзіму) мільёны сваіх грамадзян і ўключыць гэтую масу працаздольнага насельніцтва ў працэс пасляваеннага аднаўлення. Пры дапамозе розных сродкаў, у тым ліку абяцанняў і прымусу, савецкія рэпатрыяцыйныя місіі вярталі ў СССР вялікую колькасць людзей. Сярод іх былі тыя, каго яны лічылі савецкімі грамадзянамі, і тыя, хто імі не быў, у тым ліку выхадцы з Усходняй Польшчы (Заходняй Беларусі і Заходняй Украіны), краін Балтыі, Бесарабіі. У выніку прымусовай і добраахвотнай рэпатрыяцыі да канца 1946 г. на радзіму вярнуліся 4 млн 980 тыс. савецкіх грамадзян, а да 1 студзеня 1953 г. (з улікам папярэдніх лічбы) – 5,5 млн савецкіх грамадзян. Тым не менш значная іх колькасць не пажадала рэпатрыіравацца, даведаўшыся, што рэпатрыянтаў высылаюць у ГУЛАГ і пераследуюць. У сувязі з гэтым савецкая дыпламатыя прыкладала вялікія намаганні, каб пры дапамозе ААН і яе спецыялізаваных устаноў забяспечыць па максімуму вяртанне сваіх грамадзян на радзіму.

Першая частка 1-й сесіі Генеральнай Асамблеі ААН (студзень-люты 1946 г.) прыняла рэзалюцыю, асновай якой сталі прапановы ЗША, аднак былі ўлічаны і пазіцыі СССР. Яна будавалася на двух прынцыпах:

1) не прымушаць да вяртання на радзіму пры ўмове кансультацыі з зацікаўленымі ўрадамі; 2) не процідзейнічаць выдачы і пакаранню ваенных злачынцаў. Рэзалюцыя адвергла савецкія патрабаванні: не дазваляць у лагерах для перамешчаных асоб антырэпатрыяцыйнай прапаганды, пазбавіць «невяртальнікаў» усякіх законных падстаў для жыхарства ў заходніх краінах і захаваць над імі юрысдыкцыю савецкага ўрада.

У час работы другой часткі 1-й сесіі Генеральнай Асамблеі (верасень – снежань 1946 г.) дэлегацыя БССР выступіла з рэзкай крытыкай праекта Статута Міжнароднай арганізацыі па справах бежанцаў (МАБ), які, на яе думку, не адпавядаў інтарэсам хуткага і разумнага вырашэння праблемы. Дэлегацыі СССР, УССР і БССР выказаліся супраць палажэнняў праекта Статута, паводле якіх МАБ павінна была садзейнічаць перасяленню бежанцаў у краіны, якія не з’яўляліся краінамі іх паходжання. Беларуская дэлегацыя лічала асноўнай задачай МАБ спрыянне хутчэйшаму вяртання бежанцаў і перамешчаных асоб на радзіму. Яна ўнесла папраўкі да праекта Статута і прапанову аб далучэнні краін, з якіх паходзяць гэтыя асобы, да выяўлення ваенных злачынцаў, якія хаваліся пад маскай бежанцаў. Аднак папраўкі СССР, БССР, Польшчы і Югаславіі былі адхілены, і Трэці камітэт зацвердзіў Статут МАБ, які адлюстроўваў канцэпцыю заходніх дзяржаў. Дэлегацыі краін савецкага блока галасавалі супраць яго прыняцця. Праблема бежанцаў стала адной з першых, якія выклікалі на форуме ААН абвастрэнне адносін паміж былымі саюзнікамі па антыгітлераўскай кааліцыі.

Супрацьлеглыя падыходы ўсходняга і заходняга блокаў да пытання бежанцаў і перамешчаных асоб выявіліся на 2-й сесіі Генеральнай Асамблеі ААН (1947). Беларуская дэлегацыя падтрымала праект рэзалюцыі СССР, які прадугледжваў спыненне вярбоўкі перамешчаных асоб для выкарыстання на работах у іншых краінах, «аздаваўленне абстаноўкі» ў лагерах бежанцаў у акупацыйных зонах ЗША і Вялікабрытаніі, заахвочванне рэпатрыяцыі. Аднак праект быў заблакіраваны большасцю заходніх краін. Заходнія саюзнікі, іх урады і грамадскасць пераканаліся, што з боку Савецкага Саюза праводзіцца прымусовая рэпатрыяцыя. Генеральная Асамблея ААН прыняла праект рэзалюцыі Вялікабрытаніі, згодна з якім устанаўлівалася новая працэдура выдачы ваенных злачынцаў. Урады краін, дзе былі ўчынены злачынствы, павінны былі зноў падаваць заявы на выдачу ваенных злачынцаў і прадстаўляць вычарпальныя юрыдычныя доказы ўчынення злачынстваў. Шэсць славянскіх краін і Эфіопія галасавалі супраць. На сесіі не атрымала падтрымкі пазіцыя дэлегацыі БССР аб тым, што пад шыльдай «палітычных злачынцаў» хаваюцца ваенныя злачынцы. Большасць членаў Шостага (Юрыдычнага) камітэта ўказала на неабходнасць адрозніваць паняцці

«ваенны злачынец» і «палітычны злачынец». Гэта азначала, што савецкай дыпламатыі не ўдалося стварыць міжнародна-прававую базу для выдачы ваенных злачынцаў адпаведна сваім намерам.

Дэлегацыя БССР патрабавала ад урадаў ЗША і Вялікабрытаніі выканання рэзалюцыі аб выдачы і пакаранні ваенных злачынцаў. Кіраўнік беларускай дэлегацыі К. Кісялёў заяўляў, што ўрад БССР мае спіс вялікай колькасці нямецка-фашысцкіх злачынцаў і іх памагатых, якія ўчынялі злачынствы на акупіраванай тэрыторыі Беларусі (больш за 1200 чал.). Адзначалася, што пераважная іх большасць не адшукана і застаецца непакаранай. Частка з іх укрываецца ў лагерах для перамешчаных асоб, частка – бесперашкодна жыве ў заходніх зонах Германіі і Аўстрыі, дзе ствараюцца варожыя БССР арганізацыі. Аднак калі прадстаўнікі ЗША і Вялікабрытаніі патрабавалі прадставіць ім юрыдычныя доказы здзейсненых гэтымі і іншымі асобамі злачынстваў на тэрыторыі Беларусі, такіх дакументаў беларускі ўрад не прад’явіў. У якасці матыву адмовы ў выдачы ваенных злачынцаў улады ЗША і Вялікабрытаніі спасылаліся на недахоп доказаў віны.

Назапашаны беларускай дэлегацыяй вопыт і дыпламатычная актыўнасць у справе бежанцаў, меркаванні савецкага кіраўніцтва пры падзеле працы паміж дэлегацыямі СССР, УССР і БССР стварылі падставы для таго, каб 23 лістапада 1949 г. беларуская дэлегацыя ўнесла на разгляд 4-й сесіі Генеральнай Асамблеі ААН праект рэзалюцыі аб бежанцах і беспадданных. У ім адзначалася, што рэзалюцыя Генеральнай Асамблеі ад 12 лютага 1946 г. цалкам не выканана; дзяржавам – членам ААН рэкамендавалася выканаць яе, каб поўнасцю закончыць рэпатрыяцыю перамешчаных асоб і бежанцаў на радзіму на працягу 1950 г. У такой рэдакцыі праект рэзалюцыі БССР не мог быць падтрыманы. У сваю чаргу беларуская дэлегацыя выступіла супраць прапановы Генеральнага сакратара аб стварэнні пасады вярхоўнага камісара ААН па справах бежанцаў і ўзяцці на ўтрыманне ААН усіх, хто знаходзіўся ў лагерах для перамешчаных асоб.

Для ажыццяўлення міжнароднай прававой абароны бежанцаў і перамешчаных асоб і забеспячэння пастаяннага рэгулявання праблем бежанцаў 1 студзеня 1951 г. было створана Упраўленне вярхоўнага камісара ААН па справах бежанцаў (УВКБ). У 1952 г. спыніла існаванне МАБ. У рэзалюцыі аб стварэнні УВКБ і яго статуте было асобна агаворана, што дзейнасць вярхоўнага камісара не павінна мець палітычнага характару. Тым не менш СССР, УССР і БССР галасавалі супраць стварэння УВКБ і адмовіліся ўдзельнічаць у яго працы. Яны не падпісалі Канвенцыю аб статусе бежанцаў, адпаведна якой да катэгорыі бежанцаў былі аднесены і перамешчаныя асобы.

На 7–9-й сесіях Генеральнай Асамблеі дэлегацыя БССР не вылучала ўласных прапаноў, але працягвала ў складзе «савецкага блока» галасаваць супраць рэзалюцый, якія ўхвалялі дзейнасць УВКБ ААН. У сувязі з прыходам да ўлады новага савецкага кіраўніцтва і пацяпленнем міжнароднага клімату пазіцыя Савецкага Саюза па праблеме бежанцаў стала больш рэалістычнай. На 10-й сесіі Генеральнай Асамблеі (1955) дэлегацыя СССР адзначыла нявырашанасць праз 10 гадоў пасля заканчэння вайны праблемы бежанцаў і перамешчаных асоб, вялікая колькасць якіх усё яшчэ адарвана ад радзімы, пазбаўлена многіх правоў і не забяспечана працай, а многія дагэтуль утрымліваюцца ў лагерах.

Прапановы СССР сведчылі пра яго новыя падыходы да вырашэння праблемы бежанцаў. Надавалася належнае значэнне працаўладкаванню бежанцаў і перамешчаных асоб у новых краінах іх жыхарства, прызнаваліся прынцып добраахвотнасці рэпатрыяцыі, а таксама неабходнасць пошуку іншых, акрамя рэпатрыяцыі, рашэнняў праблемы бежанцаў. Савецкая ініцыятыва мела пэўны прапагандысцкі поспех, пра што сведчыла вяртанне ў СССР у гады адлігі невялікай колькасці былых савецкіх грамадзян, а таксама грамадзян ці нашчадкаў грамадзян былой Расійскай імперыі. Аднак асноўная маса бежанцаў і перамешчаных асоб знайшла другую радзіму ў заходніх краінах. Паміж беларускай дыяспрай і метраполіяй (Бацькаўшчынай) узнікла глыбокая прорва.

Высновы

1. Новы этап знешнепалітычнай дзейнасці БССР ахоплівае 1944–1953 гг. Гэты час другога (пасля 1918–1922 гг.) выхаду Беларусі на міжнародную арэну, фарміравання асноўных напрамкаў дыпламатычнай актыўнасці БССР, станаўлення яе дыпламатычнай школы. Гэты этап вядзе свой пачатак ад прыняцця ў лютым 1944 г. саюзнага закона, у адпаведнасці з якім саюзныя рэспублікі атрымалі права ўступаць у непасрэдныя адносіны з замежнымі дзяржавамі, заключаць з імі пагадненні і абменьвацца дыпламатычнымі і консульскімі прадстаўнікамі. У сакавіку 1944 г. адпаведныя змены былі ўнесены ў Канстытуцыю БССР 1937 г. Тады ж быў утвораны саюзна-рэспубліканскі НКЗС БССР.

2. Закон аб прадастаўленні саюзным рэспублікам знешнепалітычных паўнамоцтваў стаў юрыдычнай базай для пастаноўкі савецкім уладам на Канферэнцыі ў Думбартон-Оксе патрабавання аб уключэнні ўсіх 16 саюзных рэспублік у лік першапачатковых дзяржаў-членаў новай міжнароднай арганізацыі. Савецкая прапанова сутыкнулася з супрацьдзеяннем ЗША і Вялікабрытаніі і не была прынята. На Канферэнцыі ў Ялце савецкая просьба была скасавана да трох ці двух галасоў і пры-

нята ў Сан-Францыска ў выглядзе рашэння аб уключэнні УССР і БССР у лік дзяржаў – першапачатковых членаў ААН і запрашэнні іх дэлегацый удзельнічаць ва Устаноўчай канферэнцыі ААН.

3. Шлях Беларусі ў ААН – вынік напружанай, настойлівай і ўрэшце паспяховай барацьбы савецкага ўрада з дыпламатыяй ЗША, Вялікабрытаніі і іншых краін. На перагаворах паміж СССР, ЗША і Вялікабрытаніяй, якія непасрэдна закраналі нацыянальныя інтарэсы Беларусі, апошняя выступала як аб'ект палітыкі «вялікай тройкі» і іншых дзяржаў. Да намаганняў савецкай дыпламатыі ўрады УССР і БССР далучыліся (з дазволу і па ўказанні з Масквы) на этапе падрыхтоўкі Канферэнцыі ў Сан-Францыска (сакавік-красавік 1945 г). Беларускія кіраўнікі, вярхоўныя органы ўлады БССР не былі ініцыятарамі пастаноўкі пытання аб уключэнні рэспублікі ў першапачатковыя члены ААН. Аднак, нягледзячы на гэта, уваходжанне Беларусі ў ААН мела вялікае гістарычнае значэнне, адпавядала нацыянальным інтарэсам беларускага народа.

4. У 1944–1945 гг. і першыя пасляваенныя гады знешнепалітычная дзейнасць БССР была асабліва актыўнай і заўважнай. Дэлегацыя БССР удзельнічала ў рабоце Падрыхтоўчай камісіі ААН у Лондане, 1-й і наступных сесіях Генеральнай Асамблеі ААН, была абрана ў 1946 г. у члены Эканамічнага і Сацыяльнага Савета. Беларусь была прынята ў шэраг спецыялізаваных устаноў ААН, заключыла пагадненне з ЮНРРА і атрымала дапамогу з боку гэтай міжнароднай арганізацыі, удзельнічала ў рабоце Парыжскай мірнай канферэнцыі і падпісала мірныя дагаворы з былымі саюзнікамі фашысцкай Германіі, заключыла пагадненне з польскім урадам аб абмене насельніцтвам, выступала з заявамі па міжнародных пытаннях.

5. Па ініцыятыве БССР была прынята рэзалюцыя Генеральнай Асамблеі ААН аб выдачы і пакаранні ваенных злачынцаў, дапаўненне да аднаго з артыкулаў Усеагульнай дэкларацыі правоў чалавека, папраўкі да праектаў Канвенцыі аб палітычных правах жанчын і рэзалюцыі аб аказанні тэхнічнай дапамогі слабаразвітым краінам. Дэлегацыя БССР выступала супраць абмежавання права вета, падтрымлівала ўсе прапановы дэлегацыі СССР, рэзка асуджала палітыку заходніх дзяржаў, устрымалася пры прыняцці Усеагульнай дэкларацыі правоў чалавека, выйшла са складу СААЗ, байкатавала працу Генеральнай Асамблеі і астатніх органаў і камітэтаў ААН, вельмі стрымана ставілася да падпісання найважнейшых міжнародных дакументаў у галіне правоў чалавека і ўдзелу ў спецыялізаваных установах ААН.

6. Адным з прыярытэтных напрамкаў дыпламатычнай актыўнасці БССР у ААН стала праблема бежанцаў і перамешчаных асоб. Беларускія дэлегацыі, беручы пад увагу ўстаноўкі савецкага кіраўніцтва, да-

біваліся поўнай і безумоўнай рэпатрыяцыі савецкіх грамадзян, а таксама выдачы і пакарання ваенных злачынцаў. Беларускія прапановы не ўлічвалі рэальнага стану рэчаў, былі прасякнуты духам канфрантацыі і абвінаваўчага падыходу ў дачыненні да заходніх дзяржаў і ў такім выглядзе не маглі быць прыняты. Паварот савецкай дыпламатыі да рэалізму ў пытанні бежанцаў адбыўся на 10-й сесіі Генеральнай Асамблеі; яго ажыццявіла дэлегацыя СССР, вырашыўшы далей не выкарыстоўваць у якасці ініцыятараў прыняцця рашэнняў па гэтым пытанні дэлегацыю БССР.

Кантрольныя пытанні

1. У чым заключалася сутнасць закона аб прадастаўленні саюзным рэспублікам знешнепалітычных паўнамоцтваў?

2. Калі быў утвораны (паўторна) Народны камісарыят замежных спраў БССР? Хто быў прызначаны наркамам замежных спраў?

3. На якой міжнароднай канферэнцыі савецкі ўрад вылучыў патрабаванне аб уключэнні ўсіх 16 саюзных рэспублік у лік першапачатковых дзяржаў – членаў ААН?

4. У якой форме пытанне аб членстве саюзных рэспублік у новай міжнароднай арганізацыі разглядалася на Ялцінскай канферэнцыі?

5. Якія рашэнні аб першапачатковым членстве УССР і БССР прыняла Устаноўчая канферэнцыя ААН у Сан-Францыска?

6. Пeralічыце важнейшыя ініцыятывы, вылучаныя дэлегацыяй БССР у Генеральнай Асамблеі ААН.

7. У чым праяўлялася неканструктыўная пазіцыя дэлегацыі БССР у ААН і яе спецыялізаваных установах?

8. Ахарактарызуйце пазіцыю БССР у ААН па праблеме бежанцаў і перамешчаных асоб.

Спіс літаратуры

Беларусь у палітыцы суседніх і заходніх дзяржаў (1914–1991 гг.) : зб. дак. і матэрыялаў : у 4 т. – Т. 4 : 4 ліпеня 1944 г. – 25 жніўня 1991 г. / склад: А. Ф. Вялікі [і нш.] ; рэдкал.: С. М. Мартынаў [і інш.]. – Мінск : Юніпак, 2015. – 448 с.

Знешняя палітыка Беларусі : зб. дак. і матэрыялаў : у 10 т. / М-ва замеж. спраў Рэсп. Беларусь ; Беларус. дзярж. ун-т ; Беларус. навук.-даслед. ін-т дакументазнаўства і арх. справы. – Мінск : БДУ, 2001. – Т. 4 : чэрвень 1941 г. – жнівень 1945 г. / склад.: Н. М. Дзятчык [і інш.] – 394 с.

Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. : сб. док. : в 6 т. / М-во иностр. дел СССР. – М. : Политиздат, 1978–1980.

Вялікі, А. Ф. На раздарожжы. Беларусы і палякі ў час перасялення (1944–1946 гг.) / А. Ф. Вялікі. – Мінск : Беларус. дзярж. пед. ун-т імя М. Танка, 2005. – 319 с.

Киселев, К. В. Записки советского дипломата / К. В. Киселев. – М. : Междунар. отношения, 1974. – 527 с.

Снапковский, В. Е. Белорусская ССР в ООН: отряд советской дипломатии в действии / В. Е. Снапковский. – Минск : Право и экономика, 2021. – 318 с.

Снапковский, В. Е. Путь Беларуси в ООН: 1944–1945 гг. / В. Е. Снапковский. – Минск : Навука і тэхніка, 1994. – 171 с.

Снапковский, В. Е. Союзные республики и советская дипломатия: из истории борьбы СССР за первоначальное членство УССР и БССР в ООН (1943–1945 гг.) / В. Е. Снапковский. – Минск : Право и экономика, 2022. – 366 с.

Снапкоўскі, У. Аб пагадненні паміж урадам Беларускай ССР і ЮНРРА ад 18 снежня 1945 года / У. Снапкоўскі // Беларус. думка. – 2018. – № 12. – С. 46–54.

Снапкоўскі, У. Е. Незабывтая дапамога: дзейнасць ЮНРРА ў Беларусі (1945–1947 гг.) / У. Е. Снапкоўскі, Р. Г. Курбека // Журн. междунар. права и междунар. отношений. – 2018. – № 3–4. – С. 25–32.

Снапкоўскі, У. Е. Знешнепалітычная дзейнасць Беларусі у 1944–1953 гг. / У. Е. Снапкоўскі. – Мінск : Беларус. навука, 1997. – 207 с.

Aspaturian, V. The Union Republics in the Soviet Diplomacy: A Study of Soviet federalism in the service of Soviet foreign policy. – Paris–Geneve, 1960. – 228 p.

Глава 15

ЗНЕШНЕПАЛІТЫЧНАЯ ДЗЕЙНАСЦЬ БЕЛАРУСКАЙ САВЕЦКАЙ САЦЫЯЛІСТЫЧНАЙ РЭСПУБЛІКІ (1950–1980)

15.1. Рэспубліканскі механізм знешнепалітычнай дзеянасці і замежных сувязей

Фарміраванне партыйна-дзяржаўнай сістэмы кіравання замежнымі сувязямі БССР. У сярэдзіне 1950-х гг. з'явіліся першыя прыметы становчых змен савецкага кіраўніцтва да міжнародных кантактаў як на саюзным, так і на рэспубліканскім узроўнях. Дзеля іх пашырэння і лепшай арганізацыі ў рэспубліцы быў створаны шэраг дзяржаўных і грамадскіх структур: Пастаянная камісія па замежных справах Вярхоўнага Савета БССР (створана ў 1960 г.), спецыяльныя падраздзяленні ў Савеце Міністраў, Дзяржаўным планавым камітэце, міністэрствах, ведамствах, установах, прадпрыемствах, грамадскіх арганізацыях. Пры Савеце Міністраў БССР былі створаны Упраўленне па замежным турызме, Камісія садзейнічання экспарту і Група па культурных і эканамічных сувязях. Пачалі сваю працу Беларускае аддзяленне Усесаюзнай гандлёвай палаты, Упраўленне ўпаўнаважанага Міністэрства знешняга гандлю СССР.

Актывізацыі міжнародных кантактаў насельніцтва садзейнічала стварэнне новых грамадскіх арганізацый. У 1951 г. быў заснаваны Беларускі рэспубліканскі камітэт абароны міру, у 1958 г. – Беларускае таварыства дружбы і культурнай сувязі з замежнымі краінамі і Камітэт маладзёжных арганізацый БССР, у 1964 г. – Беларускае таварыства па культурных сувязях з суайчыннікамі за рубяжом. Агульнае кіраўніцтва дзяржаўнымі ўстановамі і грамадскімі арганізацыямі, занятымі ў сферы замежных сувязей, ажыццяўляў ЦК КПБ. Аператыўнае кіраўніцтва гэтымі сувязямі па партыйнай лініі ажыццяўляў аддзел адміністрацыйных органаў, а з 1972 г. – новаствораны аддзел замежных сувязей ЦК КПБ. Сярод дзяржаўных устаноў каардынацыю дзейнасці па замежных сувязях і міжнародным супрацоўніцтве праводзіла Міністэрства замежных спраў БССР.

Рэспубліканская сістэма міжнародных сувязей была часткай агульнасаюзнай сістэмы, на чале якой стаялі ЦК КПСС і яго палітбюро, Прэзідыум Вярхоўнага Савета і Савет Міністраў СССР. Прадстаўнікі БССР на пасяджэннях палітбюро і пленумаў ЦК КПСС, з'ездах і канферэнцыях

КПСС, сесіях Вярхоўнага Савета СССР і яго камісіях па замежных справах, у Прэзідыуме Вярхоўнага Савета і Савеце Міністраў СССР удзельнічалі ў абмеркаванні і вырашэнні пытанняў агульнасаюзнай знешняй палітыкі. Намеснік Старшыні Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР, Старшыня Прэзідыума Вярхоўнага Савета БССР у адпаведнасці з прынцыпам ратацыі саюзных рэспублік выконваў такую важную дыпламатычную функцыю, як прыём даверчых грамат у кіраўнікоў замежных дыпламатычных місій, акрэдытаваных у СССР. У пэўных выпадках падчас адлігі прадстаўнікі БССР удзельнічалі ў перагаворах з замежнымі дзяржавамі ў складзе дэлегацый СССР. Напрыклад, Старшыня Савета Міністраў БССР К. Мазураў уваходзіў у склад агульнасаюзных дэлегацый на Маскоўскай (1954) і Варшаўскай (1955) нарадах сацыялістычных краін па пытаннях міру і бяспекі ў Еўропе, у выніку якіх была створана Арганізацыя Варшаўскага Дагавора.

Разам з тым удзел прадстаўнікоў БССР у распрацоўцы і прыняцці знешнепалітычных рашэнняў на ўзроўні Саюза меў досыць фармальны характар. Усе больш ці менш важныя знешнепалітычныя рашэнні СССР прымала палітбюро ЦК КПСС, у якім да таго ж існавала вузкае кола асоб, якое і вырашала фактычна найважнейшыя пытанні ўнутранай і знешняй палітыкі краіны. Канстытуцыйна-прававога механізму ўзгаднення знешнепалітычных інтарэсаў саюзных рэспублік і Цэнтра (Саюза ССР) савецкая федэрацыя не распрацавала.

Формы і змест, кірункі, стыль і метады замежных сувязей БССР вызначаліся савецкім палітычным рэжымам і міжнародным асяроддзем, якое характарызавалася халоднай вайной паміж Савецкім Саюзам і заходнім светам. Савецкае кіраўніцтва, навязаўшы аўтарытарна-бюракратычныя рэжымы краінам Усходняй Еўропы, стала на шлях абмежавання міжнароднага супрацоўніцтва, палітычных, эканамічных, культурных і грамадскіх сувязей паміж сацыялістычным лагерам і астатняй часткай свету. Больш за тое, пры І. Сталіне фактычна не развіваліся сувязі паміж партыйнымі і дзяржаўнымі ўстановамі, грамадскімі арганізацыямі СССР і краін «маладой дэмакратыі» на мясцовым, рэгіянальным, міжасабовым узроўнях. «Жалезная заслона», якая падзяліла Еўропу, была заклікана нейтралізаваць шкодныя для рэжыму заходнія, «буржуазныя» ўплывы, уздзеяння якіх Крэмль асабліва асцерагаўся на заходнія савецкія рэспублікі, у тым ліку на Беларусь.

Партыйна-дзяржаўная сістэма кіравання замежнымі сувязямі сфарміравалася ў рэспубліцы ў другой палове 1950 – пачатку 1960-х гг. Яе галоўнай мэтай было забеспячэнне інтарэсаў палітычнага рэжыму, які кіраваў краінай. Дзякуючы замежным кантактам, якія пачалі развівацца з другой паловы 1950-х гг., савецкае кіраўніцтва імкнулася палепшыць

міжнародны імідж «першай краіны сацыялізму», узмацніць прапаганду савецкага ладу жыцця і пераваг сацыялістычнай сістэмы як сярод краін «народнай дэмакратыі», дзе толькі што адбыліся антыкамуністычныя паўстанні (ГДР, Венгрыя і Польшча), так і заходняй грамадскасці, шакіраванай выкрыццём сталінізму на XX З'ездзе КПСС. Пашырэнне замежных сувязей і міжнароднага супрацоўніцтва ў часы адлігі і пасля яе мела таксама на мэце атрыманне доступу да навіейшых дасягненняў навукі і тэхналогій заходніх дзяржаў, выкарыстанне замежнага навукова-тэхнічнага вопыту ў інтарэсах развіцця савецкай эканомікі.

Характэрнымі рысамі савецкай партыйна-дзяржаўнай сістэмы кіравання замежнымі сувязямі былі: жорсткі кантроль партыйна-дзяржаўнага апарата над усімі формамі замежных кантактаў і культурных абменаў, дзяржаўнымі і грамадскімі арганізацыямі, якія дзейнічалі ў гэтай сферы; дзіраванне і рэгламентацыя міжнародных інфармацыйна-культурных і гуманітарных абменаў і кантактаў (падаўленне іншадумства, цэнзура, глушэнне замежных радыёстанцый, дзейнасць спецсховішчаў у бібліятэках, кантроль над замежнымі і айчыннымі турыстамі); матэрыяльная і маральная падтрымка лаяльных да СССР палітычных і грамадскіх дзеячаў, прадстаўнікоў навукі, культуры і мастацтва; абмежаванне ў міжнародных кантактах дзейнасці, накіраванай на пашырэнне нацыянальных культур, традыцый і моў нерасійскіх народаў СССР.

Знешнепалітычныя паўнамоцтвы і дзейнасць вышэйшых органаў улады БССР. Да пачатку 1960-х гг. сфарміравалася сістэма дзяржаўных органаў знешніх адносін БССР, якая складалася з унутрыдзяржаўных і замежных органаў. Да ўнутрыдзяржаўных адносіліся Вярхоўны Савет і яго Прэзідыум, Савет Міністраў і Міністэрства замежных спраў. Замежныя кантакты ажыццяўлялі ў той ці іншай ступені таксама іншыя міністэрствы і ведамствы, у тым ліку Міністэрства культуры і Міністэрства вышэйшай і сярэдняй спецыяльнай адукацыі. Замежныя органы знешніх адносін БССР дзяліліся на пастаянныя (пастаяннае прадстаўніцтва БССР пры ААН) і часовыя (дэлегацыі на міжнародных канферэнцыях).

У пасляваенныя гады, дзякуючы развіццю знешніх адносін рэспублікі, Вярхоўны Савет і яго Прэзідыум сталі больш актыўна займацца пытаннямі знешнепалітычнай дзейнасці і замежных сувязей Беларусі. Пашырылася дзейнасць Прэзідыума Вярхоўнага Савета БССР па ратыфікацыі міжнародных дагавораў і пагадненняў, падпісаных прадстаўнікамі БССР. З 1946 па 1955 г. ён ратыфікаваў 5 мірных дагавораў з былымі савюзнікамі фашысцкай Германіі ў Еўропе і 10 міжнародных канвенцый і пагадненняў. З 1956 па 1970 г. было ратыфікавана больш за 30 міжна-

родных актаў. У 1971–1985 гг. Прэзідыум Вярхоўнага Савета БССР ратыфікаваў 25 міжнародных дагавораў, канвенцый і пагадненняў. Вярхоўны Савет БССР, зыходзячы з Дэкларацыі Вярхоўнага Савета СССР ад 9 лютага 1955 г. аб устанаўленні непасрэдных сувязей з парламентамі замежных краін, 1 ліпеня 1955 г. прыняў пастанову аб стварэнні парламенцкай групы БССР і ўступленні ў Міжпарламенцкі саюз, але па невядомых прычынах гэта ініцыятыва засталася нерэалізаванай.

Канстытуцыя БССР 1978 г. вызначыла наступныя знешнепалітычныя паўнамоцтвы Прэзідыума Вярхоўнага Савета БССР: ратыфікацыя і дэансацыя міжнародных дагавораў БССР; прызначэнне і адкліканне дыпламатычных прадстаўнікоў БССР у замежных дзяржавах і пры міжнародных арганізацыях; прыём даверчых і адзыўных грамат акрэдытаваных пры ім дыпламатычных прадстаўнікоў замежных дзяржаў. У адпаведнасці з новым рэгламентам Вярхоўнага Савета БССР ад 13 сакавіка 1980 г. былі пашыраны і канкрэтызаваны функцыі Камісіі па замежных справах. Увогуле праца Вярхоўнага Савета БССР і яго Прэзідыума ў галіне знешняй палітыкі не была актыўнай і разнастайнай.

Паводле Канстытуцыі БССР 1978 г. рэспубліканскі Савет Міністраў ажыццяўляў кіраўніцтва ў галіне адносін БССР з замежнымі дзяржавамі і міжнароднымі арганізацыямі ў парадку, устаноўленым СССР. Беларускі ўрад прымаў рашэнні аб падпісанні БССР міжнародных дагавораў і пагадненняў, уступленні ў міжнародныя арганізацыі і ўдзеле ў міжнародных канферэнцыях, сумесныя з ЦК КПБ пастановы па пэўных знешнепалітычных пытаннях, выступаў са знешнепалітычнымі заявамі. У азначаны перыяд Савет Міністраў БССР зрабіў тры падобныя заявы, якія тычыліся блізкаўсходняга канфлікту (1956 і 1967 гг.) і пакарання ваенных злачынцаў (1965).

Аператыўным кіраўніцтвам міжнароднымі сувязямі рэспублікі займалася Міністэрства замежных спраў БССР. Яно ажыццяўляла адносіны рэспублікі з замежнымі дзяржавамі і міжнароднымі арганізацыямі; падтрымлівала кантакты з дыпламатычнымі прадстаўніцтвамі іншых дзяржаў, якія знаходзіліся на тэрыторыі СССР, а таксама з замежнымі консульствамі на тэрыторыі БССР; каардынавала адносіны дзяржаўных устаноў рэспублікі з дзяржаўнымі ўстановамі замежных краін; аказвала дапамогу дзяржаўным і грамадскім рэспубліканскім арганізацыям у ажыццяўленні эканамічных, навуковых, культурных і іншых сувязей з замежнымі краінамі; забяспечвала выкананне міжнародных дагавораў, у якіх удзельнічала БССР; кіравала замежнымі органамі знешніх адносін рэспублікі.

Нягледзячы на пашырэнне міжнародных сувязей рэспублікі ў другой палове 1950-х – 1980-я гг., пэўную эвалюцыю зместу і форм, яны не

ўзняліся на якасна новую ступень, а іх узровень, практычныя вынікі не адпавядалі эканамічнаму, навукова-тэхнічнаму і культурнаму патэнцыялу, запатрабаванням сацыяльна-эканамічнага і культурнага развіцця Беларусі. Пасля 1944 г. размеркаванне кампетэнцыі ў сферы міжнародных сувязей паміж рэспублікамі і Саюзам не зведала значных змен. У Канстытуцыі СССР 1977 г. і канстытуцыях саюзных рэспублік артыкул аб праве саюзных рэспублік мець адносіны з замежнымі дзяржавамі, заключаць з імі дагаворы і абменьвацца дыпламатычнымі і консульскімі прадстаўніцтвамі быў дапоўнены правам удзельнічаць у дзейнасці міжнародных арганізацый. Беларуская ССР практычна мела гэтыя права пасля падпісання Статута ААН, і таму канстытуцыйныя змены не ўмацавалі юрыдычную базу міжнародных адносін рэспублікі, тым больш што вызначэнне асноў міжнароднай дзейнасці было даручана цэнтру.

Няпэўны палітыка-прававы статус БССР і УССР у складзе СССР даваў падставы заходнім вучоным у галіне міжнароднага права называць гэтыя дзве саюзныя рэспублікі – заснавальніцы ААН дзяржавамі асаблівага роду, ці непאўнацэннымі суб'ектамі міжнароднага права. У пасляваенныя дзесяцігоддзі БССР не атрымала міжнародна-прававога прызнання як суверэнная і незалежная дзяржава.

Артыкул 28 Канстытуцыі БССР 1978 г. зацвердзіў, што рэспубліка «у знешнепалітычнай дзейнасці кіруецца мэтамі, задачамі і прынцыпамі знешняй палітыкі СССР, вызначанымі Канстытуцыяй СССР». Канстытуцыя СССР 1977 г. адносіла да кампетэнцыі дзяржавы ўстанавленне агульнага парадку і каардынацыю адносін саюзных рэспублік з замежнымі дзяржавамі і міжнароднымі арганізацыямі; прадстаўніцтва СССР у міжнародных адносінах; сувязі СССР з замежнымі дзяржавамі і міжнароднымі арганізацыямі; знешні гандаль і іншыя віды знешнеэканамічнай дзейнасці на аснове дзяржаўнай манополіі. Закон СССР аб парадку заключэння, выканання і дэансацыі міжнародных дагавораў 1978 г. канкрэтызаваў і пашырыў паўнамоцтвы саюзных рэспублік у рэалізацыі міжнародна-прававой кампетэнцыі СССР. Увогуле прававыя асновы нацыянальна-дзяржаўнага будаўніцтва СССР у галіне міжнароднай дзейнасці, закладзеныя ў сталінскія часы, закансерваваліся, акасцянялі ў гады застою, не былі дапоўнены неабходнымі юрыдычнымі, палітыка-дыпламатычнымі і арганізацыйна-практычнымі мерапрыемствамі.

Асноўныя кірункі дзейнасці БССР у ААН. Пасля смерці І. Сталіна пачаўся новы этап пасляваеннай міжнароднай дзейнасці БССР, які ахоплівае 1954–1980-я гг. У гэты перыяд адбывалася пэўная эвалюцыя, хаця значных, якасных змен не назіралася. У сярэдзіне 1950-х гг. наступіла разрадка міжнароднай напружанасці, «жалезная заслона» была

крыху прыўзнята, што стала магчымым пасля прыходу да ўлады новага савецкага кіраўніцтва. Знешнепалітычны дыктат Крамля ў адносінах да саюзных рэспублік аслабеў, пашырыліся магчымасці ўдзелу БССР у міжнародным жыцці. Калі ў 1944–1959-х гг. яна падпісала 54 міжнародныя дагаворы, канвенцыі і пагадненні, то к 1985 г. іх колькасць узрасла да 160. Па стане на 31 снежня 1990 г. БССР з’яўлялася ўдзельніцай 203 міжнародна-прававых актаў і 5 двухбаковых пагадненняў. Амаль усе яны былі шматбаковымі і заключаліся ў рамках ААН і яе спецыялізаваных устаноў.

Беларуская ССР з’яўлялася членам 15 міжнародных міжуродавых арганізацый (ММА), 6 агенцтваў ААН і амаль 50 розных органаў ММА, у тым ліку выбарных. Да апошніх адносіліся розныя функцыянальныя і дапаможныя органы ААН, якія займаліся пытаннямі раззбраення, эканамічнага і сацыяльнага супрацоўніцтва, правоў чалавека, становішча жанчын, развіцця міжнароднага права, аховы навакольнага асяроддзя і інш. Акрамя ААН і яе спецыялізаваных устаноў, БССР з’яўлялася членам чатырох ММА: Міжнароднай рады архіваў, Міжнароднага бюро выставак, Пастаяннай палаты трацейскага суда, Міжнароднай арганізацыі марской спадарожнікавай сувязі. Для падтрымання рэгулярных кантактаў з ММА былі адкрыты пастаянныя прадстаўніцтвы БССР у ААН у Нью-Йорку (1958), Еўрапейскім аддзяленні ААН у Жэневе, пры ЮНЕСКА ў Парыжы (1962), міжнародных арганізацыях у Вене.

Пашырылася і кола спецыялізаваных устаноў ААН, у якія разам з СССР і Украінай уступіла Беларусь. У 1954 г. яна стала членам Міжнароднай арганізацыі працы і ЮНЕСКА, у 1957 г. – Міжнароднага агенцтва па атамнай энергіі (МАГАТЭ), у 1974 г. – Сусветнай арганізацыі інтэлектуальнай уласнасці, у 1985 г. – Арганізацыі Аб’яднаных Нацый па прамысловым развіцці (ЮНІДА). У 1974–1975 гг. БССР была непастаянным членам Савета Бяспекі ААН, у 1950–1980-я гг. неаднаразова выбіралася ў Эканамічны і сацыяльны савет ААН (ЭКАСАС), розныя функцыянальныя і дапаможныя органы ААН.

Па ініцыятыве і пры актыўным удзеле дэлегацыі БССР у міжнародных арганізацыях прынята нямала канструктыўных рашэнняў, якія спрыялі недапушчэнню новай вайны, паслабленню міжнароднай напружанасці, пашырэнню ўзаемаразумення паміж народамі. Беларуская ССР стала ўдзельніцай важных дагавораў, якія стрымлівалі гонку ўзбраенняў: аб забароне выпрабаванняў ядзернай зброі ў атмасферы, касмічнай прасторы і пад вадой (1963), аб прынцыпах дзейнасці дзяржаў па даследаванні і выкарыстанні касмічнай прасторы (1967), аб забароне размяшчэння на дне мораў і акіянаў і ў яго нетрах ядзернай зброі (1971), аб забароне распрацоўкі, вытворчасці і назапашвання бактэрыялагічнай

(біялагічнай) і таксічнай зброі і іх знішчэння (1972). Разам з тым удзел БССР у працэсе кантролю над узбраеннем насіў фармальны характар, паколькі ўсе пытанні падпісання і рэалізацыі міжнародных дагавораў вырашаліся саюзным кіраўніцтвам. У 1968 г. БССР падтрымала ў Генеральнай Асамблеі праект Дагавора аб нераспаўсюджванні ядзернай зброі, аднак не стала яго ўдзельніцай. Між тым значная частка савецкага ядзернага патэнцыялу размяшчалася на тэрыторыі Беларусі. Праблему далучэння да Дагавора аб нераспаўсюджванні прыйшлося вырашаць у 1990-я гг.

Выступаючы за сацыяльны прагрэс і захаванне правоў чалавека, БССР стала сааўтарам Дэкларацыі сацыяльнага развіцця (1969), Дэкларацыі аб выкарыстанні навукова-тэхнічнага прагрэсу ў інтарэсах міру і на карысць чалавецтва (1975). Яна падпісала і ратыфікавала Канвенцыю аб непрымяненні тэрмінаў даўнасці да ваенных злачынстваў і злачынстваў супраць чалавецтва (1969). Па прапанове БССР Генеральная Асамблея ААН ухваліла з папраўкамі прынцыпы міжнароднага супрацоўніцтва ў адносінах адшукання, арышту, выдачы і пакарання асоб, вінаватых у ваенных злачынствах і злачынствах супраць чалавецтва (1973). Беларуская ССР стала ўдзельніцай Міжнароднага пакта аб грамадзянскіх і палітычных правах, Міжнароднага пакта аб эканамічных, сацыяльных і культурных правах (1966), Міжнароднай канвенцыі аб ліквідацыі ўсіх форм расавай дыскрымінацыі (1965).

Важным кірункам дзейнасці дэлегацый СССР, УССР, БССР у ААН была барацьба супраць каланіялізму. Актыўнасць у гэтай галіне дыктавалася жорсткай логікай халоднай вайны, імкненнем набыць больш саюзнікаў у барацьбе з заходнім імперыялізмам. Беларуская ССР была ў ліку ініцыятараў Дэкларацыі аб прадастаўленні незалежнасці каланіяльным краінам і народам (1960), паслядоўна выступала за яе поўнае ажыццяўленне.

Пачынаючы з Канферэнцыі ў Сан-Францыска і да распаду СССР, у ААН ажыццяўлялася практыка падзелу працы паміж трыма савецкімі дэлегацыямі. У той час як дэлегацыя СССР вырашала стратэгічныя задачы і вылучала глабальныя прапановы, украінскія і беларускія дэлегацыі выконвалі асобныя, тактычныя задачы. Так, БССР курывала пытанні, звязаныя з юрыдычнай адказнасцю ваенных злачынцаў, узаемасувяззю паміж правамі чалавека і навукова-тэхнічным прагрэсам. Што тычылася спецыялізаваных устаноў ААН, то тут найбольш актыўна беларускія прадстаўнікі дзейнічалі ў ЮНЕСКА. Беларускі вопыт дзяржаўнай арганізацыі ў сістэме адукацыі, навукі і культуры атрымаў станоўчую ацэнку вышэйшых органаў ЮНЕСКА і шэрагу краін Азіі, Афрыкі і Лацінскай Амерыкі.

У якасці члена Міжнароднай арганізацыі працы, ЮНЕСКА, МАГАТЭ і іншых міжнародных арганізацый рэспубліка ўдзельнічала ў вызначэнні напрамкаў іх дзейнасці, прыняцці важных рашэнняў па пашырэнні раўнапраўнага супрацоўніцтва ва ўсіх сферах жыцця, а таксама далучалася праз іх да сусветнага вопыту, які, аднак, выкарыстоўваўся ва ўмовах загадна-адміністрацыйнай сістэмы далёка не ў поўную меру.

Разглядаючы набыткі знешнепалітычнай дзейнасці, нельга абысці і такія хібы, як прамаруджванне ў далучэнні да асобных міжнародных пактаў ці іх ратыфікацыі, неадпаведнасць рэспубліканскага заканадаўства некаторым палажэнням міжнародных пактаў (асабліва па правах чалавека), падпісаных БССР. Так, стаўшы членам Міжнароднай арганізацыі працы ў 1954 г., рэспубліка толькі ў 1965 г. ратыфікавала Канвенцыю адносна забароны працы жанчын на падземных работах. Толькі ў 1988 г. яна далучылася да Канвенцыі аб ахове сусветнай культурнай і прыроднай спадчыны чалавецтва, распрацаванай ЮНЕСКА ў 1972 г. Парушэннем міжнародных пактаў стала адсутнасць у краіне і рэспубліцы заканадаўчага замацавання права свабоднага перамяшчэння грамадзян, іх выезду за мяжу і вяртання.

Хоць сфера знешнепалітычнай дзейнасці БССР (як і УССР) была больш шырокаяй, чым у іншых саюзных рэспубліках, але практычна ўсе пытанні адносінаў рэспублікі з замежнымі дзяржавамі, міжнароднымі арганізацыямі вырашаліся савецкім урадам і саюзнымі органамі. Дыктат цэнтра вынікаў з палажэння Канстытуцыі СССР аб аднясенні да кампетэнцыі Саюза ўстанаўлення агульнага парадку ва ўзаемаадносінах рэспублік з замежнымі дзяржавамі, неразмежаванасці функцый саюзных і рэспубліканскіх органаў, пасіўнасці партыйна-дзяржаўнага кіраўніцтва БССР. Спробы пашырыць правы саюзных рэспублік у сярэдзіне 1950-х і 1960-х гг., другой палове 1970-х гг. (пераважна ў галіне гаспадарчай дзейнасці) былі абмежаванымі, непаслядоўнымі, супярэчлівымі інтарэсам камандна-адміністрацыйнай сістэмы і практычна не паўплывалі на міжнародныя адносіны рэспублік. Знешнепалітычная дзейнасць БССР развівалася ў агульным рэчышчы міжнароднай дзейнасці СССР, скаардынаванай палітыкі краін – членаў Варшаўскага дагавора і Савета эканамічнай узаемадапамогі (СЭУ). У прыватнасці, разам з дэлегацыямі СССР, УССР і іншых краін сацыялістычнай садружнасці прадстаўнікі БССР выказвалі свае меркаванні і ўзгаднылі пазіцыі з саюзнікамі на рэгулярных нарадах напярэдадні сесій Генеральнай Асамблеі ААН, Генеральнай канферэнцыі ЮНЕСКА, якія потым супольна адстойваліся.

Характар і маштабы знешнепалітычнай дзейнасці рэспублікі вызначаліся агульнымі працэсамі развіцця міжнароднага становішча, проціборствам дзвюх сістэм і іх ваенна-палітычных саюзаў. У халод-

най вайне з Захадам СССР аказаўся ўцягнутым у знясільваючую гонку ўзбраенняў, рэгіянальных канфлікты (Карэя, Блізкі Усход, Індакітай, Куба, Афрыка, Камбоджа, Афганістан). Пазіцыі СССР і ўсяго савецкага блока пагоршыліся ў сувязі з увядзеннем савецкіх войскаў у Венгрыю (1956), Чэхаславакію (1968), Афганістан (1979). Гэтыя дзеянні, якія павінна была апраўдваць беларуская дэлегацыя ў ААН, рабілі негатыўны адбітак на вобраз Беларусі ў свеце.

15.2. Новыя формы замежных сувязей БССР

Абмен дэлегацыямі з замежнымі краінамі. Пасля XX з'езда КПСС (1956) БССР атрымала значна большыя магчымасці для пашырэння замежных кантактаў у грамадска-палітычнай, эканамічнай і культурнай сферах. Перш за ўсё гэта тычылася сацыялістычных дзяржаў, аб'яднаных у СЭУ і Варшаўскі дагавор. Рэспубліку ўсё часцей сталі наведваць партыйна-дзяржаўныя, партыйныя, урадавыя, парламенцкія дэлегацыі сацыялістычных краін, якія знаёміліся ў беларускіх гарадах і вёсках з вопытам сацыялістычнага будаўніцтва, партыйнага кіраўніцтва ў розных галінах грамадскага жыцця. У 1958 г. адбыўся першы візіт партыйна-ўрадавай дэлегацыі сацыялістычнай краіны ў БССР, калі Мінск наведала польская дэлегацыя на чале з першым сакратаром ЦК Польскай аб'яднанай рабочай партыі (ПАРП) У. Гамулкам. Партыйныя і дзяржаўныя дзеячы БССР на чале ці ў складзе савецкіх дэлегацый выязджалі з візітамі ў сацыялістычныя краіны. Першы сакратар ЦК КПБ П. Машэраў у складзе партыйных дэлегацый наведваў Балгарыю, Венгрыю, ГДР, Кубу, Польшчу, Румынію, Чэхаславакію. Ён і іншыя кіруючыя асобы БССР неаднаразова ўзначальвалі дэлегацыі Вярхоўнага Савета СССР у сацыялістычныя краіны.

У 1960–80-я гг. Беларусь наведалі кіраўнікі Балгарыі (Т. Жыўкаў), Венгрыі (Я. Кадар), Вьетнама (Хо Шы Мін і Ле Зуан), ГДР (В. Ульбрыхт і Э. Хонэкер), КНДР (Кім Ир Сен), Кубы (Ф. Кастра), Манголіі (Ю. Цэцэнбал), Польшчы (У. Гамулка, Э. Герэк, В. Ярузельскі), Чэхаславакіі (Г. Гусак), Югаславіі (І. Ціта). Толькі ў 1970-я гг. з дзейнасцю КПБ азнаёміліся больш за 100 партыйных дэлегацый краін сацыялістычнай садружнасці, прычым каля 20 дэлегацый узначальвалі генеральныя і першыя сакратары, сакратары ЦК камуністычных і рабочых партый.

Разам з тым візіты партыйна-ўрадавых і іншых дэлегацый сацыялістычных дзяржаў у рэспубліку не мелі самастойнага значэння, а адбываліся ў межах візітаў у Маскву па запрашэнні вышэйшых савецкіх партыйных і дзяржаўных інстанцый (ЦК КПСС, Прэзідыума Вярхоўна-

га Савета і Савета Міністраў СССР). Кіраўнікі сацыялістычных краін, як правіла, не затрымліваліся ў Мінску больш чым на адзін дзень і не праводзілі перагавораў з партыйна-дзяржаўным кіраўніцтвам рэспублікі. Як звычайна паведамлялася ў рэспубліканскім друку, замежныя госці з брацкіх краін сацыялізму знаёміліся з вопытам сацыяльна-эканамічнага і культурнага развіцця рэспублікі, дасягненнямі беларускага народа ў многіх галінах грамадскага жыцця, савецкім вопытам дзяржаўнага і партыйнага кіраўніцтва.

З другой паловы 1950-х гг. рэспубліка падключылася да грамадска-палітычных, эканамічных, культурных і навуковых адносін СССР з заходнімі краінамі і дзяржавамі, што сталі на шлях развіцця. У БССР неаднаразова прыязджалі іх кіраўнікі, якія знаходзіліся ў СССР па запрашэнні савецкіх улад. У 1965 г. Беларусь наведаў прэм'ер-міністр Даніі Е. О. Крага, 1973 г. – прэзідэнт Францыі Ж. Пампіду, 1974 г. – прэзідэнт ЗША Р. Ніксан, 1977 г. – прэзідэнт Фінляндыі У.-К. Кеканен, 1984 г. – федэральны канцлер Аўстрыі Ф. Зіновац, 1985 г. – прэм'ер-міністр Індыі Р. Гандзі.

Першыя парламенцкія дэлегацыі заходніх дзяржаў (Ісландыі і Англіі) наведалі БССР у 1958–1959 гг. У 1960–80-я гг. у Мінск прыязджалі дэпутаты парламентаў Аўстраліі, Бельгіі, ЗША, Канады, Нарвегіі, Швецыі, Фінляндыі, Японіі і іншых краін. З візітамі ў рэспубліцы знаходзіліся парламенцкія і іншыя прадстаўнічыя дэлегацыі Афганістана, Анголы, Бразіліі, Венесуэлы, Гвінеі-Бісау, Інданезіі, Індыі, Ірака, Конга, Лівана, Сірыі, Тайланда, Шры-Ланкі, Эквадора і іншых краін трэцяга свету. Замежныя парламентарыі знаёміліся са структурай і дзейнасцю Вярхоўнага Савета БССР, мясцовых органаў улады, грамадскіх арганізацый, працоўных калектываў. Беларускую ССР наведвалі дэлегацыі камуністычных, рабочых, нацыянальна-дэмакратычных партый і левых рухаў замежных дзяржаў, у тым ліку камуністычных партый Аўстраліі, Аўстрыі, Бельгіі, Вялікабрытаніі, Даніі, Італіі, Канады, Люксембурга, Нарвегіі, Партугаліі, ЗША, Фінляндыі, Францыі, ФРГ. Рэспубліку часцей сталі наведваць кіраўнікі і супрацоўнікі пасольстваў замежных дзяржаў, акрэдытаваныя ў СССР. Афіцыйныя асобы БССР значна радзей бывалі на капіталістычным Захадзе і ў трэцім свеце.

Рэгіянальнае супрацоўніцтва і сувязі працоўных калектываў. У разгледжаны перыяд сувязі Беларусі з еўрапейскімі сацыялістычнымі краінамі ажыццяўляліся па лініі: 1) міждзяржаўных, міжурадавых, міжпартыйных, міжведамасных дагавораў і пагадненняў, заключаных на ўзроўні цэнтральных органаў улады; 2) грамадскіх арганізацый (Беларускае таварыства дружбы і культурнай сувязі з замежнымі краінамі (БТДКС), Беларускі рэспубліканскі савет прафсаюзаў (Белсаўпроф),

Ленінскі камуністычны саюз моладзі Беларусі (ЛКСМБ), Камітэт маладзёжных арганізацый, Беларускі рэспубліканскі камітэт абароны міру (БРКАМ), творчыя саюзы); 3) дзяржаўных, партыйных, грамадскіх арганізацый абласцей БССР і адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак Польшчы, ГДР, Балгарыі, Чэхаславакіі (пародненае ці прыгранічнае супрацоўніцтва); 4) турысцкіх абменаў.

Парадненне ці ўсталяванне пабрацімскіх сувязей абласцей рэспублікі і адпаведных тэрытарыяльна-адміністрацыйных адзінак Балгарыі, ГДР, Польшчы, Чэхаславакіі значна павысілі ўзровень іх узаемадзеяння ва ўсіх сферах. У 1956 г. Гродзенская і Брэсцкая вобласці першымі заключылі пагадненні з прыгранічнымі Беластоцкім і Люблінскім ваяводствамі Польшчы аб двухбаковым культурным супрацоўніцтве і абмяняліся дэлегацыямі партыйных і савецкіх работнікаў. У 1959 г. пагадненне аб супрацоўніцтве падпісалі Мінская вобласць і Варшаўскае ваяводства. У 1985 г. усе шэсць абласцей БССР мелі сістэматычныя сувязі на аснове дагавораў аб супрацоўніцтве з дзесяццю ваяводствамі Польшчы, дзвюма акругамі ГДР, акругай Балгарыі і вобласцю Чэхаславакіі.

Акрамя партнёрскіх сувязей па лініі дзяржаўных органаў улады і грамадскіх арганізацый, усе абласныя камітэты КПБ устанавілі супрацоўніцтва з 14 акружнымі, ваяводскімі і абласнымі камітэтамі Балгарскай камуністычнай партыі (БКП), Сацыялістычнай адзінай партыі Германіі (САПГ), ПАРП і Камуністычнай партыі Чэхаславакіі (КПЧ). У межах гэтага супрацоўніцтва развіваліся міжпартыйныя сувязі гарадскіх, раённых і пярвічных партыйных арганізацый. Міжпартыйныя кантакты ажыццяўляліся на падставе двухгадовых планаў, у якіх змяшчаліся мерапрыемствы па супрацоўніцтве мясцовых партыйных і дзяржаўных органаў, вытворчых калектываў і грамадскіх арганізацый.

Сур'ёзным выпрабаваннем для рэгіянальнага супрацоўніцтва з'явіліся ўнутрыпалітычныя крызісы ў Чэхаславакіі (1968–1969) і Польшчы (1980–1981). Нягледзячы на тое што кіраўнікі Люблінскага, Бялападляскага і іншых ваяводскіх камітэтаў ПАРП неаднаразова звярталіся з прапановамі да беларускага боку аб актывізацыі супрацоўніцтва, ЦК КПСС не рэкамендаваў абласным камітэтам КПБ пашыраць кантакты з польскімі камуністамі. У час крызісу СССР абмежаваў прыём польскіх дэлегацый. Пасля стабілізацыі абстаноўкі кіраўніцтва КПСС палічыла мэтазгодным аднавіць маштабы савецка-польскіх кантактаў.

У другой палове 1950-х гг. асобныя прадпрыемствы і ўстановы БССР атрымалі права ўстанаўліваць прамыя кантакты з партнёрамі ў краінах сацыялізму. Такія сувязі ажыццяўляліся як у межах рэгіянальнага супрацоўніцтва, так і па лініі саюзных міністэрстваў і ведамстваў. Першымі ў 1958 г. устанавілі супрацоўніцтва рэдакцыі часопісаў «Бе-

ларусь» і «Пшиязнь» (Польшча), калектывы Мінскага дзяржаўнага інстытута замежных моў і Іенскага ўніверсітэта (ГДР). Паступова прамыя сувязі з замежнымі партнёрамі ўстанавілі мінскія аўтамабільны і трактарны заводы, іншыя беларускія прадпрыемствы прамысловасці, транспарту, сельскай гаспадаркі. У 1987 г. 233 працоўныя калектывы рэспублікі мелі замежных партнёраў у сацыялістычных краінах, у тым ліку 130 – у Польшчы, 41 – у ГДР, 36 – у Чэхаславакіі, 26 – у Балгарыі. Развіццё прамых сувязей паміж працоўнымі калектывамі садзейнічала абмену вопытам у розных галінах грамадскага жыцця і збліжэнню народаў Усходняй Еўропы.

Наладжаныя сувязі па лініі рэгіянальнага супрацоўніцтва спрыялі пэўнаму абмену вопытам работы дзяржаўных і партыйных органаў, грамадскіх арганізацый, вытворчых калектываў, устаноў культуры і адукацыі, пашырэнню кантактаў паміж шырокімі коламі насельніцтва. Дзясяткі тысяч беларускіх грамадзян маглі выехаць за мяжу і ўбачыць, як жывуць, працуюць і адпачываюць іх «сацыялістычныя суседзі». Разам з тым сапраўднаму пабрацімскаму і трансгранічнаму супрацоўніцтву перашкаджалі яго вузкія ідэалагічныя рамкі, параднасць і заарганізаванасць, у тым ліку кароткатэрміновыя візіты, якія не дазвалялі глыбока вывучыць замежны вопыт, слабае веданне замежных моў. Для многіх удзельнікаў абменаў візіты да замежных партнёраў мелі характар хутчэй спецыялізаванага турызму, чым вывучэння замежнага вопыту.

Стварэнне БТДКС і пашырэнне замежных сувязей. У 1958 г. Беларускае таварыства культурных сувязей з замежжам было рэарганізавана ў Беларускае таварыства дружбы і культурнай сувязі з замежнымі краінамі. Паводле Статута мэтай таварыства было ўмацаванне дружбы, узаемаразумення, даверу і культурнага супрацоўніцтва паміж грамадскасцю БССР і народамі замежных краін. Галоўнымі задачамі гэтай грамадскай арганізацыі з'яўляліся пашырэнне культурных сувязей БССР з краінамі «народнай дэмакратыі», прагрэсіўнымі арганізацыямі за мяжой, арганізацыя абслугоўвання замежных дэлегацый, якія наведвалі рэспубліку. Таварыства было арганізатарам і каардынатарам замежных сувязей дзяржаўных устаноў і грамадскіх арганізацый рэспублікі. Нягледзячы на фармальны статус грамадскай арганізацыі, БТДКС – неад'емная частка партыйна-дзяржаўнай сістэмы кіравання замежнымі сувязямі – падпарадкоўвалася як ЦК КПБ і Савету Міністраў БССР, так і вышэйшай інстанцыі ў асобе Саюза савецкіх таварыстваў дружбы.

Стварэнне БТДКС адыграла станоўчую ролю ў пашырэнні замежных кантактаў на дзяржаўным і грамадскім узроўні. З яго дапамогай быў наладжаны культурны абмен з замежнымі краінамі, які ажыццяўляўся тады шляхам устанаўлення асабістых кантактаў, узаемных паездак

дэлегацый, абмену мастацкай, навуковай літаратурай, перыядычнымі выданнямі, магнітафоннымі запісамі, кіна- і дыяфільмамі, арганізацыі выставак і правядзення іншых мерапрыемстваў. З цягам часу замежныя кантакты ўзбагаціліся новымі формамі і метадамі.

З сярэдзіны 1950-х гг. рэспубліка стала ўдзельнічаць у правядзенні дзён, тыдняў, дэкад і месячнікаў культуры іншых краін. У лютым-сакавіку 1954 г. у БССР упершыню адбыўся месячнік венгерска-савецкай дружбы, пасля чаго такія комплексныя мерапрыемствы сталі праходзіць рэгулярна. Звычайна асноўная частка культурных акцый праводзілася ў сталіцы, і толькі асобныя мерапрыемствы – у абласных цэнтрах. У верасні-кастрычніку 1954 г. у БССР адбыўся месячнік польска-савецкай дружбы, у межах якога ў сталіцы і абласных цэнтрах было праведзена каля 150 мерапрыемстваў (вечары дружбы, канцэрты польскай музыкі, выстаўкі кніг, радыёперадачы, паказ польскіх кінафільмаў і г. д.). У Беларусь прыехала прадстаўнічая дэлегацыя дзеячаў польскай культуры ў складзе 15 чал. на чале з членам Прэзідыума Польскай акадэміі навук, членам ЦК ПАРП Г. Яблоньскім. Дэлегацыі было паказана 34 аб'екты, у тым ліку і закрытыя для паказу замежным дэлегацыям.

Месячнік адкрыў новы этап у развіцці замежных сувязей Беларусі, для якога быў характэрны больш маштабны ўзровень міжнародных камунікацый. Трохтыднёвы тэрмін знаходжання польскай дэлегацыі дазволіў ёй больш падрабязна азнаёміцца з умовамі жыцця, працы і адпачынку грамадзян рэспублікі, убачыць дасягненні і недахопы ў развіцці беларускай эканомікі і культуры. У прыватнасці, Г. Яблоньскі заўважыў, што польская дэлегацыя ўбачыла «много России и мало Белоруссии»¹, маючы на ўвазе моўны аспект: выкладанне ў сярэдніх і вышэйшых навучальных установах, якія наведала дэлегацыя, як і гутарка ў Міністэрстве асветы, вяліся на рускай мове.

З другой паловы 1960-х гг. пачалі праводзіцца культурныя мерапрыемствы з заходнімі дзяржавамі. У маі – чэрвені 1967 г. у Францыі больш за месяц працягваліся дні беларускай культуры. У мерапрыемствах удзельнічала амаль 40 гарадоў, у 27 з іх беларускія артысты далі канцэрты, на якіх прысутнічала больш за 20 тыс. чал. У снежні 1967 г. у БССР былі арганізаваны дні французскай культуры. Гэта была першая маштабная акцыя капіталістычнай дзяржавы ў рэспубліцы, якая па сваім размаху і колькасці ўдзельнікаў пераўзыходзіла падобныя культурныя акцыі. У рэспубліцы пазней адбыліся дні культуры Фінляндыі, Швейцарыі, Аўстрыі, Францыі. Беларуская ССР удзельнічала ў днях савецкай

¹ Цыт. па: *Шадуrowsкий В. Г.* Культурные связи Беларуси со странами Центральной и Западной Европы (1945–1990-е гг.). Минск : БГУ, 2000. С. 45–46.

культуры ў Бельгіі, Фінляндыі, Швецыі, Італіі, ЗША, Швейцарыі, Даніі, Аўстрыі, Францыі, Заходнім Берліне. Некаторыя мерапрыемствы праходзілі ў складаных умовах, звязаных з антысавецкімі дэманстрацыямі замежнай грамадскасці. Комплексныя культурныя мерапрыемствы з удзелам рэспублікі прайшлі ў Індыі, Іраку, Калумбіі, Мадагаскары, Маўрыкіі, Марока, Мексіцы, Сірыі і іншых краінах азіяцка-ціхаакіянскага рэгіёна.

Акрамя таго, БТДКС праводзіла работу па ўстанаўленні і развіцці сувязей беларускіх дзяржаўных устаноў і грамадскіх арганізацый з адпаведнымі арганізацыямі замежных краін. Калі ў 1956 г. таварыства падтрымлівала кантакты з грамадскасцю 22 краін, то ў 1959 г. іх колькасць павялічылася да 35. У 1958 г. у адпаведнасці з Пастановай ЦК КПСС «Аб перабудове работы рэспубліканскіх таварыстваў культурнай сувязі з замежжам» былі створаны першыя рэспубліканскія аддзяленні ўсесаюзных таварыстваў дружбы з замежнымі краінамі. Гэта былі беларускія аддзяленні таварыстваў савецка-польскай, савецка-кітайскай і савецка-германскай дружбы з ГДР. Пазней арганізаваліся рэспубліканскія аддзяленні ўсесаюзных таварыстваў дружбы з Францыяй, Канадай, Аўстрыяй і іншымі краінамі.

Пачынаючы з 1960 г. ствараліся абласныя і мясцовыя аддзяленні савецкіх таварыстваў дружбы з замежнымі краінамі, у тым ліку на асобных прадпрыемствах, ва ўстановах, у калгасах і саўгасах. У наступныя гады працягвала ўзрастаць колькасць арганізацый і краін, з якімі БТДКС падтрымлівала сувязі. У 1986 г. у склад БТДКС уваходзілі 12 рэспубліканскіх, 10 абласных, 27 гарадскіх, 11 раённых і больш за 300 пярвічных арганізацый. У 1985 г. БТДКС прыняло 146 замежных дэлегацый і груп агульнай колькасцю каля 4 тыс. чал. З улікам працы мясцовых аддзяленняў актыўна таварыства меў сустрэчы з 30 тыс. замежных гасцей. Пастаянныя сувязі былі наладжаны з 352 арганізацыямі 75 краін свету.

Галоўнымі партнёрамі БТДКС сярод сацыялістычных краін былі Польшча, Балгарыя, ГДР і Чэхаславакія, у меншай ступені Венгрыя і Югаславія. Скараціліся кантакты з Румыніяй, што адлюстроўвала агульную тэндэнцыю развіцця савецка-румынскіх адносін. У Заходняй Еўропе найбольш актыўныя кантакты развіваліся з Францыяй, Фінляндыяй, Аўстрыяй, Вялікабрытаніяй, Бельгіяй, Італіяй.

Нягледзячы на тое што ў 1960-я гг. культурныя абмены Беларусі з замежжам павялічыліся ў дзясяткі разоў, іх узровень заставаўся нязначным у абсалютных лічбах. Культурны абмен быў незбалансаваным. Напрыклад, беларуска-заходнееўрапейскія літаратурныя сувязі мелі аднабаковую накіраванасць, бо яны адлюстроўвалі значную цікавасць беларускага чытача да замежнай мастацкай літаратуры, якая вы-

давалася буйнымі тыражамі на рускай мове. У Заходняй Еўропе Беларуссю цікавіліся пераважна спецыялісты ў галіне славістыкі. На беларускай мове ў 1946–1955 гг. выйшла 18 назваў кніг пісьменнікаў краін «народнай дэмакратыі» і 10 – заходнееўрапейскіх аўтараў. Беларуская літаратура і мастацтва выступалі за мяжой як неад’емная частка савецкай шматнацыянальнай культуры, якая асацыявалася з рускай культурай і мовай. Беларусь была амаль невядомай у Еўропе і свеце.

Знешнеэканамічнае супрацоўніцтва. Маштабы знешнеэканамічных сувязей рэспублікі вызначаліся яе прамысловым і навукова-тэхнічным патэнцыялам як часткі адзінага народна-гаспадарчага комплексу СССР, зручным транспартна-геаграфічным палажэннем Беларусі, агульным станам эканамічных адносін СССР з замежнымі дзяржавамі, іх сістэмай арганізацыі і кіравання. Доля народнай гаспадаркі краіны ў сусветным эканамічным і тэхналагічным абмене хоць і павысілася ў параўнанні з першымі пасляваеннымі гадамі, але ў цэлым была нязначнай і не адпавядала патэнцыялу і палітычнай вазе Савецкага Саюза ў свеце. Гэта, безумоўна, адбівалася на знешнеэканамічных сувязях рэспублікі, хаця яна ў гаспадарчым развіцці мела лепшыя, чым у сярэднім па краіне, паказчыкі, у прыватнасці па росце валавога грамадскага прадукту і нацыянальнага даходу, прадукцыйнасці працы. Больш высокай была і ўдзельная вага тавараў, якія па якасці адпавядалі сусветнаму ўзроўню ці набліжаліся да яго.

Ужо ў першыя пасляваенныя гады, нягледзячы на цяжасці аднаўлення перыяду і вялікую патрэбу ў забеспячэнні абсталяваннем уласных прадпрыемстваў, рэспубліка змагла паставіць пэўную частку вырабленага абсталявання і прадукцыі ў краіны «народнай дэмакратыі». Гэта была прадукцыя станкабудаўнічых заводаў Мінска, Віцебска і Гомеля, а таксама дрэваапрацоўчых прадпрыемстваў. У пачатку 1950-х гг. гандлёвыя сувязі былі невялікімі па памерах і асартыменце тавараў. Экспартныя пастаўкі з Беларусі ўключалі 15–18 таварных пазіцый, большасць якіх прыпадала на сыравіну. У канцы 1950-х гг. заказы ўсесаюзных знешнегандлёвых аб’яднанняў выконвалі 120 прадпрыемстваў рэспублікі, якія пастаўлялі сваю прадукцыю 47 краінам свету, у тым ліку ўсім краінам сацыялістычнай садружнасці. З 1953 па 1957 г. аб’ём экспарту па некаторых відах прамысловых тавараў узрос больш чым утрая.

Шырокую вядомасць за мяжой атрымалі грузавыя машыны Мінскага аўтамабільнага завода (МАЗ) і трактары «Беларусь» Мінскага трактарнага завода (МТЗ). Першая партыя МАЗаў была адпраўлена на экспарт у 1953 г., а ў 1957 г. яны пастаўляліся ўжо ў 21 краіну. Трактары «Беларусь» экспартаваліся ў 20 краін. Галоўным спажывцом беларускіх грузавых машын і трактароў былі краіны СЭУ. З 1960 па 1980 г. аб’ём тавара-

абароту БССР з замежнымі краінамі ўзрос больш чым у 10 разоў. У 1985 г. больш за 360 беларускіх прадпрыемстваў экспартавалі тавары больш чым 110 дзяржавам розных кантынентаў, у тым ліку трактары, грузавыя аўтамабілі, сіласаўбарачныя камбайны, калійныя ўгнаенні, тавары шырокага ўжытку. Больш за 100 беларускіх прадпрыемстваў з'яўляліся ў СССР галоўнымі экспарцёрамі гатовых вырабаў у сваіх галінах прамысловасці. Найбольш буйнымі з іх былі: МТЗ (13 % агульнага аб'ёму экспарту БССР у 1974 г.), камбінат «Беларуськалій» (8 %), вытворчае аб'яднанне «Беларусьнафта» (8 %), МАЗ (6 %), Мінскі завод ЭВМ імя С. Арджанікідзе (6 %), БелАЗ (3 %), Мінскі завод халадзільнікаў (2 %). У агульным аб'ёме беларускага экспарту іх доля складала каля 50 %.

Доля Беларусі ў знешнегандлёвым абароце СССР у 1982 г. складала каля 3 %, у той час калі яе доля ў агульнасаюзнай вытворчасці – 4 %. Гэта сведчыла пра тое, што магчымасці рэспублікі па выхадзе на замежныя рынкі выкарыстоўваліся недастаткова, а ўзровень яе ўдзелу ў міжнародным падзеле працы быў нізкім. Экспартная квота БССР (яе доля экспарту ў нацыянальным даходзе) складала каля 5 % і таксама саступала агульнасаюзнаму паказчыку (8 %). Калі ўлічыць унутрысаюзны гандаль, то атрымлівалася, што БССР пастаўляла за межы каля 90 % свайго нацыянальнага даходу, што было ў 2,5 раза вышэй за экспартную квоту любой заходнееўрапейскай дзяржавы. Такім чынам, Беларусь, з'яўляючыся зборачным цэхам СССР, была глыбока інтэгравана ў савецкі народна-гаспадарчы комплекс, але яе ўдзел у міжнародным падзеле працы быў нязначны.

Нягледзячы на невысокую долю экспарту рэспублікі ў агульнасаюзным маштабе, па асобных таварных пазіцыях гэты паказчык быў больш высокі. У пачатку 1980-х гг. яна давала на знешні рынак кожны другі савецкі колавы трактар, кожны пяты станок, 17 % грузавых аўтамабіляў, 85 % халадзільнікаў, больш за трэць савецкага экспарту калійных ўгнаенняў, льнавалякна і лянных тканін. Доля прадукцыі машынабудавання ў структуры беларускага экспарта значна пераўзыходзіла агульнасаюзны паказчык, дасягаючы 50 %, і адпавядала ўзроўню прамыслова развітых краін Захаду, але ў адрозненне ад гэтых краін Беларусь вывозіла машыны і абсталяванне не ў развітыя дзяржавы, а ў краіны СЭУ і трэцяга свету.

Звыш 70 % прадукцыі беларускіх прадпрыемстваў накіроўвалася членам СЭУ, сярод якіх вызначаліся пяць краін: Балгарыя, Венгрыя, ГДР, Польшча і Чэхаславакія. Буйнейшымі гандлёвымі партнёрамі БССР з'яўляліся Польшча і ГДР, на долю якіх прыпадала больш за палову беларускага экспарту ў сацыялістычныя краіны. Беларусь удзельнічала ў стварэнні адзінай энергасістэмы еўрапейскіх сацыялістычных краін «Мір»

і нафтаправода «Дружба». На яе тэрыторыі былі пабудаваны Новаполацкі і Мазырскі нафтаперапрацоўчыя заводы, прадукцыя якіх мела важнае значэнне як для развіцця хімічнай і нафтахімічнай прамысловасці ў рэспубліцы, так і для задавальнення паліўна-энергетычных і сыравінных патрэб Польшчы, ГДР, Чэхаславакіі, Балгарыі і Венгрыі.

Высокімі тэмпамі раслі імпартныя пастаўкі ў рэспубліку з краін сацыялізму, на долю якіх прыпадала больш за палову ўсяго імпарту з-за мяжы. Самым буйным імпарцёрам тавараў у БССР была Балгарыя, на долю якой прыпадала амаль чвэрць усяго імпарту з сацыялістычных краін. Пры дапамозе краін СЭУ ў рэспубліцы былі пабудаваны і рэканструяваны дзясяткі прадпрыемстваў машынабудаўнічай, хімічнай і нафтахімічнай, лёгкай, харчовай, лясной, дрэваапрацоўчай і цэлюлозна-папяровай прамысловасці. Імпортныя паступленні ў рэспубліку садзейнічалі прамысловаму абнаўленню многіх прадпрыемстваў, пэўнаму задавальненню патрэб насельніцтва ў таварах шырокага ўжытку.

У структуры знешнегандлёвага абароту БССР аб'ём імпарту перавышаў аб'ём экспарту ў сярэднім амаль у тры разы. Штогод у рэспубліку завозілася харчовых і прамысловых тавараў шырокага ўжытку на сотні мільёнаў рублёў. Асноўнае месца сярод імпортных харчовых тавараў займалі цукар-сырэц, кансерваваныя вырабы, тыгунь, віно, каньяк і гарэлка. Сярод прамысловых тавараў завозіліся ў першую чаргу швейныя вырабы, скураны абутак, тканіна, мэбля, прадукцыя бытавога і культурнага прызначэння. Разам з тым доля імпарту ў выкарыстаным нацыянальным даходзе БССР не пераўзыходзіла 13 %, што не дазваляла гаварыць пра яе празмерную залежнасць ад знешняга рынку.

Пашырыліся гандлёва-эканамічныя сувязі БССР з краінамі Захаду і краінамі, якія сталі на шлях развіцця. У 1968 г. беларуская прадукцыя вывозілася ў 14 заходніх краін, у 1979 г. – у 23. Удзельная вага гэтай групы краін у беларускім экспарце складала каля 20 %. Вядучае месца ў экспарце займалі трактары «Беларусь», якія працавалі ў 1986 г. у 83 краінах свету. Калі ў 1960 г. іх куплялі 4 заходнія краіны, то ў 1980-х гг. – больш за 20, у тым ліку Аўстрыя, Бельгія, Вялікабрытанія, Італія, Канада, ЗША, Францыя, ФРГ, Японія.

У канцы 1970-х гг. Беларусь пастаўляла прадукцыю ў 63 краіны Азіі, Афрыкі і Лацінскай Амерыкі, на долю якіх прыпадала каля 10 % яе экспарту. Буйнейшымі спажывальцамі беларускай прадукцыі былі Індыя, М'янма (Бірма), Ірак, Сірыя, Афганістан, Бразілія, Эфіёпія, Ангола. Рэспубліка імпартавала тавары з 23 краін гэтай групы, у тым ліку з Індыі, Нігерыі, Аргенціны, Бразіліі. Доля імпарту БССР з краін, якія сталі на шлях развіцця, складала каля 10 %. Рэспубліка аказвала дапамогу гэтым краінам у падрыхтоўцы кваліфікаваных спецыялістаў. Калі

ў 1971/72 навучальным годзе ў беларускіх ВНУ навучалася каля 300 чал. з 40 афра-азіяцкіх і лацінаамерыканскіх краін, то ў 1984/85 навучальным годзе – ужо 3 750 чал. больш чым з 80 краін. У 1972 г. на базе беларускага аддзялення Усесаюзнай гандлёва-прамысловай палаты была створана Гандлёва-прамысловая палата БССР, якая ў канцы 1970-х гг. падтрымлівала дзелавыя сувязі больш чым з 450 замежнымі фірмамі і аб'яднаннямі 23 краін.

Больш актыўнаму ўдзелу рэспублікі ў міжнародным гандлёвым абмене перашкаджала адсутнасць самастойнага выхаду прадпрыемстваў на сусветны рынак і сістэмы іх матэрыяльнага стымулявання па нарошчванні экспарту. Ведамасная манаполія прыводзіла і да таго, што пры закупцы імпартнага абсталявання і тэхналогій для прадпрыемстваў не заўсёды ўлічваліся іх экалагічныя якасці і адпаведнасць сусветнаму ўзроўню, парушаліся вызначаныя тэрміны ўстаноўкі абсталявання, набытага за валюту. У сувязі з перашкодамі, якія стваралі прамыслова развіцця краіны Захаду ў гандлі з СССР праз сістэму Каардынацыйнага камітэта па кантролі за экспартам у сацыялістычныя краіны (КАКАМ), значная частка імпартаваных вырабаў з Захаду была маральна састарэлай. Шэраг экспартаваных з БССР тавараў не адпавядаў патрабаванням сусветнага рынку (трактары МТЗ, мінскія ЭВМ, халадзільнікі і гдзіннікі «Прамень»).

Турызм, партнёрскія сувязі і народная дыпламатыя. З пачатку 1950-х гг. у БССР стала фарміравацца сістэма замежнага турызму. Пашырэнне замежных сувязей і турысцкага абмену паставілі перад саюзным і рэспубліканскім кіраўніцтвам сур'ёзныя пытанні, звязаныя з закрытасцю савецкага грамадства і нізкім узроўнем развіцця паслуг. У снежні 1959 г. у адпаведнасці з указаннямі ЦК КПСС бюро ЦК КПБ стварыла партыйную камісію для адбору кандыдатаў для замежных паездак (пазней стала называцца камісіяй па выездах за мяжу). Падобныя камісіі былі сфарміраваны пры абласных камітэтах партыі; у іх кампетэнцыю ўваходзіла прыняцце рашэнняў аб накіраванні турыстаў у сацыялістычныя краіны.

У 1964 г. было створана Упраўленне па замежным турызме пры Савеце Міністраў БССР, якое павінна было праводзіць інфармацыйна-прапагандысцкую работу сярод замежных турыстаў, колькасць якіх няўхільна ўзрастала. У 1956 г. Беларускае аддзяленне «Інтурыста» прыняло каля 500 замежных грамадзян, у 1959 г. – амаль 12 тыс. У 1960-я гг. Беларусь штогод наведвала больш за 20 тыс. замежных турыстаў. У сярэдзіне 1970-х гг. гэта лічба ўзрасла да 80 тыс., а ў сярэдзіне 1980-х гг. – да 120 тыс. чал. штогод. Звыш 70 % турыстаў складалі грамадзяне еўрапейскіх сацыялістычных краін. Больш за ўсё турыстаў прыязджала з ГДР,

Польшчы, Вялікабрытаніі, Францыі і ЗША. Колькасць беларускіх грамадзян, якія выяжджалі за мяжу па службовых справах і ў якасці турыстаў (пераважна ў сацыялістычныя краіны), узрасла з 900 чал. у 1962 г. да 8 тыс. чал. у 1972 г. У 1980 г. яна перавысіла 35 тыс. чал. Створаная ў саюзных рэспубліках сістэма арганізацыі замежнага турызму і замежных паездак савецкіх грамадзян была грувасткай і неэфектыўнай. Татальны кантроль і рэгламентацыя тармазілі развіццё турызму, павялічвалі неапраўданыя фінансавыя і матэрыяльна-тэхнічныя выдаткі прадпрыемстваў і ўстаноў, якія былі заняты ў гэтай сферы.

Беларуская грамадскасць прымала актыўны ўдзел у міжнародным руху прыхільнікаў міру. У верасні 1951 г. у Мінску адбылася першая Беларуская канферэнцыя прыхільнікаў міру, якая заснавала БРКАМ – арганізацыйны і каардынацыйны цэнтр антываеннай дзейнасці грамадскасці Беларусі. Яго ўзначаліў народны паэт БССР Якуб Колас. Камітэт стаў арганізатарам шматлікіх антываенных акцый на тэрыторыі рэспублікі – мітынгаў, міжнародных сустрэч, кангрэсаў, шэсцяў, збораў падпісаў, заяў, але з самага пачатку дзейнасць гэтай грамадскай арганізацыі, як і ўсяго руху прыхільнікаў міру, была падпарадкавана інтарэсам савецкай партыйна-бюракратычнай сістэмы.

Адзначым, што БРКАМ дзейнічаў у цесным кантакце з Савецкім камітэтам абароны міру і Сусветным саветам міру (ССМ). У 1951 г. ён арганізаваў збор падпісаў пад Зваротам ССМ аб заключэнні Пакта міру паміж пяццю вялікімі дзяржавамі. У 1976 г. БРКАМ сабраў каля 7 млн падпісаў пад Стакгольмскім заклікам аб спыненні гонкі ўзбраенняў, пазней вёў актыўную барацьбу за забарону нейтроннай зброі. Свайго піку антываенны рух у рэспубліцы дасягнуў у 1980-я гг. Штогод праводзілася 17–18 тыс. антываенных акцый з удзелам да 7 млн чал. Грамадзяне БССР унеслі ў Савецкі фонд міру ў 1982–1987 гг. звыш 70 млн руб.

У другой палове 1980-х гг. абнавіліся формы і метады работы Беларускага камітэта абароны міру (БКМ; назва ўдакладнена ў 1987 г.) з улікам перамен ва ўнутранай і знешняй палітыцы СССР. Беларускія прыхільнікі міру сталі супрацоўнічаць з актывістамі антываенных арганізацый ЗША, ФРГ, Вялікабрытаніі, Францыі, Ірландыі, Нарвегіі і іншых заходніх краін. Беларускі камітэт абароны міру падтрымліваў кантакты больш чым з 50 замежнымі арганізацыямі і рухамі прыхільнікаў міру і прыняў некалькі дзясяткаў замежных дэлегацый. Значную частку сваіх намаганняў БКАМ звярнуў на дапамогу насельніцтву рэспублікі, якое пацярпела ад чарнобыльскай катастрофы.

У развіцці грамадска-культурных сувязей Беларусі з заходнімі краінамі вядучай формай супрацоўніцтва былі партнёрскія сувязі гарадоў-пабрацімаў. У 1956 г. былі ўсталяваны партнёрскія сувязі паміж Мінскам

і брытанскім горадам Нотынгемам, што ўзніклі дзякуючы кіраўнікам і актывістам Таварыства англа-савецкай дружбы, якія неаднаразова наведвалі беларускую сталіцу пачынаючы з 1949 г. У 1956 г., у час візіту дэлегацыі Мінскага гарвыканкама ў Нотынгем, была падпісана сумесная Заява аб намерах, якая прапанавала такія формы супрацоўніцтва, як абмен дэлегацыямі, матэрыяламі і пісьмамі, устанаўленне кантактаў паміж арганізацыямі і ўстановамі. У 1961 г. створана Мінскае гарадское аддзяленне таварыства «СССР – Вялікабрытанія», на яго ўстаноўчай канферэнцыі прысутнічала дэлегацыя з Нотынгема. Паспяховае супрацоўніцтва абодвух гарадоў-пабрацімаў таксама адчувала на сабе ідэалагічны ўціск і дыктат партыйна-дзяржаўнага апарата, хістанні ў адносінах паміж СССР і Вялікабрытаніяй, звязаныя з увядзеннем савецкіх войскаў у Афганістан і планами НАТА па размяшчэнні ядзерных ракет у Заходняй Еўропе. У красавіку 1986 г., у выніку візіту ў Мінск дэлегацыі Нотынгема, было падпісана новае пагадненне аб дружалюбных сувязях паміж абодвума гарадамі.

У 1970–80-я гг. Мінск устанавіў пародненыя сувязі яшчэ з шасцю гарадамі замежных краін: Сэндаем (Японія), Бангалорам (Індыя), Ліонам (Францыя), Луандай (Ангола), Мерыдай (Мексіка), Дэтройтам (ЗША). У выніку дамоўленасцей паміж беларускім аддзяленнем таварыства «СССР – Францыя» і камітэтам таварыства «Францыя – СССР» дэпартамент Рона шэсць беларускіх гарадоў (Жодзіна, Магілёў, Орша, Мінск, Гомель, Гродна) падпісалі пагадненні аб партнёрстве з шасцю французскімі гарадамі. Трэба адзначыць, што імкненне савецкага партыйна-дзяржаўнага апарата палітызаваць супрацоўніцтва пародненых гарадоў, выкарыстоўваць яго для правядзення ідэалагічных кампаній выклікала адмоўную рэакцыю замежных партнёраў. У 1989 г. 12 гарадоў Беларусі падтрымлівалі пабрацімскія сувязі з 17 гарадамі 11 краін свету. У апошнюю нядзелю красавіка ў Беларусі адзначаецца Сусветны дзень пародненых гарадоў.

У арганізацыі грамадска-палітычных сувязей праявіліся негатыўныя тэндэнцыі. Жорсткая цэнтралізацыя міжнародных адносін, фактычная манаполія партыі на кіраўніцтва ўсімі справамі грамадства абумовілі іх ідэалагічную зададзенасць, заарганізаванасць, фармалізм, абмежаванасць кола ўдзельнікаў замежных сувязей. У прыватнасці, не ставіліся і не абмяркоўваліся складаныя пытанні беларуска-польскіх адносін, у тым ліку становішча беларускай меншасці ў Польшчы і польскай – у Беларусі, спрашчэння працэдуры адносін прыгранічных жыхароў, абмену групамі турыстаў, спецыялістаў, арганізацыі вытворчага, навукова-тэхнічнага, культурнага супрацоўніцтва. Не вырашалася і праблема сувязей з беларускім замежжам.

15.3. Знешнепалітычная дзейнасць і замежныя сувязі БССР у 1985–1991 гг.

Перабудова сістэмы замежных сувязей БССР. У 1985 г. новы савецкі кіраўнік М. Гарбачоў абвясціў курс на «перабудову грамадства і новае мысленне» ў знешняй палітыцы. Рэфармаванне савецкай палітычнай і эканамічнай сістэмы адбывалася паралельна з працэсамі паляпшэння міжнароднага становішча, глыбокіх геапалітычных пераўтварэнняў у Еўропе і заканчэння халоднай вайны. Новы падыход савецкага кіраўніцтва да ААН садзейнічаў пашырэнню ўдзелу СССР, УССР і БССР у арганізацыях сістэмы ААН, унёс новыя рысы ў савецкую дыпламатыю. У выступленнях і практычнай дзейнасці беларускіх дэлегатаў паступова знікала прапагандысцкая, антызаходняя рыторыка, з'явілася больш канструктыўных момантаў. Пачыналася дзелавое і шырока-маштабнае супрацоўніцтва паміж савецкімі дэлегацыямі і дыпламатыяй заходніх краін. У 1989 г. БССР заявіла аб прызнанні юрысдыкцыі Міжнароднага суда па шэрагу міжнародных дагавораў, якія датычыліся правоў чалавека. Тым не менш адыход ад стэрэатыпаў халоднай вайны і знешнепалітычнай залежнасці ад саюзнага ўрада даваўся з вялікай цяжкасцю.

Распачатыя працэсы дэмакратызацыі ўсіх сфер жыццядзейнасці грамадства адкрылі перад саюзнымі рэспублікамі новыя магчымасці ў сферы міжнароднай дзейнасці. Палітычныя і эканамічныя рэформы спрыялі пашырэнню правоў рэспублік і іх самастойнасці ў міжнародных справах. На працягу 1985–1991 гг. істотна змяніліся змест, кірункі і формы знешнепалітычнай дзейнасці і замежных сувязей БССР. Асабліва значныя перамены адбыліся ў арганізацыі супрацоўніцтва з партнёрамі з краін Усходняй Еўропы.

Галоўным партнёрам БССР у рэгіянальным супрацоўніцтве заставалася Польшча, а галоўным зместам кантактаў, як і раней, быў абмен вопытам партыйнай работы. Пасля пераадолення польскага ўнутрыпалітычнага крызісу пачатку 1980-х гг. БССР штогод наведвала да 20 дэлегацый ПАРП і прыкладна столькі ж дэлегацый КПБ выязджала ў Польшчу. У 1984 г. былі ўсталяваны прамыя сувязі паміж савецкімі і польскімі прадпрыемствамі і арганізацыямі. У 1985 г. уведзены спрошчаны парадок пропуску праз савецка-польскую мяжу грамадзян прыгранічных населеных пунктаў. У 1986 г. падпісаны міжурадавыя пагадненні аб прамых вытворчых і навукова-тэхнічных сувязях прадпрыемстваў і арганізацый СССР і Польскай Народнай Рэспублікі (ПНР), аб асноўных прынцыпах стварэння і дзейнасці сумесных прадпрыемстваў і арганізацый. У 1987 г.

М. Гарбачоў і В. Ярузельскі падпісалі ў Маскве Дэкларацыю аб савецка-польскім супрацоўніцтве ў галіне ідэалогіі, навукі і культуры.

У красавіку 1989 г. у Мінску першы сакратар ЦК КПБ Я. Сакалоў і член палітбюро ЦК ПАРП М. Ажахоўскі падпісалі Праграму прамога супрацоўніцтва паміж ЦК КПБ і ЦК ПАРП. Яна прадугледжвала абмен вопытам паміж партыйнымі арганізацыямі і дзяржаўнымі органамі, развіццё эканамічнага і навукова-тэхнічнага супрацоўніцтва, актывізацыю прыгранічнага гандлю, пашырэнне культурных сувязей, турысцкі абмен і ўзаемныя паездкі грамадзян па прыватных запрашэннях. Якасна і колькасна пашырылася супрацоўніцтва паміж абласнымі камітэтамі КПБ і адпаведнымі партыйнымі камітэтамі Польшчы, Чэхаславакіі, ГДР і Балгарыі. Павялічыўся аб'ём прыгранічнага гандлю. Па яго ўзроўні Магілёўская вобласць і Вроцлаўскае ваяводства выйшлі на першае месца сярод пародненых рэгіёнаў СССР і Польшчы.

У 1987 г. у СССР быў устаноўлены адзіны парадак выезду савецкіх грамадзян у сацыялістычныя краіны, а мясцовым партыйным, савецкім, прафсаюзным, камсамольскім і іншым грамадскім арганізацыям было прадастаўлена права самастойна абменьвацца са сваімі партнёрамі ў сацыялістычных краінах дэлегацыямі, групамі, асобнымі супрацоўнікамі ў адпаведнасці з планами (квотамі) такіх сувязей. Пазней, 23 чэрвеня 1989 г., ЦК КПБ прыняў пастанову аб перабудове сістэмы выездаў за мяжу па службовых справах, паводле якой Камісія па выездах за мяжу пры ЦК КПБ ліквідавалася.

Працэсы дэмакратызацыі ў СССР і краінах савецкага блока выклікалі неабходнасць змянення сістэмы планавання рэгіянальнага супрацоўніцтва. У сакавіку 1988 г. бюро ЦК КПБ прыняло рашэнне аб перадачы функцый падрыхтоўкі і каардынацыі перспектывных і бягучых (гадавых) планаў супрацоўніцтва беларускіх абласцей з рэгіёнамі Цэнтральнай Еўропы ад партыйных органаў да савецкіх. Пытанні арганізацыі прыгранічнага супрацоўніцтва адышлі да аблвыканкамаў, адміністрацый прадпрыемстваў і ўстаноў, аднак новая сістэма рэгіянальнага супрацоўніцтва не паспела ўкараніцца.

Пасля нацыянальна-дэмакратычных рэвалюцый у краінах Цэнтральнай і Усходняй Еўропы 1989 г. партыйна-дзяржаўная сістэма рэгіянальнага супрацоўніцтва паміж СССР і краінамі сацыялістычнай садружнасці спыніла існаванне. Былыя краіны савецкага блока пераарыентаваліся ў сваёй знешняй палітыцы з Усходу на Захад і сталі на шлях радыкальнай трансфармацыі палітычных, эканамічных і сацыяльных сістэм.

Супрацьлеглыя тэндэнцыі ў развіцці замежных сувязей Беларусі назіралася адносна краін Заходняй Еўропы і іншых рэгіёнаў свету.

Адбываўся ўстойлівы рост па ўсіх каналах замежных сувязей – па лініі пародненых гарадоў, культурнага і гуманітарнага супрацоўніцтва, замежнага турызму. Калі ў 1986 г. 8 гарадоў рэспублікі мелі сувязі з 14 гарадамі ў 9 краінах, то ў канцы 1991 г. ужо 17 гарадоў Беларусі ўстанавілі афіцыйныя адносіны з 26 гарадамі 12 краін. Роля галоўнага партнёра беларускіх гарадоў перайшла ад Францыі да Германіі. У 1986–1991 гг. дні культуры СССР на прыкладзе Беларусі адбыліся ў 19 краінах.

Змянілася роля БТДКС у сістэме замежных сувязей рэспублікі. Таварыства згубіла вядучую ролю, замацаваную партыйна-дзяржаўным апаратам у папярэднія дзесяцігоддзі, і пераарыентавалася на іншыя каналы, сродкі і метады замежных кантактаў – «народную дыпламатыю», асабістыя кантакты, абмен сем'ямі, чарнобыльскую тэматыку. Дзейнасць у галіне замежнага супрацоўніцтва актывізавалі іншыя грамадскія арганізацыі – Беларускі фонд культуры (створаны ў 1987 г.), Таварыства беларускай мовы імя Ф. Скарыны (1989), Згуртаванне беларусаў свету «Бацькаўшчына» (1990).

Пашырыўся замежны турызм і колькасць выездаў беларускіх грамадзян за мяжу. У 1989 г. у параўнанні з 1985 г. колькасць замежных турыстаў у Беларусі павялічылася амаль у чатыры разы – з 131,5 да 506, 5 тыс. чал. У 1989 г. праз кантрольна-прапускныя пункты Брэста і Гродна ў абодвух кірунках праследавалі 5 млн 65 тыс. чал. У выніку спрашчэння працэдур выдачы замежных пашпартоў павялічвалася колькасць беларускіх грамадзян, якія выязджалі за мяжу. За першыя 10 месяцаў 1989 г. выехала каля 260 тыс. жыхароў Беларусі, у тым ліку 32 тыс. – па службовых справах, каля 45 тыс. – як турысты, 185 тыс. – па прыватных запрашэннях. У наступныя гады колькасць беларускіх грамадзян, якія выязджалі за мяжу, павялічвалася.

Савет Міністраў БССР 25 кастрычніка 1988 г. зацвердзіў Палажэнне аб Міністэрстве замежных спраў БССР, згодна з якім яно з'яўлялася саюзна-рэспубліканскім міністэрствам і ў сваёй дзейнасці падпарадкоўвалася як Савету Міністраў БССР, так і Міністэрству замежных спраў СССР. Міністэрства замежных спраў БССР кіравалася прынцыпамі ленінскай знешняй палітыкі, законамі СССР і БССР, рашэннямі вышэйшых органаў дзяржаўнай улады СССР і БССР, міжнароднымі дагаворамі СССР і БССР, інструкцыямі і ўказаннямі Міністэрства замежных спраў СССР і іншымі нарматыўнымі актамі. Галоўнымі задачамі Міністэрства былі: забеспячэнне ў межах сваёй кампетэнцыі рэалізацыі знешнепалітычнага курсу КПСС і Савецкай дзяржавы; умацаванне і ўдасканаленне замежных сувязей БССР, у тым ліку з міжнароднымі арганізацыямі; абарона інтарэсаў БССР і СССР у цэлым, а таксама грамадзян БССР у пытаннях узаемаадносін з замежнымі краінамі і міжнароднымі арганізацыямі.

У Палажэнні падкрэслівалася, што дыпламатычная служба БССР з'яўляецца састаўной часткай дыпламатычнай службы СССР.

Палажэнне аб Міністэрстве замежных спраў БССР адлюстравала рэальны стан федэратыўных адносін у шматнацыянальнай савецкай дзяржаве, размеркаванне ўладнай і прававой кампетэнцыі паміж саюзнымі і рэспубліканскімі органамі ў галіне знешняй палітыкі ў канцы 1980-х гг. Нягледзячы на вельмі шырокі і разнастайны характар функцый і задач, ускладзеных на беларускае знешнепалітычнае ведамства, на практыцы яно не мела самастойнасці і павінна было практычна ўсё сваё дзеянні ўзгадняць з Масквой. У працэсе дэмакратызацыі федэратыўных адносін саюзныя рэспублікі паставілі пытанне аб пашырэнні сваіх правоў за кошт некаторага змяншэння звышцэнтралізацыі ў дзейнасці саюзных органаў і ведамстваў, у тым ліку Міністэрства замежных спраў СССР. Пасля нарады міністраў замежных спраў саюзных рэспублік (чэрвень 1987 г.) кіраўніцтва Міністэрства замежных спраў СССР прыняло шэраг мер, каб надзяліць рэспубліканскія МЗС больш шырокімі паўнамоцтвамі, і ў 1989 г. у яго складзе быў створаны аддзел па саюзных рэспубліках.

Пачатак знешнепалітычнай дыскусіі ў беларускім грамадстве. Працэсы перабудовы, дэмакратызацыі, абнаўлення савецкай федэрацыі разам з працэсам нацыянальнага адраджэння ў Беларусі спрыялі абуджэнню зацікаўленасці розных колаў беларускага грамадства да праблем міжнародных адносін і знешнепалітычнай дзейнасці рэспублікі. Па меры з'яўлення на палітычнай арэне новых грамадскіх рухаў гэтыя праблемы сталі прадметам публічных дыскусій і палітычнай барацьбы. Адначасова пачалася навуковая распрацоўка канцэптуальных асноў знешняй палітыкі суверэннай беларускай дзяржавы. Гэта інтэлектуальная праца з'яўлялася неад'емнай часткай працэсу так званай суверэнізацыі рэспублікі ў часы гарбачоўскай перабудовы.

Першай грамадска-палітычнай сілай, якая ўключыла пытанні пашырэння знешнепалітычных паўнамоцтваў рэспублікі ў свае праграмныя дакументы, быў масавы грамадскі рух Беларускі народны фронт (БНФ), які ўзнік у кастрычніку 1988 г. і выступіў з патрабаваннямі рэальнага суверэнітэту для БССР, яе незалежнасці ў міжнародных адносінах, рэальнага і паўнаважнага выкарыстання знешнепалітычных паўнамоцтваў рэспублікі на міжнароднай арэне, перш за ўсё ў ААН. Сярод праграмных устаноў БНФ былі палажэнні аб пераўтварэнні Беларусі ў бяз'ядзерную зону і нейтральную дзяржаву, аднаўленні беларускай тэрытарыяльнай арміі. Гэтыя і іншыя тэзісы ўвайшлі пазней у Дэкларацыю аб дзяржаўным суверэнітэце Беларусі.

Працэсы дэмакратызацыі адбываліся і ў КПСС. Так, XXVIII з'езд партыі (ліпень 1990 г.) прыняў новы Статут КПСС, у якім гаварылася, што абнаўленне СССР павінна забяспечваць самастойнасць камуністычных партый саюзных рэспублік у спалучэнні з адзінствам партыі на базе асноватворных праграмных і статутных прынцыпаў КПСС. Партыя адмовілася ад падмены дзяржаўных органаў і выканання адміністрацыйна-ўпраўленчых функцый. У адпаведнасці са Статутам КПСС камуністычныя партыі саюзных рэспублік атрымалі права ажыццяўляць сувязі з іншымі, у тым ліку замежнымі, партыямі і грамадскімі арганізацыямі. У лістападзе 1990 г. ЦК КПСС прыняў рашэнне аб перадачы функцый планавання і арганізацыі міжпартыйнага супрацоўніцтва мясцовым партыйным камітэтам.

Камуністычная партыя Беларусі на XXXI з'ездзе (лістапад-снежань 1990 г.) засталася на пазіцыях правінцыйнага мыслення ў пытаннях міжнароднай палітыкі. Невялікі абзац у справаздачы ЦК КПБ з'езда быў прысвечаны пазіцыі партыі адносна міжнародных праблем. У ім, у прыватнасці, было сказана, што КПБ будзе выступаць за тое, каб рэспубліка ў поўнай меры ажыццяўляла свае правы ў галіне міжнародных адносін, актыўна ўдзельнічала ў працы ААН і іншых міжнародных арганізацый, развівала непасрэдныя сувязі з замежнымі дзяржавамі. Рашэнні XXVIII з'езда КПСС і XXXI з'езда КПБ адкрылі перад КПБ новыя магчымасці і перспектывы ў справе распрацоўкі і правядзення самастойнай знешнепалітычнай лініі і развіцця замежных сувязей у інтарэсах беларускага народа. Тым не менш у наступнай рабоце кіраўніцтва КПБ ці не пажадала, ці не здолела рэалізаваць названыя палітычныя ўстаноўкі ў справе міжнароднай дзейнасці.

Ад Дэкларацыі аб дзяржаўным суверэнітэце да Белакежскіх пагадненняў. Важнейшай падзеяй на шляху беларускага народа да рэалізацыі права на самавызначэнне і ўтварэння ўласнай дзяржавы стала Дэкларацыя аб дзяржаўным суверэнітэце БССР, прынятая Вярхоўным Саветам БССР 27 ліпеня 1990 г. Гэты дакумент паклаў пачатак аднаўленню беларускай дзяржаўнасці і суверэнітэту, стаў краевугольным каменем дзяржаўнага будаўніцтва незалежнай Рэспублікі Беларусь. Ён замацаваў неад'ёмнае права беларускай нацыі на самавызначэнне і абвясціў поўны дзяржаўны суверэнітэт БССР як самастойнасць і паўнату дзяржаўнай улады рэспублікі ў межах яе тэрыторыі, важным элементам якога зафіксавана незалежнасць рэспублікі ў знешніх адносінах.

Дэкларацыя змяшчала шэраг палажэнняў, якія тычыліся міжнароднага становішча Беларусі і яе знешнепалітычнай дзейнасці. Упершыню на высокім дзяржаўным узроўні было заяўлена аб тым, што рэспубліка

з'яўляецца «паўнапраўным і незалежным членам сусветнага супольніцтва»¹ (прэамбула). Тэрыторыя рэспублікі абвешчлася непадзельнай і недатыкальнай. Усе пытанні аб межах павінны вырашацца на аснове ўзаемнай згоды з сумежнымі дзяржавамі шляхам заключэння адпаведных дагавораў, якія падлягаюць ратыфікацыі Вярхоўным Саветам краіны (арт. 6). Дэкларавалася права на ўласныя ўзброеныя сілы, унутраныя войскі, органы дзяржаўнай бяспекі. Ставілася мэта пераўтварэння Беларусі ў бяз'ядзерную зону і нейтральную дзяржаву (арт. 10). Дэкларацыя заяўляла, што БССР самастойна ажыццяўляе правы на добраахвотныя саюзы з іншымі дзяржавамі і свабодны выхад з гэтых саюзаў. Рэспубліка прапаноўвала неадкладна пачаць распрацоўку Дагавора аб саюзе суверэнных сацыялістычных дзяржаў (арт. 11).

Рэалізацыя Дэкларацыі аб дзяржаўным суверэнітэце Беларусі прадугледжвалася шляхам прыняцця новай Канстытуцыі і законаў рэспублікі, якая ў першы час мела характар урачыстай заявы аб намерах. Працягвалі дзейнічаць Канстытуцыя СССР і Канстытуцыя БССР, якім супярэчылі амаль усе палажэнні Дэкларацыі. Напаўненне яе канкрэтным зместам, матэрыялізацыя артыкулаў, якія адносіліся да знешнепалітычных і абаронных пытанняў, ажыццяўляліся марудна і непаслядоўна.

Новым рашучым штуршком на шляху стварэння незалежнай беларускай дзяржавы з'явілася няўдалая справа дзяржаўнага перавароту 19–21 жніўня 1991 г. Пазачарговая 5-я сесія Вярхоўнага Савета БССР 25 жніўня надала статус канстытуцыйнага закона Дэкларацыі аб дзяржаўным суверэнітэце БССР і аб'явіла аб эканамічнай і палітычнай незалежнасці рэспублікі. Вярхоўны Савет БССР 19 верасня прыняў рашэнне аб перайменаванні дзяржавы, якая стала называцца Рэспубліка Беларусь (Беларусь), а таксама аб увядзенні новай дзяржаўнай сімволікі – бела-чырвона-белага сцяга і герба «Пагоня», за якімі стаяла шматвяковая гісторыя.

Вярхоўны Савет Рэспублікі Беларусь 2 кастрычніка 1991 г. прыняў Заяву «Аб прынцыпах знешнепалітычнай дзейнасці Рэспублікі Беларусь». У ёй пацвярджалася прыхільнасць краіны прынцыпам Статута ААН, Усеагульнай дэкларацыі правоў чалавека, якую раней БССР ігнаравала, а таксама міжнародным абавязацельствам, якія былі прыняты Беларуссю ў адпаведнасці з падпісанымі ёю міжнароднымі дагаворамі. Адзначалася гатоўнасць дзяржавы далучыцца да Заключнага акта

¹ Дэкларацыя Вярхоўнага Савета Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі аб дзяржаўным суверэнітэце Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі: Прынята на першай сес. Вярхоўнага Савета БССР дванадцатага склікання 27 ліп. 1990 г. Мінск : Беларусь, 1990. 23 с.

Арганізацыі аб бяспецы і супрацоўніцтве ў Еўропе (АБСЕ), пачаць перагаворы аб знішчэнні ядзернай зброі і абвяшчэнні еўрапейскага кантынента бяз'ядзернай зонай. Прынцыпамі знешнепалітычнай дзейнасці Рэспублікі Беларусь абвяшчаліся агульнапрызнаныя прынцыпы і нормы міжнароднага права. Нацыянальна адметных для Беларусі знешнепалітычных прынцыпаў заява не сфармулявала.

Міністр замежных спраў Рэспублікі Беларусь П. Краўчанка ў прамове на 46-й сесіі Генеральнай Асамблеі ААН у кастрычніку 1991 г. выклаў прыярытэты знешняй палітыкі Рэспублікі Беларусь ў выглядзе васьмі наступных палажэнняў: 1) дасягненне Беларуссю рэальнай незалежнасці і суверэнітэту; 2) узаемадзеянне з іншымі рэспублікамі СССР у стварэнні адзінай эканамічнай прасторы і новага Саюза суверэнных дзяржаў; 3) мабілізацыя міжнароднай падтрымкі ў вырашэнні чарнобыльскай праблемы; 4) ператварэнне Беларусі ў бяз'ядзерную зону і нейтральную дзяржаву; 5) уключэнне Рэспублікі Беларусь у агульнаеўрапейскі працэс; 6) стварэнне ўмоў для фарміравання рыначнай эканомікі ў рэспубліцы; 7) забеспячэнне экалагічнай бяспекі; 8) забеспячэнне свабоднага ўзаемадзеяння культур. З трыбуны ААН было заяўлена, што асновай знешнепалітычнага курсу дзяржавы з'яўляюцца жыццёвыя інтарэсы беларускага народа. Прамову П. Краўчанкі можна лічыць першым канцэптuallyным выкладаннем мэт, задач і прыярытэтных напрамкаў знешняй палітыкі Рэспублікі Беларусь на этапе атрымання поўнай незалежнасці.

Жнівеньскія падзеі 1991 г. з'явіліся моцным каталізатарам на шляху да дэзінтэграцыі і наступнага распаду Савецкага Саюза, умацавання імкнення саюзных рэспублік да поўнай незалежнасці ад саюзнага цэнтра. Далейшыя працэсы суверэнізацыі рэспублікі, бясцілле саюзных форм улады прывялі ў снежні 1991 г. да стварэння Садружнасці Незалежных Дзяржаў (СНД) і спынення існавання СССР як геапалітычнай рэальнасці і суб'екта міжнароднага права. Мінскія і Алма-Ацінскія пагадненні аб скасаванні СССР і стварэнні СНД падвялі рысу пад першым этапам набыцця Беларуссю незалежнасці і запачаткавалі дэ-юрэ і дэ-факта яе выхад на міжнародную арэну як новай незалежнай дзяржавы. Рэспубліка Беларусь прыступала да адбудовы незалежнай дзяржавы, правядзення самастойнай унутранай і знешняй палітыкі.

Новая беларуская дыпламатыя ў дзеянні. Адным з першых знешнепалітычных крокаў беларускага ўрада, накіраваных на вырашэнне тэрміновых і надзённых праблем, быў зварот да міжнароднага супольніцтва аб дапамозе ў справе барацьбы з наступствамі аварыі на Чарнобыльскай АЭС. Першыя заклікі былі зроблены беларускімі дыпламатамі на сесіях розных органаў ААН у красавіку 1989 г. Прэзідыум Вярхоўнага Савета і Савет Міністраў БССР 13 лютага 1990 г. прынялі «Зварот да пар-

лаamentaў, урадаў, міжнародных арганізацый, суайчыннікаў, усіх людзей добрай волі», дзе змяшчаўся заклік аб аказанні ўсякага садзейнічання і дапамогі рэспубліцы ў яе намаганнях па ліквідацыі наступстваў аварыі на ЧАЭС. Пачалася барацьба беларускай дыпламатыі за інтэрнацыяналізацыю чарнобыльскай праблематыкі.

У выніку актыўнай працы беларускай дэлегацыі, якая праводзілася пры падтрымцы дэлегацый СССР і УССР, 45-я сесія Генеральнай Асамблеі ААН адзінадушна, без галасавання прыняла ў снежні 1990 г. рэзалюцыю «Міжнароднае супрацоўніцтва ў справе змякчэння і пераадолення наступстваў аварыі на Чарнобыльскай атамнай электрастанцыі». На гэтай жа сесіі дэлегацыя БССР выступіла з прапановамі аб пераводзе рэспублікі з катэгорыі краін-донараў у катэгорыю краін-атрымальнікаў тэхнічнай дапамогі ААН на аднаўленчы, постчарнобыльскі перыяд, аб стварэнні бяз'ядзернага пояса ў Цэнтральнай Еўропе, заявіла аб гатоўнасці Беларусі да ўсебаковага супрацоўніцтва з арганізацыямі сістэмы ААН.

Пачало развівацца двухбаковае супрацоўніцтва БССР з замежнымі дзяржавамі, што выклікала патрэбу стварэння адпаведнага падраздзялення ў складзе рэспубліканскага МЗС. Прыярытэтам нумар адзін для Беларусі заставалася адзіная суседняя замежная дзяржава – Польшкая Рэспубліка, якая першая з краін Усходняй Еўропы адмовілася ад камунізму. У кастрычніку 1990 г. Мінск наведаў міністр замежных спраў Польшчы К. Скубішэўскі. У выніку яго сустрэч з беларускімі кіраўнікамі была дасягнута дамоўленасць аб распрацоўцы асноватворнага дакумента беларуска-польскіх адносін. У якасці першачарговых мер планавалася вырашэнне пытанняў аб устанаўленні дыпламатычных і консульскіх адносін, распрацоўцы пагаднення аб маладзёжных кантактах, правядзенні знешнепалітычных кансультацый. Міністры замежных спраў Беларусі і Польшчы абмеркавалі становішча беларускай нацыянальнай меншасці ў Польшчы і польскай нацыянальнай меншасці ў Беларусі.

Міністр замежных спраў БССР П. Краўчанка заявіў аб непрыняцці беларускім бокам праекта Дэкларацыі аб асновах міждзяржаўных адносін, які быў прапанаваны польскім бокам. Прычынай адмовы сталі патрабаванні, вылучаныя беларускім бокам. Беларускія ўлады заявілі, што БССР не падпісвала савецка-польскі Дагавор аб дзяржаўнай мяжы ад 16 жніўня 1945 г. і не можа прызнаць яго сапраўдным для Беларусі, а К. Скубішэўскі выказаў шкадаванне, але прызнаў, што пазіцыя Мінска не была для яго нечаканай, паколькі для выпраўлення недахопаў мінулага патрэбны час. Пагранічнае пытанне было ўрэгулявана праз год. У кастрычніку 1991 г. падчас візіту старшыні Савета Міністраў Рэспуб-

лікі Беларусь В. Кебіча ў Варшаву была падпісана беларуска-польская Дэкларацыя аб добрасуседстве, узаемаразуменні і супрацоўніцтве. У дакуменце прызнавалася непарушнасць межаў, усталяваных Дагаворам ад 16 жніўня 1945 г., як фактару мірнага ўрэгулявання ў Еўропе.

Замежныя дзяржавы даволі асцярожна аднесліся да абвяшчэння незалежнасці Беларусі 25 жніўня 1991 г. Большасць дзяржаў заняла пазіцыю чакання. Толькі Сейм Польскай Рэспублікі 30–31 жніўня вітаў абвяшчэнне незалежнасці Беларусі, хаця прызнанне дэ-юрэ і ўсталяванне дыпламатычных адносін адбыліся ў канцы снежня 1991 г. У кастрычніку Чэхаславакія заявіла аб намеры ўстанавіць дыпламатычныя адносіны з Мінскам, што можна было расцэньваць як прызнанне дэ-факта.

За мяжой стрымана аднесліся да просьбы МЗС Беларусі прыняць дэлегацыі дэпутатаў Вярхоўнага Савета БССР. Генеральныя картэсы Іспаніі, напрыклад, адказалі адмовай і паведамілі, што не бачаць магчымасці ўсталявання міжпарламенцкіх сувязей з БССР, паколькі яны ўжо супрацоўнічаюць з Вярхоўным Саветам СССР. Урад Паўднёвай Карэі падчас візіту беларускай урадавай дэлегацыі ў Сеул (верасень 1991 г.) заявіў, што не збіраецца прызнаваць незалежнасць гэтай саюзнай рэспублікі, пакуль яе афіцыйна не прызнае Масква. У той жа час парламенты Вялікабрытаніі, ЗША, Польшы, Германіі, Фінляндыі, Японіі запрасілі дэлегацыі Вярхоўнага Савета БССР наведаць іх краіны да канца 1991 г. Абмен парламенцкімі дэлегацыямі пачаўся з 1992 г. Супярэчлівую рэакцыю ў рэспубліцы выклікалі першыя замежныя візіты кіраўніка ўрада В. Кебіча ў Рэспубліку Карэя, Японію, Тайвань (верасень-кастрычнік 1991 г.).

Дэзінтэграцыя Савецкага Саюза ўзняла складанае і балючае пытанне аб граніцах паміж саюзнымі рэспублікамі. Айчынным і замежным беларусазнаўцам лічылі, што Беларусь у выніку падзелаў і перадзелаў з'яўляецца адной з найбольш дыскрымінаваных рэспублік, паколькі значная частка этнічных беларускіх зямель знаходзіцца па-за межамі БССР. Вострая дыскусія разгарнулася адносна пытання беларуска-літоўскай мяжы праз заяву Прэзідыума Вярхоўнага Савета БССР ад 29 сакавіка 1990 г. аб тым, што ў выпадку выхаду Літвы са складу СССР БССР будзе патрабаваць вярнуць ёй беларускія землі – горад Вільна і Віленскую вобласць, Свянцянскі і часткі тэрыторыі яшчэ пяці раёнаў Літвы. Гэтыя тэрыторыі, як ужо адзначалася, І. Сталін аддаў Літве ў 1939–1940 гг. у якасці своеасаблівага падарунку за ўваходжанне ў склад СССР. Заява Прэзідыума Вярхоўнага Савета БССР, зробленая па падказцы з Крэмля, не сустрэла пазітыўнага водгуку з боку грамадска-палітычных колаў Беларусі.

Адмоўную рэакцыю ў Беларусі выклікала заява расійскага кіраўніцтва, зробленая пасля жнівеньскага путчу, аб тым, што Расія будзе мець тэрытарыяльныя патрабаванні да тых рэспублік, якія не падпішучы новы саюжны дагавор. Прынцыповае значэнне мелі заявы Прэзідыума Вярхоўнага Савета і ўрада (верасень 1991 г.) аб тым, што Беларусь не мае ніякіх тэрытарыяльных прэтэнзій да суседзяў і выступае за «нулявы варыянт», які прадугледжвае захаванне існуючых межаў.

Выхад Беларусі на міжнародную арэну ў сярэдзіне 1940-х гг. не ператварыўся ў актыўную знешнюю палітыку наступных дзесяцігоддзяў. Ён аказаўся абмежаваным рамкамі ААН і некалькіх яе спецыялізаваных устаноў, а таксама трансгранічным супрацоўніцтвам з суседнімі краінамі Усходняй Еўропы, якія ўваходзілі ў «сацыялістычную садружнасць». Рэальны суверэнітэт і незалежнасць адкрывалі перад Беларуссю перспектыву свабоднага развіцця і захавання беларускай нацыі, ажыццяўлення ўнутранай і знешняй палітыкі нацыянальнай дзяржавы ў інтарэсах беларускага народа.

Высновы

1. Рэспубліканскі механізм знешнепалітычнай дзейнасці і замежных сувязей быў неад’емнай часткай агульнасаюзнай сістэмы, на вяршыні якой стаялі ЦК КПСС і яго палітбюро. Партыйна-дзяржаўная сістэма кіравання замежнымі сувязямі сфарміравалася ў рэспубліцы ў пачатку 1960-х гг. Яна складалася з унутрыдзяржаўных і замежных органаў знешніх адносін БССР і грамадскіх арганізацый, палітычнае кіраўніцтва якімі ажыццяўлялі ЦК КПБ і яго бюро. Пасля 1944 г. размеркаванне кампетэнцый у сферы міжнародных адносін паміж саюзнымі рэспублікамі і цэнтрам не зведала значных змен. Канстытуцыйна-прававога механізма ўзгаднення знешнепалітычных інтарэсаў саюзных рэспублік і цэнтра (Саюза ССР) савецкая федэрацыя не распрацавала.

2. Новы этап знешнепалітычнай дзейнасці і міжнародных сувязей СССР і БССР пачаўся з прыходам да ўлады новага савецкага кіраўніцтва ў 1953 г. і працягваўся да 1985 г. У гэты больш чым 30-гадовы перыяд істотных змен у знешнепалітычнай дзейнасці рэспублікі не адбылося. Яна развівалася ў агульным рэчышчы міжнароднай дзейнасці СССР, скаардынаванай знешняй палітыкі краін – членаў Варшаўскага дагавора і СЭУ. Практычна ўсе пытанні адносін рэспублікі з замежнымі дзяржавамі і міжнароднымі арганізацыямі вырашаліся савецкім урадам і саюзнымі органамі. Дыктат цэнтра абавіраўся на палажэнні Канстытуцыі СССР, неразмежаванасць функцый саюзных і рэспубліканскіх органаў у галіне міжнародных адносін, пасіўнасць партыйна-дзяржаўнага кіраўніцтва БССР.

3. Дыпламатычная дзейнасць БССР узбагацілася новымі формамі і метадамі. Колькасць падпісаных ёю міжнародных дагавораў, канвенцый і пагадненняў узрасла да 160. Па міжнародных дагаворах у галіне правоў чалавека СССР, УССР і БССР рабілі агаворкі, якія перашкаджалі міжнароднаму кантролю за іх выкананнем на тэрыторыі СССР. Толькі ў 1989 г. БССР заявіла аб прызнанні юрысдыкцыі Міжнароднага суда па шэрагу міжнародных дагавораў, якія датычыліся правоў чалавека. Пашырылася кола спецыялізаваных устаноў ААН, у якія разам з СССР і УССР уступіла БССР, аднак ён заставаўся абмежаванай сферай міжнародных камунікацый і сацыяльна-культурнай галіной. У 1974–1975 гг. БССР з’яўлялася непастаянным членам Савета Бяспекі. Адкрыліся пастаянныя прадстаўніцтвы БССР пры ААН у Нью-Йорку, Еўрапейскім адзяленні ААН у Жэневе, ЮНЕСКА ў Парыжы, міжнародных арганізацый у Вене. У Мінску пачалі працу першыя генеральныя консульствы замежных дзяржаў – ПНР, ГДР і Балгарыі. Аднак рэалізаваць канстытуцыйнае палажэнне аб дыпламатычных адносінах з замежнымі краінамі, нягледзячы на прапановы з боку Польшчы, Вялікабрытаніі і ЗША, БССР, як і УССР, не ўдалося.

4. Пасля XX з’езда КПСС значна пашырыліся замежныя сувязі БССР у грамадска-палітычнай, эканамічнай і культурнай сферах, перш за ўсё з сацыялістычнымі дзяржавамі. Рэспубліку наведвалі ў рамках візітаў у Маскву кіраўнікі дзяржаў і ўрадаў капіталістычных і развітых краін (Аўстрыі, Даніі, Індыі, ЗША, Фінляндыі, Францыі), а таксама парламенцкія дэлегацыі. У адносінах паміж СССР і сацыялістычнымі краінамі ўзнікла сістэма «мясцовых дружалюбных сувязей», якая ахоплівала супрацоўніцтва паміж дзяржаўнымі, партыйнымі, грамадскімі арганізацыямі абласцей БССР і адпаведных адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак Польшчы, ГДР, Балгарыі, Чэхаславакіі. Для развіцця сувязей з грамадскасцю замежных краін у рэспубліцы была створана сетка грамадскіх арганізацый. Аднак высокія колькасныя паказчыкі міжнародных абменаў не маглі схаваць сістэмных недахопаў у развіцці «мясцовых дружалюбных сувязей», залежнасць Беларусі ад саюзнага цэнтра, ідэалагізаванасць і палітызаванасць супрацоўніцтва.

5. Значна ўзрос аб’ём тавараабароту БССР з замежнымі краінамі. У 1985 г. больш за 360 беларускіх прадпрыемстваў экспартавалі тавары больш чым у 110 дзяржаў. Аднак доля Беларусі ў знешнегандлёвым абароце СССР складала каля 3 %, а ў агульнасаюзнай вытворчасці – 4 %, што сведчыла пра нізкі ўзровень яе ўдзелу ў міжнародным падзеле працы. Экспартная квота БССР складала каля 5 % і таксама саступала агульнасаюзнаму паказчыку (8 %). Каля 90 % нацыянальнага даходу рэспубліка накіроўвала ва ўнутрысаюзны гандаль, што паказвала яе глыбокую

інтэграцыю ў савецкі народна-гаспадарчы комплекс. Геаграфічная структура экспарту БССР была наступнай: больш за 70 % прадукцыі ішло ў сацыялістычныя, каля 20 % – у капіталістычныя краіны і каля 10 % – у краіны, якія развіваюцца. Новыя магчымасці для больш актыўнага ўдзелу рэспублікі ў міжнародным гандлі адкрыліся ў гады перабудовы.

6. У часы перабудовы адбылася істотная актывізацыя, якасныя і колькасныя змены знешнепалітычнай дзейнасці і замежных сувязей БССР. Перабудаваўся сістэма арганізацыі і планавання рэгіянальнага супрацоўніцтва, кіраўніцтва якой перайшло ад партыйных органаў да аблвыканкамаў, адміністрацыі прадпрыемстваў і ўстаноў. Устойлівы рост замежных сувязей па ўсіх каналах – па лініі пародненых гарадоў, культурнага і гуманітарнага супрацоўніцтва, замежнага турызму – назіраўся з краінамі Заходняй Еўропы і іншых рэгіёнаў свету.

7. Рэфармаванне палітычнай сістэмы і федэратыўнага ладу СССР спрыяла павышэнню самастойнасці саюзных рэспублік, здабыццю імі рэальнага суверэнітэту. Найважнейшымі крокамі БССР на гэтым шляху былі Дэкларацыя аб дзяржаўным суверэнітэце, наданне ёй статусу канстытуцыйнага закона, пагадненні аб стварэнні СНД. Паралельна з гэтымі працэсамі фарміравалася і новая беларуская дыпламатыя, якая абапіралася на жыццёвыя інтарэсы беларускага народа.

Кантрольныя пытанні

1. Што ўяўляў сабой рэспубліканскі механізм знешнепалітычнай дзейнасці і замежных сувязей?

2. Чым характарызаваўся знешнепалітычная дзейнасць рэспублікі ў 1954–1985 гг.? Назавіце найбольш значныя міжнародныя пагадненні ў галіне раззбраення, падпісаныя БССР.

3. Ахарактарызуйце асноўныя палажэнні Канстытуцыі СССР і Канстытуцыі БССР аб знешнепалітычных паўнамоцтвах саюзнай рэспублікі.

4. Якімі новымі формамі і сродкамі ўзбагацілася дыпламатычная дзейнасць БССР у разглядаемы перыяд? У чым выяўляўся іх абмежаваны характар?

5. Апішыце развіццё замежных сувязей БССР у грамадска-палітычнай і культурнай сферах, перш за ўсё з сацыялістычнымі дзяржавамі.

6. Як развіваўся гандаль БССР з замежнымі краінамі? У чым заключалася спецыфіка экспартнага патэнцыялу рэспублікі?

7. Якія змены ў знешнепалітычнай дзейнасці і замежных сувязях БССР адбыліся ў перыяд перабудовы?

8. Назавіце найважнейшыя крокі БССР на шляху набыцця рэальнага суверэнітэту ў 1990–1991 гг.

Спіс літаратуры

Аўласенка, І. М. Беларускія пісьменнікі ў Арганізацыі Аб'яднаных Нацый: выступленні, назіранні, уражанні / І. М. Аўласенка. – Мінск : ІВЦ Мінфіна, 2021. – 305 с.

Беларусь у палітыцы суседніх і заходніх дзяржаў (1914–1991 гг.) : зб. дак. і матэрыялаў : у 4 т. / М-ва замеж. спраў Рэсп. Беларусь ; Беларус. дзярж. ун-т ; Нац. архіў Рэсп. Беларусь. – Мінск : Юніпак, 2008–2015. – Т. 4 : 4 ліпеня 1944 г. – 25 жніўня 1991 г. / склад.: А. Ф. Вялікі [і інш.] ; рэдкал.: С. М. Мартынаў [і інш.]. – 2008. – 539 с.

Белорусская ССР и социалистические страны: Укрепление дружбы, сотрудничества, братства (1945–1987 гг.) / Акад. наук БССР, Ин-т истории. – Минск : Навука і тэхніка, 1987. – 302 с.

Вялікі, А. Беларусь у савецка-польскіх міждзяржаўных адносінах. 1944–1959 гг. / А. Вялікі. – Мінск : Беларус. дзярж. пед. ун-т імя М. Танка, 2009. – 247 с.

В едином строю борцов за мир: Общественность БССР в движении сторонников мира / С. Д. Войтович [и др.]. – Минск : Навука і тэхніка, 1989. – 204 с.

Войтович, С. Д. БССР в экономических отношениях СССР с зарубежными странами (1945–1987) / С. Д. Войтович. – Минск : Навука і тэхніка, 1989. – 183 с.

Воробей, Н. С. Участие Белорусской ССР в отношениях Советского Союза с капиталистическими странами (50–70-е годы) / Н. С. Воробей. – Минск : Навука і тэхніка, 1982. – 248 с.

Государственные границы Беларуси : сб. док. и материалов : в 2 т. / сост.: В. Е. Снапковский, А. В. Тихомиров, А. В. Шарапо. – Минск : БГУ, 2012–2013. – Т. 2 : ноябрь 1926 – декабрь 2010. – 2013. – 333 с.

Гуринович, А. Дипломатия Белоруссии / А. Гуринович // Междунар. жизнь. – 1988. – № 4. – С. 62–70.

Гуринович, А. Е. Участие Белорусской ССР в деятельности ООН / А. Е. Гуринович. – Минск : Беларусь, 1982.

Знешняя палітыка Беларусі : зб. дак. і матэрыялаў : у 10 т. / М-ва замеж. спраў Рэсп. Беларусь ; Беларус. навук.-даслед. ін-т дакументазнаўства і арх. справы ; Беларус. дзярж. ун-т. – Мінск : БДУ, 1997–2014. – Т. 5 : верасень 1945 г. – 1975 г. / склад.: У. К. Ракашэвіч, А. В. Шарапа ; рэдкал.: М. М. Хвастоў (старш.) [і інш.] – 2003.

Кравченко, П. К. Беларусь на переломе: дипломатический прорыв в мир: выступления, статьи, интервью, беседы, дипломатические документы и переписка / П. К. Кравченко. – Минск : БИП-С Плюс, 2009. – 634 с.

Кравченко, П. К. Беларусь на распутье, или правда о Беловежском соглашении. Записки дипломата и политика / П. К. Кравченко. – М. : Время, 2006. – 455 с.

Раманоўскі, Р. Г. Удзел Беларусі ў дзейнасці ЮНЕСКА (1984–2001 гг.) : аўтарэф. дыс. ... канд. гіст. навук / Р. Г. Раманоўскі ; Беларус. дзярж. ун-т. – Мінск, 2006. – 20 с.

Раманоўскі, Р. Г. БССР і ЮНЕСКА на пераломе эпох: 1985–1991 гг. / Р. Г. Раманоўскі // Беларус. журн. междунар. права и междунар. отношений. – 2004. – № 2. – С. 29–33.

Свилас, С. Ф. Деятельность Белорусской ССР в ЮНЕСКО (1954–1964 гг.) / С. Ф. Свилас. – Минск : БГУ, 2013. – 463 с.

Свилас, С. Ф. ЮНЕСКО в системе внешнеполитической деятельности Белорусской ССР (1954–1964 гг.) : автореф. дис. ... д-ра ист. наук / С. Ф. Свилас ; Белорус. гос. ун-т. – Минск, 2018. – 47 с.

Смирнов, В. С. Беларусь в Совбезе ООН: Воспоминания белорусского посла / В. С. Смирнов // Беларус. думка. – 2011. – № 1. – с. 64–71.

Смирнов, В. С. По долгу интернациональной солидарности: Участие Белорусской ССР в борьбе прогрессивных сил ООН против колониализма / В. С. Смирнов. – Минск : Беларусь, 1982. – 158 с.

Снапковский, В. Е. Белорусская ССР в ООН: отряд советской дипломатии в действии / В. Е. Снапковский. – Минск : Право и экономика, 2021. – 318 с.

Снапковский, В. Е. Сотрудничество СССР, Украинской ССР и Белорусской ССР в ООН в период советской перестройки / В. Е. Снапковский // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки : міжвідом. зб. наук. пр. / відп. ред. С. В. Віднянський. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2021. – Вип. 30. – С. 113–140.

Снапоўскі, У. Е. Беларуская палітычная эміграцыя 1945–1990 гг. / У. Е. Снапоўскі // Польша. – 1997. – № 2. – С. 201–239.

Шадурский, В. Г. Культурные связи Беларуси со странами Центральной и Западной Европы (1945–1990-е гг.) / В. Г. Шадурский. – Минск : БГУ, 2000. – 283 с.

Dullin, S. Flexible Sovereignties of the Revolutionary State: Soviet Republics Enter World Politics / S. Dullin, E. Peyrat // J. of the History of International Law. – 2017. – № 19. – P. 178–199.

ЗАКЛЮЧЭННЕ

У адпаведнасці з вучэбнай праграмай выкладанне матэрыялаў курса заканчваецца спыненнем існавання БССР як саюзнай рэспублікі і федэратыўнай дзяржавы СССР у 1991 г. Вярхоўны Савет БССР 25 жніўня 1991 г. надаў статус канстытуцыйнага закона Дэкларацыі аб дзяржаўным суверэнітэце БССР і прыняў пастанову «Аб забеспячэнні палітычнай і эканамічнай самастойнасці Беларускай ССР». Гэтыя рашэнні дэ-юрэ і дэ-факта азначалі абвяшчэнне незалежнасці Беларусі. Вярхоўны Савет Беларусі 19 верасня 1991 г. прыняў рашэнне аб змене назвы «Беларуская Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка» на «Рэспубліка Беларусь (Беларусь)». Пачаўся новы перыяд у гісторыі беларускага народа і яго дзяржаўнасці – існаванне незалежнай беларускай дзяржавы.

Вывучэнню знешняй палітыкі Рэспублікі Беларусь прысвечаны асобны курс, які выкладаецца на факультэтах і аддзяленнях міжнароднага профілю беларускіх ВНУ. Гэта пазбаўляе аўтара неабходнасці даваць агульную характарыстыку станаўлення і развіцця знешнепалітычнай дзейнасці незалежнай Беларусі, якую мы рабілі ў папярэдніх вучэбных выданнях па гісторыі знешняй палітыкі Беларусі. Разам з тым логіка даследавання знешнепалітычнай гісторыі беларускай дзяржаўнасці патрабуе працягнуць і закончыць хаця б у вельмі сціслай форме асвятленне знешнепалітычных падзей і працэсаў у новай дзяржаве пасля 1991 г. Рэспубліка Беларусь з’яўляецца пераемніцай дзяржаў, якія існавалі на тэрыторыі Беларусі: старажытнабеларускіх дзяржаў-княстваў, ВКЛ, Рэчы Паспалітай, БНР, БССР. Гэта значыць, што яна выступае гістарычным спадкаемцам іх багатай знешнепалітычнай і дыпламатычнай спадчыны.

У першыя гады незалежнасці, якія супадаюць з парламенцкім перыядам у гісторыі рэспублікі, Беларусь выйшла на міжнародную арэну як новая незалежная дзяржава, усталяваўшы дыпламатычныя адносіны з большасцю краін свету і пашырыўшы сваю знешнепалітычную актыўнасць. Безумоўным прыярытэтам гэтага перыяду з’яўлялася канцэнтрацыя намаганняў на развіцці адносін з краінамі СНД, у першую чаргу з Расіяй, і развіццямі краінамі Захаду («вяртанне ў Еўропу»). Вельмі важным і гістарычна значным быў уклад Беларусі ва ўмацаванне міжнароднай бяспекі ў сувязі з яе добраахвотнай адмовай ад ядзернага статусу і далучэннем да іншых міжнародных пагадненняў у галіне ядзернага і звычайнага раззбраення. Дасягнутыя рашэнні былі рэалізаваны ў пачатковы перыяд прэзідэнцкага праўлення.

У гады прэзідэнцкай рэспублікі знешнепалітычная стратэгія Мінска вызначалася палітыкай шматвектарнасці. Краіна набыла рысы геапалітычнага суб'екта, здольнага самастойна вызначаць і рэалізоўваць знешнюю палітыку ў адпаведнасці з нацыянальнымі інтарэсамі. Палітыка шматвектарнасці набліжалася да сапраўднага значэння гэтага слова, якое разумеецца як збалансаванае развіццё адносінаў з усімі географічнымі вектарамі знешняй палітыкі дзяржавы. У пачатку 2020-х гг. ва ўмовах узрослай турбулентнасці ў Еўропе Беларусь была вымушана адысці ад правядзення палітыкі сітуацыйнага нейтралітэту і ўзмацніць інтэграцыю з Расіяй. Курс на канструктыўную палітыку па ўсіх напругах заставаўся галоўным прыярытэтам беларускага кіраўніцтва.

Больш чым 30-гадовы вопыт самастойнага існавання суверэннай Беларусі паказвае, што яна ў значнай ступені здзейснілася як еўрапейская дзяржава з уласнымі геапалітычнымі традыцыямі, нацыянальнымі інтарэсамі і знешнепалітычнымі прыярытэтамі. Наша краіна захавала незалежнасць і даказала здольнасць беларускай нацыі, яе дзяржаўных структур і кіруючага класа да самастойнага існавання. Адбылося міжнароднае прызнанне Рэспублікі Беларусь, былі ўстаноўлены дыпламатычныя адносіны з большасцю дзяржаў свету, пашырыўся яе ўдзел у міжнародных арганізацыях, сістэме еўрапейскіх і сусветных гаспадарчых сувязей. Паслядоўная палітыка беларускай дзяржавы ў галіне ядзернага раззбраення атрымала падтрымку і прызнанне з боку вялікіх дзяржаў і міжнароднай грамадскасці. Упершыню ў гісторыі краіна, якая валодае ядзернай зброяй, добраахвотна і без папярэдніх умоў адмовілася ад статусу ядзернай дзяржавы. Дзякуючы шматвектарнай палітыцы Беларусь усталявала палітычныя і эканамічныя адносіны з ключавымі краінамі і рэгіёнамі Азіі, Афрыкі і Лацінскай Амерыкі, дасягнуўшы ў гэтым высокага ўзроўню.

Разам з тым на шляху станаўлення і далейшага развіцця знешняй палітыкі Рэспублікі Беларусь застаюцца аб'ектыўныя цяжкасці і невырашаныя праблемы. Яе геапалітычнае становішча характарызуецца пэўнай няўстойлівасцю і пошукамі міжнароднай ідэнтычнасці. Незбалансаванасць усходняга і заходняга вектараў беларускай знешняй палітыкі аказвае негатыўны ўплыў на міжнародныя пазіцыі Беларусі. Патэнцыял супрацоўніцтва з дзяржавамі Захаду і еўрапейскімі міжнароднымі арганізацыямі аказаўся пакуль што нерэалізаваным, а самі адносіны пераўтварыліся ў амплітуду хістанняў уверх і ўніз. Пагрозы і выклікі сучаснага свету, асабліва палітычная нестабільнасць і міждзяржаўныя канфлікты на постсавецкай прасторы, патрабуюць ад беларускага кіраўніцтва волі, мудрасці і палітычнага майстэрства, каб захаваць суверэннітэт і незалежнасць маладой еўрапейскай дзяржавы.

Вывучэнне знешнепалітычнага вопыту і геапалітычных традыцый беларускай дзяржаўнасці дазваляе гаварыць як пра наяўнасць паслядоўнасці і пераемнасці знешняй палітыкі беларускіх дзяржаў, так і пра неабходнасць здабывання ўрокаў з іх вопыту адносінаў з навакольным светам. Сярод гэтых знешнепалітычных імператываў можна вылучыць наступныя.

1. Жыццёвая неабходнасць захавання суверэнітэту і незалежнасці дзяржавы, асабліва ў выпадку збліжэння і аб'яднання з іншай, больш моцнай і буйной. Вопыт сумеснага існавання ВКЛ з Польшчай у рамках Рэчы Паспалітай і БССР з РСФСР і іншымі савецкімі рэспублікамі ў рамках СССР меў адзін і той жа вынік: абедзвю гэтага федэратыўныя дзяржавы распаліся, што прывяло ў першым выпадку да ўключэння беларускіх зямель у склад Расійскай імперыі, у другім – да незалежнасці Беларусі. Асабліва хацелася б падкрэсліць, што першапачаткова беларускія дзяржавы ўступалі ў федэрацыю з Польшчай і Расіяй (РСФСР) на раўнапраўных асновах. Аднак затым наступалі непазбежныя і хуткія працэсы цэнтралізацыі і ўніфікацыі, якія выяўляліся ў паланізацыі і русіфікацыі беларускай эліты і іншых слаёў грамадства, што прывяло да глыбокай дэфармацыі дзяржаўных, нацыянальных і культурных асноў беларускага народа.

2. Захаванне тэрытарыяльнай цэласнасці і недатыкальнасці межаў, адзінства (непадзельнасць) этнічнай тэрыторыі пражывання беларусаў. У першай палове XX ст. беларускія землі былі разменнай манетай у руках больш моцных дзяржаў. У 1918–1945 гг. адбылося дзевяць раздзелаў Беларусі ў адпаведнасці з заключанымі міжнароднымі дамовамі і аднабаковымі актамі іншых дзяржаў, у выніку чаго беларускія этнічныя землі апынуліся ў складзе ўсіх суседніх краін. Гэта адбылося як у сілу слабасці беларускай дзяржаўнасці, так і ў выніку падпарадкавання кіраўнікоў БССР волі і інтарэсам Савецкай Расіі – СССР.

3. Недапушчэнне ўмяшання замежных дзяржаў і іншых знешніх сіл ва ўнутраныя справы беларускай дзяржавы на падставе абароны або заступніцтва пэўнай часткі насельніцтва, яго нацыянальных, культурных, рэлігійных, моўных і іншых правоў, улік фактару поліэтнічнасці і поліканфесійнасці беларускага насельніцтва ў знешняй палітыцы дзяржавы.

4. Неабходнасць дасягнення нацыянальнай згоды ў грамадстве і эліце па асноватворных пытаннях развіцця дзяржавы і грамадства (захаванне дзяржаўнай незалежнасці, цывілізацыйны выбар, знешнепалітычныя арыентацыі і саюзы). Фармуляванне нацыянальных інтарэсаў Беларусі і правядзенне знешняй палітыкі ў адпаведнасці з імі. Забеспячэнне адзінства ўнутранай і знешняй палітыкі.

5. Недапушчэнне значнай, тым больш празмернай, залежнасці (палітычнай, ваеннай, эканамічнай, культурнай) ад суседняй або аддаленай краіны на любой падставе (гістарычнай, этнічнай, моўнай або канфесійнай блізкасці, выгаднасці карыстання эканамічнымі і прыроднымі рэсурсамі). Фарміраванне нацыянальнай і міжнароднай ідэнтычнасці Беларусі як самадастатковай еўрапейскай дзяржавы. Аслабленне і ў перспектыве – пераадоленне шкодных палітычных традыцый, якія выракаюць Беларусь на залежнае існаванне ад больш моцных суседзяў.

6. Геапалітычная і стратэгічная важнасць раўназначнага развіцця двух гістарычных вектараў знешняй палітыкі Беларусі – усходняга і заходняга. Разуменне статусу «скрыжавання», якім геапалітычна надзелена Беларусь, як злучнага звяна, артэрыі паміж Захадам і Усходам, але не як бар'ера, буфера, санітарнага кардону і ні ў якім выпадку не «прахаднога двара». Забеспячэнне збалансаванага ўзаемадзеяння з суседзямі на Захадзе і Усходзе, фарміраванне пояса добрасуседства па ўсім перыметры межаў Беларусі.

Змаганне за беларускую дзяржаўнасць на працягу двух апошніх стагоддзяў уяўляе сабой гістарычную парадыгму развіцця ад бездзяржаўнасці (у складзе Расійскай імперыі) праз паў-ці квазідзяржаўныя формы існавання (БНР і БССР) да набыцця класічных рыс незалежнай і суверэннай дзяржавы (Рэспубліка Беларусь). Аднапаведным чынам ішоў гістарычны працэс станаўлення беларускай знешняй палітыкі і эвалюцыі геапалітычнага і міжнароднага становішча Беларусі. Ён прайшоў этапы ад адсутнасці беларускай знешняй палітыкі і беларускага пытання як міжнароднай праблемы (у складзе Расійскай імперыі) праз непаўнавартасную знешнепалітычную дзейнасць ці протадыпламатыю БНР і БССР і з'яўленне беларускага пытання як рэгіянальнай усходне-еўрапейскай праблемы (пасля Першай сусветнай вайны).

У гады Другой сусветнай вайны і адразу пасля яе беларускае пытанне набыло значна большае міжнароднае значэнне, што выявілася ў ролі беларускага народа ў антыгітлераўскай кааліцыі і перамозе над фашызмам. Гэта прывяло БССР разам з УССР у склад дзяржаў – заснавальніц ААН і адкрыла магчымасці правядзення самастойнай знешнепалітычнай лініі, якія, аднак, не ўдалося рэалізаваць у пасляваенныя дзесяцігоддзі. Разам з тым назапашаны ў савецкі час вопыт дыпламатычнай актыўнасці і міжнароднага супрацоўніцтва дазволіў новай незалежнай дзяржаве ў форме Рэспублікі Беларусь хутчэй увайсці ў сусветнае супольніцтва.

Тысячагадовая традыцыя беларускай дзяржаўнасці, якая выражаецца ў гістарычных і нацыянальных формах, паказвае выключна важнае значэнне знешняга асяроддзя, якое, як мы бачылі, было не заўсёды

спрыяльным. Яно магло садзейнічаць фарміраванню і існаванню дзяржавы ці ўяўляць для яе развіцця істотную небяспеку. Шэраг асаблівасцей гістарычнага развіцця беларускіх дзяржаў (размяшчэнне на мяжы культур і цывілізацый, этнічная, канфесіянальная, моўная падзеленасць насельніцтва і эліт, іх уразлівасць і падатнасць да знешніх уплываў, што ўздейнічала на фарміраванне адпаведных рыс менталітэту і нацыянальнага характару беларусаў, і інш.) прадвызначылі пэўную слабасць унутранага фактару развіцця Беларусі перад знешнім. Гэта асабліва выразна праявілася напярэдадні і ў час падзелаў Рэчы Паспалітай. Галоўны гістарычны ўрок, які павінны вынесці беларусы і ўсе грамадзяне Рэспублікі Беларусь з багатай, слаўнай, нялёгкай і драматычнай знешнепалітычнай гісторыі сваёй краіны, заключаецца ў тым, каб мацаваць яе ўнутранае адзінства і кансалідаванасць, што стане гарантыяй абароны ад небяспечных ці непрадказальных знешніх уплываў, якімі поўніцца Еўропа і свет у часы глабалізацыі, узаемазалежнасці і нестабільнасці.

Рэспубліка Беларусь працягвае складаны працэс фарміравання як маладая еўрапейская дзяржава. Пагрозы і выклікі сучаснага свету, геапалітычнае становішча Беларусі на скрыжаванні інтарэсаў вялікіх, сярэдніх і малых дзяржаў Еўразіі і Паўночнай Амерыкі, цяжкасці трансфармацыйных працэсаў, пошукі нацыянальнай і міжнароднай ідэнтычнасці патрабуюць ад грамадзян Рэспублікі Беларусь і яе кіруючых колаў настойліва працаваць над захаваннем і ўмацаваннем суверэнітэту і незалежнасці сваёй дзяржавы, прасоўваннем яго па шляху дэмакратычных і сацыяльных рэформ.

ХРАНАЛОГІЯ НАЙБОЛЬШ ВАЖНЫХ ПАДЗЕЙ ЗНЕШНЕПАЛІТЫЧНАЙ ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСІ

Перыяд старажытнабеларускіх княстваў (IX – першая палова XIII ст.)

907, 911, 944 гг. – удзел крывічоў і радзімічаў у паходах кіеўскіх князёў Алега і Ігара на сталіцу Візантыі Царград (Канстанцінопаль). Упамінанне Полацка ў 907 г. у ліку гарадоў, якім грэкі абавязаліся выплаціць кантрыбуцыю.

988 г. – прыняцце хрысціянства ў Кіеўскай Русі.

1044–1101 гг. – княжанне ў Полацку Усяслава Брачыславіча Чарадзея.

3 сакавіка 1067 г. – бітва на р. Нямізе полацкага князя Усяслава з войскам князёў Яраславічаў. Першая летапісная згадка пра Мінск (Менск).

1186 (?) – 1216 гг. – княжанне ў Полацку князя Уладзіміра («караля Вальдэмара»).

1186 г. – пачатак нямецкай экспансіі ва Усходнюю Прыбалтыку.

1229 г. – дагавор Смаленскага, Віцебскага і Полацкага княстваў з Рыгай, Готландскай зямлёй і нямецкімі гарадамі («Смаленская гандлёвая праўда»).

Перыяд Вялікага Княства Літоўскага

1240-я гг. – заснаванне Міндоўгам Вялікага Княства Літоўскага.

1230-я – 1263 гг. – княжанне Міндоўга з цэнтрам у Навагрудку.

1262 г. – дагавор паміж Міндоўгам і наўгародскім князем Аляксандрам Неўскім аб сумеснай барацьбе супраць Лівонскага ордэна.

1307, 1315 гг. – уключэнне ў склад ВКЛ Полацкага княства і Берасцейскай зямлі.

1316–1341 гг. – княжанне Гедыміна.

1320 г. – уваходжанне Віцебскага княства ў склад ВКЛ.

1323 г. – мірны дагавор Гедыміна з магістратам Рыгі. Горад Вільня (Крывы горад) стаў сталіцай ВКЛ.

1338 г. – дагавор з Лівонскім ордэнам і Рыгай аб міры, межах і свабодным плаванні па Заходняй Дзвіне.

1345–1377 гг. – княжанне Альгерда (сумесна з братам Кейстутам).

1362 г. – перамога Альгерда над мангола-татарамі на р. Сінія Воды (на Падоллі).

1368, 1370, 1372 гг. – паходы Альгерда на Маскву.

1377–1392 гг. – княжанне Ягайлы.

14 жніўня 1385 г. – Крэўская унія, дагавор аб саюзе ВКЛ і Польшчы.

4 сакавіка 1386 г. – абранне вялікага князя Ягайлы польскім кара-
лём (займаў трон да 1434 г.). Пачатак персанальнай уніі ВКЛ і Польшчы.

1387 г. – граматы польскага караля і вялікага князя літоўскага Ягай-
лы аб прывілеях феодалам-католікам ВКЛ. Хрышчэнне Літвы.

1392 г. – Востраўскае пагадненне паміж Ягайлам і Вітаўтам. Перада-
ча Ягайлам улады Вітаўту.

1392–1430 гг. – княжанне Вітаўта.

12 жніўня 1399 г. – паражэнне войск ВКЛ на чале з Вітаўтам у бітве
супраць татараў на р. Ворскле.

1409–1411 гг. – «Вялікая вайна» Польшчы і ВКЛ супраць Тэўтонскага
ордэна. Скончылася падпісаннем Туруньскага мірнага дагавора.

15 ліпеня 1410 г. – Грунвальдская бітва.

1440–1492 гг. – праўленне ў ВКЛ Казіміра IV Ягелончыка.

1449 г. – мірны дагавор ВКЛ з Маскоўскай дзяржавай аб удакладнен-
ні межаў і сфер уплыву («вечнае даканчанне»).

1492–1494 гг. – першая вайна ВКЛ з Маскоўскай дзяржавай. У 1537 г.
скончылася пятая руска-літоўская вайна, у выніку чаго Маскоўская дзяр-
жава заваявала значную частку ўсходніх зямель ВКЛ.

3 верасня 1514 г. – перамога войск ВКЛ пад камандаваннем К. Астрож-
скага над маскоўскім войскам пад Оршай.

1548–1572 гг. – праўленне Жыгімонта II Аўгуста.

1558–1583 гг. – Лівонская (Інфлянцкая) вайна.

Сакавік – чэрвень 1569 г. – выданне ўніверсалаў караля Жыгімонта
Аўгуста аб пераходзе Падляшша, Валыні, Кіеўшчыны і Падолля ад ВКЛ
да Польшчы.

Перыяд Рэчы Паспалітай

1 ліпеня 1569 г. – Люблінская унія і стварэнне Рэчы Паспалітай.

1576–1586 гг. – праўленне караля і вялікага князя С. Баторыя.

15 студзеня 1582 г. – Ям-Запольскі мірны дагавор паміж Рэччу Пас-
палітай і Рускай дзяржавай.

1587–1632 гг. – праўленне караля і вялікага князя Жыгімонта III
Вазы.

1588 г. – зацвярджэнне каралём Жыгімонтам III Вазай Трэцяга Стату-
та ВКЛ.

1600 г. – «Вялікае пасольства» Рэчы Паспалітай у Маскву на чале
з канцлерам ВКЛ Л. Сапегам. Вылучэнне Л. Сапегам праекта «вечнага
міру» паміж Рэччу Паспалітай і Расіяй.

1600–1629 гг. – вайна паміж Рэччу Паспалітай і Швецыяй.

1609–1618 гг. – вайна паміж Рэччу Паспалітай і Расіяй. Скончылася падпісаннем Дэўлінскага дагавора аб перамір’і. Вяртанне ў склад Рэчы Паспалітай смаленскіх, ноўгарад-северскіх і чарнігаўскіх зямель.

1654–1667 гг. – вайна паміж Расіяй і Рэччу Паспалітай.

30 студзеня 1667 г. – падпісанне Андрусаўскага мірнага дагавора паміж Расіяй і Рэччу Паспалітай.

16 мая 1686 г. – падпісанне дагавора аб «вечным міры» паміж Расіяй і Рэччу Паспалітай.

1700–1721 гг. – Паўночная вайна, адным з галоўных тэатраў баявых дзеянняў якой была тэрыторыя Беларусі.

1764–1795 гг. – праўленне караля і вялікага князя С. Панятоўскага.

Люты 1768 г. – падпісанне ў Варшаве бестэрміновага Дагавора паміж Расійскай імперыяй і Рэччу Паспалітай аб гарантыі незалежнасці і міру ў Рэчы Паспалітай.

5 жніўня 1772 г. – першы падзел Рэчы Паспалітай паміж Прусіяй, Аўстрыяй і Расіяй і далучэнне да апошняй усходняй часткі Беларусі.

3 мая 1791 г. – прыняцце Чатырохгадовым сеймам Канстытуцыі Рэчы Паспалітай.

1792–1794 гг. – Руска-польская інсурэкцыйная (паўстанцкая) вайна.

23 студзеня 1793 г. – другі падзел Рэчы Паспалітай паміж Прусіяй і Расіяй. Расія атрымала цэнтральную частку Беларусі да лініі Друя – Пінск, а таксама Заходнюю Украіну і Падолле.

24 сакавіка – 16 лістапада 1794 г. – паўстанне ў Польшчы, Беларусі і Літве пад кіраўніцтвам Т. Касцюшкі.

24 кастрычніка 1795 г. – трэці падзел Рэчы Паспалітай паміж Аўстрыяй, Прусіяй і Расіяй і далучэнне да апошняй Заходняй Беларусі, Літвы, Курляндыі, часткі Валыні.

25 лістапада 1795 г. – падпісанне ў Гродне апошнім каралём Рэчы Паспалітай С. Панятоўскім акта адрачэння ад прастола на карысць расійскай імператрыцы Кацярыны II.

Беларусь у складзе Расійскай імперыі

26 студзеня 1797 г. – падпісанне Канвенцыі паміж Расіяй і Прусіяй з удзелам Аўстрыі аб размеркаванні паміж імі фінансавых і маёмасных абавязацельстваў Рэчы Паспалітай. Гэта фармальна і фактычна завяршала існаванне Рэчы Паспалітай як суб’екта міжнароднага права.

Ліпень 1807 г. – падпісанне ў Тыльзіце дагавораў паміж Францыяй, Расіяй і Прусіяй. Стварэнне пад французскім пратэктаратам Вялікага герцагства (княства) Варшаўскага і пераход Беластоцкай акругі ад Прусіі да Расіі.

1811 г. – расійскі сенатар, дзяржаўны дзеяч былой Рэчы Паспалітай М. К. Агінскі прапанаваў праект стварэння аўтаномнага Вялікага Княства Літоўскага ў складзе Расійскай імперыі (план Агінскага).

Чэрвень – снежань 1812 г. – вайна Францыі супраць Расіі (расійская Айчынная вайна).

1 ліпеня 1812 г. – стварэнне Часовага ўрада ВКЛ пад пратэктаратам Францыі, якому падпарадкоўваліся Віленская, Гродзенская, Мінская губерні і Беластоцкая вобласць.

1814–1815 гг. – згодна з рашэннямі Венскага кангрэса Варшаўскае герцагства далучалася да Расійскай імперыі пад назвай «Царства (Каралеўства) Польскае».

1821–1825 гг. – праект канстытуцыі Расійскай дзяржавы М. Мураўёва, праграмны дакумент Паўночнага таварыства дзекабрыстаў (Расія – федэрацыя з 14 дзяржаў).

1824 г. – праект канстытуцыі Расіі кіраўніка Паўднёвага таварыства дзекабрыстаў П. Пестэля «Руская праўда» (захаваў «адзінай і недзялімай Расіі»).

1830–1831 гг. – Лістападаўскае паўстанне ў Польшчы, Беларусі і Літве за аднаўленне Рэчы Паспалітай.

1840 г. – скасаванне Статута ВКЛ у заходняй частцы Беларусі. Забарона ўжывання назваў «беларускі» і «літоўскі» ў дачыненні да паўночна-заходніх губерняў.

1840–1860-я гг. – вылучэнне расійскімі рэвалюцыйнымі дэмакратамі ідэй і планаў стварэння вакол Расіі славянскай федэрацыі.

1863–1864 гг. – Студзенскае паўстанне ў Польшчы, Беларусі і Літве за аднаўленне Рэчы Паспалітай.

Люты – сакавік 1864 г. – «Запіска» К. Каліноўскага следчай камісіі і яго «Лісты з-пад шыбеніцы» (ідэя дзяржаўнай самастойнасці Літвы-Беларусі).

1884 г. – дзейнасць рэвалюцыйнай народніцкай групы «Гоман». Абгрунтаванне права на «аўтаномную федэратыўную самастойнасць Беларусі ў сям’і іншых народнасцей Расіі».

1903 г. – стварэнне Беларускай сацыялістычнай грамады – першай нацыянальнай палітычнай партыі, якая выступала за палітычную самастойнасць беларусаў у форме нацыянальнай аўтаноміі ў складзе Расіі.

1914–1918 гг. – Першая сусветная вайна. Акупацыя войскамі Германіі тэрыторыі Заходняй Беларусі, стварэнне ў 1915 г. на акупіраваных усходніх тэрыторыях ваенна-адміністрацыйнай адзінкі «Обэр-Ост».

Май-чэрвень 1916 г. – удзел беларускіх прадстаўнікоў у Канферэнцыі народаў Расіі ў Стакгольме і Трэцяй канферэнцыі нацый у Лазане. Вылучэнне праекта Балтыйска-Чарнаморскага саюза і пастаноўка беларускага пытання як міжнароднай праблемы.

27 лютага (12 сакавіка) 1917 г. – перамога Лютаўскай буржуазна-дэмакратычнай рэвалюцыі ў Расіі. Звяржэнне самадзяржаўя.

25 кастрычніка (7 лістапада) 1917 г. – узброенае паўстанне ў Петраградзе пад кіраўніцтвам большавікоў. Звяржэнне Часовага ўрада і ўсталяванне савецкай улады (Кастрычніцкая рэвалюцыя).

5–18 (18–31) снежня 1917 г. – Першы Усебеларускі з’езд (кангрэс) у Мінску, які быў раз агнаны большавікамі.

19 студзеня 1918 г. – Выканкам Рады Усебеларускага з’езда апублікаваў Дэкларацыю беларускай мірнай дэлегацыі, накіраваную на перагаворы ў Брэст-Літоўску.

3 сакавіка 1917 г. – заключэнне Брэст-Літоўскага мірнага дагавора паміж Савецкай Расіяй і дзяржавамі германскага блока, які падзяліў Беларусь.

9 сакавіка 1917 г. – прыняцце Выканкамам Рады Усебеларускага з’езда 2-й Устаўной граматы. Абвяшчэнне стварэння БНР.

Перыяд існавання БНР і БССР

25 сакавіка 1918 г. – прыняцце 3-й Устаўной граматы. Абвяшчэнне незалежнасці БНР.

27 жніўня 1918 г. – падпісанне ў Маскве Дадатковага дагавора паміж РСФСР і Германіяй, у адпаведнасці з якім германская армія вызваляла тэрыторыі на ўсход да р. Бярэзіны.

1 студзеня 1919 г. – абвяшчэнне ССРБ.

16 студзеня 1919 г. – рашэнне ЦК РКП(б) аб выхадзе Віцебскай, Магілёўскай і Смаленскай губерняў са складу ССРБ і перадачы іх у склад РСФСР, а таксама аб’яднанні Мінскай і Гродзенскай губерняў з Літоўскай ССР.

31 студзеня 1919 г. – пастанова Прэзідыума УЦВК «Аб прызнанні незалежнасці Беларускай Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікі».

2–3 лютага 1919 г. – I Усебеларускі з’езд Саветаў прыняў Канстытуцыю ССРБ, дэкларацыю аб міжнародным прызнанні і федэратыўных адносінах з РСФСР і Літоўскай ССР.

Люты 1919 – кастрычнік 1920 г. – польска-савецкая вайна.

Лета 1920 – лета 1923 г. – дзейнасць Амерыканскай адміністрацыі дапамогі на тэрыторыі БССР і Заходняй Беларусі.

11 ліпеня 1920 г. – нота міністра замежных спраў Вялікабрытаніі Дж. Керзана ўраду РСФСР (абвяшчэнне лініі Керзана).

31 ліпеня 1920 г. – прыняцце Дэкларацыі аб абвяшчэнні незалежнасці Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікі Беларусь.

12 кастрычніка 1920 г. – падпісанне ў Рызе Дагавора аб перамір’і і прэлімінарных умовах міру паміж РСФСР і УССР з аднаго боку і Польшчай – з другога.

16 студзеня 1921 г. – падпісанне ў Маскве Дагавора паміж РСФСР і БССР аб ваенным і гаспадарчым саюзе.

18 сакавіка 1921 г. – падпісанне ў Рызе мірнага дагавора паміж РСФСР (і па упаўнаважанні БССР) і УССР з аднаго боку і Польшчай – з другога. Прызнанне Польшчай незалежнасці Беларусі і Украіны.

24 сакавіка 1921 г. – стварэнне Паўнамоцнага прадстаўніцтва БССР пры СНК РСФСР. Пазней пераўтворана ў пастаяннае прадстаўніцтва БССР пры СНК РСФСР/СССР.

22 жніўня 1921 г. – СНК БССР зацвердзіў Палажэнне аб Народным камісарыяце замежных спраў. Наркамат узначаліў старшыня СНК БССР А. Чарвякоў.

27 кастрычніка 1921 г. – дэкрэт СНК БССР аб парадку адносін савецкіх устаноў з замежнымі прадстаўніцтвамі.

22 лютага 1922 г. – падпісанне ў Маскве Пратакола аб прадстаўніцтве і абароне ўрадам РСФСР інтарэсаў савецкіх рэспублік – Азербайджана, Арменіі, Беларусі, Бухары, Грузіі, Украіны, Харэзма і Далёкаўсходняй Рэспублікі – на Генуэзскай канферэнцыі.

5 лістапада 1922 г. – падпісанне ў Берліне Дагавора аб распаўсюджванні на саюзныя з РСФСР рэспублікі Рапальскага дагавора паміж РСФСР і Германіяй.

30 снежня 1922 г. – I З’езд Саветаў СССР прыняў Дэкларацыю і Дагавор аб утварэнні СССР. Беларуская ССР увайшла ў СССР як яго сузаснавальнік.

7 красавіка 1923 г. – першае ўзбуйненне тэрыторыі БССР. Заканадаўча аформлена на IV Усебеларускім з’ездзе Саветаў 13–16 сакавіка 1924 г.

23 ліпеня 1923 г. – у сувязі з уступленнем у сілу Дэкларацыі і Дагавора аб утварэнні СССР наркам замежных спраў СССР Г. Чычэрын накіраваў прадстаўнікам усіх дзяржаў, акрэдытаваных у СССР, ноты з павядамленнем аб перадачы НКЗС СССР права на вядзенне ўсіх міжнародных адносін ад імя СССР.

12 верасня 1923 г. – заява старшыні ЦВК і СНК, наркама замежных спраў БССР А. Чарвякова аб перадачы ўраду СССР паўнамоцтваў БССР на вядзенне ўсіх яе міжнародных спраў.

30 лістапада 1923 г. – пастанова Прэзідыума ЦВК БССР аб рэарганізацыі цэнтральных устаноў БССР, згодна з якім НКЗС БССР быў ператвораны ва Упраўленне ўпаўнаважанага НКЗС СССР пры СНК БССР.

12–16 кастрычніка 1925 г. – другая Усебеларуская палітычная канферэнцыя ў Берліне абвясціла аб спыненні дзейнасці ўрада БНР і прызнанні сталіцы БССР горада Мінска адзіным цэнтрам беларускага палітычнага і культурнага руху.

27 жніўня 1926 г. – пастанова ЦВК і СНК СССР аб парадку адносін урадавых устаноў і службовых асоб СССР і саюзных рэспублік з урадавымі ўстановамі і службовымі асобамі замежных дзяржаў.

8 снежня 1926 г. – другое ўзбуйненне БССР.

13 верасня 1934 г. – заява ўрада Польшчы аб адмове ад міжнароднага дагавора аб нацыянальных меншасцях.

1938 г. – пастанова СНК СССР аб ліквідацыі Упраўленняў упаўнаважаных НКЗС СССР пры СНК саюзных рэспублік.

23 жніўня 1939 г. – падпісанне ў Маскве савецка-германскага Дагавора аб ненападзе. Да яго прыкладаўся Дадатковы сакрэтны пратакол аб размежаванні сферы ўзаемных інтарэсаў СССР і Германіі ва Усходняй Еўропе.

1 верасня 1939 г. – нападзенне фашысцкай Германіі на Польшчу, пачатак Другой сусветнай вайны.

17 верасня 1939 г. – нота савецкага ўрада польскаму паслу ў Маскве аб уваходжанні Чырвонай арміі на тэрыторыю Польшчы (Заходняй Украіны і Заходняй Беларусі).

28 верасня 1939 г. – падпісанне ў Маскве Дагавора аб дружбе і граніцы паміж СССР і Германіяй з сакрэтнымі і даверчымі пратаколамі.

10 кастрычніка 1939 г. – Падпісанне ў Маскве Дагавора аб перадачы горада Вільні і Віленскай вобласці і аб узаемадапамозе паміж Савецкім Саюзам і Літвой.

2, 14 лістапада 1939 г. – Законы Вярхоўнага Савета СССР і Вярхоўнага Савета БССР аб уключэнні Заходняй Беларусі ў склад СССР і ўз'яднанні яе з БССР.

21 ліпеня 1940 г. – А. Гітлер упершыню сфармуляваў палітычныя мэты Германіі адносна заходніх савецкіх рэспублік у плануемай вайне супраць СССР: на заходніх абшарах СССР павінны былі ўтварыцца тры асобныя дзяржаўныя арганізмы – Украіна, Беларусь і федэрацыя Прыбалтыйскіх рэспублік.

3 жніўня 1940 г. – Закон СССР аб прыняцці Літоўскай ССР у склад СССР. У Закон увайшла прапанова Вярхоўнага Савета БССР аб перадачы ў склад Літоўскай ССР Свянцянскага раёна і часткі тэрыторыі з пераважаючым літоўскім насельніцтвам Відзаўскага, Гадучыскага, Астравецкага, Воранаўскага і Радуньскага раёнаў БССР.

22 чэрвеня 1941 г. – нападзенне фашысцкай Германіі на СССР, пачатак Вялікай Айчыннай вайны.

17 ліпеня 1941 г. – Дэкрэт А. Гітлера аб стварэнні рэйхскамісарыятаў на акупіраванай тэрыторыі Прыбалтыкі, Беларусі і Украіны. Утварэнне «Генеральнай акругі Беларусь», якая падпарадкоўвалася рэйхскамісарыяту «Остланд».

Жнівень 1941 – ліпень 1944 г. – акупацыя усёй тэрыторыі Беларусі нямецкімі войскамі.

28 лістапада – 1 снежня 1943 г. – Тэгеранская канферэнцыя кіраўнікоў СССР, ЗША і Вялікабрытаніі, на якой дасягнута прынцыповае пагадненне аб тым, што ўсходняя мяжа Польшчы будзе праходзіць па лініі Керзана.

Ліпень 1943 г. – просьба СССР аб прадастаўленні асобнага членства для сямі саюзных рэспублік, што панеслі найбольшыя страты ў вайне (Украіна, Беларусь, Малдова, Літва, Латвія, Эстонія і Карэла-Фінская ССР), у Камісіі Аб'яднаных Нацый па ваенных злачынствах. Гэта першая спроба легалізацыі патрабавання множнага прадстаўніцтва СССР на міжнароднай арэне.

1 лютага 1944 г. – Вярхоўны Савет СССР прыняў законы «Аб прадастаўленні саюзным рэспублікам паўнамоцтваў у галіне знешніх зносін і аб пераўтварэнні ў сувязі з гэтым Народнага камісарыята замежных спраў з агульнасаюзнага ў саюзна-рэспубліканскі» і «Аб стварэнні ваенных фарміраванняў саюзных рэспублік і аб пераўтварэнні Народнага камісарыята абароны з агульнасаюзнага ў саюзна-рэспубліканскі».

24 сакавіка 1944 г. – Вярхоўны Савет БССР прыняў законы «Аб утварэнні саюзна-рэспубліканскага Народнага камісарыята замежных спраў БССР» і «Аб утварэнні саюзна-рэспубліканскага Народнага камісарыята абароны БССР». Наркамат абароны БССР не быў створаны.

28 жніўня 1944 г. – патрабаванне кіраўніка савецкай дэлегацыі А. Грамыкі на канферэнцыі прадстаўнікоў СССР, ЗША і Вялікабрытаніі ў Думбартан-Оксе ўключыць ўсе 16 савецкіх саюзных рэспублік у лік першапачатковых дзяржаў – членаў новай міжнароднай арганізацыі.

9 верасня 1944 г. – падпісанне ў Любліне Пагаднення паміж урадам БССР і ПКНВ аб эвакуацыі беларускага насельніцтва з тэрыторыі Польшчы і польскіх грамадзян з тэрыторыі БССР.

4–11 лютага 1945 г. – Крымская (Ялцінская) канферэнцыя кіраўнікоў трох саюзных дзяржаў – СССР, ЗША і Вялікабрытаніі. Прыняцце дамоўленасцей аб усходняй мяжы Польшчы па лініі Керзана і падтрымцы ЗША і Вялікабрытаніяй прапановы СССР аб допуску да першапачатковага членства ў сусветнай арганізацыі Украіны і Беларусі.

25 красавіка – 25 чэрвеня 1945 г. – Канферэнцыя Аб'яднаных Нацый у Сан-Францыска. Канферэнцыя 27 красавіка адзінагалосна прыняла рашэнне аб уключэнні УССР і БССР у лік першапачатковых членаў ААН. Пазней, 30 красавіка, таксама адзінагалосна ўсе 47 краін – удзельнікаў Канферэнцыі прагаласавалі за запрашэнне дэлегацый УССР і БССР на ўстаноўчы форум ААН.

8 мая 1945 г. – падпісаны Акт аб безагаворачнай капітуляцыі германскіх узброеных сіл. Завершана Вялікая Айчынная вайна.

26 чэрвеня 1945 г. – Беларуская ССР разам з 49 іншымі дзяржавамі антыгітлераўскай кааліцыі – заснавальніцамі ААН падпісала Статут ААН, Статут Міжнароднага суда і Часовае пагадненне аб стварэнні Падрыхтоўчай камісіі (ратыфікаваны Прэзідыумам Вярхоўнага Савета БССР 30 жніўня 1945 г.).

16 жніўня 1945 г. – Дагавор паміж СССР і Польшчай аб савецка-польскай дзяржаўнай мяжы.

Жнівень 1945 г. – прыняцце УССР і БССР у члены Адміністрацыі дапамогі аднаўлення Аб'яднаных Нацый (ЮНРРА).

18 снежня 1945 г. – падпісанне ў Вашынгтоне пагаднення паміж ЮНРРА і ўрадам БССР аб аказанні Беларусі дапамогі на суму 61 млн дол. ЗША.

13 лютага 1946 г. – прыняцце па ініцыятыве дэлегацыі БССР рэзалюцыі 1-й сесіі Генеральнай Асамблеі ААН «Аб выдачы і пакаранні ваенных злачынцаў».

29 ліпеня – 15 кастрычніка 1946 г. – Парыжская мірная канферэнцыя, прысвечаная распрацоўцы мірных дагавораў дзяржаў-пераможцаў з былымі саюзнікамі фашысцкай Германіі.

10 лютага 1947 г. – Беларуская ССР падпісала ў Парыжы мірныя дагаворы з Балгарыяй, Венгрыяй, Італіяй, Румыніяй і Фінляндыяй.

25 жніўня 1948 г. – Указ Прэзідыума Вярхоўнага Савета БССР «Аб парадку зносін дзяржаўных устаноў Беларускай ССР і іх службовых асоб з устаноў і службовымі асобамі замежных дзяржаў».

10 снежня 1948 г. – Прыняцце 3-й сесіі Генеральнай Асамблеі ААН Усеагульнай дэкларацыі правоў чалавека. Дэлегацыі васьмі дзяржаў, у тым ліку СССР, УССР і БССР, устрымаліся пры галасаванні.

1950 г. – Дзяржаўны дэпартамент ЗША стварыў Амерыканскі камітэт вызвалення народаў Расіі для каардынацыі дзейнасці і палітычнага кіраўніцтва ў справе барацьбы за вызваленне паняволеных народаў СССР.

1953 г. – Кангрэс ЗША абмяркоўваў пытанне аб устанаўленні дыпламатычных адносін з Украінай і Беларуссю. На думку дзяржаўнага дэпартаменту, яго вырашэнне ў тагачасных умовах не адпавядала інтарэсам ЗША.

12 мая 1953 г. – БССР уступіла ў Арганізацыю Аб'яднаных Нацый па пытаннях асветы, навукі і культуры.

28 красавіка 1954 г. – БССР уступіла ў Міжнародную арганізацыю працы.

22 жніўня 1954 г. – Пастанова ЦК КПБ «Аб мерапрыемствах па развіцці культурных сувязей паміж Гродзенскай вобласцю БССР і Беластоц-

кім ваяводствам Польскай Народнай Рэспублікі», якая паклала пачатак прыгранічнаму супрацоўніцтву паміж Беларуссю і Польшчай.

28 сакавіка 1958 г. – заснавана пастаяннае прадстаўніцтва БССР пры ААН у Нью-Йорку.

1–2 лістапада 1958 г. – візіт у Мінск польскай партыйна-ўрадавай дэлегацыі на чале з першым сакратаром ЦК ПАРП У. Гамулкам, якая знаходзілася ў СССР з афіцыйным візітам. Гэта першы і апошні самастойны візіт партыйна-ўрадавай дэлегацыі сацыялістычнай краіны ў БССР.

17 снежня 1958 г. – заснавана Беларускае таварыства дружбы і культурнай сувязі з замежнымі краінамі (БТКСЗ). Створана 7 красавіка 1926 г. пад назвай «Беларускае таварыства культурнай сувязі з замежжам». Пасля ў БССР сфарміраваны першыя рэспубліканскія аддзяленні ўсесаюзных таварыстваў дружбы з замежнымі краінамі (Польшчай, КНР і ГДР).

22 чэрвеня 1959 г. – Кангрэс ЗША прыняў Закон аб абвяшчэнні трэцяга тыдня ліпеня 1959 г. Тыднем паняволеных народаў. Беларусь лічылася паняволенай у ліку 21 краіны, якія знаходзіліся пад панаваннем камуністычнай Расіі.

8 кастрычніка 1963 г. – Беларуская ССР падпісала Маскоўскі дагавор аб забароне выпрабаванняў ядзернай зброі ў атмасферы, касмічнай прасторы і пад вадой.

28 красавіка 1964 г. – заснавана Беларускае таварыства па культурных сувязях з суайчыннікамі за рубяжом (з 1991 г. – Беларускае таварыства па сувязях з суайчыннікамі за рубяжом).

20 сакавіка – у Мінску адкрыта Генеральнае консульства ПНР.

7 красавіка 1972 г. – у Мінску адкрыта Генеральнае консульства ГДР.

1 ліпеня 1972 г. – знаходжанне ў Мінску прэзідэнта ЗША Р. Ніксана, які наведаў СССР з афіцыйным візітам.

29 сакавіка 1976 г. – Пастанова ЦК КПБ «Аб удзеле міністэрстваў і ведамстваў рэспублікі ў дзейнасці міжнародных арганізацый сістэмы ААН».

14 красавіка 1978 г. – прыняцце Канстытуцыі БССР. У арт. 28 гаварылася: «Беларуская ССР у знешнепалітычнай дзейнасці кіруецца мэтамі, задачамі і прынцыпамі знешняй палітыкі, вызначанымі Канстытуцыяй СССР».

25 кастрычніка 1988 г. – Пастанова Савета Міністраў БССР аб зацвярджэнні Палажэння аб Міністэрстве замежных спраў БССР.

11 красавіка 1989 г. – БССР заявіла аб прызнанні юрысдыкцыі Міжнароднага суда па шэрагу міжнародных дагавораў, якія датычыліся правоў чалавека.

15 красавіка 1989 г. – падпісанне ў Мінску Праграмы прамога супрацоўніцтва паміж ЦК КПБ і ЦК ПАРП.

13 лютага 1990 г. – зварот Прэзідыума Вярхоўнага Савета БССР і Савета Міністраў БССР да парламентаў, урадаў, міжнародных арганізацый, суайчыннікаў, усіх людзей добрай волі з просьбай аб аказанні садейнічання і дапамогі Беларусі ў справе ліквідацыі наступстваў аварыі на Чарнобыльскай АЭС.

29 сакавіка 1990 г. – заява Прэзідыума Вярхоўнага Савета БССР па віленскім пытанні.

27 ліпеня 1990 г. – Вярхоўны Савет БССР прыняў Дэкларацыю аб дзяржаўным суверэнітэце БССР.

23 кастрычніка 1990 г. – дэлегацыя БССР на 45-й сесіі Генеральнай Асамблеі ААН выступіла з прапановамі аб пераводзе рэспублікі з катэгорыі краін-донараў у катэгорыю краін-атрымальнікаў тэхнічнай дапамогі ААН на аднаўленчы, постчарнобыльскі перыяд, стварэнні бяз'ядзернага пояса ў Цэнтральнай Еўропе.

21 снежня 1990 г. – 45-я сесія Генеральнай асамблеі ААН адзінадушна, без галасавання, прыняла прадстаўленую дэлегацыяй БССР рэзалюцыю «Міжнароднае супрацоўніцтва ў справе змякчэння і пераадолення наступстваў аварыі на Чарнобыльскай атамнай электрастанцыі».

17 сакавіка 1991 г. – на Усесаюзным рэферэндуме насельніцтва Беларусі выказалася за захаванне Савецкага Саюза.

25 жніўня 1991 г. – Вярхоўны Савет БССР прыняў Закон аб наданні статусу канстытуцыйнага закона Дэкларацыі аб дзяржаўным суверэнітэце БССР і Пастанову «Аб забеспячэнні палітычнай і эканамічнай самастойнасці Беларускай ССР». Гэтыя рашэнні дэ-юрэ і дэ-факта азначалі абвяшчэнне Беларуссю незалежнасці.

30–31 жніўня 1991 г. – Польская Рэспубліка пастановамі сейма і сената першай з замежных дзяржаў вітала абвяшчэнне незалежнасці Беларусі.

Верасень 1991 г. – першыя замежныя візіты старшыні Савета Міністраў В. Кебіча ў Рэспубліку Карэя, Японію, Рэспубліку Кітай (Тайвань).

19 верасня 1991 г. – Вярхоўны Савет Беларусі прыняў рашэнне аб змене назвы «Беларуская Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка» на «Рэспубліка Беларусь (Беларусь)». Дзяржаўным гербам зацверджана «Пагоня», дзяржаўным сцягам – бела-чырвона-белы сцяг.

2 кастрычніка 1991 г. – заява Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь «Аб прынцыпах знешнепалітычнай дзейнасці Рэспублікі Беларусь».

5 кастрычніка 1991 г. – міністр замежных спраў П. Краўчанка ў прамове на 46-й сесіі Генеральнай Асамблеі ААН выклаў прыярытэты і прынцыпы знешняй палітыкі Рэспублікі Беларусь.

8 снежня 1991 г. – кіраўнікі Беларусі, Расіі і Украіны падпісалі пагадненне пра дэнансацыю дагавора аб утварэнні СССР і ўтварэнне СНД. Рацыфікавана 11 снежня.

18 снежня 1991 г. – перагаворы ў Мінску дзяржаўнага сакратара ЗША Дж. Бейкера з кіраўніцтвам Рэспублікі Беларусь.

21 снежня 1991 г. – падпісанне незалежнымі дзяржавамі ў Алма-Аце Дэкларацыі аб утварэнні СНД.

25 снежня 1991 г. – М. Гарбачоў пакінуў пост Прэзідэнта СССР. Спыненне існавання СССР.

27 снежня 1991 г. – заява Прэзідыума Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь «Аб прызнанні незалежнасці суверэнных дзяржаў».

СПІС ЛІТАРАТУРЫ

Крыніцы

Беларускія летапісы і хронікі / уклад. У. А. Арлоў. – Мінск : Беларус. кнігазбор, 1997. – 432 с.

Беларусь у палітыцы суседніх і заходніх дзяржаў (1914–1991 гг.) : зб. дак. і матэрыялаў : у 4 т. / М-ва замеж. спраў Рэсп. Беларусь ; Беларус. дзярж. ун-т ; Нац. архіў Рэсп. Беларусь. – Мінск : Юніпак, 2008–2015. – Т. 1 : 1 жніўня 1914 г. – 18 сакавіка 1921 г. / склад.: А. Ф. Вялікі [і інш.] ; рэдкал.: С. М. Мартынаў (старш.) [і інш.]. – 2008 ; Т. 2 : 19 сакавіка 1921 г. – 31 жніўня 1939 г. / склад.: А. Ф. Вялікі [і інш.] ; рэдкал.: С. М. Мартынаў (старш.) [і інш.]. – 2012 ; Т. 3 : 1 верасня 1939 г. – 3 ліпеня 1944 г. / склад.: А. Ф. Вялікі [і інш.] ; рэдкал.: С. М. Мартынаў (старш.) [і інш.]. – 2010 ; Т. 4 : 4 ліпеня 1944 г. – 25 жніўня 1991 г. / склад.: У. Е. Снапкоўскі [і інш.] ; рэдкал.: С. М. Мартынаў (старш.) [і інш.]. – 2015.

Вішнеўскі, А. Ф. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі ў дакументах і матэрыялах (са старажытных часоў да нашых дзён) / А. Ф. Вішнеўскі, А. Я. Юхо. – 2-е выд., дап. – Мінск : Акад. МУС Рэсп. Беларусь, 2003. – 319 с.

Государственные границы Беларуси (1917–2010 гг.) : сб. док. и материалов : в 2 т. / сост.: В. Е. Снапковский [и др.]. – Минск : БГУ, 2012–2013. – Т. 1 : март 1917 г. – ноябрь 1926 г. – 2012 ; Т. 2 : ноябрь 1926 г. – декабрь 2010 г. – 2013.

Гісторыя беларускай дзяржаўнасці : вучэб. дапам. / пад агул. рэд. І. А. Марзалюка. – Мінск : Адукацыя і выхаванне, 2022. – 447 с.

Знешняя палітыка Беларусі : зб. дак. і матэрыялаў : у 10 т. / М-ва замеж. спраў Рэсп. Беларусь ; Беларус. навук.-даслед. ін-т дакументазнаўства і арх. справы ; Беларус. дзярж. ун-т. – Мінск, 1997–2014. – Т. 1 : 1917–1922 гг. / склад.: У. М. Міхнюк [і інш.] ; рэдкал.: І. І. Антановіч (старш.) [і інш.]. – 1997 ; Т. 2 : 1923–1927 гг. / склад.: У. М. Міхнюк [і інш.] ; рэдкал.: І. І. Антановіч (старш.) [і інш.]. – 1999 ; Т. 3 : 1928 г. – чэрвень 1941 г. / склад.: У. М. Міхнюк [і інш.] ; рэдкал.: У. Р. Латыпаў (старш.) [і інш.]. – 2001 ; Т. 4 : чэрвень 1941 г. – жнівень 1945 г. / склад.: Н. М. Дзятчык [і інш.] ; рэдкал.: У. Р. Латыпаў (старш.) [і інш.]. – 2001 ; Т. 5 : верасень 1945 г. – 1975 г. / склад.: У. М. Міхнюк [і інш.] ; рэдкал.: М. М. Хвастоў (старш.) [і інш.]. – 2002 ; Т. 6 : 1976 г. – верасень 1991 г. / склад.: У. К. Ракашэвіч, А. В. Шарапа ; рэдкал.: М. М. Хвастоў (старш.) [і інш.]. – 2003 ; Т. 7 : верасень 1991 г. – 1995 г. / склад.: У. К. Ракашэвіч, А. В. Шарапа ; рэдкал.: С. М. Мартынаў (старш.) [і інш.]. – 2004.

Летапісы і хронікі Вялікага Княства Літоўскага (XV–XVII стст.) / уклад. В. А. Чамярыцкі. – Мінск : Беларус. навука, 2015. – 479 с.

Вучэбная і навуковая літаратура

Внешняя политика Беларуси в исторической ретроспективе : материалы междунар. науч. конф., Минск, 24–25 мая 2002 г. / редкол.: В. Астапенко [и др.]. – Минск : Адукацыя і выхаванне, 2002. – 280 с.

Гістарычны шлях беларускай нацыі і дзяржавы = The History of the Belarusian Nation and State / рэдкал.: У. Арлоў [і інш.] ; пер. на англ. Т. Вінярская. – Мінск : Беларус. кнігазбор, 2001. – 348 с.

Гісторыя Беларусі : у 6 т. / рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Экаперспектыва, 2000–2011. – Т. 1 : Старажытная Беларусь. Ад першапачатковага засялення да сярэдзіны XIII ст. / В. Вяргей [і інш.]. – 2000 ; Т. 2 : Беларусь у перыяд Вялікага Княства Літоўскага / Ю. Бохан [і інш.]. – 2008 ; Т. 3 : Беларусь у часы Рэчы Паспалітай (XVII–XVIII стст.) / Ю. Бохан [і інш.]. – 2004 ; Т. 4 : Беларусь у складзе Расійскай імперыі (канец XVIII – пачатак XX ст.) / М. В. Біч [і інш.]. – 2005 ; Т. 5 : Беларусь у 1917–1945 гг. / А. Вабішчэвіч [і інш.]. – 2006 ; Т. 6 : Беларусь у 1946–2009 гг. / Н. Васілеўская [і інш.]. – 2011.

Даследаванне міжнародных адносін і развіццё замежных сувязей у Беларускім дзяржаўным універсітэце: 1921–2021 гг. – Мінск : РІВШ, 2021. – 231 с.

Доўнар, Т. І. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі : падручнік / Т. І. Доўнар. – 2-е выд., выпр. і дап. – Мінск : Адукацыя і выхаванне, 2021. – 432 с.

Доўнар-Запольскі, М. В. Гісторыя Беларусі / М. В. Доўнар-Запольскі. – Мінск : БелЭн, 1994. – 510 с.

Запруднік, Я. Беларусь на гістарычных скрыжаваннях / Я. Запруднік. – Мінск : Беларус. Фонд Сораса : ВЦ «Бацькаўшчына», 1996. – 326 с.

Ілюстраваная храналогія гісторыі Беларусі: Ад старажытнасці да пачатку XX ст. / рэдкал.: Б. І. Сачанка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1995. – 221 с.

Иллюстрированная хронология истории Беларуси: С древности до наших дней / редкол.: Г. П. Пашков [и др.] ; авт.-сост. И. П. Ховратович. – 2-е изд., доп. – Минск : БелЭн, 2000. – 448 с.

История белорусской государственности : в 5 т. / Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т истории. – Минск : Беларус. навука, 2018–2020. – Т. 1 : Белорусская государственность: от истоков до конца XVIII в. / А. А. Коваленя [и др.] ; отв. ред. тома: О. Н. Левко, В. Ф. Голубев. – 2018 ; Т. 2 : Белорусская государственность в период Российской империи (конец XVIII – начало XX в.) / Н. В. Смехович [и др.] ; отв. ред. тома: Н. В. Смехович, А. В. Унучек, Е. Н. Филатова. – 2019 ; Т. 3 : Белорусская государственность: от идеи к национальному государству (1917–1939 гг.) / А. А. Коваленя [и др.] ; отв. ред. тома: В. Г. Мазец, Н. В. Смехович, С. А. Третьяк. – 2019 ; Т. 4 : Белорусская государственность накануне и в период Великой Отечественной войны и послевоенного восстановления (1939–1953 гг.) / А. А. Коваленя [и др.] ; отв. ред. тома Н. Б. Нестерович. – 2019 ; Т. 5 : Национальная государственность на переломе эпох (вторая половина XX – начало XXI в.) / А. А. Коваленя [и др.] ; отв. ред. тома Н. В. Смехович. – 2020.

Нарысы гісторыі Беларусі : у 2 ч. / рэдкал.: М. П. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.] – Мінск : Беларусь, 1994–1995.

Сагановіч, Г. М. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII ст. / Г. М. Сагановіч. – Мінск : Энцыклапедыкс, 2001. – 413 с.

Снапкоўскі, У. Е. БССР на міжнароднай арэне (1919–1991 гг.) / У. Е. Снапкоўскі // Вялікі гістарычны атлас Беларусі [карты] : у 4 т. / Дзярж. кам. па маёмасці Рэсп. Беларусь ; РУП «Белкартаграфія». – Мінск : Белкартаграфія, 2009–2018. – Т. 4 : Беларусь (1917–2016 гг.). – 2018. – С. 104.

Снапкоўскі, У. Е. Гісторыя знешняй палітыкі Беларусі : вучэб. дапам. : у 2 ч. – Мінск : БДУ, 2003–2004. – Ч. 1 : Ад пачаткаў дзяржаўнасці да канца XVIII ст. – 2003 ; Ч. 2 : Ад канца XVIII да пачатку XXI ст. – 2004.

Снапковский, В. Е. История внешней политики Беларуси : пособие / В. Е. Снапковский. – Минск : БГУ, 2013 – 495 с.

Снапкоўскі, У. Е. Традыцыі і навацыі ў знешнепалітычных даследаваннях Беларусі : дапаможнік / У. Е. Снапкоўскі. – Мінск : БДУ, 2020. – 295 с.

Тихомиров, А. В. Беларусь в международных отношениях 1772–2002 гг. : учеб.-метод. комплекс / А. В. Тихомиров. – Минск : Веды, 2003. – 248 с.

Чигринов, П. Г. Белорусско-российские отношения: История и современность / П. Г. Чигринов. – Минск : Акад. МВД, 1999. – 606 с.

Энцыклапедыя гісторыі Беларусі : у 6 т. – Мінск : БелЭн, 1993–2003. – Т. 1 : А – Беліца / рэдкал.: М. В. Біч [і інш.]. – 1993 ; Т. 2 : Беліцк – Гімн / рэдкал.: Б. І. Сачанка [і інш.]. – 1994 ; Т. 3 : Гімназіі – Кадэцыя / рэдкал.: Г. П. Пашкоў [і інш.]. – 1996 ; Т. 4 : Кадэты – Ляшчэня / рэдкал.: Г. П. Пашкоў [і інш.]. – 1997 ; Т. 5 : М – Пуд / рэдкал.: Г. П. Пашкоў [і інш.]. – 1999 ; Т. 6, кн. 1 : Пузыны – Усяя / рэдкал.: Г. П. Пашкоў [і інш.]. – 2001, кн. 2 : Усвея – Яшын / рэдкал.: Г. П. Пашкоў [і інш.]. – 2003.

Aspaturian, V. The Union Republics in the Soviet Diplomacy: A Study of Soviet federalism in the service of Soviet foreign policy / V. Aspaturian. – Geneve : Librairie E. Droz ; P. : Librairie Minard, 1960. – 228 p.

Byelorussian statehood : reader and bibliography / ed. by V. Kipel, Z. Kipel. – N. Y. : Byelorussian Inst. of Arts and Sciences, 1988. – 398 p.

ЗМЕСТ

ПРАДМОВА.....	3
Глава 1. ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНЫЯ І ТЭАРЭТЫКА-МЕТАДАЛАГІЧНЫЯ АСНОВЫ ДЫСЦЫПЛІНЫ «ГІСТОРЫЯ ЗНЕШНЯЙ ПАЛІТЫКІ БЕЛАРУСІ»	7
1.1. Вучэбна-метадычныя асновы	7
1.2. Тэарэтыка-метадалагічныя асновы.....	13
Глава 2. ЗНЕШНЯЯ ПАЛІТЫКА І ДЫПЛАМАТЫЯ СТАРАЖЫТНАБЕЛАРУСКІХ ДЗЯРЖАЎ-КНЯСТВАЎ (IX – ПЕРШАЯ ПАЛОВА XIII ст.).....	26
2.1. Знешняя палітыка Полацкага княства.....	26
2.2. Знешнепалітычныя ўмовы развіцця іншых беларускіх зямель	35
2.3. Беларускія землі і чужаземныя заваёўнікі	42
Глава 3. УЗНІКНЕННЕ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА І ЯГО ТЭРЫТАРЫЯЛЬНА-ПАЛІТЫЧНАЯ ЭКСПАНСІЯ (1230–1430).....	56
3.1. Кансалідацыя новай дзяржавы і яе знешняй палітыкі	56
3.2. Знешняя палітыка і дыпламатыя Гедыміна	60
3.3. Дзяржаўная дзейнасць Альгерда па аб'яднанні зямель былой Кіеўскай Русі.....	65
3.4. На шляху да Крэўскай уніі з Польшчай.....	71
3.5. Знешняя палітыка Вітаўта.....	75
Глава 4. ЗНЕШНЯЯ ПАЛІТЫКА ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА (1430–1558).....	85
4.1. Знешняя палітыка Казіміра IV	85
4.2. Заходняя і паўднёвая стратэгія	90
4.3. Войны паміж ВКЛ і Маскоўскай дзяржавай (канец XV – першая трэць XVI ст.).....	95
Глава 5. ЗНЕШНЯЯ ПАЛІТЫКА ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА (1558–1654).....	110
5.1. Лівонская вайна	110
5.2. Утварэнне Рэчы Паспалітай	114
5.3. Дыпламатыя канцлера ВКЛ Л. Сапегі	120
5.4. Літоўскі фактар у адносінах Рэчы Паспалітай з Расіяй і Швецыяй	124

Глава 6. ЗНЕШНЯЯ ПАЛІТЫКА І ДЫПЛАМАТЫЯ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА І РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ (1654–1763)	132
6.1. Знешняя палітыка ВКЛ і Рэчы Паспалітай у 1648–1658 гг.	132
6.2. Вайна паміж Расіяй і Рэччу Паспалітай 1658–1667 гг. Андрусаўскі дагавор	141
6.3. Аслабленне міжнародных пазіцый Рэчы Паспалітай у першай палове XVIII ст.	146
Глава 7. ПАДЗЕЛЫ РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ	154
7.1. Падрыхтоўка і ажыццяўленне першага падзелу	154
7.2. Спробы рэформ і другі падзел Рэчы Паспалітай.....	160
7.3. Трэці падзел і канец існавання Рэчы Паспалітай	165
Глава 8. ЗНЕШНЕПАЛІТЫЧНЫ МЕХАНІЗМ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА І РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ	172
8.1. Арганізацыя дыпламатычнай службы ВКЛ і Рэчы Паспалітай.....	172
8.2. Знешнепалітычныя аспекты рэлігійна-царкоўных адносін у ВКЛ і Рэчы Паспалітай	180
Глава 9. БЕЛАРУСКІ ФАКТАР ВА ЎНУТРАНАЙ І ЗНЕШНЯЙ ПАЛІТЫЦЫ РАСІЙСКАЙ ІМПЕРЫІ (канец XVIII – пачатак XX ст.)	190
9.1. Нашэсце Напалеона на Расію і спробы аднаўлення польска-літвінскай дзяржаўнасці.....	190
9.2. Славянскае пытанне і расійскае грамадства.....	196
9.3. Беларускі нацыянальны рух і суседнія народы	202
Глава 10. БЕЛАРУСЬ У ГАДЫ ПЕРШАЙ СУСВЕТНАЙ ВАЙНЫ	215
10.1. Планы і палітыка ваюючых дзяржаў адносна Беларусі	215
10.2. Актывізацыя беларускага нацыянальнага руху	223
Глава 11. ДЫПЛАМАТЫЯ БЕЛАРУСКАЙ НАРОДНАЙ РЭСПУБЛІКІ (1918–1925)	234
11.1. Міжнароднае становішча Беларусі і дыпламатыя БНР у 1918 г.	234
11.2. Дыпламатычная актыўнасць органаў БНР у 1919–1920 гг.	243
11.3. Дыпламатыя БНР у перыяд эміграцыі.....	251

Глава 12. ЗНЕШНЕПАЛІТЫЧНАЯ ДЗЕЙНАСЦЬ БЕЛАРУСКАЙ САВЕЦКАЙ САЦЫЯЛІСТЫЧНАЙ РЭСПУБЛІКІ (1919–1939)	259
12.1. Абвяшчэнне ССРБ і яе міжнароднае становішча	259
12.2. Беларусь і савецка-польская вайна 1919–1920 гг.	263
12.3. Знешнепалітычная актыўнасць БССР у 1920–1923 гг.	268
12.4. Міжнароднае становішча і замежныя сувязі БССР пасля стварэння СССР	274
Глава 13. БЕЛАРУСЬ У ГЕАПАЛІТЫЦЫ І ДЫПЛАМАТЫІ ПЕРЫЯДУ ДРУГОЙ СУСВЕТНАЙ ВАЙНЫ.....	284
13.1. Беларусь і геапалітычныя пераўтварэнні ва Усходняй Еўропе ў 1939–1941 гг.	284
13.2. Беларусь у планах і палітыцы фашысцкай Германіі	289
13.3. Дыпламатычная барацьба вакол усходняй мяжы Польшчы	296
Глава 14. ДРУГІ ВЫХАД БЕЛАРУСІ НА МІЖНАРОДНУЮ АРЭНУ (1944 г. – канец 1940-х гг.).....	304
14.1. Шлях Беларусі ў ААН	304
14.2. Галоўныя кірункі знешнепалітычнай дзейнасці БССР	310
Глава 15. ЗНЕШНЕПАЛІТЫЧНАЯ ДЗЕЙНАСЦЬ БЕЛАРУСКАЙ САВЕЦКАЙ САЦЫЯЛІСТЫЧНАЙ РЭСПУБЛІКІ (1950–1980).....	327
15.1. Рэспубліканскі механізм знешнепалітычнай дзейнасці і замежных сувязей.....	327
15.2. Новыя формы замежных сувязей БССР.....	335
15.3. Знешнепалітычная дзейнасць і замежныя сувязі БССР у 1985–1991 гг.	347
ЗАКЛЮЧЭННЕ	361
ХРАНАЛОГІЯ НАЙБОЛЬШ ВАЖНЫХ ПАДЗЕЙ ЗНЕШНЕПАЛІТЫЧНАЙ ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСІ.....	366
СПІС ЛІТАРАТУРЫ	378

*На першай старонцы вокладкі змешчаны выявы:
М. К. Агінскі; дэлегацыя БССР на 1-й сесіі
Генеральнай Асамблеі ААН (Лондан, 1946 г.).
На чацвёртай старонцы вокладкі –
рэпрадукцыя карціны Я. Матэйкі
«Люблінская унія»*

Вучэбнае выданне

Снапкоўскі Уладзімір Еўдакімавіч

ГІСТОРЫЯ ЗНЕШНЯЙ ПАЛІТЫКІ БЕЛАРУСІ

Дапаможнік

Рэдактар *Ж. В. Запартыка*
Мастак вокладкі *А. А. Рабкевіч*
Тэхнічны рэдактар *В. П. Явуз*
Камп'ютарная вёрстка *Л. У. Жабароўскай*
Карэктар *А. А. Самойленка*

Падпісана да друку 27.09.2023. Фармат 60×84/16. Папера афсетная.
Друк лічбавы. Ум. друк. арк. 22,32. Ул.-выд. арк. 25,51.
Тыраж 105 экз. Заказ 408.

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт.
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 1/270 ад 03.04.2014.
Пр. Незалежнасці, 4, 220030, Мінск.

Рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства
«Выдавецкі цэнтр Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта».
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 2/63 ад 19.03.2014.
Бул. Чырвонаармейская, 6, 220030, Мінск.